

TÁRSADALOM KUTATÁS

1991
|

1992-01-6

KÖNYVTÁR LELTÁRBA VETVE
3792 SZÁM ALATT
1993-09-04

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Levélcím: 1250 Budapest Pf. 20.

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és
a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.,
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 200, Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, a Magyar
Köztársaság kanadai nagykövete

ANGELUSZ Róbert, a szociológiai tudomány kandi-
dátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai
Intézet

TARDOS Róbert, a szociológiai tudomány kandidá-
tusa, tudományos főmunkatárs, Magyar Közvé-
leménykutató Intézet

SOMLAI Péter, a szociológiai tudomány kandidátu-
sa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

TORKOS Veronika, tudományos munkatárs, MTA
Szociológiai Kutató Intézet

KÁRPÁTI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidá-
tusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szocioló-
giai Kutató Intézet

VÁGVÖLGYI András, a szociológiai tudomány kandi-
dátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szocio-
lógiai Kutató Intézet

FLECK Zoltán, tudományos munkatárs, MTA Szoci-
ológiai Kutató Intézet

TARTALOM

Tanulmányok		
5	Kulcsár Kálmán	Politikai rendszerváltozás Magyarországon (Az átmenet politikai és jogi problémái)
32	Angelusz Róbert– Tardos Róbert	Politikai és kulturális választóvonalak a pártok szavazótáborában II.
51	Somlai Péter	A formázás módjai (Összehasonlító elemzések szocializációs elméletekről)
Műhely		
71	Torkos Veronika	Városi társadalom és várospolitikai Kecskeméten
79	Kárpáti Zoltán	Városszerkezet és a polgárosodás esélyei Szombathelyen
87	Vágvolgyi András	Városi társadalom, polgárosodás Kecskemét és Szombathely példáján
Könyvszemle		
97	Fleck Zoltán	Gönczöl Katalin: Bűnös szegények

CONTENTS

Papers		
5	Kulcsár, Kálmán	The Change of the Political System in Hungary (Some Political and Legal Problems of Transition)
32	Angelusz, Róbert– Tardos, Róbert	Political and Cultural Cleavages among Voters of the Hun- garian Parliament II
51	Somlai, Péter	Arts of Shaping (Comparative analyses of socialisation theories) I
Workshop		
71	Torkos, Veronika	Urban Society and Urban Politics at Kecskemét
79	Kárpáti, Zoltán	Urban Structure and the Chances Embourgeoisement in Szombathely
87	Vágvolgyi, András	Urban Society and Embourgeoisement as Exemplified by Kecskemét and Szombathely
Book Review		
97	Fleck, Zoltán	Gönczöl, Katalin: The Sinner Poor (in Hungarian)

POLITIKAI RENDSZERVÁLTOZÁS MAGYARORSZÁGON (Az átmenet politikai és jogi problémái)

I

Az utóbbi másfél évtized során a világ különböző régióinak egyes országaiban megváltozott a politikai rendszer, s egymástól sok tekintetben nagyon eltérő gazdasági fejlettségű, kultúrájú, strukturális és tradicionális adottságokkal rendelkező társadalmakban lényegében azonos vagy hasonló folyamatok figyelhetők meg Latin-Amerikában és Kelet-Ázsiában, Afrika egy részén, valamint Európa déli és keleti régióiban — ugyan bizonyos időeltolódásokkal — jelennek meg azok a folyamatok, amelyek végső kiteljesedésükben átalakítják az érintett országok gazdasági, társadalmi és politikai arculatát.

Kérdés: mi lehet a közös az egymástól ennyire távol fekvő, más politikai rendszerrel történelmi múlttal és kultúrával rendelkező országok átalakulási folyamataiban, amelyek folytán együttesen tanulmányozhatók, milyen azonos és eltérő tényezők hatnak közre bennük, s — főleg a jog szempontjából — milyen tanulságok vázolhatók?

A választ egy bizonyos szinten könnyen, egyébként azonban meglehetősen nehezen fogalmazhatjuk meg. Közös az átmenet politikai-strukturális jellege, azaz az átmenet a tekintélyuralmi politikai rendszerektől a demokratikus, plurális berendezkedésig. Ez ugyan már önmagában is több az „átmenet” eredeti, politikailag semleges meghatározásánál: „the ‘transition’ is the interval between one political regime and another” (O’Donnell—Schmitter 1986: IV. 4.), mégis, ha — akár a formát tekintve is — közelebből megvizsgáljuk ezt az azonosságot, kiderül, hogy már az előzmények önmagukban — tehát a totalitáriánus berendezkedés kialakulása (ahol ilyen létezett), majd tekintélyuralmivá való „szelődése” (ahol ez megtörtént), sőt akár a totalitáriánus, akár a tekintélyuralmi politikai rendszer kialakulását megelőző közelebbi és távolabbi történelem sajátosságai — sem közömbösek az átmenet folyamatának alakulásában. (Érdekes példákat szolgáltat a korábbi időszakokban végbement átalakulásokra Bendix: 1964: 300—323.) Ez az összefüggés nem csupán az átalakulás során alkalmazott módszereket befolyásolja, hanem a kialakuló jövőbeni minta egyes vonásait is. Kétségtelenül igaza van ugyanis az O’Donnell és Schmitter szerzőpárosnak, amidőn az általuk szerkesztett és immár szinte klasszikusként idézett mű befejező tanulmányát azzal kezdi, hogy a biztos tekintélyuralmi rezsimektől az átalakulás valamiféle „bizonytalan más” felé tart. Ez lehet a politikai demokrácia bevezetése, esetleg új és hatékonyabb tekin-

télyuralom restaurációja, vagy egyszerűen olyan zavaros állapotok kialakulása, amelyek között a problémákat meg nem oldó, egymást követő kormányok rotációja jöhet, illetőleg olyan erőszakos jelenségek elterjedése, melyek végül is valamilyen — a korábbi politikai rezsimek elképzeléseit messze túlhaladó — változásokhoz vezetnek (*O'Donnell—Schmitter* 1986: IV. 3.). El nem hanyagolható különbség például, hogy a totális vagy a tekintélyuralmi rezsimek megelőző időszakban kialakult-e már a civil társadalom, és ha igen, milyen fokban: tisztán populistá jellegű társadalom felé orientálódó politikai rendszer élt-e annak idején, illetőleg — minthogy ilyen aligha található — milyen mértékig jutott szerephez a populizmus uralkodó ideológiaként és gyakorlatként stb.

További, az átmenetet és a jövőt is alakító elem pl., hogy a tekintélyuralmi rezsimek mennyire nyugodott egypártrendszeren, illetőleg katonai diktatúrán (esetleg egypártrendszer formájában), mennyire volt nevezhető bürokratikus-te tekintélyuralmi rendszernek, hiszen a totalitáriánus ideológia eredendően összeférhetetlen a bürokratikus rutinnal és jogrendszerrel (*Moore* 1970: 57), ám a magas szintű technokraták, civilek és katonák által ellenőrzött központosított bürokrácia, amely kizárja a valódi választási küzdelmeket már összefér a tekintélyuralommal. Így lényeges momentum az átmenetben, vajon a tekintélyuralmi rendszer mennyire volt képes a technokrata elem kiképzésére és integrálására. Ahogyan ugyanis a totális uralom nem tűri a szakelem önkényuralmat korlátozó elemét a döntésben, csak az egyetlen akarat végrehajtójának tekinti, így a technokrata réteg viszont nagyon kevésbé toleráns a politikai és gazdasági krízisekkel, és a populáris szektor politizációjának magas szintjét a „gazdasági növekedés akadályaként fogja fel” (*Collier* 1979: 27). A technokrata és professzionális réteg tehát kedvező hatást gyakorol a politikai rendszernek, sőt a társadalomnak az átalakulásra való előkészítésében.

A tekintélyuralmi rendszerek egyes helyeken egypárti uralomra épültek, sőt: „az egypárt rendszer a tekintélyuralmi kormányzás legfontosabb modern formája, az egypárti rendszer megszűnhet egypárti lenni anélkül, hogy tekintélyuralmi jellegét elvesztené ... és elképzelhető, hogy az egypárti rendszer ilyen jellegének megtartásával elveszti tekintélyuralmi vonásait...” (*Huntington* 1970: 4). Van olyan tulajdonképpen tartalmilag egypárti rendszer is, amelyet esetleg formailag más, a valóságos hatalom szempontjából szóba sem jöhető pártok egészítenek ki (sőt ennek az adott tekintélyuralmi rendszert megelőző időszakban lehettek is élő történelmi előzményei), másutt pártok egyáltalán nem léteztek, katonai diktatúrák vezérelték a tekintélyuralmi államot, esetleg — mint említettem — a katonai diktatúra egy-egy párton keresztül kormányzott.

A tekintélyuralmi rendszer eszmei tartalma Kelet-Közép-Európában a marxistának tartott szocialista rendszer (mögötte a szovjet szuperhatalmi jelenléttel), másutt populista tartalmú diktatúrák alakultak ki, ismét másutt még a második világháború előtti viszonyokra visszanyúló nagyon vegyes ideológiájú, a modernizáció követelményeinek alkalmazkodni próbáló, ám tradicionális karizmára épített rendszerek, vagy éppen valamilyen nem marxista elemekre épült szocialisztikus próbálkozások.

Úgy tűnik tehát, nagyobb a különbség azon országok között — jóllehet az átmenet folyamatát még nem is vizsgáltuk —, amelyek a tekintélyuralomtól a demokrácia felé indultak el, mint az azonosság, illetőleg a hasonlóság (lásd erre *Kulcsár* 1989b; 1990).

Mi ad mégis lehetőséget és egyben értelmet is az összehasonlító elemzéseknek? Annak hangsúlyozásával, hogy a különbségek elemzése legalább olyan tanulságos mint az azonosságoké és a hasonlóságoké, fontos megegyezéseket találunk általában és regionális vonatkozásokban is az egyes társadalmak kiinduló helyzete és az átmenet folyamatának jellemzői között.

Talán a legfontosabb mély, tartalmi azonosság, hogy ezek a társadalmak — igaz különböző mértékben és adottságok között — eljutottak a modernizáció első szakaszába, de nem tudtak tartós sikerrel megkapaszkodni a belső forrásokra épülő második, a folytonos önmozgást is jelentő szakaszban. Ennek okát a politikai szférában, ha nem is pontosan, de jelzi a következő megállapítás: „... Amíg a modernizáció első szakaszában elősegíti a hatalom centralizációját, sőt a hatalom kiterjedését, esetleg elvezethet a hatalom szétszóródásához is. A probléma azután a parlamentáris testületek összebékítése az eredeti párt továbbélő primátusával és a funkcionális társadalmi—gazdasági csoportosulások reprezentációjának biztosítása a pártkeretekben belül.” Ahogyan azonban a gyakorlat Magyarországon mutatta, a parlamentáris testület nem volt „összebékíthető” az egypárti rendszer kezelésével, a párt politikai hatása egyre csökkent, végül eltűnt az Országgyűlésben. A hatalomnak a „szétszóródása” és a „funkcionális társadalmi—gazdasági csoportok képviseletének biztosítása” pedig a magyarországi egypárti rendszerben nem következhetett be, jóllehet kialakultak ilyen törekvések és éltek illúziók még 1988. első felében is, főleg az uralkodó párt egyes vezetőiben, illetőleg csoportjaiban. Nem következhetett be, mert a modernizáció második szakasza olyan anyagi és szellemi forrásokat, olyan innovatív és kreatív energia szabad működését igényli, amely biztosítja a társadalom sajátosságainak megfelelő beilleszkedését a világ egységes gazdasági és politikai rendjébe, folyamataiba. Ez pedig szükségképpen a kreatív és innovatív erők olyan kibontakozását és központi jelentőségét igényli, amelyeket nem foghatják vissza politikai, ideológiai vagy pedig bürokratikus szempontok sem a tudomány, sem a gazdaság (vállalkozás!), sem a képzés és a szervezés stb. területén. Ebben az értelemben is találhatunk jelentős különbségeket az egyes régiókban és társadalmakban (jó részüket feltárta már a tudomány, különösen Latin-Amerikára nézve), általánosan mégis megállapítható, hogy a *totalitáriánus vagy tekintélyuralmi politikai rendszerek* nem voltak képesek megoldani a modernizáció második szakaszának problémáit (*Kulcsár* 1989: 62—66). Ennek okai egyébként könnyen beláthatók, ha visszagondolunk a második szakasz feltételeire, amelyek között az önálló cselekvés, az innovatív és kreatív emberek, csoportok és szervezetek jelentős szerepet játszanak. Márpedig mindezek összeférhetetlenek a tekintélyre alapozott társadalmi—politikai berendezkedéssel, a hatalom szinte teljes centralizációjával vagy tekintélyuralmi jellegű, végül is tradicionális tartalmú decentralizációjával. Minthogy a sikeres modernizáció elképzelhetetlen a

globális folyamatokba való sokoldalú bekapcsolódás nélkül, elengedhetetlenül szükséges a társadalom egyes szféráinak elhatárolódása, s a politikai rendszer kifelé való nyitottsága is. Mindezekkel a totalitáriánus vagy tekintélyuralmi rendszer természeténél fogva szemben áll. A modernizáció első szakaszában azonban még a tekintélyuralmi politikai berendezkedés alatt is szükségszerűen létrejönnek azok az erők, amelyek pl. a nagy egyetemi és főiskolai diáklétszám, az értelmiségi réteg számszerű növekedése, és szerepük fokozódása (hiszen az innovatív és kreatív erő elsősorban éppen ezekhez a rétegekhez kötődik, különösen ott, ahol a polgárság nem fejlődött ki) előbb-utóbb ellenzéki mozgalmak formájában is szembe kerülnek a tekintélyuralmi rendszerrel.

Hogy azután az ezzel a rendszerrel szembeforduló politikai erők mikor érik el a „kritikus tömeget”, mi az uralkodó hatalom reakciója (pl. maga is elindul bizonyos reformok útján vagy éppen merevebbé válik), ez már a történeti körülményektől, társadalmi feltételektől, a különböző oldalakon a „játékban” részt vevő politikusoktól, a globális folyamatoktól és értékelésüktől stb. függ.

Sokan idézik Juan Linz megállapítását „stabilitása érdekében a poszttotalitarizmus (ami lényegében azonos a tekintélyuralmi berendezkedéssel — K. K.) csak jól megválogatva és fokozatosan képes elhagyni totalitárius hagyományait, ha csak nem akarja, hogy a változások forradalomba csapjanak át, ami viszont radikális rendszerváltozást jelent és veszélyezteti az elit hatalmának folytonosságát (Linz 1975: 342). Ebben a megállapításban foglaltak igazsága azonban — és ezt a magyarországi átmenet igazolja — ugyancsak a történelmi körülményektől függ. A fennálló hatalom adott esetben maga is végrehajthat — az uralkodó elit hatalmát világosan megkérdőjelező — forradalmi értékű változásokat. A társadalmi—gazdasági tartalom, a fokozatosság üteme, a hatalmi eliten kívüli erők közrehatása, adott esetben az uralkodó elitet is kényszerítő politikája azonban mindenképpen a történelmi helyzetnek s a politikai aktorok helyzetfelismerő képességének függvénye.

Az átmenetben megnyilvánuló azonosságok és különbségek regionális szinten is jelentkezhetnek. A modernizáció folyamatának általános következményeihez képest pl. Európa keleti periferiáján (mind a kelet-közép-európai, mind pedig a keleti régióban) az utóbbi ötven évben legfontosabb szerepet játszó azonosság, hogy ez a terület a második világháborút követő nemzetközi viszonyok folytán a Szovjetunió *saját eredeti feltételei között* kibontakozott és szocialistának nevezett társadalmi—gazdasági—politikai rendszer modelljének átvételére *kényszerülve* próbálkozott a modernizáció megvalósításával. Ez a „modell” a 19. században megfogalmazott (bár korábban kialakult eszméket is hordozó) szocialisztikus berendezkedést sajátos (Marx által egyébként a történelem mellékútjának nevezett) formában jelenítette meg. Ez a modell amelyet a kelet-európai történelem a maga sajátosságaival, lényegében kontinuitásának fennmaradásával hozott létre¹ végül is lehetetlenné tette a második szakasz kibontakozását. A Magyarországon 1968-ban elindított gazdasági reform sorsa a tekintélyuralmi politikai struktúrában világosan jelezte a vállalkozás végső lehetetlenségét.

Az átmenet Európa keleti periferiáján tehát nem csupán a politikai rendszer-változás problémáját jelenti, nem egyszerűen a tekintélyuralomtól a demokráciáig vezető utat, hanem *kiemelkedést egy a második világháború után kialakult regionális, hatalmi rendszerből* (amelyet egyébként a nagyhatalmak elfogadtak), továbbá világossá vált a szocializmus illúzióival teli, de illuzórikus jellegét nem mindenki által észlelt eszmerendszerétől és társadalmi—gazdasági berendezkedésétől való elszakadás szükségessége. Végül, a 19. századi marxizmusnak mint mindent megmagyarázó elméletnek sorsa is beteljesül, vagyis általános magyarázó eszmerendszerből — miután leegyszerűsített és eltorzított formájában sem maradt része a politikai rendszernek, így megszűnt a kritikától való mentessége — a többi eszmerendszerhez hasonlóan, csupán egy-egy elemében épül be a tudomány fejlődésébe.

A második világháborút követő évtizedekben a szocializmus eredeti és nagy részében a humánus emberi gondolkodás fejlődésében is helyet kapó eszmerendszere tehát diszkreditálódott a kelet-európai feltételek közötti megjelenésében és e megjelenéssel a gyakorlatban és elméletben egyaránt kialakuló torzulások folytán.

További regionális azonosság és egyúttal más régiókhoz képest különbség, leszámítva azokat az ázsiai, afrikai, latin-amerikai országokat, amelyekben ugyancsak megkísérelték a „szocializmus építését”, olyan gazdasági problémák megoldásának elkerülhetetlensége, amelyek legalább három dimenzióban jelentkeznek. Ezek:

- az állami központból vezérelt tervgazdaság piacgazdasággá alakulása,
- a társadalmi tulajdon szinte kizárólagosságának lebontása és a magántulajdon fokozatos túlnyomóvá válása, végül
- az ország feltételeitől idegen gazdasági szerkezet megváltozása. Ez utóbbi ugyanis sem struktúrája és technikai színvonala folytán, sem szervezete és „berögződött” működési elvei, sem szabályozói révén nem teszi lehetővé a sikeres beilleszkedést a globális gazdasági rendszerbe.² A gazdasági és politikai átalakulás egyébként olyan helyzetben folyik, amelyben a korábbi gazdasági és politikai berendezkedés következményei már krízishelyzetet teremtettek. Ez pedig az átalakulás megtervezését, társadalmi következményeinek fogadtatását még akkor is megnehezíti, ha egyébként a külpolitikai viszonyok a változások szempontjából egyértelműen kedvezőnek mutatkoznak.

Az átalakulás szempontjából kedvező nemzetközi helyzet fokozatosan alakult ki, s kapcsolódott a Szovjetunió magatartásának — nyilvánvalóan a nemzetközi viszonyok alakulásától nem független — változásához. A második világháborút követő helyzetben a Szovjetunió szuperhatalommá válása lehetőséget nyújtott arra, hogy a „szocialista” társadalom eszméjét — Európa megszállt középső és keleti területein túlmenően — a sok helyütt amúgy is modell után keresgélő harmadik világ egy részében, legalábbis átmeneti sikerrel, elfogadtassa. A „szocializmus terjesztése” ily módon az Oroszországot amúgy is mindig jellemző nagyhatalmi törekvéseket eddig soha nem látott mértékben és sikerrel erősítette meg. Ám

ugyanaz a folyamat megteremtette saját kudarcának feltételeit is. A „szocialista” berendezkedések szükségszerű támogatása a „harmadik világban” egyrészt óriási terheket rótt a Szovjetunióra, sőt kisebb mértékben az európai szocialista országokra is, másrészt sehol sem vezetett sikerre. A szovjet fegyverkezés végül is elviselhetetlenné vált gazdaságilag és olyan belpolitikai, belgazdasági problémákra vezetett, amelyek az amúgy is rosszul működő szovjet gazdaságot végül is lehetetlen helyzetbe hozták. Mindezek következményeinek realisabb értékelése lassú visszavonulásra készítette a szovjet vezetést. Ebből is következik, hogy *Mihail Gorbacsov* „peresztrojkájának” egyik legfontosabb tényezője, s egyben következménye is lett (az afganisztáni háború tanulságai nyomán is) a szovjet globális stratégia megváltozása, a szovjet jelenlét csökkentése a harmadik világban. Ez a változás végül ahhoz a felismeréshez is elvezetett, hogy a kelet-közép-európai társadalmakban megindult változások sem politikai, sem pedig katonai erővel nem akadályozhatók meg. (Nem a „fizikai” erő, hanem nemzetközi politikai feltételek hiánya miatt, hiszen az utolsó beavatkozás, 1968-ban a Szovjetunió számára is diszfunkcionálissá vált, ez világosan megmutatkozott a gorbacsovi törekvések szempontjából is.) Bizonyos reformsikerek viszont a kelet-közép-európai országokban, elsősorban Magyarországon — amelyeket ugyan sokáig nem hoztak összefüggésbe a rendszerváltozás lehetőségével — a szovjet belpolitika szempontjából is pozitívak lehetnek.

II

Kérdés most már, hogy — elsősorban Magyarországot tekintve — melyek voltak az átalakulási folyamat legfontosabb ágensei.

Magyarországon az 1968. évi kormányhatározat óta — ha nem számítjuk az 1966–68. közti két esztendőt — a folyamatok világosan jelezték, hogy átalakulás kezdődik és megy végbe, s ez olyan erővel jelentkezett, hogy a reform hivatalos elindítását végső soron még a csehszlovákiai katonai beavatkozás és a vele összefüggésben kialakult légkör sem kérdőjelezhette meg. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy az átalakulás — amely felszínen, mint a gazdaságirányítás „mechanizmusának” reformja nyert megfogalmazást (és sokak számára valóban csak annyit jelentett) egyszerre jelentkezett az uralkodó Magyar Szocialista Munkáspárton belül, az állami irányításban, valamint tudományban (anélkül azonban, hogy az utóbbi az uralmi viszonyokat alapjaiban megkérdőjelezte volna) és politikai ellenzék — bár akkor még ezt a nevet nem viselte — formájában, amely ellenzék nem kis mértékben maga is a tudományban, illetőleg szervezetében bontakozott ki.

- A párton belül, illetőleg az állami irányító szervezetekben mutatkozó reformtörekvések a gazdaságra szorítkoztak. A politikában inkább negatív lenyomatokban jelentek meg, pl. a „mechanizmus reformnak” az egyes osztályokra, rétegekre gyakorolt hatásának negatív értékelésében, a magánvállalkozás szinte bűnözésnek való tekintésében (egyes „visszalépő” szakaszokban büntetőeljárás-

sok is indultak), a vállalkozó csoportok és a munkásosztály között konstruált ellentét hangsúlyoztatásában a „paraszttság”³ és a „bérből és fizetésből élők” viszonyai közötti különbségeknek reformellenes felhasználásában stb. Mindez visszatérően vezetett a reformfolyamat megtorpanására, ebből következtek a visszalépések, részben a belső hatalmi harcok, részben az ország közvetlen külső környezetének reformellenessé alakulása, illetőleg a kettő kapcsolata folytán.

- A tudomány, főleg a közgazdaságtudományok, a szociológia, a történettudomány elsősorban a reform társadalmi—gazdasági tényezőit, szükségszerűségét, végül a kibontakozó reformfolyamatokat elemezte, s viszonylag hamar megfogalmazta a gazdaságirányítás változásán túl a *társadalmi és a politikai átalakulás egészének* elkerülhetetlenségét. Igaz, ez a megfogalmazás esetenként „finom” formában történt meg, más esetekben a társadalmi átalakulás egy-egy elemét ragadta meg, amelyre vonatkozó elemzésekből végül is teóriák születtek, az azonban bizonyos, hogy a magyar társadalomtudományban a 70-es évektől különösen az átalakulást szükségszerűen eredményező tényezők vizsgálata egyre erősödött.

- A tudomány fejlődésével, szervezeti alakulásával, viszonylagos, bár egyre erősödő autonómiájával függött össze, hogy jórészen az ellenzéki mozgalom is a tudományban indult el. Részben az új szempontok kiugratásával — ma már kevesen emlékeznek arra, hogy a munkamegosztás jelentőségének hangsúlyozása a tulajdonviszonyok mellett a társadalom rétegződésében vagy későbbi redisztribúció elemzése a településfejlesztésben stb., milyen politikai reakciókat váltott ki —, részben pedig egyes jelenségek (pl. bürokrácia) kutatásával, majd az újbóloldali ideológia hazai filozófiai megalapozásával és terjesztésével. Látens ellenzékéből az 1968. évi csehszlovákiai bevonulás elítélése hozott létre valódi politikai ellenzékét, ezután terjedt el a tudományon kívül is, és kezdett értelmiségi mozgalommá válni, amely egy-egy negatív társadalmi jelenség körüli fellépéssel erősödött. Az uralkodó politikai erők egyes akciói az ellenzék mozgalmi jellegét csak erősítették.

Az átalakulás „ágenseinek” működése azonban mindhárom „dimenzióban” folyamatszerű, s nem érthető meg egy-egy momentuma alapján. Lássuk közelebbről:

Az uralkodó párton, illetőleg egyes vezető állami szervezeteken belül elindult reformfolyamat (amelynek egyes elemei akár 1953-ig is visszavezethetők) minden visszalépés ellenére, ha nem is kielégítő mértékben, mégis előrehaladt; részben a külső körülmények változása (olajárrobbanás), részben ezek hatása a gazdasági jelenségekre (pl. a fizetésképtelenség szélére jutás), részben a nemzetközi összehasonlításból származó adatok értékelése stb. jelezték, hogy a reformokra elkerülhetetlenül szükség van. A reformlépések azonban, többnyire a politikai összefüggésekre, a hatalmi viszonyokra visszavezethető „felemásságuk” miatt, nemkülönben azért, mert a gazdasági—társadalmi alap is felemás maradt,⁴ lényegében nem, vagy csak rövid távon jártak eredményekkel. Ez a körülmény bizonytalanságot hozott a gazdaságba. Részben a koncepcionális változások sora, részben a visszalépések, az ideológiai hatások felerősödése, részben pénzügyi okok a szabályozórendszer kiszámíthatatlanságára vezettek, amely jelentősen

akadályozta a normális gazdálkodást. Jellemző volt, hogy pl. a felsőbb szinteken született reformdöntések szinte mindegyikét — alsóbb szinteken — sikerült keresztetni. Az egyik legfontosabb példa a felemás reformfolyamatban mutatkozó jelenségekre az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalása, amelyet megelőző elemzések már eljuttattak a politikai rendszer változásának szükségességéig is, de amelyeket még csak említeni sem lehetett a végül is megszületett „állásfoglalásban”. Az „állásfoglalás” jellege sem volt alkalmas a valódi és határozott döntések meghozatalára, így még a kilátásba helyezett változások túlnyomó része sem következett be. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZMP kongresszusának (1985) határozatai és a rájuk épülő VI. ötéves terv (amelyet egyébként az MTA Elnöksége elutasított) nem valósulhatnak meg, a reformtörekvések ismét megerősödtek, elérték a politika szféráját is, ha a használatossá vált kifejezés — „a politikai intézményrendszer változása” — meglehetősen szemérmesen jelezte is a problémát. A reformdöntések azonban az uralkodó párton belül a mindennapi politikai — hatalmi csatározások közepette születtek, vagy maradtak el, s ez a döntés-sorozat konzisztenciáját természetesen negatívan érintette. Ezzel együtt a folyamat az uralkodó párton belül is előrehaladt, s az 1988. májusi pártértekezleten történtek — gyakorlatilag az egész legfelsőbb párt-politikai vezetés leváltása — csak azok számára jelentettek meglepetést, akik nem akarták tudomásul venni a változásokat, sem a társadalomban, sem a politikai szférában, sem a nemzetközi környezetben.

A tudományban — elsősorban az ún. kemény társadalomtudományokban — összességében nem jelentett ideológiai visszalépést még az 1973. évi párthatározat és az azt követő személyi intézkedések sem. Még átmenetileg sem bontakozott ki olyan vita (leszámlítva a „hivatásos marxisták” egynémely írását), amely a gyorsan kibontakozó szociológiát, a már megerősödött közgazdaságtudományt vagy az éppen jelentkező politikatudományt visszafogta volna. Ellenkezőleg, a nyolcvanas évekbe egyre erősödve „nőttek bele” ezek a tudományágak, intézményesülések, professzionalizálódásuk, utánpótlás-nevelésük a későbbi fejlődésüket is megalapozta. Hazai jelentőségük abban is megmutatkozott, hogy az általuk adott ismereteket a politikai vezetés is egyre kevésbé hanyagolhatta el. Ha állandó vita és szemrehányás közepette is, de legalábbis formailag igényt tartott a politikai vezetés egy-egy probléma kimunkálásán nyugvó eredményekre (l. pl. a szociálpolitikai koncepció kidolgozását 1985-re, vagy jó néhány akadémiai állásfoglalást és véleményt), ha azután valódi hasznosításukra a legtöbb esetben már alig törekedett.

Természetesen a tudomány is folyamatszerűen haladt előre, saját határait is tapogatva, lépésről lépésre, sokszor egy-egy téglát rakva az építményhez. Ilyen módon saját jövőendő eredményeit és lehetőségeit is előkészítve egy-egy esetben azután elméleti kereteit is változtatva „hirtelen” is előretörhetett. Ilyen előretörést jelentett az MTA 1980. évi közgyűlése vitái után a társadalomtudományokban, a politikai rendszerre vonatkozó kutatások megindulása, a modernizációval összefüggő kutatások megerősödése, magának a fogalomnak a magyarországi folya-

matokat is magyarázó elvként való használata stb. Ez a tudományos munka nem csak a saját fejlődését, és a külső fellépéshez, a nemzetközi kutatási eredmények fogadásához szükséges „kultúrát” fejlesztette ki, hanem kibontotta a politika nagyobb fogadóképességét is.

A tudomány, és pedig ez az ún. akadémiai tudomány már a nyolcvanas évek elejétől felismerte pl. a politikai rendszer megváltoztatásának szükségességét, s jó néhány alkalommal adott elemző, és következtetéseiben a hivatalos tervezeteket alaposan megtépző vagy teljesen elutasító kritikát a különböző politikai vagy gazdasági döntésekről. Kutatási eredményeivel jó nevet szerzett magának és képviselőinek a nemzetközi tudományos életben. Teljesítménye nem becsülhető le. És pedig nemcsak azért, mert a legmagasabb szintet érte el a kelet- és kelet-közép-európai régióban — ez végül is relatív mérce —, hanem mert saját országunk társadalmi, gazdasági és politikai folyamatainak feltárásával elméleti eredményekhez is jutott és tudományosan előkészítette az átalakulás folyamatát.

- Az ellenzéki mozgalom eme időszak alatt — különösen a nyolcvanas évek-től kezdődően — egyre erősödően lépett a gyakorlati politikai tevékenység útjára. Ez természetesen az uralkodó politikai hatalom szembenállását és alkalmazott módszereit is motiválta, alakította, mígnem kibontakoztak a „szabályos” illegális ellenzék szervezeti és tömegkommunikációs keretei. Ezeknek „illegális” jellege úgy „oldott” vagy „merevült”, ahogyan az uralkodó politikai hatalom belső viszonyainak alakulásából az „elnézőbb” vagy a „szigorodó” megítélés következett. Mindenesetre a „Lukács-iskola” mellett a tudomány különböző területein is jelentkeztek a hivatalosan „másként gondolkodónak” titulált (holott a valóságban minden gondolkodó másként gondolkodik) emberek és irányzatok, akik és amelyek gyakran a hivatalos politika és az ellenzék számára egyaránt munkálkodva, végül is szinte „véletlenszerűen” helyezkedtek el — akár a vezető állami szervezetekben is — az uralkodó párt reformszárnya és az új politikai szervezetek között. Jellemző, hogy szinte egyidőben, sőt egy-két ugyanazon személy részvételével készültek el *A fordulat és reform* vagy a *Társadalmi szerződés* c. ellenzéki dokumentumok, illetőleg néhány tudományos vagy állami szervezetekben született, sok vonatkozásban az ellenzéki dokumentumokkal tartalmilag is egyező elemzések és tervezetek.

A kifejlődött ellenzéki mozgalom azután — mint ismeretes — pártokká szerveződött. Az eredetileg nem ritkán véletlenszerűen egyik vagy másik csoportban működő emberek egy-egy egyre szervezettebbé alakuló struktúra részeivé váltak, különböző politikai akciók szerveződnek, alkalmi vagy hosszabb távra is tekintő koalíciók jönnek létre. 1989 nyarától ezek a koalíciók, illetőleg az MDF, majd később az SzDSz is az ellenzéki csoportosulások aktív támogatásával képviselőket is küldhettek az Országgyűlésbe, így a politikai vita a parlamentben is élesebbé vált. Minthogy az Országgyűlés 1989-ben az alapvető közjogi törvények egész sorát fogadta el — ideértve az új választójogi törvényt is — az ország a többpárt rendszeren alapuló általános választásokra készülődhetett.

A fentiekben a reformfolyamatok három fő „ágensének” jelenségeit egyenként vettük szemügyre, holott világos, hogy egymással összefüggésben, többnyire egymást erősítve hatottak. Többnyire, mert előfordult, hogy pl. a tudomány egy-egy merészen új eredményének napvilágra került vagy az ellenzéki mozgalom egy-egy sikeresebb akciója a hivatalos politika reformerőit átmenetileg defenzív helyzetbe hozta, ingadozó támogatóit „elijesztette” és a konzervatív erőknek hivatkozási alapot nyújtott. Az is előfordult, hogy az ilyen momentumokat adott esetben a reformszárny egyik vagy másik képviselője is hasonlóan értékelte, a saját további pályafutása, az uralkodó párton belüli politikai ellenfelével való küzdelem szempontjából kedvezőtlennek tekintette.

Az 1988. májusi pártértekezletet megelőző időszakban a hivatalos politika, pontosabban az MSZMP tűnt a reformfolyamat legfontosabb ágensének. Ez következett a politikai rendszer társadalmi helyéből meglévő szerkezetéből, környezeti kapcsolataiból és a „pártállam” strukturális jellegzetességeiből. A kormány azonban már a pártértekezlet előtt is fokozatosan kifejezettebb, sőt önállóbb arculatot kezdett öltetni, a párt kereteiben működő különböző reformbizottságok, konzultatív testületek stb. mellett a kormány — főleg azután, hogy Grósz Károly lett a minisztertanács elnöke — saját eszközeivel is hozzájárított a reform politikai és szervezeti, nemkülönben gazdasági alapjainak kimunkálásához. Így született meg pl. a Tanulmány a politikai, különösen a kormányzati rendszer átalakítására — 1987. nyarán. A hatékonyabb közrehatás azonban a tudomány számára is, mégis az uralkodó párt keretein belül működő testületeken keresztül volt lehetséges. Ennek következményeként természetesen óhatatlanul befolyásolták a tudományos eredmények fogadását a párton belüli hatalmi viszonyok, a különböző politikai erők küzdelmei és az ebből következő szempontok. Az 1987. február 19—21-én tartott szegedi „elméleti tanácskozás”, s a kibontakozott vita azután a párton belül is szinte mindenki számára világossá tette, hogy az eddigi út nem folytatható. A gazdaságban, a társadalomban, a politikában radikális változásokra van szükség. Még a legkonzervatívabb megnyilvánulások sem tagadhatták a „szocialista” út kritikai önvizsgálatának és merőben új, a valóságos folyamatokra épített koncepciók kialakításának szükségességét (Boros 1987).

Hosszú ellenállás után, 1987 során azonban már a különböző ellenzéki politikai csoportok politikai és gazdasági koncepciói is kezdtek bejutni a pártnak a politika alakítására hivatott belső szervezeteibe. A fogadtatást ezúttal is a hatalmi viszonyok érdekei alakították. A Hazafias Népfront égisze alatt készült „Fordulat és reform” c. ellenzéki elaborátum pl. sokkal negatívabb fogadtatásban részesült a párt ideológiai, mint pl. közgazdasági jellegű testületeiben; teljes elutasításra azonban sehol sem került sor, még a legkevésbé kimunkált része, a politikai rendszer átalakítása is vitaalapel szolgált.

Időnként az uralkodó párton belüli konzervatív ellenállás felerősödött, és látványos akciókat produkált. Ilyen volt pl. 1988. tavaszán a reformszárny négy veze-

tő politológusának kizárása, amellyel a párt jelentős szellemi és politikai erőtlő fosztotta meg magát, mégpedig akkor, amidőn a kizártak nem csak a párt reformtőrekvéseiben (egyesek az állami reform-munkában is), hanem az ellenzéki mozgalom egy részében is vezető szerepet játszottak. Ez a lépés — amelynek célja egyértelműen a megfélemlítés lehetett — egyáltalán nem érte el ezt a célt, sőt, tovább radikalizálta az ellenzéket éppen úgy, mint a tudományban dolgozó reformerket, mi több, magának az MSZMP-nek a reformerőit is.

Mindenesetre megállapítható, hogy az 1988. évi májusi pártértekezletig a változások ellenére, a lassan a reformtőrekvések támogatóivá hangolódott (bár egyeseknél inkább szavakban) politikai vezetők növekvő száma ellenére, a párt- és állami struktúra alapjaiban a régi szemlélettel, s ha csökkentő hatékonysággal is, mégis többnyire a beidegzett reflexekkel működött. Oly mértékben így volt ez, hogy a hivatalos pártvezetés egyáltalán nem gondolt az ellenzéki erőkkel való „paktumok” megkötésére — igaz, ebben az időben az ellenzék is arctalan maradt — szervezetiesleg. A pártvezetés még a „krízis” kifejezés használatát sem volt hajlandó elfogadni, még kevésbé létét elismerni, ami ilyen paktumok létrejöttét megalapozhatta volna. Saját magát pedig és később az MSZP-t is — mint egységes politikai erőtlő — jelentősen túlértékelte, az ellenzéki csoportok működése a vezetés jórésze számára csak rendőrségi kérdésnek tűnt.

Az MSZMP 1988. évi májusi pártértekezletét követően a politikai folyamatok felgyorsultak. Eleinte ugyan még nem elég „látványosan”, de fokozódott a gazdaság leromlása is, a társadalom különböző — főleg értelmiségi — csoportjaiban nyíltan kifejeződött a politikai elégedetlenség, az átalakulási folyamat különböző ágensei pedig sokszor nem voltak képesek a helyzet felismerésére és a megfelelő válasz kimunkálására, illetőleg megvalósítására.

Mielőtt a különböző erők mozgását röviden vázolnám, feltétlenül meg kell állapítani, hogy már ebben az időszakban nagyjából — bár kétségtelenül voltak ellenzői is — hallgatólagosan, de esetenként kinyilvánítva is, elfogadást nyert az az alapelv, hogy az átalakulásnak békésnek kell lennie. Igaz ez akkor is, ha magának az átalakulásnak a természetét, *rendszeráltoztató* jellegét nem is mindenki tudta vagy akarta felismerni, illetőleg elfogadni. Ez a jelleg a folyamat előrehaladása során vált igazán központi jelentőségűvé, végül szinte általánosan elfogadottá. Bár-hogy is értelmezték azonban a legfontosabb résztvevők az átalakulás folyamatát, sem szükségszerűségét, sem szükségszerűen békés jellegét, a politikában valóban számottevő csoportok nem vitatták. (Ezt még az átalakulás egészének ellenzői sem kérdőjelezték meg — ritka kivételtől eltekintve — akár még korlátozott nyilvánosságú fórumokon sem, különösen nem ott, ahol döntésekre is lehetőség volt.) Ez a sajátosság — véleményem szerint — a rendszeráltozás magyar mintájában döntő jelentőségű volt.

A rendszeráltozás ágenseinek érdekei — amelyek önmagukban is ellentmondásosak voltak — azonban az átmenet békés jellegében, az általános választások elfogadásában rejlő alapvető egységen túlmenően (amit minden erő elfogadott, leszámítva a volt uralkodó párt konzervatív, „balos” elemeit) már jelentősen kü-

lönböztek. Így azután politikai magatartásuk nem csupán személyi, hanem szervezeti szinten is, az átmenet ütemét, egyes társadalmi kérdéseit, formáit, sőt a siker kilátásait tekintve is, ellentmondásosan alakult. Mindebből következett, hogy az átalakulást magát, benne az egyes erők szerepét az 1990. évi tavaszi választások előtt is különböző módon ítélték meg. A választások után kialakult új politikai erőviszonyokból pedig méginkább eltérések következtek „visszamenőleg” is, tehát a közelmúlt megítélésében is. A megítélésbeli különbségek azután a politikai küzdelem eszközeivé váltak, s ebből következően egyre inkább eltorzultak a pártkötött politikai elemzésekben is. Az politikailag „természetesnek” tekinthető — legalábbis Európa eme régiójában —, hogy az „átmenet” minden egyes politikai ágense döntő, esetleg kizárólagos szerepet tulajdonított és tulajdonít saját szerepének a rendszer megváltozásában, egyes tények elhalványodnak, akár el is tűnnek az utólagos értékelésben (pl. a megújult társadalomtudományok), holott világos, hogy a folyamat számos tényező közrehatásának eredménye. Ebből azonban már nem szükségképpen következik a folyamat résztvevői között az érvek mellett és helyett a gyűlölet (kifejlődése) kifejeződése, és politikai akciókban való megjelenése, ami természetszerűen akadályozza a konfliktusoknak alkotmányos feloldását.

Az így keletkezett vitákat, érzelmeket, gyűlölködést azonban feltehetően a történetírás — sőt maga a történelem is — csak hosszabb távon oldhatja fel. Addig azonban még sok problémát, igazságtalanságot, veszélyes politikai torzulást okozhat, csökkentve ezzel is a társadalom hatékonyságát, veszélyeztetve a társadalom mélyebb folyamataiban, tehát politikai struktúrájában is a demokratikus átalakulás végső sikerét.

Az uralkodó párt vezetésének kezdeti — az 1988. évben bizonyos csoportjaiban még 1989-ben is élő — elgondolása az átalakulás eredményére vonatkozóan a „demokratikus szocializmus” kifejezésben fogható össze. Ennek körvonalait, közelebbi tartalmát azonban csak alig-alig kísérelték meghatározni. Többé-kevésbé világosan csak annyi rajzolódott ki, hogy a marxista párt vezetőszeropét valami-képpen meg kell őrizni (ez a momentum azután később elhalványult, sőt eltűnt), a demokráciát a párton belül, illetőleg a párt és a választók viszonyában kellene kialakítani. A későbbiek során azután a reformszárny mellett a centrum is elfogadta, hogy ezt a vezető szerepet szabad választással, és nem alkotmányos tétellel kell biztosítani, a demokratikus berendezkedés pedig a „polgári demokrácia” értékeinek elfogadását jelenti. A gazdaságban a magángazdálkodás mellett megőrizendők tartották a társadalmi tulajdon túlsúlyát, valamiféle versenyhelyzet, valami-képpen korlátozott piac kialakításával. A kormányzati szervezetekben az elgondolások ezen a koncepción már korábban túljutottak — és ha viták közepette is — kezdtek kirajzolódni egy európai jellegű demokratikus alkotmány alapvonásai, amelynek prezentálása során azonban még nem egyszer figyelembe kellett venni az uralkodó párt konzervatívabb erőinek fogadókészségét is. Ez természetesen további vitákat eredményezett, s felmerült a kérdés, vajon az adott helyzet alkalmas-e, s a működő parlament legitimitása elegendő-e egy új alkotmány létrehozásához? A kormányzat által 1988 őszén elfogadott koncepció szerint az a körül-

mény, hogy az országban működő politikai erők túlnyomó többsége békés átmenetet kíván, s ez a békés átmenet csak megfelelő demokratikus intézmények keretében és jogilag is rögzített „játékszabályok” alapján történhet, elegendő alapot biztosít egy olyan többé-kevésbé teljes nemzeti konszenzus létrehozására, amely politikai támaszként állhat egy új alkotmány mögött (Kulcsár 1990: 14–28). Ezt ugyan az ellenzék képviselői közül többen megkérdőjelezték, de az alkotmány előkészítésére kialakított bizottságokban az akkor ismert ellenzéki szakemberek közül mégis többen szerepet vállaltak.

(Zárójelben megjegyzendő, hogy az új alkotmány alapelveinek kidolgozását jelentősen megkönnyítette az a körülmény, hogy a Magyar Tudományos Akadémián az 1980-as évek közepe óta szervezett kutatómunka folyt az új alkotmány előkészítésére — amelynek szükségszerűsége a politikai folyamatok tudományos elemzése alapján előre látható volt — ráadásul az uralkodó párt 1988. évi konferenciája után kialakult helyzet lehetővé tette, hogy az akadémiai kutatómunka irányítója igazságügyi miniszterként, munkatársai pedig különböző vezető állásokban a kormányzatban folytathatták a jogalkotó munkát.)

Az alkotmány előkészítésén túlmenően is világos volt azonban, hogy a békés átalakulás csakis jogilag szabályozott módon és keretek között történhet meg. Ez a körülmény a jog viszonyát a politikához sajátosan alakította. Mert egyrészt — ahogyan később megkísérlem példázni — a jog bizonyos szabályainak tényleges érvényesülését a politikai viszonyok kizárták vagy korlátozták, másrészt viszont a jogszabályalkotás „kényszerhelyzetbe” hozta a politikai vezetést. Erre a legjobb példa az egyesülési és a gyűlekezési jog kodifikálásának körülményei.

Miközben ugyanis az új alkotmány alapjainak kidolgozása megindult, be kellett fejezni két olyan jogszabály előkészítését is — amelyek lényegében még a májusi pártértekezlet előtti időszakban kerültek napirendre —, amelyek azonban az alkotmány elfogadásáig a politikai tevékenység jogi kereteinek legalábbis alapvető elemeit megadva, az átmeneten munkálkodó politikai erők szabad cselekvését biztosíthatták. Ez a két jogszabály *az egyesülésről és a gyűlekezésről szóló törvény* volt, amelynek első — lényegében az ENSZ által elfogadott dokumentumnak az emberi és polgári jogokról nagyjából megfelelő — változatát a kormányzat tulajdonképpen még a májusi pártértekezlet előtt kidolgozott alapjaira építve bocsátotta „társadalmi vitára”. Ez a lépés az átmenet szempontjából rendkívül szerencsésnek bizonyult. A kialakult vita ugyanis mind a tudomány, mind az ellenzéki erők oldaláról erőteljesen jelezte e két törvény kapcsán az emberi és politikai jogoknak mint eredendő jogoknak teljes (egyes esetekben még a nemzetközi szerződéseken is túlmutatóan) értelmezését. A kormányzat — éppen e vita eredményeire is támaszkodva — túlléphetett az uralkodó pártban még mindig élő visszafogó erőkön. A kormány által elfogadott rendkívül liberális tervezet nem csupán legszükségesebb minimális mértékben szabályozta ezeknek a jogoknak gyakorlását, hanem ez a tervezet kifejezetten tartalmazta a pártalapítás jogát is, s ezzel *deklarálta a többpártra épülő politikai rendszer bevezetését Magyarországon*. Igaz, hogy az uralkodó párt egyes vezetői, sőt tagságának egy része fellépett a tervezettel, illető-

leg alapeszméivel szemben, de a kormánynak sikerült törvénytervezetét az Országgyűlés januári ülése elé terjeszteni, amelynek döntése valóban történelmi fordulatot hozott, azzal, hogy elfogadta a két beterjesztett törvényt, továbbá azt az alkotmánymódosítást, mely lehetővé tette az Alkotmánybíróság felállítását, de azzal is, hogy világossá vált: az Országgyűlés ilyen nagy horderejű kérdésben nem az „uralkodó”, a pártvezetés által deklarált, hanem a kormány álláspontját fogadja el. Ez egyébként 1989 októberében még látványosabban ismétlődött meg a politikai pártokról szóló törvény kormányzati változatának elfogadásával, amely megtiltotta — éspedig az MSZP kongresszusa formális döntése ellenére — a politikai pártoknak a munkahelyen való szervezését és működését. (Érdekesekek az arányok is: a csaknem 200 regisztrált MSZP képviselő ellenére, a kormány javaslatával szemben, tehát saját pártjuk formális határozatát támogatva, összesen 44 képviselő szavazott és 12 tartózkodott a szavazástól. Az igen szavazatok száma egyébként 279 volt.) A történelmi fordulatot jól érzékelt *David Selbourne*, az angol Independent c. lap budapesti tudósítója, aki a kelet-európai változásokról szóló könyvében a magyar Országgyűlés 1989. január 10-i üléséről egyebek között ezt írta:

„Magyarországon lehetetlen a további gazdasági fejlődés — mondta az igazságügyi miniszter a hallgató, tömött padosoroknak — egy tekintélyuralmi politikai rendszer alatt. A mi politikai rendszerünk egyszerűen alkalmatlan arra, hogy a modernizáció folyamatában keletkezett politikai feszültségeket kezelje.” A sötét ruhák sorai megmozdultak, mintha hideg szél fújna keresztül rajtuk. „Magyarországnak — folytatta *Kulcsár* „új alkotmányra van szüksége, alkotmánybíróságra, független bíróságra (minden vitán felül), a hatalmi ágak elválasztására, a jog uralmára, a polgári jogok biztosítására, jogrendszerünk más hiányosságainak kitöltésére”, annak a nevében, amit ő „az európai alkotmányfejlődésbe való reintegrálásunknak nevezett” (*Selbourne* 1990: 133).

A gyülekezésről és az egyesülésről szóló törvény elfogadása után két jelentős politikai, illetőleg jogi folyamat bontakozott ki, mondhatni viharos gyorsasággal.

A *politikai folyamat* legfőbb jellemzője az uralkodó párt fokozódó gyengülése, különböző vezetői körüli részekre bontódása, új mozgalmak megindulása a párton belül, és ezzel együtt egyre növekvő elbizonytalanodása. Ennek egyik következmények, hogy egyrészt a kormány mindinkább erőteljesebben függetlenedett a korábban megszokott pártirányítástól, a politikai rendszer ún. pártállami jellege a valóságban egyre inkább megszűnt, másrészt, hogy a pártvezetés képessége egyre gyengült az ellenzéki politikai erőkkel szemben saját álláspont kialakítására, illetőleg — ha volt ilyen — megvédésére. Ezzel szemben az ellenzéki erők aktivitása és céltudatossága növekedett, az ellenzéki kerekasztal megalakítása után pedig teljesen világossá vált, hogy az ún. „demokratikus szocializmus” (amelynek tarthatóságát az uralkodó pártban is egyre többen megkérdőjelezték) koncepciója túlhaladt, a teljes rendszerváltozás elkerülhetetlen. Az 1989. március 22-én a „történelmi” és az új pártokból, valamint politikai szervezetekből létrejött Ellenzéki Kerekasztal, amely végül is június 13-án tárgyalóasztalhoz ült az MSZMP képviselőivel és az ún. harmadik oldal szervezeteivel kifejezetten az általános választások

jogi előkészítésére, az odáig vezető út jogi és intézményi kereteinek kialakítására törekedett. Ezekre a tárgyalásokra is áll azonban *O'Donnell és Schmitter* megállapítása: „Irányítók módon az efféle paktumok egyáltalán nem demokratikus módon mozdítják a politikát a demokrácia felé. A paktumokat jellegzetesen a már létező (gyakran rendkívül oligarchikus) csoportok vagy intézmények képviselőinek szűk köre hozza létre, igyekeznek csökkenteni a versenyt és a konfliktusokat is, korlátozzák a szélesebb nyilvánosság előtti elszámolási kötelezettségüket, igyekeznek megkaparintani az ellenőrzést a politikai napirend fölött és szándékosan eltorzítják az állampolgári egyenlőség elvét. Ennek ellenére képesek megváltoztatni az erőviszonyokat, elindítani új politikai folyamatokat és más (gyakran nem szándékolt) új következményekhez jutnak ...” Ezek a tárgyalásokon létrejött kompromisszum „tipikusan tartalmaz olyan rendelkezéseket, mint az erőszaktól való tartózkodás, a kívülállóktól való segítségkérés tilalma ... és gyakran elkötelezik magukat az újabb paktumok mint a jövődől viták rendezésének eszköze mellett.” (*O'Donnell — Schmitter* 1986:38). Mégis ezek a tárgyalások tették lehetővé, hogy az átmenethez szükséges törvényalkotás mögött a parlamenti elfogadásnál szélesebb konszenzus állhasson. 1989 őszén a korábbi MSZMP utolsó kongresszusa végül is gyakorlatilag felszámolta az „állampártot”, amelyből egy új Magyar Szocialista Párt és később egy másik, a tradíciókat inkább őrző Magyar Szocialista Munkáspárt is kinőtt, mindkettő legyöngyülve, a korábbi MSZMP tagságának csak töredékét megtartva. Ezek a pártok már alig reménykedhettek olyan választási sikerben, amely a kormányzásban akárcsak „alárendelt” partnereként való részvételt is lehetővé tenné.⁵

A *jogi folyamat* sajátos helyzetet produkált. Ennek egyik összetevőjeként az Országgyűlés elfogadta az új alkotmány szabályozási elveit, amelyek már egy demokratikus politikai berendezkedés képét vázolták fel. A „szabályozási elvek” legfontosabbjai többpártrendszer bevezetése, a hatalmi ágak elválasztása és egyensúlya, az emberi és állampolgári jogok garanciális jellegű biztosítása, a hatalom erőszakos megtartásának, illetőleg megszerzésének tilalma; új bírói és ügyészi szervezet alapjai a bírói függetlenség teljes garanciájával; új intézmények — pl. az Alkotmánybíróság, Állami Számvevőszék, ombudsman bevezetése — a helyi, területi és professzionális önkormányzatok autonómiája stb. (*Kulcsár* 1989a, 1989b, 1990). Nyomban a szabályozási elvek elfogadása után világossá vált azonban, hogy megszilárdult az ellenzéki erő korábban már jelzett álláspontja, amely szerint nem hajlandók az alkotmányozást lehetővé tévő konszenzusra. Ehhez járult, hogy jóllehet az Országgyűlés nem kérdőjelezte meg az ellenzéki erő bevonását a saját alkotmányozó bizottságába, ennek érdekében mit sem tett, sőt, maga a bizottság is hallgatólagosan beszüntette tevékenységét. Minthogy a kormányzat is elfogadta, hogy az új alkotmány megalkotása az újonnan választott Országgyűlés feladata, arra koncentrált jogalkotó tevékenységét, hogy feloldja azokat az anomáliákat, amelyek a régi alkotmány formai érvényessége és az újonnan alkotott jogszabályok, illetőleg az egyesülési törvény értelmében formailag is legálisan tevékenykedő szervezetek cselekvése között egyre fokozódó mértékben alakultak ki.

Az anomáliák természetesen elsősorban az Alkotmányt érintették — pl. formailag még 1989 nyarán is érvényben volt az a rendelkezés, amely a „munkásosztály marxista—leninista pártját” a társadalom vezető erejének mondotta ki, holott ez már hosszabb ideje politikai tartalom nélkül maradt, maga az érintett párt is lemondott erről a szerepéről. Több a tényleges politikai viszonyokkal és aktivitással szemben álló bűncselekményt fogalmazott meg a Büntetőjogi Kódex is, amelyek alkalmazhatatlanná váltak a plurális jellegű politikai életben, vagy a vállalkozói gazdaságban. Végül érvényesíteni kellett a már korábban elfogadott nemzetközi szerződésekből fakadó garanciális rendelkezéseket a büntetőeljárás törvényben is (Kulcsár 1989c).

Ezekben a jelenségekben mutatkozott a jog és a politika viszonyának másik — már említett sajátos szerepe, amelyben az új viszonyok limitálták a korábbi jogszabályok érvényesülésének vagy éppen kikényszerítésének lehetőségét. Ezt az anomáliát megszüntető jogalkotásra is szükség volt tehát, s ez a jogalkotó tevékenység az Igazságügyi Minisztériumban megindult. Eredményei azonban 1989. nyár elején nem kerültek az Országgyűlés elé, hanem az uralkodó párt és az ellenzéki kerekasztal, valamint az ún. harmadik oldal tárgyalásai, illetőleg az ott létrejött megegyezések alapján kaptak politikai tartalmat, s bizonyos fokig módosultak is.

Aligha vitatható, hogy az Igazságügyi Minisztérium által az Országgyűlésben elfogadott szabályozási elvekre épülten kidolgozott, majd a tárgyalások során jelentősen alakított törvénytervezetek jóváhagyása, amelyeknek lényegi változtatás nélküli benyújtására a politikai tárgyalásokon elfogadott dokumentum kötelezte a kormányt, a korábbi Országgyűlés történelmi tette volt, hiszen ezzel túllépett a „pártállam” keretein, amely létrehozta. Ezek a törvények — az alkotmány szinte teljes megváltoztatását eredményező módosító törvények, az alkotmánybíráskodásról, a választójogról, a büntetőjog és a büntetőeljárás módosításáról, a politikai pártokról szóló törvények (Kulcsár 1989c; 1989d) — végül is minden kompromisszum és jó néhány ellentmondás ellenére *kijelölték a békés átmenet, vér nélküli rendszerváltozás kereteit, feltételeit, s a szabad választások utáni parlamentáris demokrácia megvalósítását*. Elmondható, hogy a jogalkotás a békés átmenet egyik legfontosabb tényezőjének bizonyult.

IV

A jogalkotás és a politika sajátos összefüggését (egyben kíváncsi mértékét és szintjét is) jelzik azonban azok a jogalkotási hibák, amelyek eredete a politika közvetlen érdekérvényesítése volt, következményei pedig politikai nehézségek, majd újabb jogszabályi, sőt alkotmányi változások, és pedig rendkívül rövid idő alatt. E politikai érdekek közvetlen érvényesítése egyrészt azért bizonyult problematikusnak, mert napi, illetőleg rövidlejárátú, tehát alkotmányban igazából nem érvényesíthető, az alkotmány koherenciáját sértő és hosszabb távú perspektíváját megkérdőjelező érdekekről volt szó, másrészt azért, mert e közvetlen érdekek egy

részét maguk a tárgyalások résztvevői is rosszul ismerték fel. Valamennyi tárgyalófél egyetértett pl. abban, hogy a kormány szerepét szinte végletes módon korlátozni kell a parlament javára,⁶ hiszen egyik tárgyalófél sem volt biztos abban, hogy a választások után valóban képes lesz a kormányalakításra. A parlamenti hatalom féltése, s a gyanú vagy akár a félelem minden képviseleti jellegű parlamenti formán túlmenő esetleges hatalomtól vezetett oda pl. hogy a köztársasági elnök választása (a nem túl nagy jogköre ellenére) a parlament kezében maradt olyan megoldással, amely az átmenet folyamatában, a továbbiakban politikai és alkotmányos nehézségekre vezetett. Úgyszólván mindenki elutasította a kétkamarás Országgyűlés koncepcióját, amellyel pedig a nemzetiségi és az önkormányzati képviselet, a politikai bölcsesség és szaktudás biztosítható lett volna a pártképviseletre épült első kamara mellett.⁷ A kétkamarás országgyűlésnek Magyarországon egyébként vannak hagyományai, amelyek felhasználhatók lettek volna, s még mindig felhasználhatók az alkotmányos jogállam teljes megteremtésében. Így azután a nemzetiségi képviselet érdekében Magyarországon szokatlan megoldást — a pozitív diszkrimináció elvének bevezetését — kellett alkalmazni. E szerint az Országgyűlés választott volna a nemzetiségi szervezetek jelöltjei közül meghatározott számban képviselőket, minthogy a nemzeti kisebbségek az ország területén szétszórtnak élnek, egyetlen választókerületben sem alkotnak a megválasztáshoz szükséges többséget. Az 1990. évi tavaszi általános választás után alakult új Országgyűlés azonban az erre az elvre alapozott normákat elvetette, újabb alkotmány- és jogszabályváltozást fogadott el, aminek következménye a nemzeti kisebbségek intézményes képviseletének elmaradása lett. Az ilyen és hasonló — már nem sokkal az 1989 októberi alkotmánymódosítás utáni időszakban, majd a választások után politikai problémákban is jelentkező-anomáliák vezettek azután arra, hogy az új Országgyűlés — éspedig a legerősebb kormányzó, valamint a legerősebb ellenzéki párt külön alkuja alapján — újabb nagyterjedelmű alkotmánymódosítást fogadott el. Ez a körülmény — bár politikai célszerűsége az adott helyzetben aligha volt vitatható — megkérdőjelezte az alkotmányosságnak azt a szokásosan elfogadott kritériumát, amely szerint az *alkotmány adja meg a politikai élet keretét, s nem a napi politikai érdekek alakítják az alkotmányt*. Még végletesebben jelentkezett ez a hajlam akkor, amidőn 1990 őszén az Alkotmánybíróság a kormánykoalíció egyik tagja, a Kiszgazdapárt által kezdeményezett, de a kormány által az Alkotmánybíróság elé vitt ún. földtörvény lényegi rendelkezéseit alkotmányellenesnek jelentette ki, a Kiszgazdapárt az Alkotmányt kívánta megváltoztatni. Tekintettel arra, hogy az alkotmányosság eszméje a magyar közjogi berendezkedés és politika legősbibb elveinek egyike (amit csupán kényszerhelyzetek, pl. az utóbbi fél évszázadban a nyilas hatalomátvétel 1944. október 15-én vagy a szovjet alkotmányra épült első magyar írott alkotmány, az 1949. évi 20. tv. törtek meg), veszélyes precedensnek tartom a politika közvetlen érvényesítését az alkotmány szintjén még akkor is, ha a teljesen új alkotmány elkészítését és vitáját későbbi időre halasztják. A teljesen új koherens és napi politikai befolyásoktól mentes új alkotmány első változata

egyébként a választások előtt működő és az átmenetet ténylegesen vezérlő kormány megbízatásának utolsó napjaiban az Igazságügyi Minisztériumban már elkészült.⁸ A koherens új alkotmány elfogadásáig azonban tényleges veszély marad „az alkotmány léte alkotmányosság nélkül”, s mint *H. V. O. Okoth Ogendero* megjegyezte: az alkotmány túlpolitizálása, ahogy Afrika jó néhány államában történt, eszközként való használata a politikai küzdelmekben (*Okoth-Ogendero* 1988: 19, 21–24). Az imént idézett afrikai szerző azzal fejezte be fejtegetéseit, hogy „az alkotmányosság a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai haladás terméke és mint ilyen csak akkor válhat hagyománnyá, ha egy nép közös történelmének része” (*Okoth-Ogendero* 1988: 44).

Magyarországon — ahogy erre utaltam — ez a történeti hagyomány él. Erre épülve alakítottuk ki az alkotmányos jogállami jogi kereteit az elmúlt két és fél évben. Vajon elegendőek-e ezek a jogszabályok és az alkotmányosság hagyománya a jogállam tényleges működéséhez? A jogállami tényleges megteremtésének alapfeltétele az alkotmányosság elvének érvényesülése (*Kulcsár* 1990a). A régi magyar és az általánosan elfogadott európai alkotmányos elvekre épülő alkotmányosság napi politikai okokból való megkérdőjelezése — az alkotmányt sértő jogalkotással vagy akciókkal — veszélyezteti a jogállam éppencsak megindult kiépítését, működését, végső soron az országnak az európai közösségbe való beilleszkedését.⁹ Arról nem is szólva, hogy — amint ezt *Franz Neumann* érzékletesen kifejezte — a jog amúgy sem alkalmas arra, hogy szabályozásával a politikából kiküszöbölje a kockázat elemét. Kétségtelen, hogy az átmeneti folyamatnak abban a szakaszában, amelyet az 1990. évi márciusi — áprilisi választások után megalakult Országgyűlés és kormány vezérelt, az alkotmányossággal és a jogállammal szembenálló társadalmi — politikai tényezők részben megmaradtak, részben erősebbé is váltak. Hadd említsem ezeket a problémákat, tényezőket csak felsorolásszerűen.

A gazdaság átalakítása feladatainak jelentősége az új politikai rendszer alapjainak megteremtése és működésének megindulása után a reálfolyamatokban és a közvéleményben is fokozódott. Ebből következik, hogy a gazdaság szempontjából fontos, ám a társadalom érdekeit sértő döntések egyrészt csábítanak az alkotmányos jogalkotásnak, akár magának az Országgyűlésnek megkerülésére, másrészt pedig akár az alkotmányosan kifejtett, sok esetben azonban „szociáldemagógiával” való bírálataira. További probléma azután — és ennek már komoly jelei vannak — e problémák kapcsán alkotmányosan született döntésekkel való alkotmánysértő, erőszakos módon, az utcán való szembeszegülés. (Ennek példája volt a taxisok és fuvarozók útelzáró akciója a benzinárak felemelése elleni tiltakozásként 1990. október végén, ami szerencsés módon nem az „utcán”, hanem alkotmányosan működő érdekegyeztető tanácsban való megegyezéssel ért véget, jelezvén, hogy végül is a magyar társadalom képes a konfliktusok rendezett megoldására.) Most még nem mondhatjuk el, de nem kizárt a veszélye annak, hogy a hatalom valóságos képe és az alkotmányban megrajzolt (*Duchacek*, 1973) egyes lényeges pontokon elválnak egymástól. De az a tény, hogy 1990. évi őszi helyhatósági választáson — ami még a taxis-akció előtt ment végbe — csupán a válasz-

tásra jogosultak 28%-a jelent meg a döntést hozó második fordulóban, s ezek nagy része is független jelölteket választott, még alapos politológiai elemzésre szorul az átmenet politikai struktúrájának további alakulása szempontjából is.

Ezek és a hasonló jelenségek (földfoglalási akciók, még a kormánykoalíció egyes pártjainak vezetői részéről is elhangzott alkotmánysértő kijelentések és a követelések stb.) komoly hangsúlyt adnak annak a felfogásnak, hogy a megfelelő politikai intézmények megteremtése még nem jelent demokráciát, még akkor sem, ha ezeket az intézményeket szabad választásokkal töltik meg képviselőkkel. A demokrácia akkor valósul meg, ha egyrészt a demokratikus politikai intézmények valóban képviselik a lakosságot (s itt nemcsak a szavazati részvétel aránya a döntő, hanem sok más feltétel a választás technikájától a választási küzdelem tartalmán át a megfelelő programokig), hanem ha a társadalom energiáit sikerül a politikai intézmények segítségével felszabadítani, s részben kereteik között, részben csupán az alkotmányos jogrend korlátai között működtetni. A politikai erőknél az alkotmányos politikai intézmények között tevékenysége természetesen sehol a világon nem zárja ki a „zárt ajtók mögötti” tárgyalásokat, kompromisszumokat, különösen nem, ha koalíciós kormány van hatalmon vagy az ellenzék túlságosan nagy erőt jelent, s végképpen nem abban az esetben, ha a készülődő döntés az ország igen fontos érdekeit érinti. Ilyen egyezmények megtárgyalása, megkötése szokás szerint bele is értetődik a pártok vagy más politikai szervezetek választott vezetőinek mandátumába. Az egész politikai rendszer működése — ideértve az alkotmány alapvető rendelkezéseit —, azonban nem függhet az ilyen típusú politizálástól. Kétségtelenül elkerülhetetlen volt a békés átmenet során — amidőn az átmenet akarását jelentő lakossági konszenzussal a hátuk mögött (ez kiderült az általános választásokon) — az elitek megegyezése, az a fajta „antidemokratikus” módszer, amelyet *O'Donnell* sajátos ellentmondásnak látott a demokráciákhoz vezető úton. Ám a demokratikus berendezkedés lehetőségei és jövője függ attól, mennyire sikerül egyrészt a széles megegyezés szükségességét belátni, másrészt az ezt kialakító intézményeket megteremteni és működtetni.

Már a gazdaság helyzetéből fakadó problémák esetében is említettem a társadalom egy részének hajlamát az erőszakra, a tolerancia hiányára — amelyek egyébként a magyar politikai kultúra tradicionális elemei a kompromisszumokra képtelenséggel, illetőleg a kompromisszumok elérésének nehézségével együtt —, ez a tényező azonban a gazdasági nehézségeken túlmutatóan is megmutatkozik. Most nem csupán a választási kampányokra gondolok, amelyek során ez a hajlandóság szinte „természetes”, hanem az átmenetből fakadó egyéb szükségyszerűen adódó problémákra. Magyarországon — és ez áll Európa egész keleti periferiáján zajló átalakulásra — úgy tűnik nem valószínű meg a spanyol minta egyik lényeges eleme, amely az általános megbékélés jegyében zárta le a múlt véres eseményeit és biztosította pl. a köztisztviselői és más szakapparátus (ideértve hadsereget, rendőrséget) működésének folyamatosságát és az új kormányzathoz való lojalitását azzal, hogy nem rendezett „tisztogatást” ezekben a szervezetekben. Ennek egyik oka a definiálatlan és ekképp tetszés szerinti kiterjesztő értelem-

ben használt „kommunista” jelző és „kommunistaellenes” jelző a választási küzdelemben, amely végül is parttalanná tette e fogalmat, így azonosíthatóvá mindenkivel, akivel használója azonosítani kívánta. Ez egyrészt jelentős szakembertömeget utasított vagy idegenített el (párttag=kommunista, nem elemezvén a párttagság jelentőségét és összefüggéseit az egypárti politikai rendszerben), másrészt hozzájárult annak a felfogásnak megalapozásához, miszerint „a rendszerváltás egyetlen gazdasági és lélektani erőforrása a társadalmi vagyoni politikai leszámolásával egybekötött erőszakos újraelosztása”. (L. erre a jelenségre és összefüggéseire *Tanács* 1991.) Márpedig — és erre sokan, de úgy tűnik hiába figyelmeztettek itthon és külföldön is — „*reálisan tagolt történelemszemléletnek* kellene felváltania a most már lefutott sommás »pártállamozást«, »negyvenévezést«. Vannak folyamatok, amelyekre használhatók ezek a kifejezések is, de a legfontosabb dolgok szempontjából több, különböző korszakolása lehetséges az utóbbi négy évtizednek” (*Boros* 1991).

Sajnos úgy tűnik a felelősségrevonás szükségességének hangoztatása Magyarországon egyrészt sajátos funkciót tölt be, ami elvisz a demokráciától (emlékezzünk *Bibó István* elemzésére a demokrácia és a félelem összeférhetetlenségéről), másrészt pedig egyes pártok némely tagjai és csoportjai részéről olyan elgondolásokban jelenik meg, amely *összeférhetetlen az alkotmányossággal és a jogállammal, sőt, a jog általános alapelveivel*. Az ilyen elgondolások, tervek egyrésztől semmibe veszik a jog elveit és a magyar Alkotmány tételes rendelkezéseit, másrésztől az elszámoltatást — amely valójában leszámolás — ki akarják vonni az igazságszolgáltatás rendes kereteiből. Tudni kell, hogy az ilyen akciók a világon eddig mindig a jogsértéseket voltak hivatva leplezni s a „politikai döntés” — még ha az Országgyűlés hozza is — nem ment fel a jog általános elveinek kötő erejétől. Ilyen döntéssel — mint ahogyan az nem egyszer kiderült már akár a mi történelmünkben is — semmiféle jogszerű eljárás nem alapozható meg, s nem is ment fel a történelem (bármily későn is bekövetkező) elmarasztaló ítélete alól. Félrevezetők a népre és közvéleményre való hivatkozások is. A közvéleményben a bosszúérzése egyrészt jóval gyengébb, sokkal inkább a nyugalom és a megbékélés dominál, másrészt ahol ilyen hangulat tapasztalható, az túlnyomórészt éppen egyes pártok és politikai csoportok felelőtlen agitációja révén alakult ki, így növekszik a demagógokat elfogadók tábor.

Pierre Trudeau Kanada kimagasló jelentőségű államférfia egyik fiatalkori cikkében írta: „Legyünk hidegen értelmesek” és ennek a politikában oly fontos kívánalomnak megfelelően mondotta országáa egyik válságos helyzetében: „csak a hideg érzelmentes racionalitás tudja még megmenteni a (kanadai) állam hajóját”. S mi lehet racionálisabb mint az emberi jogok törvénye (*Clarkson—McCall* 1990: 260). Így nem csupán a demokráciától és a jogállamtól, hanem a politikai racionalitástól is elvisznek azok a terjedő nézetek is, amelyek az alkotmányos garanciák létét, pl. a bűnüldözés akadályaként is felfogják. Magyarországon a helyhatósági választásokat megelőző kampány során még miniszter is jónak látta kijelenteni, hogy ezek a garanciák — amelyek a még korábbi kormány jogalkotá-

sa révén a vállalt nemzetközi kötelezettségekből is adódóan kerültek a jogrendszerbe — csak azt szolgálják, hogy a bűnözők elbújhassanak mögējük. (L. pl. a Magyar Hírlap beszámolóját: „Az ellenzék ellenzékét szervez”, vagy a Népszabadság cikkét: „Grósz átjáróházzá tette az országot”; mindkét cikk 1990. szeptember 13. napján jelent meg.)

Külön elemzést igényelnének azok a tényezők, amelyek — úgy tűnik — nehézségekkel járnak a politikai rendszer megváltozásának a társadalmi viszonyokbani megvalósulásában. A publicisztika szintjén megjelentek már ezek a tényezők. A szociológiaiak is, pl. a civiltársadalom kialakulatlansága, a polgárság hiánya az új polgárság születésének körülményei, a szakszerűség helyzete a társadalomban, a gazdaságiaiak is, pl. a tőkehiány, az adósságteher, az új „Marshall-terv” kívánatossága, a privatizáció problémái (amelyekre azonban politikai és szociológiai elemek is belejátszanak), a politikaiak, pl. a populizmus tekintélyuralmi „hajlandósága”, a korábbi ellenzéki mozgalmak a demokratikus politikai intézményrendszerbe való beilleszkedési nehézségei, a túlideologizáltság és következményei, a történelmi mintákhoz való viszony ambivalenciái. Nem is kívánok ezúttal ezekkel a problémákkal foglalkozni, csak egyetlen vonatkozásukat szeretném hangsúlyozni.

Jóllehet vannak problematikus jelenségek, amelyek szemben állnak az alkotmányos jogállam kiteljesedésével, de az alapvető folyamatok a „szociális” piacgazdaság (pontosabban a szociális következményeiben kezelt piacgazdaság) érdekeitől kezdve, amelyek magatartások jogi következményeinek kiszámíthatóságát igénylik, a globális jelenségekig végül is ezt a kiteljesedést segítik elő. Nem utolsósorban az alkotmányosság és a jogállam hatékonysága érdekeit szolgálja Magyarországnak az Európa Tanácshoz való csatlakozása is. Minthogy Magyarország gazdasági, politikai és kulturális problémái szinte minden politikai erő által elfogadottan csakis az európai viszonyokba, feltételekbe való beilleszkedéssel, végső soron egy egységes és integráns Európa részeként oldhatók meg, belső politikai viszonyainak alakítása sem függetleníthető — büntetlenül és az ország jövőjének veszélyeztetése nélkül — az európai értékektől, politikai gyakorlattól, szokásoktól és az európai közvéleménytől sem. A jogállam és a jog uralma megvalósulásának politikai feltételei tehát adóttak, sőt a nemzetközi összefüggésekből adódóan kényszerítők is. Magyarország már az Európa Tanács tagja lett, elfogadta a vele járó kötelezettségeket. Márpedig az Európa Tanács céljait, szervezetét, működését meghatározó alapokmány 3. cikke a következőket mondja: „Az Európa Tanács minden tagállama elismeri a jog uralmának elvét, valamint azt az elvet, hogy joghatósága alatt álló minden személyt megilletik az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok.” Az Alapokmány 8. cikke keményen szankcionálja a 3. cikkben foglaltak megsértését, s ezeket nem tekinti a tagállamok belső vagy „magánügyének”, sőt az emberi jogok európai egyezményének 19. cikke létrehozta az Emberi Jogok Európai Bíróságát, amely — igaz hosszadalmas előkészítő eljárás után — elbírálja az adott ország állampolgárainak panaszát saját államuknak a konvencióban rögzített jogokat sértő magatartásával szemben. E bíróság gyakorlatának felületes áttekintése is jelzi, hogy a Bíróság nagyon is szigorúan értelmezi e jogsértéseket.

A bíróság gyakorlata egyébként nem hajlandó honorálni az egyes tagországok esetleges sajátosságait. Ezt elvileg kizárja már az Emberi Jogok Európai Konvenciójának preambuluma is, amely kifejezetten utal az európai országok hasonló gondolkodására, a politikai tradíciók, eszmék, különösen a *rule of law* közös örökségére. Ezt az elvet egyébként bírósági döntések is megerősítik. A *Tyrer v. United Kingdom* ügyben (1978) a bíróság határozottan megállapítja, hogy a döntést — a büntető politikában is — csak a közösen elfogadott irányadó elvek befolyásolhatják (Ryssdal 1988: 199—213).

Ebből következik, ha az uralmon lévő politikai erők és a cselekvésüket befolyásoló ellenzék a jogállam és a jog uralma politikai kényszerűséget hazai és nemzetközi összefüggésben egyaránt látja és elfogadja, akkor tovább kell folytatniuk és be kell fejezniük nem csupán a jogállammal kapcsolatos jogalkotást, hanem megteremteniük azokat a szervezeti kereteket is, amelyek alkalmasak a jogállam megjelenítésére, a jog uralma megvalósulásának biztosítására. S itt nem csupán a bíróság, az ügyészség, az önkormányzatok stb. szervezeti kereteinek jogszabályi megvonására, cselekvésük, eljárásuk alapjait alkotó jogelvek további kimunkálására gondolok, hanem e szervezetek tényleges működése gazdasági—technikai feltételeinek biztosítására is. Másutt szoltam már a jogállam magyarországi lehetőségeiről (Kulcsár 1990a, 1991), megállapítottam, hogy a jogállam kialakulásának, a jog uralma biztosításának feltételei jelen vannak társadalmunkban. Vannak ilyen hagyományaink, megszülettek a legfontosabb jogszabályok és a sokféle nehézség ellenére reménykedünk, hogy a politikai tényezők ebből a szempontból kedvezően alakulnak. Kiépíthetők, sőt bizonyos fokig már működnek, illetőleg koncepciókban megjelentek a szükséges szervezetek is. Ami pedig a jogi kultúrát illeti, alapjaiban európai, politikai kultúránk megszabadítását a hagyományos negatív elemektől pedig — bizonyos kétségek ellenére is — joggal várhatjuk a már létrejött demokratikus plurális politikai rendszer működésétől. S hogy mindez így alakulhat-e tovább, az már jelentős részben a jogászság gondolkodásától, attitűdjének változásától, etikájától, s autonómiájának megvalósításától függ. Ezért pedig ma a legtöbbet éppen a jogászság tehet.

Mindezzel együtt megállapítható, hogy ha az átmenet jogalkotásával teremtett vagy átalakított intézmények és szervezetek még nem is működnek (nem is működhetnek) tökéletesen, ha a pártpolitika friss élménye, a politikába frissen bekerülő személyes ambíciói, a lényeg és a lényegtelen megkülönböztetésének hiányában is megmutatkozó gyakorlatlanság (amelyet egyébként a korábbi magyar parlamenti hagyományok is alátámasztanak), a magyar politikai kultúra sajátosságai — amelyek között még mindig erősen ott élnek az indulat-érzelmi elemek, a kizárólagosság igénye és a kompromisszumra való képesség alacsony szintje — a gazdasági nehézségeken túlmenően is nehezítik az európai politikai tevékenység mindennapjainak megfelelő gyakorlatot, mégis mind ez idáig az átalakulás magyar mintája bizonyult a legeredményesebbnek. Mind Magyarországon, mind más kelet-közép-európai országokban az átalakulás végső sikere a demokratikus politikai berendezkedést fenntartó és működtető társadalmi rétegektől és csoportoktól

függ. Ennek történeti megalapozottsága az egyes országokban különböző, s ez hatással van mai helyzetükre, erejükre is.

További politikai szerepüket, közreműködésük hatását és e hatás nagyságát azonban a gazdasági átalakulás sikere biztosíthatja. Éppen ezért a közjogi jogalkotással valójában azonos jelentőségűek azok a jogszabályok, amelyek Magyarországon pl. az 1988 őszén elfogadott a gazdasági társaságokról szóló törvénnyel elindulva¹⁰ — ez a törvény tette lehetővé Magyarországon egyáltalán a privatizáció megindulását — a napjainkban született törvényekig közrehatnak társadalmi rétegek és csoportok összetételének, minőségének, fejlődésének alakulásában.

Befejezésül talán nem érdemtelen idézni egy bölcs megállapítást. „A modern társadalom sok problémája megoldható adminisztratív úton vagy szabályozással, ám a modernitás lényege éppen a szakadatlan változás, amely állandóan új társadalmi feszültségeket és politikai problémákat eredményez” (Huntington 1970: 517). Az autoritatív társadalomban esetleg látensen vagy manifesztáltan élő ideológiai konszenzus a politikai átmenet során szertefoszlik, s az új konszenzus „legfeljebb” a korábbi társadalmi—politikai társadalom elvetésében, az alkotmányos jogállam alapelveinek kiépítésének elfogadásában jelenik meg. A fejlődés további problémái, konfliktusai már pártérdekű megfogalmazásokban vagy közvetlen „meztelenségben” szembenálló érdekekben jelennek meg. A társadalom fejlődésének, sőt további életének alapvető feltétele, hogy a jog az alkotmányosság elvére építve elősegítse azoknak a kereteknek és mechanizmusoknak a létrejöttét és működését, s megfogalmazhassa azokat a játékszabályokat, amelyek képesek a folyton újra és újra megjelenő politikai problémák és társadalmi feszültségek kezelésére.

JEGYZETEK

- 1 Európa keleti periferiája történetileg két régióra tagozódik. *Kelet-Európa* nyugati határvonala nagyjából követi a Balti-államok és Lengyelország mai keleti politikai határait, a történelmi Magyarország (Erdélyt is ideértve) keleti határát, azaz a Kárpát hegység vonulatát a Dunáig, majd a Száva folyót. Magában foglalja tehát a mai Szovjetunió nagy (európai) részét, Romániát, Szerbiát és Bulgáriát. Ez a terület kulturálisan a politikai struktúrát és a jogot tekintve sokáig bizánci és ázsiai befolyás alatt volt; a reformáció, a klasszikus római jog stb. nem hatolt be. *Kelet-Közép-Európa az előbb vázolt vonal*, valamint az Elba, Lajta, a régi római Pannónia provincia akkori keleti határa közé eső terület: a Balti-államok, Lengyelország, egyes német területek, Csehország, a történelmi Magyarország (Erdélyt, Szlovákiát és Horvátországot is beleértve), Szlavónia. Ennek a területnek társadalmi alapvetően nyugatra orientálódtak, a római jog elvei meghatározóak voltak jogrendszerükben, gyökeret vert a reformáció stb., ám részben eredeti társadalmi jellegzetességeik, részben Kelet-Európához való adaptáció időnkénti kényszere miatt több kelet-európai vonást őriztek, társadalmi szerkezetben, politikai kultúrában stb. Ezt a kelet-európai hatást a II. világháború utáni szovjet megszállás, a szovjet modell kényszerű elfogadása csak megerősítette. (Lásd erre: Szűcs 1981; Anderson 1974; Kulcsár 1987: 192—195, 279—284, 336—349; Kulcsár 1989: 23—55, 89—96.)
- 2 A globális gazdasági rendszert az Immanuel Wallerstein által használt Uniform economic world-system kifejezés szerint értem. (Wallersteint 1974, 1979; magyarul: 1983, 1986.)

- 3 A „parasztság” kifejezést idézőjellebe teszem, mert a tradicionális parasztság, amiről *Erdei Ferenc* adott kitűnő képet (*Erdei* 1973, 1980) már nem létezik Magyarországon (*Kulcsár*, 1984).
- 4 Mostanában elemzik a magyar szociológusok az úgynevezett „második gazdaság” jelentőségét a politikai átalakulásban. A magánvállalkozás ugyanis ebben a formában a főfoglalkozás melletti vállalkozási tevékenységben indult el az 1970-es években először a mezőgazdaságban, majd a gazdaság más területein is. Első elemzői *Gábor—Galsai* 1981.
- 5 Az MSZMP felbomlásában kétségkívül nagy jelentősége van a politikai folyamatok felgyorsulásának. Egyik következménye és egyúttal jele is. Még kutatásra várnak ennek a felgyorsulásnak összefüggései, így pontos elemzése és értékelése is. Annyi azonban bizonyos, hogy belső és külső tényezők is közrehatottak. A publicisztikában már utalás történt arra, hogy pl. azoknak a pártoknak képviselői, amelyek annak idején nem írták alá, bár meg sem vették a háromoldalú politikai tárgyalásokat, s később a népszavazást kezdeményezték az elnökválasztás ügyében, már értesültek *George Bush* és *Mihail Gorbacsov* máltai találkozájának következményeiről, a jaltai megállapodások felszámolásáról, így bátrabban törhettek a hatalom megszerzésére, s ez motiválhatta korábbi magatartásuk megváltozását. Azt hiszem azonban a Németh-kormány döntése az NDK menekültek kiengedéséről, a határok megnyitásáról — amely következményeiben döntő jelentőségű volt Kelet-Közép-Európa átalakulásának felgyorsulásában, nem csupán az MSZMP felbomlásának további, azaz a Kongresszust követő folyamatában játszott szerepet, hanem tulajdonképpen a kormány cselekvési idejét is jelentősen megrövidítette. Az általános választások előrehozásában ez a felgyorsulás ugyanis mindenképpen közrehatott. Ma már látható, hogy a kormány döntése kiemelkedő jelentőségű pozitív hatásai mellett saját cselekvési lehetőségeire nézve lényegében diszfunkcionális következményekkel járt, ahogyan diszfunkcionális volt az átmenet kiegyensúlyozottsága, az átmenetet követő időszak hatékony kihasználása szempontjából is. Hiszen ez a felgyorsulás kiküszöbölte egy esetleges átmeneti jellegű koalíciós kormányzás minden esélyét, így a később hasznossá váló „tanulási” időszakot, márpedig — ahogy ez később kiderült — a hatalom teljes és azonnali átvételére a választások után megfelelő programmal és személyekkel — a volt ellenzékét alkotó pártok nem tudtak eléggé felkészülni.
- 6 Érdemes emlékezni ezzel kapcsolatban *Winston Churchill*nek 1922. március 6-án az *Ír Szabad Államot* létrehozó szerződéssel összefüggő, egy bizottsági vitában mondott figyelmeztetésére: „A parlament hatalma... korlátlan. A parlament bármikor bármit összetéphet. Bölcsességével és tetszése szerint bármilyen elrendezést és alkotmányt megsemmisíthet, ám nem mindig elég bölcs ahhoz, hogy teljes mértékben alkalmazza azokat a kétségtelen és elidegeníthetetlen jogait, amelyekkel rendelkezik” (idézi *Gilbert* 1990: 695).
- 7 Hogy az alkotmányosság nem pusztán a képviseleti demokrácia, hanem több annál, az világosan megmutatkozott 1990. június 18—20-án Pécsen az American Council of Learned Societies és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogszociológiai Tanszék által együttesen a kelet-európai demokratikus átmenet és az alkotmányosság összefüggéséről szervezett konferencián. *Walter F. Murphy* itt hangsúlyozta, hogy „az alkotmányosság kevésbé derűlátó az emberi természetet illetően és talán realisabban látja az emberi felfogosságot, amely megtalálja mások elnyomásának módját anélkül, hogy önmagát, barátait és szövetségeseit elnyomná...”. Ez a felfogás arra emlékeztet, hogy az amerikai alkotmány alkotói — ahogyan ez a *The Federalist*-ben tükröződik — az emberi természetet olyannak tekintették, hogy hajlamos visszaélni a hatalommal (*The Federalist*, No. 51 GP. Putman’s Sons ed. 1902). Ezért is tekintették alkotói valóban úgy, hogy „a hatalmi ágak elválasztásának elve lényegbevágó korlátokat állít a zsarnoksággal szemben”, ugyanakkor, amikor azt is látták, hogy a „kormányzás három ágának egymástól való hermetikus elzárása megakadályozná egy olyan nemzet megteremtését, amely képes önmaga hatékony kormányzására” (*Buckley v Valeo*, 424 U.S. 121, 1976), miért is — s hadd idézzem itt a US Supreme Court véleményét: „Egyelőre nem találtuk meg a szabadság megőrzésének jobb módját, mint azt, hogy a hatalomgyakorlást az alkotmányban rögzített, gondosan kimunkált korlátok közé szorítsuk.” (*IMS v. Ghandba*, 462 U.S. at 959, 1983).
- 8 Ennek a tervezetnek a sorsa egyébként ismeretlen, jóllehet eljuttattam az ország közjogi méltóságaihoz éppen úgy, mint a parlamenti pártok vezetőihez. Ugyanakkor amikor egy-egy politikus az 1989. évi XXXI. törvényt, amely az Alkotmány gyakorlatilag teljes módosítását jelenti, úgy, aho-

gyan van „sztálinista” alkotmánynak nevezi, felkeltve ezzel a gyanút, hogy vagy ezt a törvényt nem ismeri vagy a modern alkotmányfejlődés elveiről tud keveset. Úgy tűnik nem kerül napirendre az 1989 októbertől sokszor és nem mindig koherensen módosított törvény helyett formailag is új, elveiben is teljesen koherens, és a politikai élet eddigi tapasztalatait is hasznosító új alkotmány kimunkálása. Megjegyzem, hogy az említett és 1990 májusában — tehát már a választások után befejezett — alkotmánytervezet két kamarás országgyűlést irányoz elő, más jogi helyzetet biztosít a köztársasági elnöknek, megadja az igazságszolgáltatás — ideértve az ügyészséget is — szervezeti alapjait stb. Természetesen nem állítom, hogy ennek a tervezetnek kellene a jelenlegi formájában az Országgyűlés elé kerülnie, de azt igen, hogy a tervezet napi politikai hatások nélkül készült, s itt volna az ideje, hogy az Országgyűlés által kinevezett szakértőbizottság — akár erre a tervezetre is alapozva — hozzákezdjen az új alkotmány kimunkálásához, ha az alkotmánynak és az alkotmányosságnak a modern társadalomban szükséges tekintélyét meg kívánjuk óvni.

- 9 Sajnos az elmúlt egy év néhány politikai akciója, egyes politikusok kijelentései azt mutatják, hogy az európai közösségbe való beilleszkedés akarása, azoknak az értékeknek a vállalása, amelyek ennek a beilleszkedésnek előfeltételei, távolról sem általános. Márpedig ennek a beilleszkedésnek történelmi feltételei ma adóttak, és az újbóli perifériára kerülés lenne a következménye e feltételek adta lehetőségek ki nem használásának.
- 10 A gazdasági társaságokról szóló 1988. évi törvény — amelynek egyhangú parlamenti elfogadása annak idején rendkívül meglepte a külföldi sajtó jelenlévő képviselőit, mert ők észrevették azt, amit úgy tűnik sokan az akkori Országgyűlés tagjai vagy akkori és azóta is jelentkező bírálói nem, azaz, hogy ez a törvény vezettette be a szabad magánvállalkozást, tette lehetővé valójában a külföldi tőkebefektetést, adott formát a privatizációs lehetőségeknek stb. Nem érdektelen, hogy a törvényt támadták abból a szempontból, hogy bevezeti a tőkés gazdaságot Magyarországon, hogy ugyanakkor segíti a hatalomátmentést, hogy lehetővé teszi az ország kiárusítását, hogy meg akarta mutatni: a „felvilágosult szocializmus” is alkothat liberális törvényt (elegendő volna csak a törvény miniszteri expozéját elolvasni — megjelent a Magyar Jog 1988. évi novemberi számában —, hogy az ilyen képtelenségek megalapozatlansága kiderüljön), de nem folytatom tovább. Ezzel szemben nem ok nélkül állapította meg *Kupa Mihály* pénzügyminiszter, hogy az eddig sokat támadott spontán privatizáció (amely a társasági törvényen alapult, kiegészítve más ugyancsak sokat támadott törvényekkel) működött a legjobban (l. a fiatal közgazdászok salgótarjáni találkozóján elmondott beszédét), és az is tény, hogy jelentősen elősegítette a rendszerváltást. A gazdasági társaságokról szóló törvény elleni támadásokra egyébként *Sárközy Tamás* kielégítően megfelelt). (Vö. *Sárközy* 1991.)

IRODALOM

- Anderson, P.* (1974): *Lineages of the Absolutist State*. NLB London.
- Angelusz R.* (1989): *Félig-meddig. Reformgondolkodás és reformellenesség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Arató A.* (1990): *Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet-Európában=Mozgó Világ*, 8.
- Ágh A.* (1990): *A századvég gyermekei. Az államszocializmus összeomlása a nyolcvanas években*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bendix, R.* (1964): *Industrialization, Ideologies and Social Structure*. In: *Etzioni, A.—Etzioni, E.* (Eds.) 1964.
- Berend T. I.* (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Derman H. J.* (1983): *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Traditions*. Harvard University Press. Cambridge (Mass.) — London.
- Billington, J. H.* (1966): *The Icon and the Axe. An Interpretive History of Russian Culture*. Vintage Books. New York.
- Bogár L.* (1989): *Kitörési kísérleteink*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Boros S. (szerk.) (1987): A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban. Országos elméleti tanácskozás, Szeged, 1987. Kossuth K. Budapest.
- Bozóki A. (1990): Út a rendszerváltozáshoz: az Ellenzéki Kerekasztal=Mozgó Világ, 8.
- Clarkson, S.—Mccall, L. (1990): Rudeau and Our Times. McClelland and Stewart Inc. Toronto.
- Collier, D. (1979): Overview of the Buraucratic-Authoritarian Model. In: Collier (Ed.) 1979.
- Collier, D. (Ed.) (1979): The New Authoritarianism in Latin America. Princeton Paperbacks, Princeton.
- Diamond, L. (1990): Túl az autoritarizmuson, totalitarizmuson: a demokratizálás stratégiái=Mozgó Világ, 8.
- Duchacek, I. D. (1973): Power Maps: Comparative Politics of Constitutions. A. B. C. Clio Inc., Oxford.
- Erdei F. (1973): Parasztok. (Első megjelenése: 1938. Hasonmás kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei F. (1980): A magyar társadalomról. (Korábbi tanulmányok hasonmás kiadása.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Etzioni, A.—Etzioni, E. (Eds.) (1964): Social Change. Sources, Patterns and Consequences. Basic Books Inc. Publishers, New York—London.
- Gábor L.—Galasi P. (1981): A második gazdaság. Budapest.
- Gábor L.—Koroknai Zs.—Palkó M. (Eds.) (1989): Hová jutottunk és merre tovább? Világosság Füzetek. Tudósítások Kiadó, Budapest.
- Gilbert M. (1990): World in Torment. Winston S. Churchill 1917—1922. Minerva, London.
- Hankiss E. (1989): Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Huntington, S. (1970): Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems. In: Huntington—Moore (Eds.) (1970).
- Huntington, S. P.—Moore, C. H. (Eds.) (1970): Authoritarian Politics in Modern Society. The Dynamics of Established One-Party Systems. Basic Books Inc. Publishers, New York—London.
- Kulcsár K. (1984): The Contemporary Hungarian Society. Corvina, Budapest.
- Kulcsár K. (1987): Politikai és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár K. (1987/a): Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években=Reflektor, 1987. 4.
- Kulcsár K. (1989): A modernizáció és a jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Kulcsár K. (1989c): Az alkotmány koncepciója az Országgyűlésben=Magyar Jog, 4.
- Kulcsár K. (1989): A tekintélyuralomtól a demokráciáig. (A magyar politikai rendszer átalakulásának problémái)=Magyar Jog, 7—8.
- Kulcsár K. (1989/b): A Büntetőtörvénykönyv és a Büntető eljárás módosításáról=Magyar Jog, 11.
- Kulcsár K. (1989/d): Sarkalatos törvényjavaslatok az Országgyűlés napirendjén=Magyar Jog, 12.
- Kulcsár K. (1990): Constitutionalism and Human Rights in the Transformation of the Hungarian Political System. In: Katona—Soltész—Takács (Eds.): Human Rights in Today's Hungary. Mezon, Budapest.
- Kulcsár K. (1990/a): Lehet-e jogállam Magyarországon?=Magyar Jog 7—8., ill. Látóhatár, 1991. 1.
- Lengyel, L. (1989): Végkifejlet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Lin, J. (1975): Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Grennstein, F. I.—Polsby, N. W. (Eds.): Handbook of Political Science. Vol. 3. Addison — Wesley, Reading (Mass.)
- Moore, C. H. (1970): The Single Party as Source of Legitimacy. In: Huntington—Moore (Eds.): 1970.
- Neumann, F. (1964): Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory. Free Press, Paperback ed. New York.
- O'Donnell, G.—Schmitter, P. C. (1986): Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. In: O'Donnell—Schmitter—Whitehead (Eds.) (1986).
- O'Donnell, G.—Schmitter, P. C.—Whitehead, L. (Eds.) (1986): Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy. Vols. I—IV. John Hopkins University Press, Baltimore — London.
- Okoth-Ogendo, H. W. O. (1988): Constitutions without Constitutionalism. Reflections on an African Political Paradox. — A Working Paper prepared for the American Council of Learned Societies Comparative Constitutionalism Project. 1988.
- Ryssdal, R. (1988): The European Court of Human Rights after Thirty Years of Experience. In: Venkateramiah, E. S. (Ed.): Human Rights in the Changing World. New Delhi. Law Association.
- Sárközy T. (1991): Elősegítette a rendszerváltást=Figyelő, 1991. március 14.

- Selbourne, D. (1990): *Death of the Dark Hero. Eastern Europe 1987—1990*. Jonathan Cape. London.
- Szücs J. (1984): Vázlat Európa három történeti régiójáról=Történelmi Szemle, 1981. 3.
- Várnai Gy. (Szerk.) (1989): *A modellváltás anatómiája*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Wallerstein, J. (1974): *The Modern World-System*. Academic Press, New York.
- Wallerstein, J. (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press. Cambridge — London — etc.
- Wallerstein, J. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Wallerstein, J. (1986): *Societal Development, or Development of the World-System=International Sociology*. Vol. 1. No. 1.

KULCSÁR, KÁLMÁN

THE CHANGE OF THE POLITICAL SYSTEM IN HUNGARY **(Some political and legal problems of transition)**

Summary

The paper approaches the political change in East-Central Europe, with special regard to the case of Hungary, as a transition from authoritarian regime with one party rule to a pluralistic and democratic political system. Since such a transition has already taken place in the different regions of the world, it tries to find the common and the specific characteristics of change.

In East-Central Europe the social-economic content of this change was the fall of the "socialist" system, the characteristic features of which had developed in East Europe, in the historical context of Russia and were forced upon the countries of East-Central Europe after the Second World War. After dealing with the factors involved in transition, the paper discusses the role of the main agents of change (i.e. the reform-wing of the former ruling party, social sciences and the political opposition), and outlines the legal problems of the political transition. The role of law has got a specific place, particularly in Hungary, due to the fact that the transition took place rather smoothly and peacefully by the consensus of the main political actors. This was possible only within the legally newly defined constitutional-institutional framework and under the new rules of the game of political activities expressed in legal form.

Finally, the paper analyses those phenomena which elections created an unfavorable situation for the life of constitutionalism as an old Hungarian political idea partly during the political negotiations, and partly after the general elections.

POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS VÁLASZTÓVONALAK A PARLAMENTI PÁRTOK SZAVAZÓTÁBORÁBAN*

4. Jellegzetességek a pártok választóinak tudás-stílusában, kulturális mintáiban

Kikristályosodott politikai intézményrendszerrel rendelkező társadalmak politikai elemzői is gyakran kimutatják, hogy a pártok mögötti felsorakozásban a közvetlenül politikai tartalmú állásfoglalásokon túl stílusbeli affinitások, egyes pártok sajátos szimbólumvilága, önmegjelenítési formái iránti fogékonyságok esetenként meghatározó szerepet játszanak. A formálódás állapotában lévő pártrendszerek esetében — mint a miénk — a mentalitások e mélyebb rétegei még komolyabb szerepet játszhatnak az azonosulások kialakulásában. E látensebb értéktartományok még szövevényesebbek, nehezebben megragadhatók, mint a kifejezett politikai véleményalkotás kérdéskörei, vizsgálatunk azonban — mely kiindulópontjában a társadalom kulturális-interakciós rétegződésének feltárására irányul — több metszetben is kínál idevágó adalékokat. A kutatás sajátos megközelítésénél fogva itt mindenekelőtt a tudás-stílusok és a pártpreferenciák összefüggéseinek elemzésére nyílik lehetőség, de bizonyos megállapítások a különböző pártok választóinak sajátos érintkezési formáiról, érdeklődés- és ízlésvilágáról is tehetők.

Vizsgálatunkban jellegzetes produktumaik alapján

1. a kognitív-instrumentális,
2. a kapcsolatteremtő-önprezentációs,
3. az uralmi-reprezentatív tudás-stílust különböztetünk meg.

A kognitív-instrumentális tudás produktuma bármely tárgyas természetű dolog, mű, akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás produktuma a hatás, a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben. Az uralmi-reprezentatív tudás eredménye a megkülönböztetett társadalmi helyzet, a fölény kifejezése, a társadalmi hatások, disztinkciók durvább vagy finomabb érvényre juttatása.³⁰

* A tanulmány első részét előbbi számunkban (1990. 3—4.) közzétűk (A szerk.)

A tudás-stílusok empirikus megragadásához több mint száz elemi indikátort használtunk fel. Tevékenységekre, a tevékenységek intézményi környezetére, a munkával és a szabadidős tevékenységekkel kapcsolatos készségekre és a jellegzetes személyes tulajdonságokra vonatkozó változók egyaránt szerepet kaptak köztük.

Bár az egyes tudásváltozók részletes leírásába nem mehettünk bele — kiragadva két metszetet —, röviden mégis megpróbáljuk konkrétan érzékeltetni a jellegüket. Vegyük először a jellemzőnek tartott tulajdonságokat (ahogy az empirikus adatok fényében stílusonként elkülönültek). A kognitív-instrumentális tudás-stílus esetében a logikai, a matematikai készség, a találékonyság, gyors kapcsolás és a nagy munkabírás emelkedik ki, a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílusnál a jó beszéd-készség, a kapcsolatteremtő készség, jó fellépés, könnyedség, az uralmi-reprezentatív tudás-stílusnál pedig az önfejtés, az alkalmazkodó készség és a határozottság. A jellegzetes tevékenységeket tekintve pedig olyan kiugró összetevők vannak az egyes stílus-szindrómáknak, mint egyfelől a komolyzene-hallgatás, múzeumba, operába járás, másfelől a barkácsolás, főzés, varrás a kognitív-instrumentális, a vendégek fogadása, társaságba járás, kártyázás, játékok a kapcsolatteremtő-önprezentációs, és a bankettokra, fogadásokra járás, politikai rendezvények, tanfolyamok látogatása, színházi premierekre járás az uralmi-reprezentatív tudás-stílus esetében.

Ha elemzésünk ebben a szakaszában is a pártok választóinak jellegzetességeire tesszük a hangsúlyt, az eredmények értelmezéséhez szükséges megjegyezni, hogy valamennyi tudásváltozó erősen kapcsolódik egy-egy objektív háttértényezőhöz: a kognitív-instrumentális az iskolázottsághoz, a kapcsolatteremtő-önprezentációs az életkorhoz (a fiatalok irányában), az uralmi-reprezentatív a politikai pozícióhoz, az egykori MSZMP-tagsághoz. Egészében véve pedig mindhárom fajta stílus pozitívan függ össze az erőforrás-dimenzióval.

Hasonlóan a korábbi elemzésekhez, a közölt adatok ezúttal is faktorelemzések alapján indexeknek (0 átlagon és egységnyi szóráson alapuló) score-értékei.³¹

8. táblázat

a) A pártok választóinak a tudás-stílus dimenziókon való elhelyezkedése

(faktor-score átlagok)

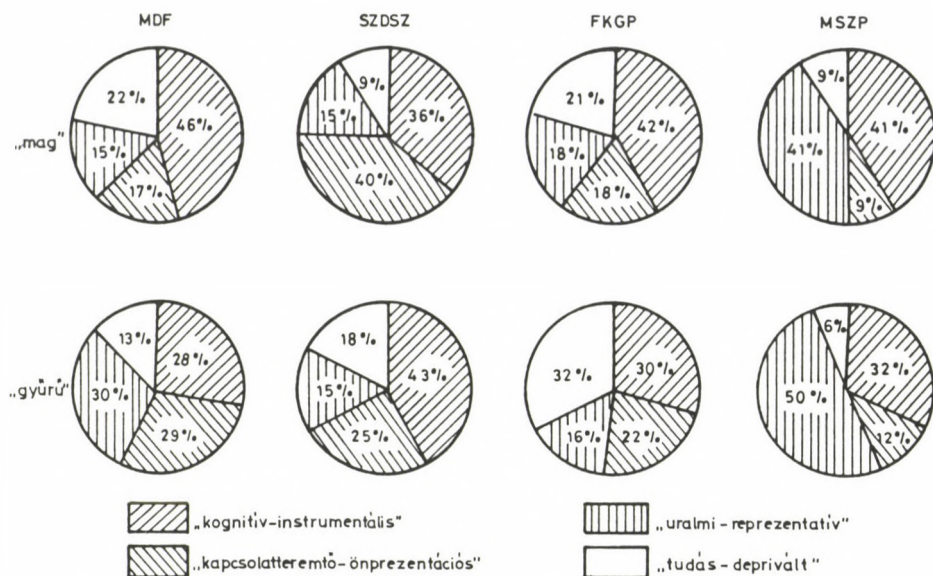
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	FIDESZ	KDNP
kognitív-instrumentális	0,25	0,26	-0,18	0,26	0,19	-0,28
kapcsolatteremtő-önprezentációs	0,12	0,28	-0,21	0,11	0,58	-0,42
uralmi-reprezentatív	0,14	-0,11	-0,07	0,68	0,27	-0,13

	magok				gyűrűk			
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP
kognitív instrumentális	0,38	0,28	-0,22	0,36	0,18	0,24	-0,15	0,19
kapcsolatteremtő- önprezentációs	-0,16	0,45	-0,14	0,19	0,28	0,15	-0,26	-0,06
uralmi-reprezentatív	0,10	-0,08	0,01	0,56	0,17	-0,13	-0,14	0,76

A pártok választóinak egészét tekintve leginkább kiugró két érték a kapcsolatteremtő stílus dominanciája a FIDESZ, az uralmi-reprezentatív az MSZP esetében. A kiscgazdák és a kereszténydemokraták általános negatív értékei e szavazók erőforráshiányos pozíciójával hozható összefüggésbe. Az MDF és az SZDSZ táborának jellegzetességei a globális adatokból viszonylag halványabban rajzolódnak ki, de az SZDSZ-szavazóknál itt is feltűnik a formális viselkedésmintákat előtérbe állító uralmi-reprezentatív stílustól való idegenkedés.³² A két nagy párt bázisának jellege e stílus-szempontokból pregnánsabban bontakozik ki a választói magokat és gyűrűket különválasztó adatokból, a pártokhoz szorosabban kötődő hívek térfelén. E szűkebb csoportoknál az MDF esetében a kognitív-instrumentális, az SZDSZ-nél az (informális hangsúlyú) kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus jelenik meg határozottan.

Alapjában véve hasonló képet ad, de bizonyos részleteket világosabban juttat kifejezésre, az az elemzés, mely az egyéni szinten túlsúlyra jutó tudásstílusok tipológiáját vázolja fel. E tipológia kiindulásként a valamennyi dimenzió alacsony értékű, „tudás-deprivált” csoportot határolja el, a fennmaradó személyeket pedig cluster-analízis révén három olyan csoportba sorolja, amelyek mindegyikét valamely stílusváltfaj dominanciája jellemzi. A 6. ábrán a négy nagyobb pártra vonatkozó eredményeket mutatjuk be, a választói magok és gyűrűk megkülönböztetésével.³³

Az MDF és az SZDSZ esetében a választói mag és a gyűrű meglepő kontrasztja villan fel e tipológián. Nemcsak az mondható el, hogy a magok és a gyűrűk közt pártonként jelentős az eltérés, de az is, hogy (tekintve a kognitív-instrumentális stílus dominanciáját) az SZDSZ gyűrűje még inkább az MDF, mint az SZDSZ magjával, (és tekintve az előbbi stílus kisebb, a kapcsolatteremtő tudásstílus viszonylag nagyobb hangsúlyát) az MDF gyűrűje pedig valamivel inkább az SZDSZ, mint az MDF magjával mutat hasonlóságot. Erre az ellentétes rezonanciára valamelyes magyarázatot ad az a már említett tény, hogy az MDF választói gyűrűje a magnál számottevően fiatalabb, az SZDSZ-nél viszont (ha kisebb mértékben is) fordítva — vagyis e „rendhagyó” hasonlóságok mögött az azonos generációkhoz

6. ábra

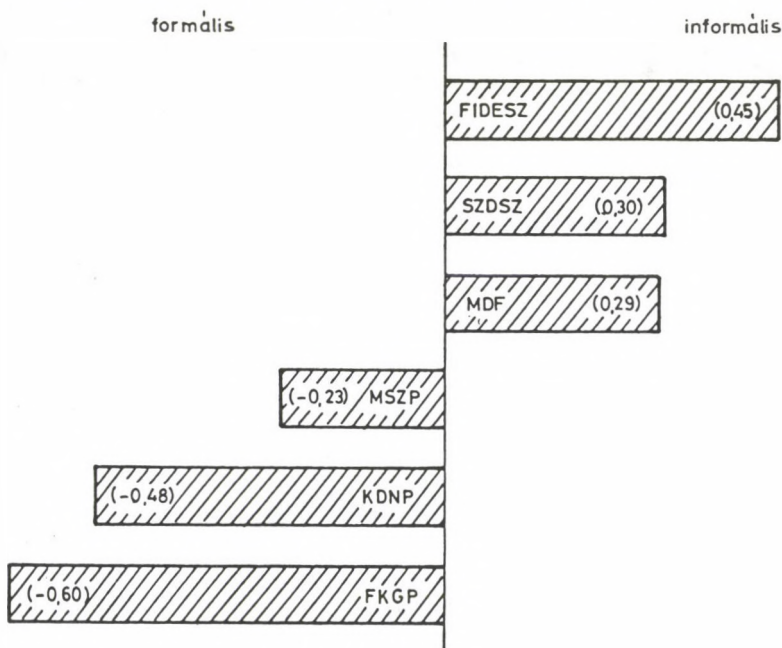
Tudásstílus-típusok megoszlása négy párt választói magjában és gyűrűjében

tartozók sajátos stílusjegyei is meghúzódnak. A kiscgazda választóknál a tipológia eredménye rávilágít arra, amit az előzőleg bemutatott adatok még elfedtek, hogy az egészében alacsony tudásszinten belül relatíve a gyakorlatias, munkaközpontú, kognitív-instrumentális stílusváltfaj áll előtérben. Az MSZP-nél érdekességként megjegyezhető, hogy — szemben a választói gyűrű kevésbé pregnáns jellegének általános tendenciájával — az uralmi-reprezentatív stílus dominanciája a lazábban csatlakozó szavazói csoportban még egyértelműbb.

A kulturális stílusoknak az előzővel összefüggő, de mégis önálló metszete a viselkedési formákban érvényesülő formalitás-informalitás. E szubkulturális sajátosságok döntően életkorhoz, illetve — ami ettől legalábbis elméletben elválasztható — nemzedéki hovatartozáshoz kötődnek. (A változó mérésére kidolgozott index egyszerű korrelációja az életkorral 0,7-es értéket ér el.) Azonban e viselkedésminták eloszlása nem redukálható arra a tényre, hogy a fiatalok általában az informálisabb, lazább, az idősebb korcsoportok tagjai a hagyományokhoz kötődőbb, a formákat jobban tisztelő érintkezési módokat, magatartásokat részesítik előnyben. Adott korcsoporton belül is különbséget tesz, hogy az elmúlt évtizedek kulturális főáramának nyomán az informalitás hangsúlya inkább a városi centrumokban, mint vidéken vált általánosabbá. (E tendencia egyúttal magával hozta, hogy a „bohém”, avantgárd elemeket tartalmazó ifjúsági szubkultúra és a merev

uralkodó kultúra szembeállítását jócskán tompította az informalitás elemeinek a domináns kultúrahordozó rétegek viselkedésmódjába való „átemelődése”.)

Az egymástól távolos életforma-elemeket felölelő, ezzel együtt belsőleg meglehetősen koherens stílusjegyeket mutató változó olyan összetevőket foglal magába, mint a megszólítási módok, köszönési formák, öltözködési jellegzetességek, a zenei ízlés, a (komoly és könnyebb) médiumfajok iránti érdeklődés, s a játék és a sport iránti affinitás.³⁴ Az egyes pártok választói közti különbségek jelentős részben szociális összetételük különbségéből adódik, így sem érdektelen azonban „névértékükön” is szemügyre venni az adatokat.³⁵

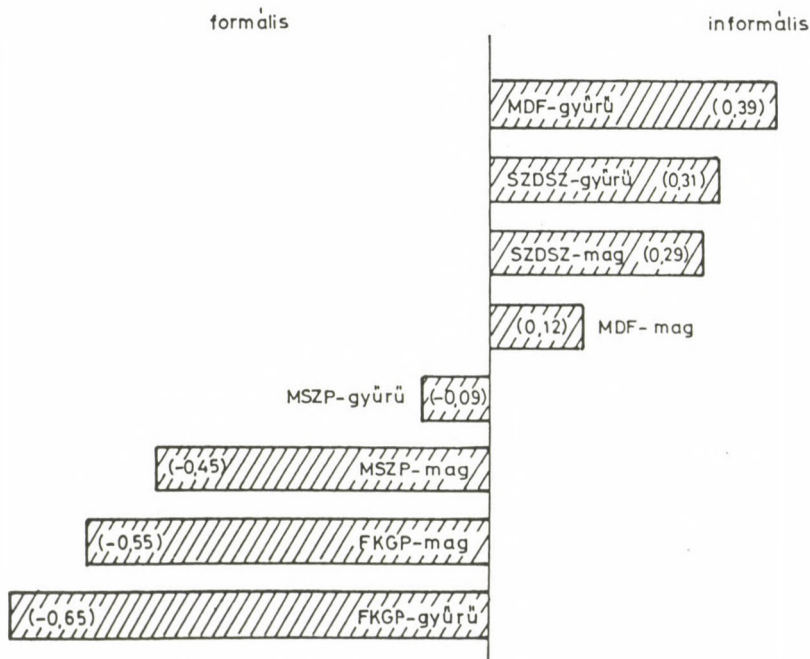

7. ábra

A pártok választóinak értéke a viselkedésmódok „informális-formális” dimenzióján
(faktor-score-átlagok)

A korábban bemutatott tartalmi, politikai-ideológiai választóvonalakkal egybevetve szembetűnő, hogy a rendszer-dimenzió kivételével egy esetben sem polarizálódnak olyan mértékben a különböző pártok választói, mint a stílári tekintetben. E kulturális jegy jelentőségét az sem csökkenti, hogy jórészt a pártok eltérő korösszetétele húzódik meg mögötte; ráadásul e pártok választói az informalitás dimenzióján még erősebben különböznek, mint életkor szerint. Megkockáztatjuk azt az interpretációt, hogy egy olyan időszakban, amikor a rendszerváltás alapkérdései már fokozatosan háttérbe szorulnak, és a piaci esélyeken, érdekellentéte-

ken alapuló orientációs irányok (még) nem specifikálódnak kikristályosodott pártprogramok formájában, a stiláris különbségek kitüntetett szerephez juthatnak a választói preferenciák alakulásában. A pártok választói „magja” és „gyűrűje” közti különbség ugyanakkor több párt esetében is látens konfliktusforrás lehetőségét rejt magába (így az MSZP választói magjához képest — az általában fiatalabb — lazábban kapcsolódó választók kevésbé jellemezhetők a formális viselkedésmódok túlsúlyával: az MDF gyűrűje pedig határozott informális hangsúllyal tűnik fel az inkább középhez húzódó választói maggal szemben). A kisgazda és az SZDSZ-választók e tekintetben belsőleg konzisztensebbnek mutatkoznak.

8. ábra

A választói magok és gyűrűk értékei a viselkedésmódok „informális-formális” dimenzióján (faktor-score-átlagok)

Az összetételbeli differenciákat kiszűrő regresszió-elemzés eredményei ugyanakkor azt az „önálló hatást” juttatják kifejezésre, hogy elsősorban az SZDSZ-választók — és ezen belül különösen a választói gyűrűhöz tartozók — vonzódnak (bizonyos fokig életkortól, társadalmi helyzettől függetlenül) az informális viselkedésformákhoz. Az informális póluson „vezető” FIDESZ-választók kitüntetett pozíciója viszont az elemzések szerint elsősorban életkori összetételük-ből adódik, s korcsoportjukon belül nem térnek el számottevően más szavazóktól.

A szóban forgó dimenzió konkrét tartalmának és a szavazói csoportok jellemzőinek plasztikusabb érzékeltetése végett az alábbiakban bemutatjuk az index komponenseinek a párthívek szerinti megoszlását. Az egyes tételeket az „informáltság”-dimenzióval való faktorsúlyuk sorrendjében közöljük. A könnyebb áttekinthetőség érdekében minden esetben az informális pólust reprezentáló kiugró értékeket emeljük ki.

9. táblázat

Az „informális-formális”-dimenziót alkotó összetevők megoszlása
a parlamenti pártok választói szerint

	(százalékban)					
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	FIDESZ	KDNP
gyakran köszön „szia”-val (faktorsúly: 0,62)	67	73	39	48	65	42
kedveli a popzenét (0,62)	61	64	27	48	73	36
munkahelyén a keresztnéven való megszólítás dominanciája ³⁶ (0,61)	77	76	46	66	75	47
gyakran köszön „heló”-val (0,52)	53	72	29	31	63	39
butikban vásárol ruhát (0,48)	30	32	17	23	40	14
a lezser, sportos öltözködést kedveli (0,43)	39	38	12	21	40	22
az átlagosnál több fajta játékot játszik ³⁷ (0,36)	45	41	29	35	45	29
az átlagosnál többet sportol ³⁸ (0,31)	45	51	27	31	42	14
a divatos öltözködést kedveli (0,28)	11	10	11	7	19	8
a hangulatos, egyéni lakberendezést kedveli (0,27)	26	30	11	30	34	8
a szenzációs eseményeket keresi a sajtóban (0,24)	50	65	47	46	40	50
a szórakoztató, humoros írásokat keresi a sajtóban (0,18)	57	66	54	45	66	56
magázza a munkahelyi főnökét (-0,29)	34	33	50	39	39	57
ruháit csináltatja, varratja (-0,30)	18	18	23	21	8	17
gyakran köszön „adjonisten”-nel (-0,43)	7	9	28	13	4	28
munkahelyén a formális megszólítás dominanciája ³⁹ (-0,43)	29	23	32	43	25	33
kedveli a magyar nótát (-0,45)	67	72	95	77	75	89
a szolid, hagyományos öltözködést kedveli (-0,51)	41	40	61	44	38	69

5. Összegzés: a pártok szavazótáborának strukturális közelsége-távolsága

A különböző parlamenti pártok közti kooperáció és konkurencia esélyeinek mérlegelése a hazai politikai életben is az állandóan napirenden lévő, döntő fontosságú kérdések közé tartozik. A koalíciós viszonyok latolgatása során gyakran esik szó a pártok közelségéről-távolságáról, esetenként a „természetes szövetségesi” kapcsolatáról vagy éppenséggel egymással szembenálló, „összebékíthetetlen felekről”. A mi esetünkben, ahol hat parlamenti párt alkotja a politikai játékosok mezőnyét, a lehetséges szövetségképződések még sokrétűbbek, több variáción alapulók. Amit az előljáróban elmondtunk a pártok elitjének, tagságának és potenciális szavazóbázisának szerepéről az orientáció meghatározásában, e kérdéskörben hatványozottan érvényes. A pártok elitjei minden bizonnyal jóval határozottabb véleményt alkotnak más párteltek irányultságáról, mint az egyes pártok tagságának, s még inkább potenciális szavazóbázisának viszonyairól. Pedig nyilvánvaló, hogy a pártok szavazóbázisának bővülése vagy csökkenése nem független e koalíciós szövetségektől vagy rivalizálásoktól — ha a pártok e viszonyokat nem megfelelően mérik fel, ez sok potenciális választójukba kerülhet. (Arról nem is beszélve, hogy — egy magasabb szintről nézve — a pártok közötti nem kongruens kapcsolathálózatok mennyire veszélyeztethetik a politikai intézményrendszer egészének stabilitását.)

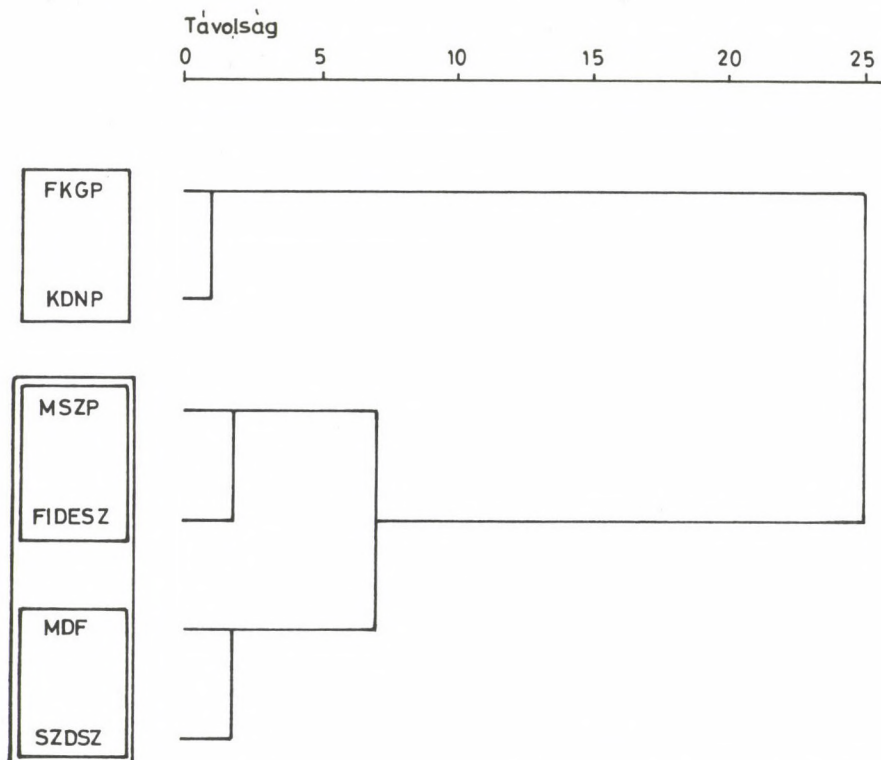
Mielőtt e kérdéskörrel kapcsolatban a konkrétabb elemzésekre térnénk, felvetődik a kérdés, hogy az a szociális, politikai és kulturális közelség-távolság, ami vizsgálatunk adatai alapján a különböző pártok választóira vonatkozóan kimutatható, egyértelműen értelmezhető-e: biztos-e például, hogy ha két párt között közelség mutatható ki, az feltétlenül e pártok egészének kapcsolódási hajlandóságát jelzi? E kérdés megválaszolása túlmegy a jelen tanulmány megközelítési keretein, boncolgatása sokrétű játékelméleti, szituációs logikai elemzéseket igényelne, annyit azonban — akár a kirajzolódó adatok fényében is — előre bocsáthatunk, hogy a konkrét konstellációtól függően a bázisok hasonlósága teljesen ellentétes következményekkel járhat — a szövetséget, de a rivalizáló konkurenciát is erősítheti.

A következő elemzésekben az eddigiektől eltérően nem az egyes pártok szociális, attitűdinális specifikumaira koncentrálnunk, hanem az ezek alapján kialakuló viszonyokra, a hasonlóságból, ill. különbözőségekből kirajzolódó „kapcsolathálózati” modellekre. Hangsúlyozni kell, hogy e hálózati alakzatokat nem a közvetlen interakciókból, rokonszenv—ellenszenv viszonylatokból eredeztetjük, hanem a pártok összességének pozíciórendszerében elfoglalt közelségéből-távolságából. (A social network-irodalom terminológiájában elemzésünk nem a „kohéziós”, hanem a „strukturális ekvivalencián alapuló” szemléletmódot érvényesíti.)⁴⁰

A vizsgálat megállapításait az adott szempontból három metszetben foglaljuk össze. A szociális háttér esetében az erőforrás-dimenzióból indulunk ki (az ex-integráltság mozzanata a politikai attitűdök rendszer-dimenziójában gyakorlatilag változatlanul leképeződik). A politikai-ideológiai attitűdöknél az elemzésben már

bemutatott négy dimenziót vontuk be. A kulturális stílusjegyeknél egyfelől a három tudásstílus-dimenziót, másfelől a viselkedésmódok informális-formális dimenzióját használtuk fel (oly módon átsúlyozva, hogy e két vonatkozás azonos súllyal szerepeljen). A kiinduló alapadatok a pártok egészét jellemző átlagértékek voltak.

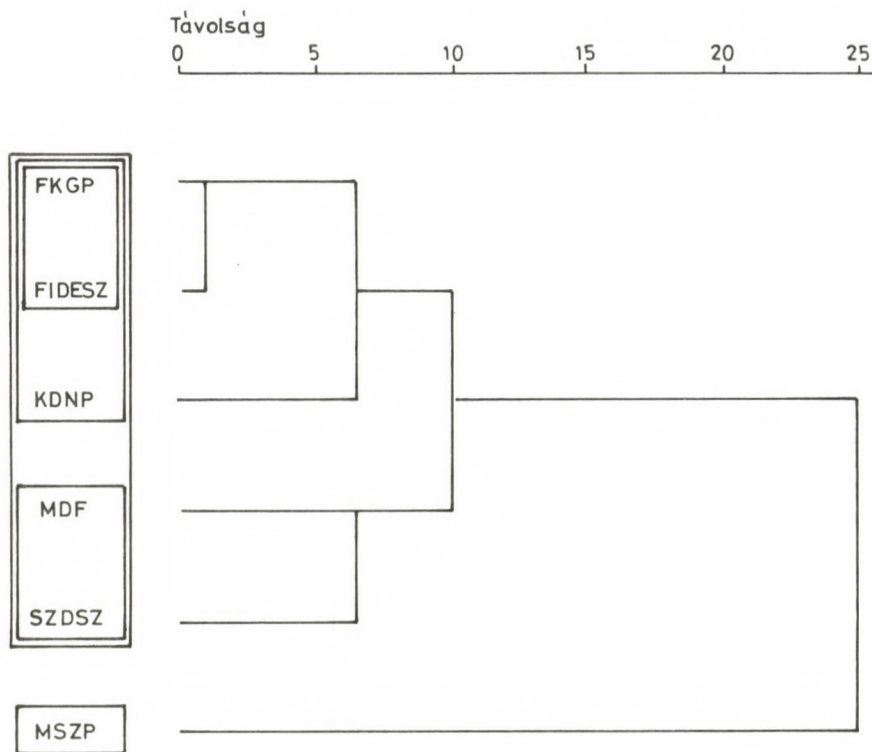
A szóban forgó elemzéshez az SPSS PC programcsomag hierarchikus klaszterező, CLUSTER eljárásait alkalmaztuk. Az alábbiakban azokat a megoldásokat adjuk meg, amelyeket a medián módszerrel, a talán leginkább szemléletes dendrogram rajzolat felhasználásával kaptuk. (Többféle klaszterezési technikát is kipróbáltunk, az eredmények lényegében egybeestek.)

9. ábra. A parlamenti pártok klasztereződése választóik objektív társadalmi pozíciója alapján (erőforrás-dimenzió; dendrogram)

Az ábra plastikusan domborítja ki a már előzőleg is érzékeltetett tendenciát, s talán még világosabban jelzi a választói tagoltságnak a társadalmi tagoltságban való gyökerezését. Első lépésben — legélesebb törésvonalként — a társadalmi bázisát az alsó rétegekből merítő kereszténydemokrata és kigazdapárti választók

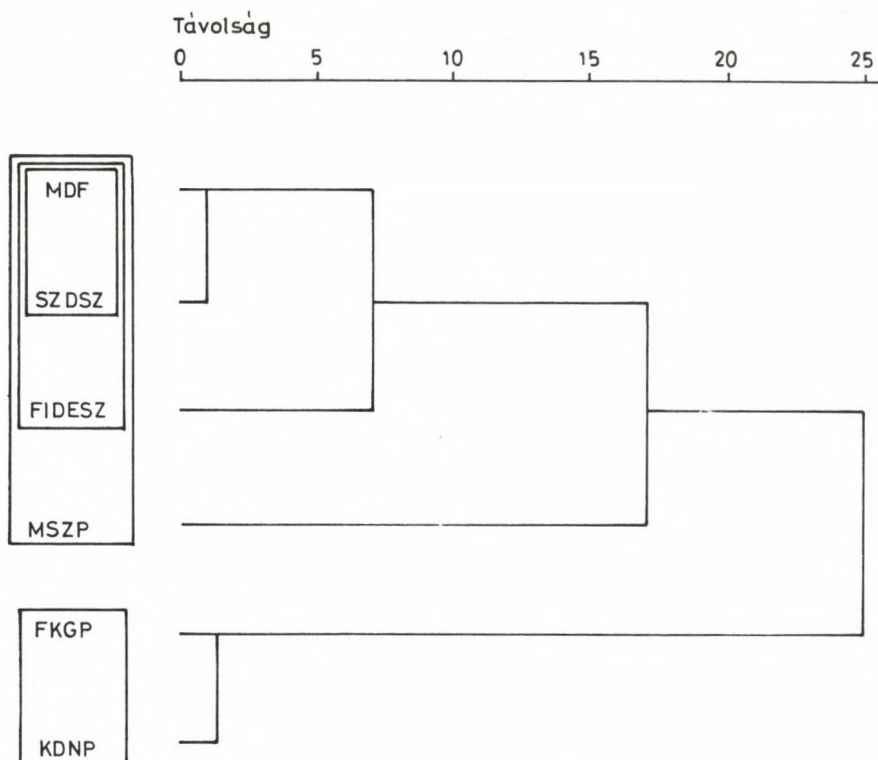
különnülnek el a többi pártok híveitől. A következő lépés által, amelyben a közbülső helyzetű MSZP⁴¹ és FIDESZ-szavazók válnak el a relatíve legfelül lévő SZDSZ- és MDF-követőktől, már egy hármas tagolódás körvonalai bontakoznak ki.

10. ábra. A parlamenti pártok klasztereződése választók társadalmi—politikai attitűdjei alapján (rendszer-, piac-, szociális, nemzeti dimenzió; dendrogram)

A klaszterelemzések mellett kiegészítő jelleggel alkalmazott faktoranalízisek is jelzik a fenti ábrán is leolvasható tendenciát, mely szerint a politikai-ideológiai tekintetben a legélesebb határvonal — a rendszer-dimenzió meghatározó szerepe következtében — az MSZP és a többi parlamenti pártok választói között húzódik. A következő alapvető választóvonal — egyik oldalon, a piacgazdasági orientáció, másik oldalon a szociális prioritás viszonylagos hangsúlya alapján — az SZDSZ-t és az MDF-et különíti el a kiscgazdapárti, a FIDESZ-es és a kereszténydemokrata szavazóktól. Ez utóbbi blokkon belül a szociális (illetve piackorlátozó) orientációt a kereszténydemokrata hívek képviselik a legmarkánsabban, akik egy következő lépésben különválnak — az adott szempontból egymáshoz igen közel lévő — FKGP-

és FIDESZ-támogatóktól. Az ábra egésze jól érzékelteti, hogy a politikai attitűdök szerveződése sem független az objektív társadalmi háttértől (különösen, ha az erőforrás-tengely mellett az ex-integráltság tengelyére is gondolunk), másrészt azt is, hogy a politikai gondolkodásmódok — az előbbitől részben leoldódva — komplexebb elrendeződést mutatnak. Emlékeztetve a korábbi tartalmi megállapításokra, egyik-másik politikai dimenzió szerint a kontúrok elmosódottságára, e sokrétűség forrása részben az attitűdök lazább szerveződése, a párt-tagolódáshoz kapcsolódó kisebb fokú kikristályosodottsága.

11. ábra. A parlamenti pártok klasztereződése választók kulturális stílusjegyei alapján (tudás-stílus-dimenziók, informális-formális dimenzió; dendrogram)

A kulturális stílusjegyek szerinti elrendeződés összességében véve talán még nagyobb hasonlóságot mutat az erőforrás szerintivel. Első lépésben az FKGP és a KDNP követői válnak külön, akik — mint az alsó rétegekhez tartozók általában — kognitív-instrumentális tudás-jegyekkel (illetve az össz-tudás viszonylagos hiányával), másfelől az informális stílusjegyekről való tartózkodással jellemezhetők. Egy következő lépésben az MSZP szavazói különböznek, nagyrészt az uradalmi-

reprezentatív tudásstílus, illetve a formális stílusjegyek túlsúlya alapján. Az MDF, SZDSZ és FIDESZ-hívek által fémjelzett blokkot alapjában az informalitás hangsúlya kapcsolja össze, majd az e tekintetben leginkább „avantgárd” jellegű FIDESZ-követők is elkülönülnek egy későbbi fázisban, melynek nyomán az MDF- és SZDSZ-választók immár a harmadik metszetben is közös blokkban maradnak együtt.

A részletesebb, a választói magokra és gyűrűkre is kiterjedő elemzések azt mutatják, hogy az MDF és az SZDSZ szavazótáborának strukturálisan ekvivalens pozíciója mindekelőtt a gyűrűkre vonatkozóan igaz. Ezekben a lazábban kapcsolódó támogatói körökben a hasonlóság valamennyi metszetben fennáll. Ami a magokat illeti, az SZDSZ magja a kulturális stílusjegyeket illetően esik közel a két gyűrűhöz, az MDF magja a politikai attitűdök tekintetében.

Ha megkíséreljük egészében áttekinteni a különböző metszetekben a strukturális hasonlóságról kialakuló képet, a hat párt választói egy négy blokkban körvonalazódó viszonyrendszerrel képezhetjük le. Két, egymástól igen távol álló, a társadalom felső és alsó rétegeiből kikerülő blokkban helyezkednek el egyfelől az MDF és az SZDSZ, másfelől a Kiszgazdapárt és a KDNP hívei, akik mindhárom metszetben páronként közel ekvivalens pozíciót foglalnak el. Itt vetődhet fel konkrétan az az értelmezési kérdés, amelyet e fejezet bevezetőjében említettünk. A strukturális hasonlóság nem utolsósorban azt is jelenti, hogy a pártok nagyrészt azonos szavazóbázisból meríthetnek, ami még szövetségesi viszony esetén is tartalmaz legalábbis látens ellenérdekeket. Az ellentétes táborhoz tartozás viszont manifeszt módon, fokozottan juttatja kifejezésre a rivalizálás strukturális forrását, és magában hordoz egy olyan tendenciát is, hogy a pártelit a meglévő kisebb-nagyobb különbségeknek — amelyek a pártok gyűrűje felől a mag, illetve az elit felé haladva a tapasztalatok szerint jelentősen nőnek — sokszor túlhangsúlyozottan, szimbolikus nyomatékot adjanak.

A közbülső társadalmi helyzetű választói csoportok közül az MSZP támogatói a klaszterezések tanúsága szerint a metszetek többségében valamennyi párt szavazóitól elkülönülnek, egyfajta izolált blokkot alkotnak. Sajátos blokkot képez a FIDESZ szavazótábora is, amely azonban egyfajta közbülső-közvetítő, többfelé nyitott helyzetet foglal el a különböző pártok között: kulturálisan a felső rétegek stílusához, az SZDSZ—MDF választói blokkhoz áll közel, társadalmi-politikai irányultságát tekintve a piaccal, szociális kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait pedig inkább az alsóbb rétegek blokkjával, a kiszgazdák, kereszténydemokraták támogatóival mutat strukturális hasonlóságot.

Ami a pártok szavazótábora „network-viszonyatainak” közvetlen, a rokonszenv-ellenszenv kapcsolatokon alapuló, kohéziós megközelítését illeti, vizsgálatainkból erre vonatkozóan csak szűkkörű és hiányos információkkal rendelkezünk.⁴² Az adatokból kirajzolódó konfiguráció szerint itt is elsősorban az MSZP különül el a többi pártoktól (egy diszpreferált pozícióban), utána azonban külön csoportot alkotnak a kölcsönös preferenciák alapján egyfelől az SZDSZ és a

FIDESZ, másfelől a választásokat követően megalakult hárompárti koalíció tagjai, az MDF, az FKgP és a KDNP (s ezen belül is elsősorban az utóbbi kettő áll közel egymáshoz). A kialakult parlamenti pártviszonyok tehát — a választói bázisokat tekintve — inkább az érzelmi, kohéziós, mint a strukturális hasonlósági viszonyokon alapulnak. Tágabb kitekintésre, további, a jelenlegi kereteken túlmenő vizsgálódásokra lenne szükség annak megközelítéséhez, hogy egy politikai rendszer stabilitását hogyan befolyásolja a pártok közti strukturális hasonlósági és kohéziós alapok relatív súlya.

FÜGGELÉK

A társadalmi-politikai attitűdök méréséhez felhasznált kérdések és alapmegoszlásaik

1. Rendszer-dimenzió

a) (A baloldaliság-jobboldaliság tízfokú skálája) (1990. február)

Sokan használják a baloldal és a jobboldal kifejezést a politikai álláspontok jellemzésére.

Ez az ábra a baloldaliság és a jobboldaliság közti fokozatokat jelzi. Hogyan jelölné Ön ezen az ábrán a saját politikai álláspontját? Kérem, tegyen a megfelelő kockába egy keresztet.

<i>baloldali</i>	5%	3%	10%	10%	21%	17%	8%	8%	3%	3%	<i>jobboldali</i>
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

nem tudja, válaszhiány: 13%

b) (Kártyalap) (1990. február)

A VII. kártyalapra különféle felfogású embereket írtunk, amilyenek Magyarországon manapság előfordulnak. Kérem, válassza ki közülük azt, amelyik a legközelebb áll az Ön felfogásához, nézeteihez.

(Miután választott:) És melyiket választaná másodiknak?

	1. választás	2. választás	nem választotta	nem tudja, válaszhiány
1. erős nemzeti érzésű emberek	9%	13%	77%	1%
2. hívő emberek	10%	9%	80%	1%
3. baloldali gondolkodású emberek*	4%	4%	90%	1%
4. demokratikus gondolkodású emberek	25%	19%	55%	1%
5. szabad gondolkodású emberek	29%	19%	51%	1%
6. reformerek	4%	11%	84%	1%
7. a rend és stabilitás hívei	16%	21%	62%	1%
8. konzervatív, hagyománytisztelő emberek	5%	7%	87%	1%

* Az index tagját képező item

c) (A 88-as felvételtől)

(Az után a kérdéssorozat után, amely a különböző társadalmi csoportok közti ellentétek meglétére vagy hiányára irányult. A kérdés azoknak szólt, akik szerint van kisebb-nagyobb ellentét...) Kérem, mondja meg, hogy az alábbi csoportok közül Ön melyikhez húz inkább?

				egyikhez sem	nem kellett feltenni
1. budapestiek	10%	vidékiek	51%	14%	26%
2. fizikaiak	42%	szellemiek	17%	23%	18%
3. fizetésből élők	67%	maszekok	6%	14%	14%
4. hívő emberek	19%	nem hívők	16%	15%	50%
5. képzett emberek	45%	alacsony képzettségűek	12%	19%	24%
6. keresők	30%	nyugdíjasok	19%	18%	34%
7. politizálók	17%	nem politizálók	29%*	18%	37%
8. reformokat támogatók	45%	ellenzők	4%	22%	19%
9. vagyonosok	15%	vagyontalanok	40%	32%	12%
10. vezetők	6%	beosztottak	51%	27%	16%

* Az indexet képező item

d) (Kártyalap) (1990. február)

Ön szerint a jövőben az országnak melyik irányban kellene haladnia? Kérem, a XI. kártyalap segítségével válaszoljon:

1 — egy nyugati típusú polgári demokrácia, vagy	38%
2 — egy valóban demokratikus szocializmus, vagy	21%
3 — a polgári demokráciának és a szocializmusnak a saját adottságainkhoz igazodó összekapcsolása felé	36%
egyéb válasz, nem tudja	7%

e) (Kártyalap, 7 fokú „rokonszenv-hőmérő”) (1990. február)

Most pedig arra kérem, hogy a kormányt helyezze el ezen a „hőmérőn”!

8%	7%	8%	22%	19%	21%	11%	nem tudja,
-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	válaszhiány 5%

2. Piacgazdaság-dimenzió

a) (Kártyalap) (1988-as felvétel)

Különböző tevékenységek vannak az ország gazdasági problémáinak megoldásáról. A VIII. kártyalap segítségével válaszoljon, hogy mennyire ért velük egyet.

	Teljesen egyetért	Egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Nem ért egyet	Egyáltalán nem ért egyet	Nem tudja, vh.
A vállalkozások lehetőségeit bővíteni kellene.	23%	50%	18%	4%	0%	6%
A veszteséges üzemeket be kellene zárni.	24%	39%	21%	10%	2%	5%
Vannak olyan vállalatok, amelyeket magánkézbe kellene adni.	10%	33%	21%	25%	4%	8%
Nem kellene erőltetni a reformokat a gazdaságban.	6%	25%	26%	27%	8%	9%
A politikusoknak nem kellene beleszólni a vállalatok termelésébe.	22%	34%	20%	14%	2%	8%
A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene.	21%	42%	16%	14%	3%	5%
Korlátozni kellene a piaci versenyt Magyarországon.	5%	20%	14%	38%	15%	9%
Keménykezdő rendcsinálásra lenne szükség a gazdaságban.	30%	43%	14%	7%	2%	5%

b) (1988-as felvétel)

Ön hogy látja, a munkanélküliség

1 — minden szempontból hátrányos, vagy	62%
2 — bizonyos előnyei is vannak?	34%
nem tudja, válasziány	4%

c) (1988-as felvétel)

Kijelentéseket olvasok fel Önnek. Mondja meg, hogy egyetért, részben ért egyet vagy nem ért egyet az-
zal, hogy...

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja, vh.
Igazságos, hogy az emberek anyagi helyzetében lényeges különbségek vannak.	29%	30%	39%	2%
A különböző foglalkozású emberek hasznosságában óriási a különbség.	58%	22%	17%	3%

d) (1988-as felvétel)

Arra kérem, mondja meg, hogy egyetért, részben ért egyet vagy nem ért egyet azzal, hogy...

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja, vh.
A mai fiatalok semmivel se rosszabbak, mint a régebbi idők fiataljai voltak.	48%	29%	22%	1%
Egy család életében a legfontosabb döntéseket a családfőnek kell meghozni.	37%	29%	24%	0%
Tizenöt éves korában általában már meg lehet engedni valakinek, hogy maga döntsön a saját dolgaiban.	14%	40%	46%	0%
A legtöbb ember maga is azt igényli, hogy vezessék. (– előjel)	29%	42%	27%	3%
A túl sok vita csak arra jó, hogy ne kelljen cselekedni. (– előjel)	50%	28%	19%	4%

3. Szociális prioritás-dimenzió

a) (1988-as felvétel)

Különböző vélemények vannak arról, hogy kiket kell az államnak anyagilag támogatnia.

A három vélemény közül melyikkel ért leginkább egyet?

- 1 — Az államnak azokat kell támogatnia, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek, mint mások, vagy 33%
- 2 — azokat kell támogatnia, akik ezt munkájukkal és magatartásukkal kiérdemlik, vagy 48%
- 3 — az államnak senkit sem kell támogatni, mindenki boldoguljon képességei és szorgalma szerint. 15%
- egyéb, nem tudja 3%

b) (1988-as felvétel)

Mennyire ért egyet Ön azzal a véleménnyel, hogy a szegények maguk tehetnek helyzetükről?

- 1 — teljes mértékben egyetért 6%
- 2 — egyetért 12%
- 3 — egyetért is meg nem is 55%
- 4 — nem ért egyet, vagy 20%
- 5 — egyáltalán nem ért egyet 7%

c) Személyes közelség-index:

A fent bemutatott 1/c kérdéssorozatból az 1., 2., 3., 5., 9. és 10. itemek alapján.

d) (Tíz itemből álló kártyacsomag) (1990. február)

A választások után létrejövő kormánynak sok feladata lesz. A kártyákon néhány lehetséges teendő van felsorolva.

1. Kérem, válassza ki azt az ötöt, amelyet nagyon fontosnak tart közülük.
2. (A kiválasztottak közül:) És melyiket tartja ezek közül a legfontosabbnak?

(Az itemek közül a gyakorisági sorrendben első hármat adjuk meg.)

	Legfontosabb	Nagyon fontos	Nem választotta	Nem tudja, vh.
Az ország kivezetése a gazdasági válságból.	43%	41%	14%	2%
Az infláció, az áremelkedések megfékezése	30%	54%	13%	2%
A szegénység elleni küzdelem*	8%	57%	33%	2%

*Az indexben szereplő item

4. Nemzeti kérdéskör-dimenzió

a) (Az előbb bemutatott 3/d kérdéssorozat további item-eként:)

	Legfontosabb	Nagyon fontos	Nem választotta	Nem tudja, vh.
Fellépés a határainkon túli magyar kisebbségek védelmében.	0%	21%	77%	2%

b) (A fent bemutatott 1/b kérdéssorozat 1. itemeként:)

„erős nemzeti érzésű emberek”

c) (1988-as felvétel)

Kérem, mondja meg, hogy egyetért, részben ért egyet vagy nem ért egyet azzal, hogy...

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja, vh.
A művészetek terén igazán nagyhatalomnak számítunk.	26%	39%	28%	7%
Százsor is meg kell gondolni, mit veszünk át más országok szokásaiból, kultúrájából.	57%	32%	7%	5%
Jobban állnánk mindenben, ha nemzeti értékeinket jobban megbecsülnénk.	76%	18%	3%	3%

JEGYZETEK

- 30 E tudás-stílusok tartalmával, mérésével és jellegzetes társadalmi eloszlásával kapcsolatban részletesen lásd „Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon” c. tanulmányunkat (a Társadalmi riport, 90 c. kötetben, megjelenés alatt a TÁRKI kiadásában). Az indexek alapját képező változókat az 1987-es felvételen vettük fel.
- 31 A táblázatban megadott értékek összességükben valamivel 0 fölött vannak, mivel az itt nem szereplő nemválasztók és jellemzően a kisebb pártok választói is egészében alacsony tudásstílus-pontszámokkal rendelkeznek.
- 32 Regresszió-elemzés eredménye szerint az SZDSZ-táborhoz tartozás e tekintetben „önálló hatása” tényező.
- 33 Az alapul szolgáló clustereket jellemző dimenziókénti score-értékeket lásd a Függelékben.
- 34 A faktor konkrét összetevőit lásd a 9. táblázatban.
- 35 A felvételen regisztrált parlamenten kívüli pártok közül az „informális” oldalon jelennek meg a Zöldek (0,15), a „formális” oldalon a Magyar Néppárt (-0,38), az MSZDP (-0,16) és az MSZMP (-0,13) választói.
- 36 Az átlag fölötti érték előfordulása egy, a felettesekkel és a munkatársakkal való érintkezést magába foglaló indexen.
- 37 Az alapul szolgáló index tizenhét fajta játék (társasjáték) előfordulását összegzi.
- 38 Az alapul szolgáló index tíz sportág (valamikori) előfordulását összegzi.
- 39 Az átlag fölötti érték előfordulása azon az indexen, amely a felettesekkel és a munkatársakkal való érintkezésben a vezetékneven való megszólítást, a megszólításban a foglalkozás, a cím, rang megjelölését, illetve az elvtárs, szaktárs, kartárs megjelölést összegzi.
- 40 Lásd átfogó jelleggel Burt, R. S.: *Toward a Struetural Theory of Action*. Academie Press, New York, 1982.
- 41 Az első részben már utaltunk arra, hogy az MSZMP-hívek több tekintetben a felső szinthez sorolhatók, azonban a vidéki szavazók relatíve nagy aránya, másfelől az örökölt kulturális háttérből származó viszonylag mérsékelt erőforrás összességében a mezőny közbülső sávja felé tolja őket.
- 42 A parlamenti pártok közül öt pártra vonatkozóan arról rendelkezünk adatokkal, hogy a szavazókö-zönség egy hétfokú skálán hogyan értékelte őket a rokonszenv-ellenszenv szempontjából. (Ebben az item-sorozatban a KDNP nem szerepelt.)

ANGELUSZ, RÓBERT—TÁRDOS, RÓBERT

POLITICAL AND CULTURAL CLEAVAGES AMONG THE CONSTITUENCIES OF THE PARTIES IN THE PARLIAMENT

Summary

In the wake of the 1990 parliamentary election the pluralistic political democracy came institutionally into being in Hungary. On the basis of a representative survey, carried out immediately before the election, the study attacks the question to what extent there is a congruence between the party programs, the basic attitudes of the party elites and the political-ideological and cultural attitudes and belief systems of the parties' constituencies. Introducing the treatment of the ideological field, the study also offers a picture of the social background of the voters. In 1990 the social recruitment of the parties took shape along two axes; social resources and the integratedness in the former regime. The study analyses political-ideological attitudes according to four dimensions: turn of regime, market economy, priority of social problems and the emphasis of national feelings. After examining the

position of the parties' voters on these four dimensions, the study outlines a more comprehensive clustertypology, as well, characterizing the inner ideological structure of the parties' constituencies in more detail. Including the data of a longitudinal research, the study also deals with the cultural features, relating to the differences of styles of knowledge and the formal/informal nature of behavior patterns that have played an astonishing role during the formation of party preferences in Hungary. The analysis gives a special treatment to the inner stratification of the parties' constituencies, the political and cultural peculiarities of the inner 'core' and the outer 'circle' and draws the empirical conclusion that in this early phase of the formation of party structure in most cases there are only slight differences among members of the outer circles of different parties, constituting the majority of the voters.

A FORMÁZÁS MÓDJAI

(Összehasonlító elemzések szocializációs elméletekről)*

A szocializációt sok mindenhez hasonlították, de leggyakrabban olyan mintához, mely társas lényt formáz az „élő anyag”-ból. Sokáig uralta a társadalomtudományokat ez a szemlélet. Később kiderült, hogy a hasonlat félrevezető, a gondolatmenet „kész formákat” feltételez, márpedig magyarázatra szorul, miért is ilyen és nem más a formák alakja, mérete stb. Továbbá azt is tudni kellene, kik és hogyan alakították ilyenre ezeket a formákat, használtak-e előzetes mintákat s vajon azokat kik, miért és miként készítették. Inkább anyaga és eszköze vagy pedig inkább tervezője és megalkotója e formáknak az ember? Végül pedig: ha egyidejűleg vagyunk anyagai és alkotói e folyamatnak, akkor hogyan értsük meg, milyen fogalmakkal és szempontokkal értelmezzük?

A szocializációs elméletek a társadalmi lét szereplőinek és viszonyainak keletkezéséről, e folyamatok természetéről és szabályszerűségeiről szólnak. Szemléletmódjait fogom összehasonlítani az itt következő írásban. Kiinduló pontul a rétegspecifikus szocializáció kutatását választom, mert ennek elemzése alkalmas lehet arra, hogy érzékeltesse a szocializáció megismerésének sokféle problémáját. Ezért innen, e kutatások elemzéséből fogok utalni majd másféle témákra és érdeklődési területekre.

A rétegspecifikus szocializáció kérdésköre arra vonatkozik, hogy milyen összefüggések vannak két jelenségcsoport, egyfelől az osztálytagozódás vagy rétegződés, tehát a társadalmi egyenlőtlenségek, másfelől pedig az egyének szocializációja között.¹ A témakör kutatói azt vizsgálják, hogy miként befolyásolják a társadalmi különbségek, például az etnikai, jövedelmi, hatalmi és másfajta egyenlőtlenségek például a kognitív vagy fizikai teljesítményeket, a materiális vagy szellemi szükségleteket, az ízlést vagy a szokásokat, a szexuális vagy a politikai magatartást, a családi életet, a gazdálkodás egyes módjait, a bűnözést és a devianciák egyéb fajtáit. A témakör módszeres kutatása már a múlt században megkezdődött, mégis csak a II. világháború után terjedt el — a szociológia hivatásos kutatóhelyeinek és szervezeteinek gyors növekedésével — főleg az Egyesült Államokban. A 60-as években már sok ilyen vizsgálat folyt Nyugat-Európában, aztán pedig Kelet-Európában is. Olyannyira, hogy ebben az időszakban a „szocializáció” kutatását sokan azonosnak vélték az osztálykülönbségek vagy csoportegyenlőtlenségek átörökítésének vizsgálatával.

* A tanulmány második részét következő számunkban közöljük. (A szerk.)

Az egyenlőtlenségi elméletek a szociológiában mindig is szociális rendszerek-ről, leggyakrabban egész társadalmakról, azok szerkezeti vonásairól, működésük fontos eredményeiről szóltak. Ezzel szemben a szocializációs elméletek azt a folyamatot fogalmazzák meg, melynek során a biológiai egyedből ember lesz, társas és társadalmi lény, aki tagjává, alkotójává és elsajátítójává válik intézményeknek, valamilyen kultúrának és szociális rendszernek. E két jelenségcsoportnak össze kell függnie. Hiszen az egyenlőtlen társadalmi osztályok és rétegek, státusok és szerepek végső fokon egyénekre vonatkoznak és — a másik oldalról szemlélve az összefüggést — a szocializáció sem a társadalmi egyenlőtlenségeken kívül zajlott és zajlik, hanem fehérek és nem fehér bőrűek körében, gazdagabb vagy szegényebb családokban, falvakban és városokban. Volt is mondanivalójuk erről az összefüggésről a társadalomtudományok klasszikus elméleteinek az evolucionizmustól és a pozitívizmustól kezdve a marxizmuson át a funkcionalizmusig vagy a strukturalizmusig. Mégis, a 60-as évektől valami új kezdődött el az egyenlőtlenségek szocializációjának kutatásában.

A 60-as évekig a szocializáció jelenségeit főleg a „hiedelmek” és a „szokások” terminusaiban fogalmazták meg a kutatók.² A „szociális problémák” kezelésének kulcsát keresték és úgy hitték, hogy ehhez elsősorban a magatartást és az attitűdöket, a karaktert és a személyiséget szabályozó erőket kell megismerniük. A szocializációt ilyen erők mozgatójának és szervező mechanizmusának gondolták. Ez változott meg a 60-as években, amikor az érdeklődés egyre inkább az egyenlőtlenségi és hatalmi struktúrák megismerésének irányába tolódott el. Akkortól az osztály- és réteggülönbségek átörökítésének módjai, eredményei és hatásai kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába akár a családról vagy iskoláról, települési viszonyokról vagy munkamegosztásról, művészetről vagy tömegkultúráról esett szó. A szocializáció teljes témakörét áthatotta ez az érdeklődési irányváltás. Mindez egy nagy igényű reményt is felkeltett. Azt nevezetesen, hogy ezen az úton megalapozható egy igazságosabb politika, mely csökkenti majd az egyenlőtlenségeket, hiszen a rétegspecifikus szocializáció az egyéni magatartás és a társadalmi struktúra közötti legfontosabb összefüggésre, az egyenlőtlenségek átörökítésére vonatkozik.

Ez a kutatási téma ma is nagyon aktuális. Ma sem tudjuk pontosan, miként örökítik át egyének, családok, szubkultúrák, rétegek és népek az erőforrások, a műveltség, a felemelkedési esélyek egyenlőtlenségeit. A 60-as évek óta mégis megváltoztak a szocializációs kutatások. Miért történt ez és mi változott meg? Az itt következő tanulmányban e kérdésekkel foglalkozom. Nem térhetek ki természetesen a szocializáció teljes tárgykörére, nem foglalkozhatok még vázlatosan sem a nemi és az életkori, a világnézeti és a foglalkozási szocializációval, illetve a rájuk vonatkozó speciális elméletekkel és sok minden mással — erre nincs mód terjedelmi korlátok miatt sem. De célom is más. Nem a vizsgált témakörök, hanem szemléleti irányok szerint kívánom áttekinteni a szocializációs kutatásokat. Elméletekkel, tudományos szempontrendszerek változataival kívánok tehát foglalkozni az alábbiakban. Főleg olyanokkal, melyek a szocializáció legáltalánosabb kérdéseire vonatkoznak.

A dolgozat I. része tehát a rétegspecifikus szocializáció kutatásával foglalkozik. Előbb (1) vázolni fogom, hogyan és miért alakult ki ez a kutatási irány. Amellett fogok érvelni, hogy az egyenlőtlenségek átöröklése iránti érdeklődés a jóléti államszervezet kifejlődésének sodrában keletkezett, a korszak baloldali szellemiségének hatására. Ezt követően két példán — (2) a családi nevelésre irányuló szociológiai kutatásokon és (3) az iskolai hátrányok magyarázatára vonatkozó elméleteken, főként *B. Bernstein* szociolingvisztikai elméletén fogom bemutatni azt, milyen értelmezési tartományokat, illetve kutatási és társadalompolitikai horizontokat nyitott meg ez a kutatási irány. E példákkal egyúttal jelezni próbálom azt is, hogy a 60-as évek kutatói nem mérték, mérhették még fel a szocializációs folyamatok összefüggéseinek bonyolultságát s az ebből fakadó fogalomalkotási és szemléleti problémákat. A II. részben ezeket az összefüggéseket és problémákat próbálom jelezni. Előbb (4) a determinizmus és a történetiség értelmezésének kérdését vetem fel, majd (5) pedig a cselekvési kompetenciák jelentőségét. Ezután (6) térek ki a fenomenológia és a szimbólikus interakcionizmus szempontjaira, illetve a szociális kreativitás kérdéseire. Utoljára (7) az interakcionizmus szemléleti korlátairól, a szocializációs jelenségek értelmezési dimenzióinak rendszeréről lesz szó, végül pedig egy olyan elmélet igényéről, mely az intézményekre összpontosítva szemlélné a „bennünk készülő társadalmat”.

I. Hogyan öröklődnek a társadalmi egyenlőtlenségek?

1. „Az osztálykülönbségek begyakorlása”

E fejezet címét *K. J. Huch* népszerűsítő munkájától kölcsönöztem némi változtatással.³ (Az eredetit „*Einübung in die Klassengesellschaft*” — talán így kellene fordítani: „Az osztálytársadalom betanulása.”) Alcíme szerint ez a munka is „a szociális struktúra és a szocializáció közötti összefüggésről” kívánt szólni. A korszakra vallott, és a baloldali szellemiségére, aminek jegyében a könyv született, hogy ezt az alcímet az olvasók egybehangzónak vélhették a főcímmel. Pedig az két oldalról is leszűkítette az alcímben jelzett összefüggést. Egyrészt kész minták „begyakorlás”-ának tüntette fel a szocializációt (kizárva annak folyamataiból mindazt, ami más, mint a tanultak visszaadása, tehát teremtés, spontán formálás, tudatos változtatás), másrészt „osztálytársadalom”-nak tüntette fel a szociális struktúrát, (kizárva ezáltal a társas valóság jelentéséből mindazt, ami nem értelmezhető közvetlenül az osztályellentétek vagy a rétegekülönbségek terminusaiban).

Téves volna a 60-as évek társadalomtudományát teljes egészében „baloldali”-nak nevezni. Nem kívánom itt sorra venni, sőt, még jelezni sem az ellentétes irányokat s azt a kérdést sem kívánom taglalni, hogy vajon mennyire érdemes politikai irányok szerint osztályozni egy korszak tudományos tendenciáit. Kétségtelenül akadtak akkoriban is jelentékeny művelői a közgazdaságtannak, politológiának és szociológiának, akik inkább jobboldaliak voltak. Az is valószínű, hogy a kutatók

igen nagy hányadát, illetve munkásságukat nem lehet egyértelműen hozzárendelni valamilyen közéleti és politikai irányzathoz. Később kiderült, hogy baloldali perspektívájú irányok mellett a 60-as évek más szellemi tendenciáit, a szaktudományok és a társadalomelmélet új eredményeit is számításba kell venni, ha mérlegelni kívánjuk a szocializációs kutatások addigi menetét. Sok mindent lehet kiemelni tehát e korszakból, mégis — úgy látom —, hogy a 60-as évek társadalomtudományának érdeklődését nagyon erősen irányította a baloldaliság. Nem annak szűkebb, pártpolitikai iránya, hanem tágabb, áttételesebb társadalmi és kulturális szellemisége.

Ez a szóban forgó szellemiség szempontokat kínált azoknak a kérdéseknek átgondolásához, amik a II. világháborút követő húsz-huszonöt évben, a „helyreállítási periódus” társadalmi és kulturális változásai során főleg a nyugati országokban rakódtak egymásra. A gazdasági növekedés „intenzív”-nek nevezett periódusában a felhalmozás egyik fő forrása az lett, hogy állandóan tágították a magánháztartások, családok fogyasztóképes keresletét. Ennek során új és új tömegfogyasztási cikkek terjedtek el, a lakosság nagyobb hányadának életszínvona-la pedig soha nem látott szintre emelkedett a 60-as évekre. A gazdagodással párhuzamosan három alapvető szociális folyamatra utalok röviden:

a) átalakult az emberek életmódja és köznapi életvitelük motivációinak rendszere (például több lett a szabadidejük, tömeges lett a személyautózás, a turizmus, a fotózás, megjelent az otthoni hangrögzítés, majd a televízió s a tömeges motivációk főleg a gyarapodásra és fogyasztásra irányultak);

b) az államok jóléti politikája fokozta az egyének és családok biztonságát (főleg a társadalombiztosítás és a nagyobb szociálpolitikai rendszerek kiszélesítésével, illetve ezen túlmenően, az ún. szociális jogok iránti igény fokozódó elismerésével); ettől fogva az állampolgárság mindinkább az ilyen szolgáltatásokra való jogosultságot, illetve annak igényét jelenti;

c) új kulturális értékek, újfajta érzékenységek, stílusok keletkeztek (ezek közül a legnagyobb hatású valószínűleg a rockzene lett, de a vizuális kultúra sztenderdjeit, a köznyelvi stílust — például a nemek közötti érintkezést —, a hajviseletet, az öltözködést stb. is megváltoztatták a 60-as évek ifjúsági mozgalmi).

A változás jelzett tényezői együttesen idézték elő, hogy ekkoriban kerültek az érdeklődés előterébe olyan kérdések, mint a nemzedéki konfliktusok, a fiatalok értékrendje, az elidegenedés és a szükségletek problémája. A jóléti intézmények terjedésével egyidejűleg újabb tartalmú és fajtájú egyenlőtlenségek, illetve társadalmi feszültségek is megjelentek a nyugati társadalmakban. Ezt tanúsították például az USA-ban a polgárjogi küzdelmek, faji villongások, a békemenetek és háborúellenes tüntetések. Az iparosodott országokban mindenütt kialakultak az „ellenkultúrát” teremtő fiatalok mozgalmi. A jóléti politika viszont főként a szegénység és az addig „szociális problémák”-nak címkézett devianciák elleni intézkedésekkel, a közegészségügy fejlesztésével és a „kiegyenlítő célzatú” (kompenzáló célzatú) oktatás programjaival próbált fokozottabb legitimitást nyerni.

Mindez nemcsak a társadalomtudományokban már akkor is iránytadó észak-amerikai helyzetre vonatkozik. Nyugat-Európában némileg, Kelet-Európában pedig gyökeresen más társadalmi feltételek és mozgások közepette bontakoztak ki a jóléti állam intézményei. Másfajta hatalmi és egyenlőtlenségi szerkezetek alakították Európa két részén a társadalomkutatás érdeklődését is. De azok az általános irányok, melyek megszabták a társadalomkutatások kérdésfelvetéseit az „első és második világban”, tehát az iparosodott országokban, mégis közös értékek és perspektívák felé mutattak.⁴

Ilyen perspektívának ígérkezett például az elidegenedés kiküszöbölése a munkavégzésből vagy az igazi közösségek megtalálása, melyekkel áthidalhatónak gondolták a magánélet és közélet ellentéteit. E törekvések akadályozóját látták baloldali értelmiségiek azokban a társadalmi erőkből, melyek a fogyasztói társadalom margójára szorítottak sokféle kisebbségi csoportot, melyek újratermelték folyamatosan a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségeket éppúgy, mint a gyerekek tanulási és pályaválasztási esélyeinek egyenlőtlenségeit.

A rétegspecifikus szocializáció kérdései iránti érdeklődés tehát egy olyan perspektíva jegyében terjedt el, melynek irányát a fogyasztói társadalom és a jóléti politika dinamikus erői, az általuk keltett újabb társadalmi és politikai feszültségek, illetve a mindezekre vonatkozó baloldali értékelések és kritikai szempontok szabták meg.⁵ Ez a perspektíva jelölte ki az ide vonatkozó előfeltevéseket is. Ezek a szociális egyenlőség és az emberi méltóság értékeit a társadalmi és kulturális modernizáció fő tendenciáira és teljesítményeire vonatkoztatták. Ezekre az előfeltevésekre — mint például arra, hogy a nemi szerepek és a nők hátrányai a modern társadalmak uralmi rendszerének „férfias” jellegéből fakadnak — hamarosan már közhelyként hivatkoztak széles körben, túl a társadalomkutatók körén is sokan, a szociológia iránt mind tömegesebben tájékozódó diplomások és értelmiségiek.

Pedig a „szocializáció” fogalma a 40-es évektől csak lassan kezdett elterjedni a társadalomkutatók körében és sokáig nem is látszott, hogy mit nyerhet vele. Hiszen az régóta köztudott volt, hogy az egyes társadalmi osztályokat és rétegeket nemcsak „objektív” (vagy annak tekintett) létfeltételek — mint a tulajdon, a jövedelem vagy a lakáshelyzet — „specifikálnak”, különböztetnek meg egymástól, hanem tagjaik gondolkozása, magatartása, értékrendje is. Azt sem a 60-as évek szociológiája fedezte fel, hogy a társadalmi csoportok nemzedékről nemzedékre átörököltik különbségeiket és egyenlőtlenségeiket. Ahhoz azonban a módszeres szocializációs kutatások útján kellett elindulni, hogy érzékeltetni lehessen a buktatókat, amik egyén és társadalom összefüggéseinek feltárásakor várnak s egyúttal azt a sokféle jelenséget, ami ezekből az összefüggésekből fakad.

A kezdemények visszanyúlnak a 20-as évekre, a chicagói városszociológusok működésére.⁶ Ők az ökológiai szemléletmódnak megfelelően közeledtek a települések életéhez, szerkezetéhez és szocio-kulturális jellegzetességeihez. Kutatták a városi élet összetartó erőinek és „dezorganizáló” hatásainak természetét. Vizsgálódásaik középpontjában a városi övezetek és szubkultúrák életének, kialakulásának és változásainak feltérképezése, a városszerkezet szabályszerűségeinek, illet-

ve olyan szociális problémáknak értelmezése állt, mint például a nyomor és a bűnözés. Elsősorban ezért kezdték el módszeresen kutatni, miként hat a városiasodás a családi életre, a lakóhelyi közösségekre, a rokoni, baráti kapcsolatokra. A „szocializáció” tehát „ellenőrző hatalmakat” jelentett számukra.⁷ Olyan erőket, melyek formálják az egyének magatartását és ezáltal társas világukat is. A szociális integráció és a szocializáció fontos társadalomelméleti összefüggésének kérdésköre itt, a chicagói városi élet vizsgálatakor kezdett kirajzolódni.

Az amerikai szociológia „humánökológiai” vonulatától függetlenül indult el a szocializációs kutatások másik fontos vonulata. *Hitler* és a német fasizmus hatalomra jutása után, már francia emigrációban kezdték el a frankfurti iskola tagjai nagyszabású vizsgálatukat arról, hogyan függ össze a tekintélyelvű családi nevelés a vezérnek és a helyi vezéreknek, tehát a fasizmus politikai és eszmei rendszerének történő behódolással.⁸ Később, a háborút követően ennek folytatása lett az a vizsgálat-sorozat, melynek eredményeiről az „A tekintélyelvű személyiség” című híres monográfia számolt be. Ezek a munkák tehát abból a kérdésből fakadtak, hogy miért és miként fogadhatták el emberek tömegei a fasizmust, azt az uralmi rendszert, mely legsúlyosabban megalázta az embert. A „szocializáció” terminusát a frankfurtiak eleinte nem is használták, mégis ennek jelenséghatárát elemezve próbáltak magyarázatot találni a „kollektív felelőtlenség” rendszerének kialakulására, működésére és a benne történő részvételre. A fasizmus elemzése kívánta meg először azt, hogy a szocio-kulturális reprodukció folyamatát ne csak a jogi és politikai szervezetek, illetve a gazdasági viszonyok, tehát a közélet nagy történelmi intézményei, hanem az életvezetés, az emberi kapcsolatok, az attitűdök és motivációk felől is megértsék. A 60-as években, főleg az Egyesült Államokban, a vietnami háború és a polgárjogi mozgalmak újra ilyen kíváncsiságot támasztottak.

A szocializáció felismert vagy akkor még inkább csak gyanított fogalomköre tehát a társadalmi reprodukció új szemléletét igényelte. E szemlélet fogalmi összefüggéseinek perspektívájából torzítónan egyoldalúnak látszott

- az is, ha nem számolnak a szubjektumok helyzeteinek, lehetőségeinek és esélyeinek újratermelésével, mert a társadalmi viszonyok és a kultúra folyamatosságát kizárólag a gazdasági és politikai rendszer állandóságának, illetve az „átörökítés” szimbolikus mechanizmusainak jelenségeiben látják (ökonómizmus, funkcionálizmus, strukturalizmus stb.);

- de az is, amikor az egyedfejlődés jelenségeit és az „emberi problémákat” kizárólag a szubjektumok, a személyiség vagy a személyközi helyzetek szintjén szemlélik (fejlődéslélektan, tanuláselméletek, interakcionizmus), nem számolva az emberek szocio-kulturális „megszületésével”, társas természetének, valamint a társadalmi integráció, konfliktusok és a kulturális átörökítés mechanizmusainak szemléleti követelményeivel.

A „rétegspecifikus szocializáció” iránti érdeklődést erőteljesen fokozták új szociálpszichológiai szempontok, fogalmak és témakörök is. Így a „karakter”, a személyiség, az „én” és az identitás szociálpszichológiai elméletei, illetve az ide kapcsolódó kutatások mindig újabb oldalát mutatták meg vagy addig ismeretlen

rétegét tárták fel a szocializáció teljes jelenségvilágának is. Ugyancsak ösztönözték a szocializáció kutatását a társadalmi rétegződésről és mobilitásról végzett vizsgálatok, melyekből kiderült, hogy mennyire keveset tud a szociológia az egyenlőtlenségek átöröklésének módjairól.

Ahhoz azonban, hogy mindez ne csak egy-egy elszigetelt egyén vagy csoport, hanem hivatásszerűen tevékenykedő kutatók feladata legyen, ehhez az egyetemi oktatás és kutatás államilag támogatott hálózataira volt szükség. Ennek gyors kifejlődése — a diákság és fiatal értelmiség számarányának ugrásszerű növekedésével — ugyancsak a 60-as évekre tehető és szorosan összefügg mind a gazdasági növekedés és a jóléti politika, mind az életmód és a kultúra megváltozásának jelzett tendenciáival.

De az újdonságot nemcsak a szociológiai kutatások rendszerességében, intézményesültségében és hivatásszerűségében kell látni. A „rétegspecifikus szocializáció” mást kezdett jelenteni a 60-as évektől. A gazdagodás és a bőség közepette új fény vetült az osztálykülönbségek, a kapitalizmus és a szabadság teljes problémakörére. Ebben a megvilágításban módosultak az egyenlőtlenségekről és átöröklésükről tudott jelentéstartalmak is. A 60-as évektől a politikai rendszerek legitimitása az ipari országok mindkét táborában egyre erősebben függött — a létfeltételek javulása és a szociális biztonság mellett — a társadalmak dinamizmusától, nyíltságától és mobilitási folyamataitól. A nyugati demokráciák és a kelet-európai államszocializmusok fennmaradásához egyaránt szükség volt ezekre a legitimáló erőkre és intézményekre. Olyan intézményekre, melyek igazolhatták, hogy az egyenlőtlenségek mindenkori formái átmenetiek, s hogy a holnap vagy holnapután társadalmában egyenlőbbek lesznek a létfeltételek, igazságosabban oszlanak el a javak és esélyek, mint a maiban.

Elsősorban az iskolarendszerre várt, hogy az esélyek egyenlőségét megvalósító társadalmi mobilitás fő csatornája legyen. Évről évre tapasztalták a tanítók, tanárok, hogy mennyire különböző a gyerekek tudása, de tudásszerzési vagy továbbtanulási motivációi és esélyei is. Régóta tudták azt is a pedagógusok és az oktatásügy elemzői, hogy az esélyek egyenlőtlenségeinek fő okai az iskolán kívüli világban keresendők: a tanulók egyik részének sokkal nehezebb, más részének könnyebb dolga van, mert különbözők lakáshelyzetük, táplálkozásuk, mert szüleik és rokonaik képzettsége, életmódja, foglalkozása nagyon más, mert „mást hallanak otthon”. Mindezt magyarázni lehetett a korábbi korszakok általános gazdasági és szociálpolitikai fejletlenségével. De mi magyarázhatja az éles különbségek fennmaradását és összefüggő átöröklését akkor, amikor erőteljes a gazdasági növekedés, általános a gyarapodás és a szociális jogok kiterjesztése?

A számtalan egybehangzó korabeli magyarázatból elég lesz az egyik legismertebbet, *Pierre Bourdieu* okfejtését idézni: „A hagyományos oktatási rendszer ... elég ugyanis, ha saját szabályainak engedelmeskedik, ezzel máris és mintegy ráadásképpen, azoknak a külső elvárásoknak is eleget tesz, amelyek a fennálló társadalmi rend legitimálására való funkcióját meghatározzák.”⁹ Vagyis az átöröklés uralmi funkciói és módjai iránt érzékeny baloldali szociológusok nem fo-

gadták el az iskolarendszer mobilitási funkciójáról szóló érveket — sem a nyugati országokban, sem Kelet-Európában.¹⁰ Ellenkezőleg, azt hangsúlyozták állhatatosan, hogy az állam és oktatási rendszere nem az esélyek egyenlőségét segíti elő, hanem az egyenlőtlenségeket konzerválja.

A szocio-kulturális előnyök és hátrányok átöröklését tehát egy baloldali „korszellem” avatta népszerű és ígéretes témakörre. Az ígéret azonban nemcsak közéleti célok elérésére vonatkozott, hanem a társadalomtudományok fontos módszertani és rendszertani problémáira is. Úgy tűnt, hogy egész tudományágak egyesíthetők a szocializáció rétegspecifikus folyamatainak, működésének és hatásainak vizsgálatával. Ez pedig megoldást ígért egy régi nehézségre. Arra nevezetesen, hogy a szaktudományok „elbeszéltek egymás mellett”, ahelyett, hogy természetesen érintkeztek volna egymással, mind az igazság keresésének, mind pedig a gyakorlati problémák megoldásainak javára.

Jól látszott ez például az iskolai oktatás területén, amire egyaránt irányult a pszichológia és a szociológia több ága mellett most már a közgazdaságtan és a politológia érdeklődése is. A 60-as évekig kevés jele volt annak, hogy például a fejlődéslelektani ismereteket összefüggésbe lehet hozni a társadalmi mobilitás problémáival, vagy hogy az iskolai nyelvhasználat elemzésénél figyelembe vehetők olyan szempontok, amelyek a gyerekek és a pedagógusok származására, szubkultúrához való tartozására vonatkoznak. A szocializáció rétegspecifikus vonásainak kutatása ablakot nyitott az ilyen összefüggésekre is. Hirtelen ósdinak, múlt századnak és „szűk látókörű pozitivistának” látszottak azok a kutatók, akik aggályosan ellenálltak az interdiszciplinaritás követelményeinek. Ezt tanúsították a 60-as évektől folyó nagyszabású kutatási programok és az ezeket összesítő beszámolók. Kiderült, hogy a kutatások pénzügyi támogatásában is hátrányossá válik a szakkompetenciák túlzott féltése, s hogy a tudományszervezők és a közönség figyelme érzékenyen követi a szakmai érdeklődés változását.

A „rétegspecifikus szocializáció”-t tehát többféle területen kutatták. Csak példaként említem meg, hogy a nemi szerepek vizsgálatában, az alkoholizmus, a bűnözés és az elmebetegségek kutatásában, az ifjúságszociológiában vagy a szociális gerontológiában ugyancsak ekkortól fogva alakultak ki olyan szélesebb körű tudományközi programok, melyek figyelmet szenteltek a társadalmi egyenlőtlenségeket átörökítő struktúráknak. Még vázlatosan sem tudom itt áttekinteni ezeket. Vizsgálódásomat korlátozni fogom két témakörre: a családi nevelésre és az iskolai előnyök-hátrányok jellegére.

2. A családi nevelés társadalmi különbségei

A társadalmak osztályszerkezetei és egyenlőtlenségei a családi élet legtöbb területére és minden szakaszára rányomják bélyegüket. Így már a párválasztásra, azután a családalapításra, háztartásgazdálkodásra, a lakberendezésre, a szabaddí eltöltésére, a rokonsági kapcsolatok szervezeti rendjére és funkcióira. Vannak

rétegspecifikus vonásai a családon belüli munkamegosztásnak, a szexuális magatartásnak, a nemi, házastársi és szülői szerepeknek.

A gyerekek családi helyzetének és nevelésének jellegzetes különbségeit évszázadok óta értelmezik papok és tanítók, politikusok és társadalomtudósok. Régen felfigyeltek például arra, hogy a szegényebb rétegek körében, főként agrárvidéken a gyerekvállalás egyfajta „hosszabb távú beruházás” volt. A gyerekek munkaerejére szükség volt a házi gazdaságban vagy pedig már fiatalon lehetett elszegődtetni őket munkára. Az ipari forradalmat követő kapitalizmus is élesen látható különbségeket okozott a különböző társadalmi osztályokba született gyerekek helyzetében. A tulajdonos rétegek körében a vagyon, a tulajdon, a családi vállalkozás átöröklésének volt kiemelkedő jelentősége, míg sok proletárgyerekre rendszeres nélkülözés és éhbérért végzett gyári munka várt. Ekkoriban alakult ki az a közfelfogás is, mely a proletárlét egyik fő vonásaként tartotta és tartja mindmáig számon azt, hogy a gyereket szülei nem az iskolába vagy a tanulásra, hanem pénzt keresni kényszerítik. A modern állami gyermekvédelem kezdetei is ide, a 19. századi Angliába, a korszak legjellegzetesebben kapitalista gazdaságú országába nyúlnak vissza. *K. Marx*, aki *A tőke I.* kötetében bőségesen idézett erre vonatkozó dokumentumokból, érzékeltette e politika céljainak és legitimációs funkcióinak, a felnőttek és a gyerekek jogainak ellentéteit is. Például azt, hogy az állami hatóságok a szülőkkel is szembe kerültek, amikor a munkaerőpiacon a kiskorúak alkalmaztatását — testi és lelki egészségüket védendő — szabályozni próbálták.¹¹

A 20. században alaposan megváltozott a gyerekek szociális helyzete és neveltetése a legfejlettebb országokban. Új társadalmi rétegek keletkeztek, új integrációs alakzatok formálódtak és mobilitási irányok, mozgalmak és konfliktusformák nyomán. A kapitalista országokban erőteljesen csökkent előbb az agrárnépesség, majd az ipari munkásság részaránya, nőtt viszont a szolgáltatásokat végzők, irodai alkalmazottak és diplomások számaránya. A kistulajdonos polgárság, a „régí közép osztály” arányát és érdekérvényesítő erejét fokozatosan felülmúlta a fehér galléros „szakalkalmazottak”-é, az „új közép osztályé”. A fogyasztói társadalom és a jóléti állam kialakulása során mindinkább kérdésessé vált, hogy milyen fajtájú osztálykülönbségek vannak egyrészt a családok létfeltételeiben, másrészt pedig a gyerekek otthoni neveltetésében. Az előbbi kérdéskör a társadalmi osztály- és rétegződés-elméletek egyik központi témája lett,¹² s ezzel itt nem kívánok foglalkozni. Nézzük meg viszont, mit állapítottak meg azokról a társadalmi különbségekről, melyek a családi nevelés célrendszerében és gyakorlatában, a szülők és gyerekek magatartásában fejeződtek ki.

Az 50-es évek végén *U. Bronfenbrenner* harminc év angolszász szakirodalmát, publikált kutatásait tekintette át, hogy válaszoljon erre.¹³ A módszeres empirikus vizsgálatok közül a Chicagói Egyetemen a 20-as évektől végzett kutatások voltak az elsők. A chicagóiak legfontosabb megállapítása a 40-es évek végéig az volt, hogy a munkásgyerekek kötetlenebbül fejlődhetnek, több szabadságuk van, míg a középosztálybeli anyák szigorúbbak és erősebben korlátozzák gyerekeiket.¹⁴ Ugyanezt figyelték meg klinikai körülmények között pszichoanalitikus kuta-

tók is, akik rámutattak a középosztálybeli gyerekek neurózisának ilyen eredetére. Az 50-es években mintha megszűnt volna, majd pedig visszájára fordult ez a különbség az Egyesült Államokban. Egy, a gyermekgondozási értékekről, normákról és szülői gyakorlatról folytatott, több száz családra kiterjedő, nagyszabású empirikus vizsgálatban¹⁵ a kutatók azt találták, hogy a fehérgallérosok azok, akik engedékenyebbek gyerekeikkel, míg a munkásszülők szigorúbbak és korlátozóbbak. Nem észleltek rétegspecifikus vonásokat például az étkeztetési vagy tisztálkodási szoktatásban, annál egyértelműbb különbségek voltak viszont más tekintetben. Az alsóbb rétegekhez tartozó szülők szigorúbban büntették gyerekeiket különféle vétkek esetén — például ha azok bántottak másokat, amikor tisztelenek vagy piszkosak voltak.

Az ellentmondó eredményeket *Bronfenbrenner* azzal magyarázta, hogy a két kutatás lefolytatása között eltelt időben megváltoztak a gyerekkori szocializáció rétegspecifikus értékei és a családi nevelés normái. Nagyjából a II. világháború befejezéséig a munkáscsaládok a szocializáció régi normatív rendszerében éltek: a szülők engedékenyebbek voltak, nem büntették szigorúan gyerekeiket, amikor azok illetlenek vagy piszkosak voltak. A 40-es évek második felétől ez megváltozott. A társadalmi szerkezetváltozás közepette és a jóléti politikával összefüggésben ekkortól kezdett elterjedni a tekintélyelvű nevelés a munkások környezetében. De más tendenciák is kibontakoztak ezzel egyidejűleg. Például a tömegkommunikáció egyre szélesebb körben népszerűsítette gyerekgondozási szakértők tanácsait. Így, szakmailag hitelesített nevelési szempontok váltak éppoly divatosá, mint egy hajviselet vagy zenei ritmus. Ugyancsak ekkoriban terjedt el — főleg az értelmiségiek körében — a pszichoanalízis számos eszméje és értelmezési sablonja.¹⁶ Mindenesetre ettől fogva lettek engedékenyebbek a középosztálybeli szülők. Éles különbséget lehetett kimutatni például a büntetésekben. A munkásszülők gyakrabban és brutálisabban verték meg gyerekeiket, míg a fehérgallérosok főleg a büntetések nem fizikai formáit választották.

A büntetések és jutalmazások problémái persze szorosan kapcsolódnak az értékek és értékrendek kérdéseihöz. U. *Bronfenbrenner* ezekről is tett általános érvényű megállapításokat, melyek azóta is foglalkoztatják a nevelés szociológiáját. Ezek szerint minél magasabb volt a szülők társadalmi státusa, annál fontosabb volt számukra a gyerekek önállósága, felelőssége és iskolai eredményessége. Az alacsonyabb státusú szülők viszont elsősorban az engedelmességet, a feljebbvalók tiszteletét és a rendet kívánták meg gyerekeiktől.¹⁷

Bronfenbrenner eredményeit sokáig elfogadták. Később azonban többen is kétségbe vonták ezek érvényességét.¹⁸ Az egyik fő kifogás a referált vizsgálatokban szereplő gyerekek életkorára, fejlődési sajátosságaira vonatkozott. Tény, hogy az 50-es évek végéig főként csecsemők gondozási gyakorlatáról számoltak be a publikációk. Ilyenek voltak az imént említett közlemények is. S miközben sokkal kevesebb vizsgálat foglalkozott iskolás korú gyerekek családi nevelésével, a kutatók könnyű kézzel általánosították más életkorokra is azokat az adatokat, amik a csecsemőgondozási periódus nevelési mintáira — illetve ezek társadalmi különbsé-

geire — vonatkoztak. (Ilyen érvénytelen kiterjesztésekre ösztönözte a kutatókat a freudizmus vulgarizálása is, az a kulturális divat, ami ekkoriban terjedt el az angol-szász országokban.)

A 60-as években végbement — s az előzőekben már jelzett — társadalmi változások amúgy is újragondolásra készítették azokat, akik a szocializáció és a társadalmi egyenlőtlenségek témáit kutatták. Szükség volt tehát újabb kiindulási pontokra és tapasztalatokra a család funkcióiról, a gyerekkori szocializáció intézményeinek összefüggéseiről, a nemek és nemzedékek kapcsolatának újabb vonásairól. E kérdések sorában tárgyalták és fogalmazták újra többen a családi nevelés társadalmi különbségeit is. Az ilyen tudományos törekvések közül kiemelésre érdemes *Melvin Kohn*-é. Az ő koncepciója és — máig is igen termékeny — munkássága nagyon jellegzetesen tanúskodik a 60-as évek törekvéseiről. Főként arról, hogyan keresték és találták meg szociológusok a gazdasági makrostruktúrákban a magyarázatot arra, hogyan hozza létre és örökíti át a családi mikrovilág a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A gyerekek magatartásának otthoni szabályozását vizsgálva *M. Kohn* is az értékrendek eltéréseivel, s ezeknek fő megnyilvánulásaival, a szülői jutalmazások és büntetések fajtáival foglalkozott.¹⁹ Szerinte ugyanis a szülői beavatkozások minőségét elsősorban az fejezi ki, hogy az apa és az anya mennyire veszi figyelembe egy-egy magatartásforma, cselekedet közvetlen lefolyását, illetve távolabbi összefüggéseit. Ő azt kutatta, hogy a munkásszülők és a középosztálybeliek között e tekintetben vannak-e érdemleges különbségek és igennel válaszolt erre a kérdésre. Megállapította, hogy a munkások elsősorban az azonnali következményeket büntetik, míg a középosztályok tagjai a közvetlenebb hatásokra és távolabbi összefüggésekre gondolnak.

Az eltérések okainak magyarázatát keresve jutott el a munkamegosztás világához és differenciálójáéig. Szerinte a foglalkozás rutinjai és alapvető követelményei szabják meg az emberek magatartását és azt is, ahogyan másokkal bántanak, illetve amilyen módszereket alkalmaznak mások magatartásának befolyásolásakor. A családi nevelés értékeinek és normáinak szociális tartalmait tehát az osztályhelyzetre, azt viszont végső fokon a társadalmi munkamegosztásra kell visszavezetni. A munka világa a döntő, mert az itt szerzett tapasztalatok és beállítódások határozzák meg az emberek otthoni életét, így nevelési elképzeléseit és gyakorlatát is. Az emberi munka jellegét eszerint elsősorban ilyen kérdések mentén lehet megragadni:

- főleg fizikai erőfeszítés és rutin vagy pedig inkább szellemi műveletek szükségességei hozzá;

- inkább tárgyak megműveléséből vagy inkább szimbolikus folyamatok, illetve emberek irányításából áll;

- a cél eléréséhez az ember önállóan választhat utakat és eszközöket vagy inkább követnie kell mások utasításait.

A középosztálybeli apák eszerint inkább szellemi munkát végeznek, másokat irányítanak, s önállóan döntenek. Ennek következtében — *M. Kohn* feltevései sze-

rint — ők inkább figyelembe tudják venni gyerekeik szándékait, motivációit és inkább érzékenyek arra, hogy nevelési módszereik, jutalmazásaik és büntetéseik miként befolyásolják gyerekük fejlődését. Elsősorban tehát a magatartás önszabályozásának értékeit (racionális gondolkozás, tervezés, önállóság stb.) képviselik, és pedig annál inkább, minél fontosabb elem munkahelyi tevékenységükben más emberek irányítása és ellenőrzése. A munkásapák viszont izomerejük kifejtéséből élnek, tárgyakkal manipulálnak egész nap s nem ők, hanem vezetők hozzák meg a munkafolyamatra vonatkozó döntéseket. Mindez *M. Kohn* szerint azt eredményezi, hogy szülőként is csak a magatartások és cselekedetek közvetlen hatásaival törődnek, s nem tudják figyelembe venni a gyerekek jellemének és én-fejlődésének távolabbi következményeit. Minél kevésbé önállóan irányítják és ellenőrzik munkatevékenységüket, annál inkább várnak el konformizmust (a tekintély tiszteltét, fegyelmet, egyértelmű normák és szankciók iránti igényt stb.) gyerekeiktől is.

M. Kohn hipotéziseit Olaszországtól kezdve Tajvanig számos országban próbálták empirikusan tesztelni a 60-as évektől. Ennek során újabb és újabb változókat vetettek be, illetve többször is módosították azokat a fogalmakat, melyek a családok szociális helyzetét, a szülők tapasztalatait, nevelési értékeit és gyakorlatát jelölték. Az utóbbiakat érdemes röviden áttekinteni:

A családi nevelés társadalmi különbségeinek jelzésére leggyakrabban használt fogalmak²⁰

	<i>középosztály</i>	<i>munkásosztály</i>
<i>nevelési stílus</i>	megengedő	korlátozó
<i>normatív alapok</i>	belátás, elfogadás	tekintély
<i>nevelési terv</i>	jellemre,	viselkedésre
	irányul	
<i>módszerek</i>	kommunikáció	jutalmazás/büntetés

A jelzett gondolatkörben megfogalmazott hipotéziseket tehát sokszor és sokféleképp tesztelték. Az eredmények többnyire gyenge korrelációkról tanúskodtak és még távolról sem voltak egyértelműek²¹. A 70-es évek folyamán mégis apadni kezdett az e témakör elemzéséből fakadó lelkesedés és mind kevesebben csatlakoztak ellenőrző vizsgálattal az ismertetett elmélet fejlesztéséhez. Ennek okát abban látom, hogy a társadalomkutatók körében kezdett kiviláglani: a jelzett hipotézisek szempontjai és fogalmai nem lehetnek elegendők a családi nevelés és a társadalmi különbségek összefüggéseinek értelmezésére. Mindkét jelenségkör irányában elégtelennek bizonyultak a „rétegspecifikus szocializációról” szerzett addigi ismeretek.

Elegendő lesz ezt egyetlen, de véleményem szerint nagyon tanulságos példával illusztrálni. Kiderült például, hogy a középosztály és a munkásosztály helyett más rétegek is „behelyettesíthetők”, ha a családi nevelés különbségeit a nevelési

stílus és módszerek jelzett fogalmaival kutatják. Például egy, a 70-es évek közepén Magyarországon végzett vizsgálatban²² parasztok nevelési gyakorlatát vetették össze vidéken élő szakmunkás szülőkével (pontosabban „szakmunkás-nem fizikai dolgozók”-éval, e szép munkajogi megnevezéssel jelölve a többnyire munkás apákból és ügyviteli vagy egyéb munkát végző, alkalmazott anyákból álló párost). Bizonyára nem meglepő, hogy a nevelési értékek és módszerek különbségeinek listája nagyon jól megfelel a fenti szembeállításnak, csak éppen a társadalmi osztályok elnevezését kell módosítani. (E vizsgálat adatai szerint a munkásszülők azok, akik — a parasztszülökhöz képest — inkább szoktak beszélgetni gyerekeikkel, akiknek nevelési stílusát inkább a megengedés, mint a korlátozás szabja meg stb.)

Sokféle további ellenérvet lehetne említeni a rétegspecifikus családi nevelés ilyen koncepciójával szemben. Fontos módszertani szempont például az, hogy e vizsgálatokban mindig csak az apák foglalkozását vették figyelembe. De mi a helyzet ott, ahol az anya „fehérgalléros”, az apa pedig „kék galléros”? Biztos, hogy a nevelésben mindig az apa munkamegosztási helyének hatása lesz erősebb? S egyáltalán: biztos-e az, hogy a munkamegosztás az a struktúráló tényező, ami a szülőknél és a családi szocializáción keresztül leginkább meghatározza az új nemzéken belüli egyenlőtlenségeket?

Ilyen kérdéseket már a 60-as évek folyamán minduntalan felvetettek a szakirodalomban. De a jelzett vizsgálati kudarcok és elméletképzési nehézségek egyáltalán nem terelték el a társadalomkutatók figyelmét a szülői magatartás rétegspecifikus jellemzőiről. Sőt, a családi szocializáció iránti érdeklődést még fokozta is egy másik témakör, a gyerekek iskolai esélyeinek és teljesítményeinek egyenlőtlenségei.

3. A műveltségi esélyek átöröklése az iskolában és a kommunikáció társadalmi kódjai: B. Bernstein elmélete

Az oktatásügyi statisztikák valamennyi országban régóta azt mutatják, hogy különböző társadalmi rétegekhez tartozó gyerekek tanulási és képzési esélyei egyenlőtlenek. Megnyilvánult és megnyilvánul ez az egyenlőtlenség sok mindenben: a gondolkodás és az ismeretek szintjében, a tanulási motivációkban és a magatartásban. Emiatt a magasabb társadalmi rétegek gyerekei népességbeli arányaiknál sokkal magasabb arányban teljesítik az általános iskolák követelményeit, kapnak jó és kiváló jegyeket, magasabb arányban járnak jobb iskolákba és tanulnak tovább²³.

A haladó társadalmi és közoktatási mozgalmak zászlajára mindig is oda volt írva az „esélyegyenlőség” jelszava. Ennek elérésére vagy legalább megközelítésére többféle utat javasoltak és próbáltak ki a közoktatás kifejtésére óta, főként pedig a 20. században. Az uralomra jutott kommunista pártok például mindenütt

„kulturális forradalommal” próbálták meg elérni a „tömegek felemelését”. Ez azonban nemcsak az írástudatlanság és az általános műveletlenség felszámolását, illetve a közoktatás kiterjesztését jelentette, hanem a politikai diktatúra kulturális kiterjesztését is. Az addigi uralkodó osztályokból származó — illetve oda sorolt — gyerekek háttérbe szorítását s ezzel párhuzamosan a „dolgozók gyerekeinek” támogatását és a „népi káderek” előnyben részesítését mindenütt követte a szabadságjogok korlátozása és az elnyomó intézmények erősítése. A diktatúrák szabályozhatónak hiszik az iskolai esélyeket. De az esélyek (például a középiskolai és egyetemi felvételi esélyek) hatalmi úton végrehajtott szabályozása nem vezethetett valódi egyenlőséghez a kultúra elsajátításában és teremtésében²⁴. Az „egyenlősítés” — például az alsó fokú oktatás szigorú központosításával — nem tudta megakadályozni az intézmények, tagozatok, települések, iskolai osztályok közötti egyenlőtlenségek kialakulását, amit például a 60-as évektől Kelet-Európában folytatott vizsgálatok egyértelműen tanúsítanak²⁵.

A nyugati demokráciák sem voltak sikeresebbek abban, hogy felszámolják a gyerekek iskolai és tanulási esélyeinek egyenlőtlenségeit — amit ugyancsak egyértelműen mutat az utóbbi fél évszázad köznevelési programjainak sorsa²⁶. E programok célja mindenütt az volt, hogy az alkalmas és tehetséges, de hátrányos környezetből érkező tanulóknak hatékonyan tudjanak segíteni a „felzárkózás”-ban. Ezt próbálták elérni sokféle szociálpolitikai intézkedéssel, tehetségek támogatását célzó szervezetekkel és nevelési célzatú segélyekkel éppúgy, mint különféle pedagógiai kísérletek elindításával. Indítottak például speciális, kisebb létszámú iskolai osztályokat az írás és olvasás oktatására, külön csoportokat a matematikára vagy a művészetek tanítására. Külön képezték a kísérletekben részt vevő pedagógusokat és megpróbálták bevonni a szülőket is a munkába. Tanácsadó intézeteket alapítottak és neveléslélektani szolgálatokat vezettek be a lakókörzetekben és az iskolákban.

Gyakorlati szempontból voltak eredményei e programoknak, hiszen néhány gyereket sikerült így „felzárkóztatni”. Tudományos szempontból is értékesek voltak, mert a kísérleti helyzetek újabb és újabb kérdésekhez vezettek, például a tanulási motivációk jellegéről és hatásairól, a motivációk és az intelligencia összefüggéseiről stb. Ezek a kérdések aztán újabb kutatásra sarkalltak — s mindezek alapján azt kellene megállapítani, hogy az oktatási kísérletekkel együtt folytatott kutatási programok elérték azt, ami egyáltalán elvárható a szervezett tudománytól. Az említett eredmények azonban nem palástolhatják e programok átfogó kudarcát. Kiderült, hogy az iskolai pedagógia általában nem képes az iskolán kívül keletkezett hátrányok megszüntetésére és arra, hogy saját eszközeivel egyenlő tanulmányi esélyeket teremtsen a gyerekek körében.

Ezt a megállapítást azonban ki kell egészíteni még valamivel. A „felzárkóztató” vagy „kiegyenlítő” („kompenzatórikus”) oktatási programok kudarcainak tapasztalataiból a 60-as években kialakult ugyanis egy olyan társadalomtudományi elmélet és szempontrendszer, amely radikálisan megújította az egyenlőtlenségek iskolai és családi átörökítésének értelmezését és a rétegspecifikus szocializáció egész folyamatának elemzését²⁷.

Az elmélet *B. Bernstein*, angol kutató nevéhez fűződik és eléggé ismert Magyarországon is, részben fordításokból²⁸, részben pedig elemző írásokból²⁹. Hosszabban fogok mégis idézni e munkából és újólag összefoglalom az elméletet, mert ennek alapján próbálom majd részletesebben kifejezni a rétegspecifikus szocializáció kutatásának fő nehézségeit.

B. Bernstein is abból indult ki, hogy az iskolába érkező gyerekek előnyei és hátrányai elsősorban családi eredetűek, s ezeket már óvodás korban is nehéz ki-egyenlíteni. De az iskolai teljesítmények és esélyek szempontjából elsősorban nem az otthon szerzett ismeretek és azok mennyisége fontos, hanem az ismeretközlés és a szóbeli érintkezés módja, fajtája. Az a kommunikációs kódrendszer a lényeges, amibe beleszületnek az emberek, s amit el kell sajátítaniuk ahhoz, hogy megérthessék magukat társas környezetükben. Ez *Bernstein* szerint kétféle lehet: kidolgozott vagy pedig korlátozott jellegű nyelvi kód. A kidolgozott kódban képesek vagyunk elvonatoztatni aktuális összefüggésektől, tudunk univerzális jelentésű tartalmakat közölni és megfogalmazhatjuk beszédünk érvényességi igényét. Ezzel szemben a korlátozott kód használata mindig valamilyen konkrét helyzethez, egyedi „kontextushoz”, partikuláris jelentéshez köti a beszélőt, s így az utalásszerű érvényesség megértésétől és elfogadásától függ a kommunikáció folytatása. A kidolgozott kód számára ezért elsődleges a nyelv és a beszéd, míg a korlátozott kódban döntővé válhatnak a kommunikáció nem verbális eszközei. A kettő közötti különbségek nem a nyelvi kompetenciára, hanem a performanciára vonatkoznak és nem annyira a szókincsben, mint inkább a szintaxisban mutatkoznak meg.

E kódok nem véletlen összevisszaságban, hanem rétegspecifikusan fordulnak elő *Bernstein* szerint. Amíg a középosztályban (nem kizárólagosan, de túlnyomórészt) a kidolgozott kódot használják, addig a munkásosztályban a korlátozottat. Az iskolák ugyancsak a kidolgozott kódot használják, mert az ott folyó tanításban és tanulásban konkrét helyzetektől való elvonatoztatásokra, szabályok, érvek és ismeretek általános érvényű alkalmazására, feltételek explicit kifejezésére van szükség. Ezt így kommentálta és egészítette ki újabb szemponttal *Bernstein*: „Ezt a tudásanyagot neveztem általánosnak. Egyúttal azonban az iskola rejtetten és nyíltan értékeket is ad át, s ezeknek az értékeknek megfelelő erkölcsiséget is, amely befolyásolja az oktatás tartalmát és összefüggésrendszerét. Ez oly módot történik, hogy az értékrend megszabja, milyen kritériumoknak kell eleget tenni ahhoz, hogy valaki jó tanuló legyen, vagy ahhoz, hogy az iskolavezetés jó legyen. Az értékek és az erkölcsi normák hatnak az oktatott anyag tartalmára is: könyvek, szövegek, filmek kiválogatásán és az általános jelentések (általános tudásanyag) elsajátításának elősegítésére szánt példákön és analógiákön keresztül. A munkásgyerekek meglehetősen hátrányos helyzetben kerülnek kapcsolatba az iskola teljes kultúrájával. Azt nem az ő számukra hozták létre, nem biztos hát, hogy válaszolnak rá.”³⁰

De hogyan és miért tanulják meg a munkásgyerekek a korlátozott nyelvi kódot, míg a középosztálybeliek a kidolgozott kódot? Erre a kérdésre próbált válaszolni *B. Bernstein* azokkal a tézisekkel, melyek a családi szereprendszerekre és szocia-

lizációs hatásukra vonatkoznak. Itt is kétféle típus előfordulását feltételezi, és pedig a munkások körében a pozicionális családokét, a középosztályban pedig a személy orientációjú családokét. A pozicionális típusúakban formális státusok (nem, életkor, rokoni helyzet) szerint, élesen elkülönülnek a szerepek. Ezek tehát zárt kommunikációs rendszert alkotnak, ami nem arra motiválja a gyerekeket, hogy beszélgetések révén tárják fel helyzetük kétértelműségeit és oldják meg szerepkonfliktusait. A személy orientációjú típusban inkább felcserélődhetnek a szerepek, mert a tagok személyiségvonásai szerint oszlanak meg a jogok, követelmények, döntések. A középosztálybeli családokban tehát ebből támad állandó késztetés arra, hogy nyelvi eszközökkel próbálják a családtagok meghatározni helyzetüket, értelmezni feladataikat és megoldani konfliktusait: „a szereprendszer állandóan hozzádomul, asszimilálódik a rendszer tagjainak különböző szándékaihoz ... a gyerekek éppannyira szocializálják a szülőket, miként a szülők a gyerekeket.”³¹

B. Bernstein kutatásai rendkívüli szakmai érdeklődést keltettek. Már a 70-es évek elejétől bírálták elméletének majd minden tézisét, vizsgálati módszertanát és eljárásait. Az ellenőrző vizsgálatok és kritikák kimutatták³², hogy

- nem egyértelműen határozta meg a kétféle nyelvi kód jellegét; eleinte azt állította, hogy eltérésük kategoriális jellegű, tehát minőségileg különböznek egymástól, de azok a nyelvi mutatók (nyelvtani jegyek, tartalmi jellegzetességek, hangsúlyos jelenségek stb.), amiket hipotézisének ellenőrzésére szánt, nem ilyenek, hanem fokozati jellegűek, a „több-kevesebb” viszonyára vonatkoznak;

- a vizsgálati eljárással a kutató olyan beszédhelyzetet teremt, mely nem a kommunikáció mindennapi közegeinek, hanem egy mesterséges állapotnak felel meg; ez inkább a középosztályhoz tartozó gyerekeknek kedvez; ennek ellenére több ellenőrző vizsgálat során a vártnál sokkal kisebb különbséget találtak a középosztálybeli és munkásgyerekek beszédében; erre hivatkozva állítja több kutató, hogy a gyerekek nem kétfajta kódban beszélnek, hanem csak a beszédszerkesztés fejlettségében különböznek egymástól;

- a kétféle családtípus nagyon keveset magyaráz meg mind a nyelvi kommunikáció, mind pedig az iskolai esélyek alakulásából (módszertanilag ugyanilyen gyenge magyarázóértéke van a korábban ismertetett, M. Kohn és mások által használt típusoknak³³); ezek a tipológiák nem vették figyelembe azt, hogy a családi élet jellege és folyamatai (például a szülők házassága, együtt- vagy különélésük, a gyerekek testvéreinek léte, neme és száma, a rokonsági kapcsolatokat) hatnak legerősebben a gyerekkori szocializációra és alaposan befolyásolhatják az iskolai pályafutást is³⁴; meggondolandó, hogy a munkásszülők szocializációja sem zárul le egy korábbi időszakban, hogy nevelési felfogásuk között nyíltabb vagy látensebb ellentét lehet; mindez persze kikapcsolható a szocializációs vizsgálatokból, de ha így jár el a kutató, akkor túlságosan általános megállapításokkal kell megelégednie,³⁵

- a társadalmi különbségek régi csoportosítása (munkásosztály—középosztály) is bírálatok tárgya lett; a duális struktúra-modellek élesen különböző csoportokat mostak egybe: a „jóléti munkások” növekvő számú rétegét³⁶ a szegények

sokféle csoportjával, illetve a nagyburzsoáziát a fehérgallérosokkal; *B. Bernstein* hazájában már a 60-as években átfogó szociológiai elemzések tárták fel a társadalmi rétegződés új folyamatait, s ezen belül a munkások egyre nagyobb hányadának új életviszonyait és életvezetési szokásait; ekkoriban a kutatók inkább finomítani próbálták a társadalmi rétegződésről és mobilitásról korábban egyszerűbbnek feltételezett szabályszerűségeket: megkísérelték például pontosabban azonosítható változókra bontani a „származás” fogalmát³⁷; ennek érdekében megvizsgálták például az apák mellett az anyák gazdasági, szociális, etnikai, vallási státusait, mobilitását; a 70-es évek folyamán vált rendszeres, összefüggő vizsgálódás tárgyává az „életút”, majd pedig a „szociális hálózatok” kérdésköre s ezek is tovább bonyolították a szocializáció vizsgálati szempontjait.

A felsorolt bírálatok és cáfolatok véleményem szerint mégsem csökkentik az elmélet heurisztikus jelentőségét. Ez elsősorban abból fakad, *B. Bernstein* a nyelvi kódok elemzését állította a rétegspecifikus szocializáció kutatásának középpontjába. Az a gondolat, hogy a csoportkülönbségek újrateremtése és átöröklése szimbólikus közegeken át folyik, ez természetesen nem tőle származik, hanem nagyon régi, már a klasszikus társadalomelméletekben is szereplő felismerés. De *B. Bernstein* kapcsolta össze az iskolai oktatás nyelvhasználatának és a családban folyó kommunikáció rétegjellegének kérdéseit. Az ő tézisei, illetve azok ellenőrzése nyomán vált világossá, hogy a személyközi kommunikációban nemcsak „kifejeződik”, hanem újrateremtődik a társadalmi struktúra: „A különböző beszédformák vagy kódok szimbolizálják a társadalmi viszony formáját, szabályozzák a beszéd kölcsönhatások természetét, különböző fontossági sorrendeket és viszonyrendszereket teremtenek a beszélők számára”³⁸.

A 70-es évek folyamán ez az összefüggés széles körben tudatosodott a nyugati országokban. Az új értelmiségi nemzedékek tagjait gyakorló pedagógusokként, „humán-szakemberekként”, tömegkommunikációs intézmények vagy a szociálpolitika alkalmazottjaiként továbbra is foglalkoztatták ezek a viszonyrendszerek. A rétegspecifikus szocializáció kutatása is folytatódott³⁹, de kiderült, hogy mind a rétegződés problémái (ide sorolva a „társadalmi szerkezet” címszava alatt tárgyalt kérdésköröket: tehát az egyenlőtlenségeket, az osztályokét, a mobilitásét és konfliktusokét is), mind pedig a szocializáció folyamatai bonyolultabbak, s többféle összefüggésre utalnak, mint a 60-as években vélték.

Az új évtized vége felé már amúgy is megváltoztak e kutatások kulturális és társadalompolitikai perspektívái. A kapitalista világ gazdasági rendszer megerősödött. A jóléti állam és a fogyasztói társadalom baloldali kritikájának fénye még a nyugati országokban is fokozatosan elhalványult, viszont, új, „globális” kérdések — az új-gyarmatosítás, a nemzetközi munkamegosztás, a nukleáris fegyverkezés hatásai, a természeti környezet veszélyeztettsége — kerültek előtérbe. Ebben a megváltozott korszakban formáltak meg új kérdéseket és szempontokat társadalomkutatók az ember társadalmi természetéről és a valóság felépítésének módjairól.

JEGYZETEK

(A szakirodalomra a művek szerzői és a megjelenés évszáma szerint hivatkozom. Tásszerzőket együtt, kettőnél több név esetén az első nevét tüntettem fel, a gyűjteményes munkákat pedig a szerkesztő(k) nevével jelöltem.)

- 1 Főleg az NSZK-ban jelentek meg összefoglaló írások erről (*Gottschalch u.a., 1971; Abrahams, 1976; Bertram, 1978; Steinkamp, 1980*). Az alábbiakban többször fogok ezeknek megállapítására támaszkodni.
- 2 *Goslin, 1969; Ziegler/Child, 1975*
- 3 *Huch, 1975*
- 4 Témánknál maradva: ezért találtak visszhangra a kelet-európai kutatók körében is a rétegspecifikus szocializáció új fogalmai, elméletei és kutatási módszerei, lásd pl. *Ferge—Háber, 1974; Jedrzejewski, 1988*
- 5 E szempontokat a 60-as évek új baloldali művei közül legélesebben és leghatásosabban a diákmozgalmak szellemi atyjának tekintett Herbert Marcuse munkáiból (főleg *Marcuse, 1990*-ból) lehet megismerni.
- 6 Vö. *Nemes/Szelényi, 1967:80* és k.
- 7 Eredetileg is ezzel a jelentéssel alkotta meg a kifejezést E.A. Ross. Többek szerint ő használta először a „szocializáció”-terminust egy, 1896-ban megjelent tanulmányában a „szociális ellenőrzés” egyik módjának megjelölésére: a társadalom ennek révén végzi el azt a nehéz feladatot, hogy „az egyének a csoport szükségleteinek megfelelően formálják érzéseiket és vágyaikat” (idézi *Geulen, 1980:31*).
- 8 *Horkheimer, 1936*
- 9 *Bourdieu, 1974:73*.
- 10 Az utóbbiakra példa: *Ladányi/Csanádi, 1983*
- 11 A számos idevágó példa közül csak egyet emelnék ki a gyermekmunkával foglalkozó angliai bizottság 1866-ban keltezett jelentéséből: „...a mindkét nembeli gyermekek senkivel szemben sem szorulnak rá inkább a védelemre, mint szüleikkel szemben” (*Marx, 1955:456*) Amíg a marxisták a termelési viszonyokkal összefüggésben szemlélték a szociálpolitikát, addig a konzervatívok főleg erkölcsi megfontolások alapján ítélték el a szülőket, a munkaadókat, de szapulták a világi államt is. Ez így maradt a 20. század végén is. A „poszt-strukturalista” társadalomtörténet konzervatívabb iránya utólag is kárhóztatja ezt a politikát. Példája ennek *Meyer, 1977*, egy népszerű történeti munka, mely az „eltűnt közösség nyomába” eredt, azt bizonyítandó, hogy minden rossznak a családi életbe történő állami beavatkozás az oka. A könyv e beavatkozás kezdeteit és expanzióját rekonstruálta a múlt századi francia családpolitika érdekes elemzése során.
- 12 E kérdéskör könyvtárnyi irodalmából kiemelném *Giddens, 1973*-t.
- 13 *Bronfenbrenner, 1958*.
- 14 *Davis/Havighurst, 1946*
- 15 *Sears és mások, 1957*
- 16 Hivatásos szakértőhöz (orvoshoz, pszichológushoz) gyerek gondozási vagy nevelési tanácsért már az 50-es években is rendszeresen fordultak középosztálybeli szülők, míg a munkáscsaládokban inkább a rokonok, az ismerősök tanácsaira adtak, lásd *White, 1977*
- 17 Ezeket az összefüggéseket igazolták egy, az NSZK-ban a 70-es években lefolytatott vizsgálat eredményei is, lásd *Weiss, 1975*
- 18 Lásd erről *Steinkamp, 1980:258*.
- 19 *Kohn, 1969*
- 20 *Milhoffer, 1973*
- 21 Például az említett foglalkozási csoportokhoz való tartozás csak 12%-ot magyaráz meg a nevelési szempontból releváns értékek varianciájából, vö. *Abrahams, 1976*
- 22 *Kozma, 1975: 142* és k.
- 23 Lásd ehhez *Collins, 1979*

- 24 A 60-as évektől már folytak empirikus szociológiai kutatások a Szovjetunióban és Kelet-Európában a társadalmi rétegződésről és a mobilitásról. Ez az a korszak, amikor a „munkásosztály hatalmáról” és a proletárdiktatúráról néha ugyanazok írnak, mint akik a „felfelé tartó mobilitás”-ról, vagy a munkások értelmiségivé válásáról.
- 25 Lásd ehhez *Gazsó, 1988*
- 26 Néhány nagyobb, 1967-ig folytatott észak-amerikai és brit program rövid ismertetése magyarul is olvasható (*Lawton, 1974: 171–207*).
- 27 A rétegspecifikus szocializáció kutatásáról részletesebben szóló tudománytörténetnek feltétlenül ki kellene térnie más lélektani, pszicho- és szociolingvisztikai, pedagógiai kezdeményezésekre is. Így pl. az ún. IQ-vitára (magyar nyelven ez jól dokumentálja és foglalja össze *Vörös, 1979*), ami ugyancsak az említett oktatási programok kudarcai után támadt. A vitát kiobbantó tanulmány így kezdődik: „Megkíséreltük a kompenzáló nevelés bevezetését, és nyilvánvaló, hogy megbuktunk vele” (*Jensen, 1979:9*).
- 28 *Bernstein, 1971, 1974a, 1974b, 1975*
- 29 Magyar nyelven leghamarabb 1974-ben kaphatott átfogó képet az olvasó D. Lawton könyvéből. Ezt követően többen is foglalkoztak B. Bernstein elméletével (lásd pl. *Pléh, 1984*), de legalapossabban elemzése Pap Mária munkája: *Pap, 1982*. Népszerűbb formában legújabbban *Réger, 1990* próbálta összefoglalni és ismertetni az ide vonatkozó külföldi és hazai kutatásokat.
- 30 *Bernstein, 1974b:183*.
- 31 *Bernstein, 1975:410*.
- 32 Az alábbiakhoz lásd a 29. jegyzetben megadott magyar munkákat.
- 33 Megjegyzendő azonban, hogy a 60-as évek végéig a családszociológiai kutatások mind ilyen szembeállításokkal dolgoztak s egybehangzóan azt mutatták (lásd pl. *Turner, 1970: 466 és k.*), hogy a munkáscsaládokban sokkal határozottabb a nemi és szülői szerepek szegregációja, mint a középosztálybeli családokban.
- 34 Az érdemjegyekben mért iskolai teljesítményekről kiderült például, hogy azok a „családi változók” közül sok esetben igen erősen függtek — éspedig negatívan — a testvérek számától, vö. *Floud, 1970*
- 35 *Bertram, 1978*
- 36 *Goldthorpe, 1968*
- 37 *Craft, 1970a*
- 38 *Bernstein, 1971:47–48*.
- 39 Ennek külföldi szakirodalmát ismerteti *Steinkamp, 1980*. Ilyen tág tematikájú hazai összefoglalás tudomásom szerint nem készült.

Somlai, Péter

ARTS OF SHAPING

(Comparative analyses of socialization theories) I.

Summary

The first part of the analyses concerns the “reproductive aspects” of socialization, i.e. the transmission of social inequalities through generations. Emancipatory, democratic and socialist values of the left ruled the mainstream interest in researches of socialization from the 1950s until the end of the 1970s. These researches focused on problems of the correlation between macro- and micro-levels of social and cultural resources, between social differences in status positions on one hand and related values, norms, attitudes and knowledge on the other.

Sociological theories of the process of transmission varied about the problems of internalization. Researchers investigated the role of primary and secondary institutions as well as the role of various

media in this process. *U. Bronfenbrenner*, *M. Kohn* and others analysed different kinds of educational patterns and parental values in families. *B. Bernstein* discovered the capacity of verbal communication. Through the view of his concepts teachers are saving spontaneously the socio-economic inequalities using the elaborated code of communication of the middle class instead of the restricted code of the working class families.

However, the control analyses did not validate the theory of *B. Bernstein*. The present article compares these with other theories and tries to explain the conceptual questions generated by them. Researchers suppose a higher level of complexity in socialization process since the eighties. Part 2 of the article will analyse the differences between the "reproductive" and "creative" sides in this process.

VÁROSI TÁRSADALOM ÉS VÁROSPOLITIKA KECSKEMÉTEN*

1987–1990 között városszociológiai kutatást végeztünk, Kecskeméten, ennek néhány tanulságát szeretném összegezni írásomban. Már a kutatás kezdetén felmerült a kérdés, hogy lehet-e még valami lényegeset és újat elmondani a városról a társadalomkutatás rendelkezésünkre álló eszközeivel. Az elmúlt évtizedekben sokan és sokat írtak a városról, különösen az utóbbi 15–20 évben a településfejlesztés és településtudomány szakembereinek figyelme sűrűn irányult Kecskemétre.

Legfontosabb feladatnak a *történelmi kontinuitás* kérdésének vizsgálatát tartottam. *Erdei Ferenc* által 1937-ben¹ a mezővárosi (tanyás város) fejlődés ideáltípusának nevezett Kecskemét mit őrzött meg e sajátos városi minőségből 1945 után, hogyan értelmeződött és értelmezhető a mezővárosi tradíció a közelmúlt évtizedeiben.

Habár kutatásunk alapvetően empirikus jellegű volt, nem tekinthetem el egy átfogóbb társadalomtörténeti elemzéstől sem, amelynek lényegesebb megállapításait tartalmazza dolgozatom első fele, míg a második részben a város 1945 utáni várospolitikáját és társadalmi mozgásait elemzem.

A polgári társadalom szerveződésének kezdete és fontosabb állomása 1945 előtt

Kecskemétnek a késő feudalizmus, a török hódoltság és az azt követő időktől folyamatosan valamilyen külső (természeti—társadalmi—környezeti) kihívásra kellett válaszolnia, ezek hatására alakult gazdálkodása és társadalma. A feudális struktúra már a XVII. században fellazult, mivel a török adminisztratív és gazdasági jelenléte miatt a feudális birtokos réteg eltávozott a városból és helyét a környező falvak parasztsága foglalta el. A betelepülő parasztok menedéket kerestek a városban. Így kerültek ezen falvak területei a város birtokába, amely ezáltal nagyhatárúvá duzzadt, és kedvező feltételeket nyújtott a külterjes állattenyésztéshez. A város — túlélését biztosítandó — tranzaktív viszonyt alakított ki a törökökkel, kihasználva annak korrupt, kölcsönösen előnyös elnézésekre építő hatalmi mechanizmusát. A város ekkoriban kezdett önállóan gazdálkodni, megteremtteni saját létfeltételeit, ezzel fokozatosan létrehozni a *városi önkormányzat* bázisát, amelyet majd adminisztratív — jogi aktusok is követtek. A nagyarányú rideg állattartáshoz széles hatókörű kereskedelem, a tőzsértség is kapcsolódott, kialakult egy jellegzetesen polgári réteg, amelynek szerepe, léte, az értékesítéshez, a pénzforgalomhoz kapcsolódott. Tőkéjét újabb puszták, legelők bérlésére, vásárlására használta fel a város közvetítésével. Ezáltal a város bevételi forráshoz jutott, amelynek segítségével függetlenségét igyekeztek megőrizni, megerősíteni.

A XVII. század közepétől a város szilárd belső egysége, a felekezeti egyetértés serkentette a helyi kézműipart, vonzotta az írástudókat, ezzel tovább növelve a polgárság arányát. A város a XVIII. század közepétől kezdte megvásárolni a földesúri birtokokat, ezzel is a feudális elemek gyöngülését okozva.

* A Műhely rovatban közölt három dolgozat a „*Dinamikusan fejlődő középvárosok társadalmi és urbanisztikai szerkezete*” című kutatás (témavezető: Vágvölgyi András) részanyagait tartalmazza. A fenti kutatás 1987–1990 között folyt az OTKA támogatásával Kecskeméten és Szombathelyen.

A XVIII. sz. végére a legeltető állattenyésztés feltételei fokozatosan ellehetetlenültek, a legelőbérletek megszűnése és a túllegeltetés hatására kialakult futóhomok miatt. Visszaesést hoztak az európai politikai—gazdasági élet megváltozásának hatására átalakuló piaci, értékesítési lehetőségek is.

A természeti és piaci viszonyok megváltozása gyors reagálást követelt a várostól, amit meg is tudott tenni viszonylagos *belső autonómiájára* és céljait segítő polgárságára alapozva. Ekkor, a XIX. sz. első évtizedeiben lépett Kecskemét fejlődésének abba a szakaszába, amelyben város- és birtokpolitikáját megalapozta, ami által a város a tanyai gazdálkodáson alapuló kertkultúra központjává és szervezőjévé válhatott és létrehozhatott a magyar városfejlődésben egy sajátos gazdálkodási kultúrát és paraszt-polgári társadalmi formációt. A város vezetése a gazdasági stagnálás megszüntetését és a *futóhomok elleni küzdelmet* plebejus birtokpolitikával próbálta megvalósítani. A XIX. sz. első felében Kecskemét akkori területeinek 40%-át adta el a bérlőknek.²

Ezekben az évtizedekben a felparcellázott területekre szőlőt telepítettek, amely megakadályozta a futóhomok terjedését és megteremtették a hazai *homoki szőlőkultúra* alapjait. Nagyon lényeges a parcellázások társadalmi hatása is, mivel az 5—8 holdas birtokán gazdálkodó paraszt önálló egzisztenciává vált. A város saját határának megvásárlása révén önállóan gazdálkodhatott földterületeivel, a parcellázásokkal (kisgazdaságok megteremtésével) saját adófizető polgárainak számát (adóalapját) jelentősen növelte, az esetenkénti földeladásokkal pedig nagyobb bevételre tett szert.

A XIX. sz. második felében Kecskemét jelentős városszerkezeti—tér szerkezeti átalakuláson ment keresztül. Egyrészt a város határában (a kipercellázott földterületeken) tömegesen épültek a tanyák — habár a kertes tanyák virágkora a XIX. sz. végén kezdődött —, másrészt a városbelső is változott: az új — telepszerű építkezésekkel egy „városiasabb”, szabályozott utcarendszer alakult ki, ahonnan a gazdálkodási funkciók fokozatosan kikerültek a tanyákra.

A városi társadalom területi differenciálódása is felgyorsult a tevékenységi-foglalkozási jelleg szerint.

A XIX. sz. végétől új elemek jelentek meg a város gazdaságpolitikájában és városfejlesztő tevékenységében. A változást ismét külső kihívás, külső hatás indítja el, nevezetesen a filoxéra-vész, amely a történelmi borvidékek pusztulását okozta és megteremtette a homoki szőlőtermelés nagyarányú felfutásának lehetőségét. Újabb lendületet kapott a városi homokterületek parcellázása, értékesítése és a szőlőtelepítés.

A város jelentős bevételhez jutva, nagymérvű építkezésekbe, útépitésbe kezdett, amely szintén a gazdasági fejlődés motorjává vált.

Új elem a várospolitikában a központi (kormányzati) beavatkozás, amely a múlt század 80-as éveiben egyértelműen fejlesztő, segítő szerepet játszott. A filoxerajárvány idején a mezőgazdasági kormányzat felismerve a homoki szőlőtermelés jelentőségét, szaporítóanyag telepet hozott létre (Miklós telep) és némi tőkét is adott a telepítésekhez. A továbbfejlődés szempontjából ennek nagy jelentősége volt, mert spontán gazdasági folyamatokat indított el, külső vállalkozói tőkét vonzott ide (mintegy garanciákat biztosítva a befektetők számára). Ez felpörgette a kereskedelmi és hiteléletet, segítette a kertészeti háttérpar megerősödését.

A városi földterületek 4—5 holdas parcellákban történő eladása földtelenek ezreinek biztosította a lehetőséget, hogy önálló gazdaságot teremtsenek, elsajátítva egy termelési kultúrát, szemléletmódot is. Adófizető városi polgárrá válásuk nemcsak a városnak volt nyereség, hanem a szőlőgazdák számára is, mivel egy városi közösség tagjának érezhették magukat, számukra releváns közösségben egyéni szerepet formálhattak. Ez volt a paraszt-polgári réteg kialakulásának alapvető jelentősége, mivel ezen társadalmi—történeti létforma biztosította tagjai számára a társadalmi (csoport, réteg) identitás megvalósításának esélyét.

A fent vázolt folyamatnak további társadalmi „nyeresége”, hogy nem alakult ki tömegmértű városi szegénység (ami az alföldi városok nagy részében fellelhető volt e század elején). A lakosság azon csoportjai, amelyek nem tudtak, nem voltak képesek önálló gazdává válni, mindig találtak munkalehetőséget, mert a szőlő és a gyümölcs nagyon munkaigényes termőköltúrák, és még speciális, értékes szaktudást is szerezhettek. A század első évtizedeiben kialakultak a városi bér munkások iparhoz, kertészeti szezonmunkához kötődő csoportjai is, de ők sem tartoztak a klasszikus értelemben vett városi szegénységhez, mert pl. a város által biztosított telkeken családi házakat építettek, kiskertet műveltek, így inkább kispolgárnak nevezhetnénk őket.

Az eddigiekben felvázolt társadalomtörténeti fejtegetések összegzéseként megfogalmazhatjuk, hogy Kecskeméten a XX. század 10-es éveire kialakult egy sajátos termelő—gazdálkodó kis- és középbirtokos réteg, amely városiakó, és amelyet a szakirodalom paraszt-polgárnak nevez, de nevezhetők agrárvárosi polgárságnak is. Ezzel egyidőben megerősödött a kereskedelmet, hiteléletet és az ipari tevékenységeket működtető polgárság is, amely bizonyos gazdasági (érdek-azonosság) összefonódottságban élt a paraszt-polgárokkal (őstermelőkkel).

A 20-as, 30-as években Kecskeméten egy intenzív agrártermelésen és kereskedelmen alapuló erőteljes polgári társadalomfejlődés folytatódott tovább, amelyben a gazdasági szerkezetnek adekvát társadalom és városszerkezet alakult ki. Elsősorban a nagyfokú *gyümölcsexport* miatt a piaci és a kereskedelmi tőke vált dominánssá, áthátolta a teljes gazdasági vertikumot, beleértve a kistermelők világát is. A pénzforgalmi adatok bizonyítják, hogy az exportból származó többletjövedelmeknek ugyan csak egy része került vissza a városba, az azonban újból termelőtökké alakult, a feldolgozó és háttérpar kapacitásainak bővítésével, újabb konzervgyárak, hűtőházak, borpincek létesítésével. Egyértelmű viszont, hogy ez az export-profit nem a kistermelőkhöz áramlott vissza, ennek ellenére sem alakult ki alapvető konfliktus a kistermelők és a kereskedelmi tőke között, inkább szimbiózisban éltek együtt. Az egyensúly fenntartásában meghatározó szerepe a *városi vezetésnek* volt, azzal, hogy olyan önkormányzatot és intézményrendszert hozott létre, amely társadalmilag integrálta a kistermelőket (paraszt-polgárokat) is, akik teljes értékű városi polgárok voltak. A város egyes társadalmi csoportjai sem idegenedtek el egymástól, mert mindegyiknek megvolt a saját gazdasági bázisa és a maga adekvát társadalmi szerepe a város életében.

A városi önkormányzatnak és a várospolitikának lényeges sajátossága, hogy *önálló gazdasági háttérrel* rendelkezett, maga is gazdálkodott, így partnere tudott lenni a gazdasági élet főszereplőinek. A századforduló, századelő nagyarányú városi építkezései az I. világháború után is folytatódtak, bár nem hoztak annyira látványos eredményeket, mint korábban. A városi vezetés érdeme az a felismerés, hogy elsősorban a termelést segítő beruházásokat szorgalmazta. A gyümölcstermelés szempontjából elengedhetetlen volt az út- és vasúthálózat bővítése, a szállítás feltételeinek gyors javítása. Így tehát az úthálózat által determinált városi térszerkezet újabb elemei a termelési racionalitást szolgálták. Pl.: a külső területek felől a fontosabb utak mindegyike a város központi piaca felé tartott, a „kétlaki” tanyásgazdák városi (polgár) házai a piachoz vezető főútvonalak közelében voltak.

Megfogalmazhatjuk: ha egy városnak történetileg kontinuisan össze-, illetve egymásra épülő elemei szerves fejlődést eredményeznek, akkor létrejön egy új, típusán belül (alföldi mezővárosok) is egyéni, sajátos minőséget jelentő városi alakzat. Ennek utólagos minősítése (mint: mennyire volt urbanizált Kecskemét a 30-as években) és külsődleges, normatív mércék alkalmazása (statisztikai mutatóiban eltér az ország nyugati és északi részében lévő városképtől pl. infrastrukturális fejlettség) rendkívül problematikusnak nevezhető.

Kecskemét e századi (45 előtti) közigazgatási státusa — törvényhatósági jogú város volt — is pozitívan hatott polgári fejlődésére. Mivel nem volt megyeszékhely, itt nem épült ki a megyei bürokrácia, amelynek szellemisége (annak dzsentroid, provinciális, hatalomtisztelő jellege) meghatározhatta volna szellemi arculatát. A vármegyei adminisztratív hatalom hiányában a városi önkormányzat önállóbban — a jó gazda gondosságával —, szakszerűbben dönthetett, nem kényszerült olyan presztízis beruházásokra, amelyek a vármegye hatalmát jelképezik. Így a város értelmiségi és hivatalnok csoportjai is szabadabb szelleműek, kreatívabbak, a város életében érdemben résztvevőkké váltak. A város mindennapi működését tekintve bizonyára okozott nehézségeket, hogy nem helyben volt a megyeszékhely, de véleményünk szerint a mérleg inkább pozitív.

A bank és a hitelélet intenzitása a 30-as években messze meghaladta a többi hasonló nagyságú hazai városét, a pénzforgalomban dolgozó tisztviselők, szakemberek száma magasabb volt, mint bármely ipari városban.

Érdekes képet mutat a városi népesség fő foglalkozási csoportok szerinti megoszlása.³ 1930-ban a népesség 58,1%-a őstermelő, 15,6% az iparban, míg a kereskedelemben és közlekedésben 7,9% dolgozott, közszolgálati és szabadfoglalkozásúak aránya 7,9, a nyugdíjas 4,1, míg napszámosoké és házi cselédeké 3,5%-ot tett ki.

Egy másfajta felosztásban Kecskemét lakossága 1930-ban így oszlott meg:

Önálló	45,4%
Tisztviselő	4,8%
Munkás (segédszemélyzet)	49,8%

Könnyen beláthatjuk, hogy a város népességét illetően az őstermelő hagyományos jelentéstartalma itt csak részben érvényes. Az ipari főfoglalkozásúak jelentős csoportja is a mezőgazdasághoz kapcsolódott, mivel 38%-uk az élelmiszeriparban dolgozott. A kifejezetten értelmiségi pályát űzők száma viszonylag alacsony, a diplomások aránya összesen 1%. Változik az összkép ha a fő foglalkozási csoportok területi megoszlását nézzük.

A belterületi népességnek csupán 22 %-a őstermelő, míg az iparforgalmi népesség ennek majdnem kétszerese: 43 %. Az egyéb ágazatokban dolgozók (közszolgálat, kereskedelem, hitel, szabadfoglalkozásúak) aránya 23,2 %. Ez utóbbi adat nagyon elgondolkodtató, mert ez az arány magasabb, mint a magyar városok átlagában. A korabeli városbeosztást alapul véve, a belterületnek nem volt olyan városrésze, amely kifejezetten agrárjellelű lett volna.

Összességként megfogalmazható, hogy Kecskeméten a 30-as években a foglalkozási szerkezet és társadalomszerkezet csak kisebb mértékben fedte egymást, mivel a polgári elemeknek lényegesen nagyobb volt a súlya a város társadalmában, mint ahogy azt a foglalkozási főcsoportok megoszlása mutatta.

A városi társadalom átalakulásának irányai és várospolitikai 1945 után

Az eddigiekben felvázolt fejlődési vonalat alapul véve, nézzük meg milyen lényegesebb változások történtek Kecskemét társadalom és városszerkezetében 1945 után.

A II. világháborút követő politikai rendszerváltozás *törést* idézett elő Kecskemét gazdasági fejlődésében, a társadalmi viszonyok alapvető átrendeződése viszont csak az 50-es évek elején kezdődött el.

A gyümölcsexportra alapozott szőlő és gyümölcstermelés nagy szervezettséget, a piac és a szállítás zavartalan működését igényelte, ennek feltételei — ismert okokból — már a háború utolsó éveiben sem voltak biztosítottak. A termelés-értékesítés évtizedek alatt kialakult mechanizmusaiban *súlyos zavarokat* okozott a külső — mind gyakoribbá váló — direkt politikai és adminisztratív beavatkozás. Az 1945-ös földreform a mezőgazdasági tulajdonviszonyokban lényegi változást nem hozott, azt nem rendezte át, mint az ország más területein.

A földreform előestéjén a város kb. 90 000 lakosából több mint 60 000 élt a mezőgazdaságból.

A város akkori polgármestere 1945. ápr. 4-én tartott beszédében kihangsúlyozta, hogy Kecskemét már évtizedek óta példamutatón végezte a földreformot, összevásárolta a nagybirtokokat és felparcellázta azokat a város földnélküli polgárai között. Kecskemét határában egészséges a földbirtok megoszlás, így a mostani reformnak már csak kisebb korrekciós feladatai vannak.⁴

A szakszerűségi és gazdálkodási szempontok is azt támasztották alá, hogy *lényegileg* nem szabad hozzányúlni a szőlő és gyümölcsös területekhez, a korábbiakban bevált és eredményes struktúrában és módon kell működtetni továbbra is. Főként a város mezőgazdasági — kertészeti kultúrájának letétmenyeseit, a mintagazdaságokat és telepeket lett volna fontos külön védelemben részesíteni. Az események sodrában azonban a politikai szempontok és érdekek a szakszerűségi felé emelkedtek. Egyetlen korábbi mintagazdaságot sem sikerült állami — „védett” — mintagazdasággá alakítani.

A földterületeiket kicparcellázták 1—2 holdas nagyságú kisbirtokokra, ami végzetesen elhibázott cselekedetnek bizonyult, elindította a kecskeméti kertészeti kultúra hanyatlását, pusztulását. Történt ez annak ellenére, hogy Kecskeméten a földreform a város összes megművelt földterületének csupán 27,6 %-át érintette.

A juttatott, apró parcellák új tulajdonosai vagy egyáltalán nem érték el a szőlő műveléséhez, vagy eszközök és anyagok hiánya miatt a szőlőtermelés alapvető fontosságú műveleteit sem voltak képesek elvégezni.

Egy év alatt 1900 kh szőlő pusztult ki, a peronoszpóra és a lisztharmat 3040 kh-on okozott tetemes károkat, további 8100 kh-on az elemi csapások (jégverés, aszály) pusztítottak. Ha figyelembe vesszük, hogy a háború után Kecskeméten a szőlő és gyümölcsös összterülete kb. 20 000 kh volt és ebből kb. 13 000 kh a megműveletlen, elpusztult, elemi csapásoktól sújtott terület — láthatjuk, hogy a kertészeti termékkultúra 65 %-a szenvedett jelentős károsodást.⁵ Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a város elvesztette gazdasági létalapját, bázisát, amit természetesen nem írhatunk csak az 1945-ös földosztás rovására.

Az 1945 és 1950 közötti egyéb gazdasági változások már kisebb hatással voltak a város további fejlődésére. Az ipari üzemek államosítása alig játszott szerepet, mivel jelentős nyagipar nem volt Kecskeméten, habár az országos hírv konzerv és hűtőipari kapacitás visszafejlődése nagy veszteséget jelentett. Társadalmi hatásában igazi traumát okozott a gyümölcsexport megszűnése, az árúbizás és piacát elvesztett nagykereskedelem összeomlása és a jól integrált kistermelő-kereskedő láncolat szétesése. A városi polgárság gerincét képező kereskedelmi, bank- és hiteléletben tevékenykedők csoportjai teljesen talajt veszítettek.

A gazdaság visszafejlődését jól jelezte, hogy a korábban intenzív piaci termelést folytató kisgazdaságok 1946—47 után fokozatosan autark gazdálkodásra, önállóságra tértek át, hogy legalább családjukat el tudják látni alapvető élelmiszerekkel. Persze ebből jutott a város piacára is, de itt már minőségileg egészen másról van szó. *Megszűnt a paraszt-polgári lét gazdasági alapja*, egyre több gazda szorult ki véglegesen a tanyájára, el-

vesztve érdemi kapcsolatát a várossal. Ebben az időszakban (1945–50 között) lényegesen megszorodott a tanyák, elsősorban az állandó lakhelyű szolgáló tanyák száma, de az új tanyalakóknak és gazdáknak szinte már semmi közülük nem volt a városhoz, a heti piacokat leszámítva. Visszafordíthatatlanul megbomlott a — Kecskeméten 1945 előtt hatékonyan és racionálisan kialakított és működő — tanya—város-kapcsolat. Ezt a folyamatot tovább gyorsították, megpecsételték az 1950–51-ben bekövetkező közigazgatási változások.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Kecskeméten 1945 után végbement gazdasági visszaesést elsősorban nem a tulajdonviszonyok átrendeződése okozta. A gazdasági alapok (termelési kultúra) szétzilálódása nemcsak szociális feszültségeket, gondokat eredményezett (azt is), hanem a sajátos kecskeméti minőség, a város társadalmi karakterének (egy agrár bázisú polgári-városi társadalom fejlődés, a polgár-paraszti entitás) elvesztését is okozta.

A város társadalomszerkezeti, szociális fejlődésében is *visszafordíthatatlan folyamatok* mentek végbe, amelyek hatásukat az 50-es években éreztették igazából és gyorsultak föl. Lényegileg egy proletarizálódási folyamat kezdődött 1950 körül, amely az első szakaszában a tulajdonukat veszített polgári, kiskereskedő, kistulajdonos rétegekből, a mezőgazdasági feldolgozó és kiszolgáló iparban foglalkoztatott munkásokból, a kertészeti idénymunkákat végző napszámosokból táplálkozott. A városi polgári társadalom teljes szétesésének, a városi szegénység és munkanélküliség kialakulásának fontosabb szakasza a tanyás zónavárostól való leszakadása, a kertes tanyák kialakult rendszerének felbomlása után, illetve a mezőgazdaság „szocialista” átszervezésekor következett be.

Summázatként megfogalmazható, hogy Kecskeméten 1945 után egy, a magyar város- és társadalomfejlődésben is *sajátos polgári társadalomfejlődés akadt meg, és kényszerült egy lényegileg tőle idegen, kívülről dik-tált mozgási pályára.*

Az 1949-ben elkezdődött közigazgatási változások — társadalmi hatásukat tekintve —, szintén nagy horderejűek voltak. A város önálló gazdálkodása fokozatosan megszűnt, a koalíciós idők pártharcait viszonylag jól tűrő és kivédő önkormányzat is egyre inkább deffenzív helyzetbe szorult. A központi irányelvek, koncepciók, az „új” településpolitika eredményeképpen megszüntették, és ún. tanyaközségekre szabdalták a korábbi Nagy-Kecskemétet. A város népességének több mint felét, területének háromnegyedét veszítette el. Kecskemétet *elszakították addigi fejlődésének alapját képező tanyazonától*, ezáltal megszűnt a város területi integráló szerepe is. Egy hatalmi, normatív szempontokat érvényesítő irányítási és adminisztratív rendszert hoztak létre, amely minden gazdasági racionalitást nélkülözött, teljesen figyelmen kívül hagyva a korábbi fejlődés eredményeit és az érintett népesség érdekeit.

Kecskemét külső és belső területeinek adminisztratív szétválasztása a két területet eltérő irányú fejlődési kényszerpályára terelte, ami a tanyarendszer végső és teljes felbomlását tovább erősítette.

A közigazgatási változások másik fontos területe, hogy Kecskemét az újonnan megalakuló Bács-Kiskun megye székhelye lett. A megyeszékhellyé válás új helyzetet teremtett a város, a városi vezetés számára is. A megyeszékhely státus a városnak igazgatási, hatalmi funkciók koncentrációját jelentette, de területi integráló funkciót nem adott, mint ahogyan fejlesztési forrásokat sem.

Az 50-es években az új hatalom saját hatókörét biztosító közigazgatási intézményrendszer kiépítésére törekedett, de ennek gazdasági alapjával nem törődött. Kecskeméten a megyei—hatalmi központ komoly nehézségekkel kényszerült szembe nézni, mivel az apparátus működtetésének elemi-tárgyi feltételei is hiányoztak. Kecskemét kertvárosi, családházias beépítéséből és tanyás jellegéből adódóan minimális volt az államosítható lakások száma, ezért egy különös — a lakásgazdálkodás történetében addig ismeretlen — megoldást találtak ki. Az ún. „kiszorítás” módszer lényege, hogy a családi házak tulajdonosait, eredeti lakóit az utcai (lakó) házból kitérték, azt lefoglalták közcélokra, és így a tulajdonos és családja kiszorult, hátraszorult a ház hátsó, gazdasági rendeltetésű részeibe (istálló, szűz, kamra), igyekezve ezeket lakhatóvá tenni. Így hihetetlenül megnőtt a belső lakóterületek *zsúfoltsága*, a korábban jól funkcionáló belső városszerkezet és térbeli kapcsolatrendszer ellehetetlenült. A város kezdte elveszíteni — a belső működése és törvényszerűségei által kialakított — sajátos urbanisztikai karakterét.

A kiépülő tanács hatalom és rendszer teljességében figyelmen kívül hagyta a város fejlett és hatékony önkormányzati múltját.

Az 1945 után következő másfél évtized a gazdasági stagnálás időszaka volt, kimaradt a szocialista iparosítás 50-es évekbeni „hőskorából”, új beruházás, iparfejlesztés érdemben nem történt, az országos politikai — hatalmi központ nem tartotta figyelemre méltó városnak Kecskemétet, ami a későbbiekben még előnyére is szolgált.

Komoly feszültség forrásává vált viszont az 50-es években a hirtelen és nagyarányú népességnövekedés, amelyet a korszak agrárpolitikája idézett elő. A környező tanyák és falvak földtől menekülő ezrei vándoroltak a városba, de az sem lakást, sem munkalehetőséget nem tudott biztosítani. Többségük rövid idő elteltével tovább is állt, sőt bennszülött kecskeméti tömegek vállaltak ideiglenesen munkát az ország nagy építkezésein.

A krízisből való kimozdulást a szocialista iparfejlesztés második szakasza, az ún. vidéki iparosítás, valamint a „szocialista” településpolitikák központilag normatívan szabályozott metódusa hozta meg a város számára a 60-as években. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az 50-es éveknek bizonyos — központilag irányított és ellenőrzött — korrekciója történt meg a 60-as évektől Kecskeméten, amely során egy lényegileg más fejlődési pályára került, mint amit korábbi fejlődése, tradíciója indokoltá tett volna.

A város legújabbkori történeteit elemző szakemberek (*Király László, Lettrich Edit*) az 1967 utáni gyors felfutás okait két fő tényezőcsoportban látták: egyik a város iparának fejlesztése, a másik pedig a megyeszékhelyi szerepkör megszerzése.

Az utóbbinak Kecskeméten nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mert ez biztosította számára (az akkori országos gyakorlatnak megfelelően) a tanácsi költségvetési források elosztásánál a kedvezőbb elbírálást, és a város előnyöket élvezett a fejlesztési források megyén belüli juttatásánál is.

Az ipartelepítés szerepének megítélése problematikus, mivel az nem egy összefüggő (és racionális) koncepció alapján történt, hanem elsősorban személyes kapcsolatokra alapozva, így olyan ipar került a városba, amelyet sikerült idecsábítani. A helyi elképzelésekben foglalkoztatáspolitikai kapott primátust, és a minél több ipari munkahely megteremtése volt a cél. Ennek következtében nagyon heterogén, belső kooperációra képtelen iparszerkezet alakult ki. A nehéziparhoz tartozó vállalatok alapítottak elsősorban üzemeget a városban, amelynek helyben semmilyen előzménye nem volt. Telephelyre találtak itt a nagy területigényű ágazatok is, mivel a város bőségesen tudott területet biztosítani.

Ez utóbbi kétszeresen hátrányossá vált, mert az általában alacsony technikai színvonalú, kvalifikálatlan munkaerőt igénylő tevékenységek (deponálás, csomagolás) nagy sávban elterpeszkedő, esetlegesen kijelölt ipari zónát alakított ki, ami deformálta a város térszerkezetét, meggátolva egy funkcionális, szakszerű városrendezés érvényesülését.

A 1970-es évek elejére olyan helyzet alakult ki, amely szinte lehetetlenné tette a profiltisztítást, korszerű, a helyi adottságokhoz alkalmazkodó iparszerkezeti módosítást.

A gyors és *digondolatlan ipartelepítés* nem szolgálta a város hosszabb távú fejlődését sem, mert a gyártmánystruktúra korszerűtlen volt és alacsony műszaki színvonalúak a berendezések, a technológia is, és ezek alacsony szakképesítést igényeltek. Az iparban foglalkoztatott fizikai munkásoknak közel 70%-a segéd- és betanított munkásként dolgozott. Hasonló a helyzet a műszakiak arányát illetően is, mivel szellemi munkát végzők többségét a vállalati központban foglalkoztatták. Kecskemét több jelentős ipari üzemének központja más településen működik, tehát a városon kívül hoznak fontos — a várost is érintő — gazdasági döntéseket. Pozitívumként említhető meg, hogy a 70-es években jelentős beruházások történtek a város élelmiszeriparában, ami azért is fontos, mert visszaadott valamit regionális gazdaságszervező funkciójából.

A város 1956 utáni fejlődése szempontjából nagyon lényeges a megye—város-kapcsolat alakulása, amely nem csupán közigazgatási kérdés, sokkal inkább hatalmi-politikai erőjáték, tétje a fejlesztési források feletti rendelkezés, a redistributóri hatókör nagysága. A megye—város-viszony jellege és mechanizmusai sokban eltértek az ország más részein tapasztalható gyakorlattól.

A 60-as évek első felében, közepén a város tanácsának vezetése a kívülről jövő, az ipartelepítés hozadékaként megszerezhető pénzeket elsősorban a népességnövekedés okozta feszültségek levezetésére, a halaszthatatlan urbanisztikai problémák megoldására fordított. Beindult a tömeges lakásépítés (Leninvárosi lakótelep, Műkert és Bethlen városrészi félkészlakás akció), az utak portalanítása, közmű hálózat bővítése és az alapellátás javítása. Tehát ekkor inkább a város szempontjai és a város dominált, olyan beruházások valósultak meg, amelyek a város lakóinak érdekében történtek, noha ez a valós szükségleteket sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem tudta kielégíteni.

A 60-as évek végétől változtak az erőviszonyok, az új megyei vezető csoport már más célokat és módszereket alakított ki. Szintén a város gyors fejlesztése volt a cél, de a hatalom letéteményeseinek ambíciói már sokkal nagyvonalúbb, hangzatosabb terveket, vágyakat dédelgettek. Diagnózisuk lényegében reális volt, nevezetesen, hogy az 50-es években törés, visszaesés következett be Kecskeméten, valami megszakadt, eltűnt, ami 1945 előtt a városnak karaktert adott. Nagyszabású elképzeléseik megvalósításához a korszak és a politikai rendszer adta lehetőségeket (miután ők is az adott rendszer elkötelezett hívei voltak) igyekeztek maximálisan kiaknázni, nem kis egyéni tehetséggel.

Terveik szerint Kecskemétnek az Alföld, Kelet-Magyarország *regionális kulturális és oktatási centrumá*vá kellett válni, amely kulturális intézményei és rendezvényei révén országos és nemzetközi ismertséget és elismerést hoz.

A város egyik krónikása így értékelte a 60-as, 70-es éveket: „Kecskemét az elmúlt harminc esztendőben szinte a szemünk láttára vált a sárgabarack és a fűtőlős barackpálinka hazájából — ami különben nem rossz — a tudományok, a művészetek, általában a kultúra otthonává.”⁶

E sommás megállapítás iróniája könnyen felfedezhető (habár leírója komolyan gondolta), miután a város-politika céljait szinte kizárólag külső eszközökkel (központi-megyei fejlesztési alapból, állami támogatásokból) kívánta és bírta megoldani, míg hasonlóan grandiózus eredményeket a lekezelően emlegetett sárgabarackos korszakban (a századforduló nagy építkezései, a szecessziós városközpont) a város saját gazdálkodásából és gazdasági eredményeire alapozva tudta elérni.

A 70-es évek városi, de sokkal inkább megyei tanácsi és pártvezetőinek az a törekvése, hogy Kecskemétnek sajátos, egyéni arculatot adjanak — amely kiemeli a magyar középvárosok általános jellegtelenségéből —, elkerülhetetlenül felvetette a *városi tradíció* kérdését. A mezővárosi tradíciókhoz való visszatérést elsősorban a belső városmag (főter) külső megjelenésének rekonstrukciójával, építészeti megoldásokkal igyekeztek megvalósítani. A kulturális és oktatási beruházások (Kodály Intézet, Naiv Művészetek Múzeuma, Játsház, Játékmúzeum) valóban országos hírnevet hoztak Kecskemétnek, de csak részben kapcsolódtak a mezővárosi hagyományokhoz, inkább egyfajta népiség felfogást és szemléletet példáznak.

Anélkül, hogy elvitatnánk Kecskemét új kulturális létesítményeinek értékteremtő—értékhordozó jellegét, meg kell állapítanunk (kérdőíves felmérésünkől is ez derült ki), hogy ezek a város polgárai számára nagyrészt külsőlegesek maradtak.

Sokkal inkább a *külvilágnak* szólnak, a város lakói úgy ítélik meg, hogy mindez kicsit az ő rovásukra és nem értük történt, mivel ide koncentrálták a fejlesztési eszközök és közben alapvető infrastrukturális fejlesztések kerültek háttérbe, vagy maradtak el. Nem sikerült megragadni a mezővárosi tradíció immanens lényegét sem, mivel a kontinuitás legfontosabb elemét, magát a *városi civil társadalmat* nem tudták, illetve meg sem próbálták újraépíteni. A megvalósult célok, tervek sokkal inkább a redistributív hatalom helyi erejét példázta és nem az önmagához visszatért várost.

A szavakban elismert kertészeti gazdálkodási kultúra jelentőségét sem tudták igazán érvényesíteni (70-es évek második felétől ezen a területen volt pozitív irányú változás), mivel elfogadták a szocialista iparosítás országos gyakorlatát, elszalasztva egy erős, saját gazdasági bázis kiépítésének lehetőségét.

Nagyon érdekesen alakult a várospolitikában alkalmazott eszközöknek és módszereknek a kérdése is. A központi fejlesztési forrásokból, állami támogatásokból igyekeztek minél nagyobb részt kiharcolni a város számára, és ennek leghatékonyabb eszköze a 70-es években a *központi hatalomba* való beépülés, azzal való erős összefonódás. Ez természetesen nem volt mindig konfliktusmentes, de az innen el-, illetve visszakérülő vezetők rátermettsége és helyzetértékelő képessége általában a városnak előnyöket hozott. Kialakították az ún. kijárási módszert, amely a szocialista tervgazdaság és a központosított újraelosztás feltételei mellett hatékonyan működhett a kijárási számára (ez nem volt helyi specialitás, de az ország más részein nem volt olyan eredményes, mint Kecskeméten, illetve Bács-Kiskun megyében).

A 80-as évek elejére a megye—város ellentét némileg fokozódott, mivel a megye többi városa és a falvak is úgy érezték, hogy a megyei pénzekből túlságosan sok jutott Kecskemétnek (ami a számokat nézve igaz is), a város vezetői hiába érveltek a központi (felsőfokú) szerepkörrel és ebből adódó ellátási funkciókkal, amit szerintük a megye egésze élvez.

A kb. 15 éves felfutási (dinamikus) városfejlődési periódusnak talán legfőbb eredménye — véleményem szerint —, hogy a reprezentatív kulturális beruházások megvalósítása és működtetése *jelentős értelmiségi csoportokat* vonzott a városba, akik jelentős szakmai feladatokat kaphattak (építészek, tanárok, iparművészek). Ezek az értelmiségiek a város közéletének fontos szereplőivé váltak és mintegy kontrollt is jelentettek a politikai vezetés számára.

A 80-as évek végére egyértelműen körvonalazódtak azok a főbb városfejlesztési hiányosságok, amelyek az iparszerkezeti anomáliák és az infrastruktúra továbbfejlesztésének ellehetetlenülése köré csoportosíthatók.

Az utolsó évtizedben a városi társadalom önszerveződésének olyan formái és mozzanatai alakultak ki (elsősorban a gazdaságban: vállalkozások, társulások) amelyek az újbóli polgárosodás jegyeiként is értelmezhetők.

Korábban (60-as, 80-as évek) a családok gazdasági aktivitása elsősorban az önerős lakás és házépítésekben realizálódott — ebben országosan is kiemelkedő eredményekkel dicsekedhetnek.

A hagyományos értelmiségi szerepvállalás napjainkban már részben kiüresedett formái, értékei, úgymint: a városért, a kecskemétiségért — kezdenek átalakulni a város tényleges társadalmi, szociális gondjaira reflektáló, önépítő, értékátadó tevékenységi módokká.

JEGYZETEK

- 1 Erdei Ferenc: Futóhomok. Bp. Akadémiai Kiadó 1977
- 2 Zoltán Zoltán: A magyar városfejlődés kecskeméti útja. Kiskunkság 1968. 1—2. sz.
- 3 Magyar Statisztikai Szemle 1935. 5. sz.
- 4 BK m. L. Polgármesteri Irattár 725/1945
- 5 Pintér Ilona: Az 1945-ös földreform Kecskeméten. Agrártörténeti Szemle 1983. 3—4. sz.
- 6 Zoltán Zoltán: Kecskemét mint nagyváros. Forrás 1976. 12. sz.

VÁROSSZERKEZET ÉS A POLGÁROSODÁS ESÉLYEI SZOMBATHELYEN

Jelen írásunk egy nagyobb kutatási jelentés néhány eredményének rövid összefoglalása. A kutatás terepmunkáit 1989-ben és 1990 elején végeztük, tehát a pártállam felbomlásának reformszakaszként jelölt periódusában. Ez a kettősség rányomta bélyegét a kérdőívre és ebből következően az általa nyert információk jellegére is. Úgy vélem azonban, hogy ez a kapott eredmények hasznosíthatóságát nem befolyásolja, sőt a felmérés megismétlésével (melyet tervezek) az átmenet problémáit is jobban fel lehet majd tární. Másfelől a leírt folyamatok a rendszerváltástól függetlenül már a korábbi években is tapasztalhatók voltak. A vizsgált témák széles választékából ehelyütt figyelmünket arra a kérdésre összpontosítjuk, hogy fellelhető-e valamilyen összefüggés a lakosság városszerkezeti elhelyezkedése és a polgárosodás esélyei között.¹

Városszerkezet és civil társadalom 1945-ig

Az 1980-as népszámlálás adatai szerint Szombathelyen a megye lakosságának 29%-a élt, azaz 82 851 fő. A város lakosságának száma a háború előtt alig haladta meg a 40 ezret, 1986-ra azonban már elérte a 86 682 főt, azaz alig több mint negyven év alatt több mint kétszeresére nőtt. A város lakosságának ugrásszerű növekedése jórészt a város közigazgatási határainak folyamatos kiterjesztéséből adódik, de jelentős részben a pozitív vándorlási egyenlegről is. A történeti városmag, amely a korábbi, viszonylag nem jelentős mezővárosi fejlődés után 1777-et követően (a város ebben az évben vált püspöki székhellyé, azaz egyházi központtá) nyerte el gyakorlatilag máig is megőrzött *belső tagozódását*. Ehhez a természetes városnövekedés folytán folyamatosan csatolódtak a környező kis ellátó települések (Kál, Ó-Perint, Szent-Márton, Szöllös).

Szombathelyen a városi polgári társadalom kialakulása, a modernizáció a dualizmus korában indult el, és gyakorlatilag *töretlenül fejlődött* egészen a második világháborúig. 1870 és 1890 között a város 9710 lélekkel szaporodott — ez 114%-os népességnövekedést jelent a két évtized alatt. (Annyi, amennyi az előző száz év alatt volt.) A kiegyezés utáni első két évtized Szombathelyen valóságos „demográfiai” robbanás korszaka. A növekedés 30%-a községegyesítésből, 35%-a megyén belüli és 25%-a megyén kívüli betelepülésből származott. A helyi népesség természetes szaporodása tehát csak töredékét teszi ki a területi mobilitásból származó népességnövekedésnek. A római katolikusok 62%-kal, a protestánsok 170%-kal, az izraeliták 124%-kal gyarapodnak ebben az időszakban. Végeredményként a polgári népesség száma az első világháború előestéjén megközelíti a 30 ezret, s ezzel a Dunántúlon az 5. legnépesebb város lesz Szombathely — 1868-ban még a 10. volt. A dualizmus-kori *lakosságnövekedés* Szombathelyen szinte *példa nélkül álló* (220%) a korszak magyar városaival történő összehasonlításban, és kb. Budapest demográfiai fejlődésével egyezik meg (225%). Szombathely a korszak közép- és nagyvárosai közül az egyik *legfiatalabb* népességgel rendelkező város. A század első évtizedében a természetes szaporulat arányszáma az egyik legmagasabb az ország városai között, és 2—3-szorosa a tradicionális dunántúli városokénak.

A kiegyezés utáni négy évtizedben a lakosság száma megháromszorozódott, a lakóházak száma megnégyszereződött, s mintegy *harmadára csökkent az agrárfoglalkozású népesség* aránya. Az egy lakóháza eső lakások száma tekintetében Szombathely a korabeli nagyvárosok mellé nőtt fel, az építkezési láz nyomán gyorsan szaporodott a többszintes városi bérpaloták száma. A házak 95%-a kő vagy téglafalazatú, s ugyanilyen arányban cseréptetőzettel fedett. A fürdőszobák arányát tekintve a *legfejlettebbek* közé tartozik. Az a tény, hogy a

rendezett tanácsú városok közül Szombathelyen a legmagasabb a cselédszobák aránya, a helyi polgári középosztálybeli családok ugyancsak nagy számára utal. A kiegyezés utáni dinamikus urbanizáció hatására Szombathely a két világháború közötti időszakra (kiváltképp Trianonig) Nyugat-Dunántúl és részben Közép-Dunántúl regionális központjává vált.

Szombathely ekkori társadalmára, foglalkozási szerkezetére az értelmiségiek és hivatalnokok nagy száma jellemző, a képviselőtestületek mintegy fele arányban képviselik őket. Ugyancsak jelentős csoportként jelenik meg a háztulajdonosok vagyoni rétege. A harmadik legjelentősebb csoport a polgárosult kézműves-iparosok rétege volt.²

Szombathelyből a háború előtt egyetlen polgármester sem kívánt ipari várost csinálni, leginkább a kultúra és szellemiség központjaként tartották számon. Így a szombathelyi iparosság is inkább a hagyományos polgárság ethoszát őrzi. Belőle nem a modern ipari munkásság alakul ki, hanem fokozatosan válik modern kisáru-termelő, szolgáltató szektorrá. Ugyancsak jelentős társadalmi csoport a kereskedőké, jelentősebb részük zsidó származású volt. Ők alkották a város gazdasági és pénzügyi életének vezető elitjét. (1836 és 1890 között a szombathelyi zsidóság lélekszáma 13-szorosára nőtt, a városi össznépességen belüli arányuk 12 %-ra emelkedett, ami a legmagasabb arányszám a dunántúli városok között. 1910-ig számuk további 62 %-kal gyarapodik. A két világháború közötti stagnációs időszakban ez a szám állandósul, vagy csak enyhén emelkedik. Lényeg azonban az, hogy a gyakorlatilag kb. egytizednyi zsidóság az értelmiségi, hivatalnoki és tőkés csoport mintegy felét tette ki, a polgári fejlődés majd minden területén a *modernizáció* szellemiségét testesítette meg. Nevükhöz fűződik a város komolyzenei életének kibontakoztatása, alapítványok létesítése, a munkásbiztosítási rendszer megszervezése, középítkezések és egyesületek támogatása.) A csekély számú agrárbirtokosság is igen *korszerű üzemi technológiával* működtetett agrárgazdaságok (pl. svájci típusú tejgazdaságok) tulajdonosa volt. Általában is jellemző ebben az időszakban Vas megyére a modernizált, intenzív gazdálkodást folytató nagybirtokok döntő túlsúlya (szemben az alföldi régiókkal). A dzsentrifikáció kevésbé uralkodik el ezen a területen, mint az ország többi részén. A megyei politika élén a modern arisztokrácia áll (Batthyányiak, Erdődyek), európai szemlélettel, és mind a megyei, mind a városi szakapparátus magasan képzett hivatalnokokból áll (*Szili-től Éhen* Gyuláig országosan ismert polgármesterek álltak a város élén). *A társadalmi légkört általában a konszenzuson alapuló liberális politika határozza meg, amelyben minden jelentősebb társadalmi csoportnak helye és szerepe van.*

E fejlődés jellemzőinek alapján talán azt a megállapítást is megkockáztathatjuk, hogy Szombathely egyike volt azon városoknak (nem soknak), ahol „*a városi polgári modernizáció és a vidéki-nemesi keresztény traditionalizmus nem hozott létre kettős társadalmi-kulturális, gazdaság és politikai szerkezetet.*”³

A „szocialista” periódus. A „késleltetett” városfejlesztés előnyei⁴

A helyi közéleti fórumokban bővelkedő civil—polgári társadalom, amely a két háború közötti stagnáció ellenére is tovább élt, *csaknem teljesen megszűnt* a második világháborút követő időszakban. Általában is, a városok polgári közösségének gazdasági és társadalmi bázisa fokozatosan leépült. Ez éppen azokat a középvárosokat érintette leginkább, így Szombathelyet is, amelyek a korábbi évszázadban polgárosodásnak indultak, önálló törvényhatósági és civil tevékenységeket bontakoztattak ki. E leépülési folyamat főbb stációit a következőkben lehetne összefoglalni:

- Azokban a városokban, ahol a gazdasági élet elsősorban a helyi iparra, a kereskedelemre, pénzforgalomra és kisebb mértékben az agrártevékenységre épült (a dunántúli városok zöme ilyen), jelentős nagyságú pénztőke és sokirányú, rugalmas szellemi kapacitás halmozódott fel. A háború után azonban a város irányításában és közéletében döntő szerepet játszó, szakkompetenciával rendelkező *polgárrétegek listára kerültek*, a hitelintézetek és kapitalizálódó kis- és középzuzemek egyaránt megszűntek.

- Általában megszűnt a *városi önkormányzat* társadalmi alapja. A polgári vagyon kisajátítása elsősorban azokat a dunántúli városokat sújtotta leginkább, ahol jelentős volt a *zsidó és német* származású polgárok száma, s számukhoz képest is döntő súlyuk volt a város gazdasági és társadalmi életében. Ezekben a városokban egycsapásra megszűntek a helyi fórumok, a hajdan pezsgő városi közélet elsivárosodott.

- A városok urbanizációs fejlődése *megrekedt*, a korábban kiépült infrastruktúra telítődött és rohamosan elhasználódott, pótlására vagy bővítésére nem volt pénz. A korábban helyi közösségi konszenzuson alapuló városvédő tevékenység megszűnt, az épületek állaga leromlott, a közterek kiüresedtek.

- Egy jelentős város csoport helyzetének drasztikus romlásában politikai és adminisztratív okok is szerepet játszottak. A történelmi vagy történelmileg regionális központi funkciójú városok fejlesztését tudatosan akadályozták. Ez különösen a dél-nyugati és nyugati határzónákban elhelyezkedő városokat érintette súlyosan, ahol még a szabad közlekedéshez is sokáig engedély kellett.

- A civil társadalomtól kiűresített városokban erőteljesebben érvényesülhettek a központi hatalom és az általa paternalisztikus módon irányított bürokrácia hatalmi törekvései. A „vidék” egyébként is meglévő kiszolgáltatottságát ez még tovább fokozta. A vidékiség beidegződései, magatartásformái, identitászavarai még ma is erőteljesen jelen vannak, s gátolják a polgárosodás újbóli kialakulását.

Szombathelyen a több mint háromezer lelket számláló zsidóságból a holocaustot még négyszázan sem éltek túl (a 6045 főt kitevő megyei zsidóságból 854 maradt meg), és a németek kitelepítésével egy másik fontos „modernizációs” csoport is kiesett. A városi sváb — német anyanyelvű — polgárság a dualizmus időszakában a lakosság 10%-át tette ki. A háború előtt még 4297 lelket számláló németiségből úgyszólván senki nem maradt az ország eme szegletében, s számuk 1980-ban is mindössze 282 volt. (A KSH népszámlálási adatai szerint, minthogy azonban ez bevallás alapján készült, ennél nyilvánvalóan nagyobb volt a németiség száma.)

Szombathely korábbi gazdasági funkciói, melyeknek elsősorban a Graz—Bécs—Szombathely által határolt nagyregiói vonzáskörzetében voltak igazán nagy jelentőségük, *elsorvadtak*. Az iparosítás a hatvanas években lassú ütemben indult meg, elsősorban a könnyűipar különböző ágazataiban. A város gazdasági funkcióváltozása hosszabb távon jelentős foglalkozási átrétegződést eredményezett, és ez az átrétegződés elsősorban generáción belül és generációk között történt, a népességszerebbé ebbe kevésbé szült bele. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, mert a korábbi polgári rétegek proletarizálódása (bérmunkássá válása) Szombathelyen nem járt feltétlenül együtt a polgári létformához kapcsolódó kulturális és szocializációs minták és viselkedésmódok megsemmisülésével. Míg más, erőszakosan és nagy lépésekben iparosított városokban ez a „modernizációs” behatolás a gyökeretelené tette, kívülről bekényszerített agrár-munkás tömegekkel és az új, gyarmatosító szervezeti és hatalmi apparátussal jórészt elüldözte vagy lehetetlenné tette a polgári létforma elemeit átmentő megőrző rétegeket.

Szombathely kényszerű és viszonylagos zártsága, amely ebben az érték-megőrződésben is megnyilvánult, egy új polgárosulás kezdetén pozitív szerepet játszhat.⁵ Terepmunkánk során, megfigyeléseink és az emberekkel készített interjúink alapján olyan benyomás alakult ki bennünk, hogy a szombathelyiek egyfajta „hivatalnoki-polgári” öntudata, rártartisága még mindig érezhető, noha ennek politikai-gazdasági alapját jórészt elmosta a történelem. Erős politikai nyomás alatt és enélkül a gazdasági háttér nélkül (generációk által halmozott családi vagyon vesztett oda) ezek a reziduális magatartáselemek esetenként viszont az átlagosnál nagyobb hajlandóságot eredményeztek a hatalmi apparátus kiszolgálására. A politikai légkör változása és az új típusú gazdasági-vállalkozói aspirációk és lehetőségek azonban ismét pozitív tartalmakkal tölthetik meg ezt a magatartás-keretet.

A késleltetett „szocialista” átalakításnak a városszerkezet szempontjából is voltak pozitív következményei. Természetesen Szombathelyet ugyanúgy, mint más vidéki települést (falut és várost) erősen sújtotta az a politika, amely a hatalom gazdasági legitimációját a fenntartás és működtetés rovására kívánta biztosítani. (A nemzeti vagyon megóvása és gyarapítása ellenében az erőforrásokat és a megtermelt jövedelmet a költségvetés számára sajátította ki.) Ez a városrekonstrukció elmaradásában is kifejeződött. A késleltetett iparosítás és városrendezés azonban jórészt megővta a várost az értelmetlen szanálásoktól és a káros városszerkezeti változtatásoktól. A háború utáni időszakban Szombathelyen is lezajlott a „városiasodás” akkori követelményeinek megfelelő erőltetett és mesterséges városnövekedés. 1950-ben a városhoz csatolták a hat peremközséget (Herény, Hermán, Kámon, Ólad, Szentkirály és Újperint), de később 1968-ban még a földrajzilag is viszonylag távolabb lévő Zanatot is. Így alakult ki a jelenlegi Szombathely, Az újonnan csatolt falvak többsége (talán Óladfalu és Zanat kivételével) azonban rövid idő alatt egybeépült az eredeti várossal, amit elősegített a hetvenes években meginduló szuburbanizáció, az értelmiségiek és szakmunkások kiköltözése a belső városrészekből. Így Szombathelynek meglehetősen sokat sikerült megőriznie a történelmi és funkcionális térszerkezetből.

Az eredeti Szombathely, a becsatolt községek nélkül, viszonylag kis kiterjedésű város volt, külterületi lakott hellyel alig rendelkezett. Ez a város morfológiai képén és a beépítés típusain még ma is látszik. A kétpólusú városközpont, amely a pályaudvarig történt kiépítéssel (Savária út) gyakorlatilag egy hosszanti tengelyű hárompólusú maggá alakult, a Fő tér és a pályaudvar közötti szakaszon intézményekkel, villákkal és négyszintes újonnan épült lakóházakkal egészült ki. Ez a terület képezi a *hagyományos városias negyedet*, amelyben a városi bérházak döntő többsége megtalálható. Ettől a csápszerű képződménytől egy vagy alig több kilométer távolságra helyezkednek el azok a környező falusi települések, amelyek már a becsatolás előtt is részben szuburbanus lakóhelyi funkciót is elláttak. Az újonnan épült lakótelepek részben a csápok közé, részben a város és a csatolt falvak közötti keskeny sávba épültek be. Építészetiileg ez azt eredményezte, hogy a város még mai formájában sem tekinthető túlságosan kiterjednek, másfelől lehetőséget adott a lakónegyedek viszonylag organikus egybeépülésére. A lakóhely városon belüli térbeli elhelyezkedésével kapcsolatban tehát jelentős perifériális egységekről s így társadalmi csoportokról sem beszélhetünk, a megkérdezettek több mint háromnegyed része általában elégedett lakóhelyi pozíciójával.⁶

A lakóhelyi pozícióval (a lakás városban való elhelyezkedésével)

	elégedett	nagyon elégedett (százalék)	elégedettek összesen
Belvárosi lakosok	28,0	54,9	82,9
Lakótelepek	36,2	47,9	86,1
Csatolt faluban lakók	37,0	37,0	74,0
Városi családhasas övezetben lakók	25,0	54,8	79,8

A városrészek centrum-periféria jellege ugyan még mindig tükröződik a „nagyon elégedettek” körében, az elégedettség egészét tekintve ez a különbség igen lényegesen csökken, sőt a lakótelepek némileg centrálisabbnak érzik helyzetüket a városon belül (ami az ellátó funkciók városszerkezeten belüli eltolódásával is magyarázható). A csatolt falvak kategóriájában ugyanakkor érdekes, hogy szemben a nagyobb városoknál tapasztalt városnövekedési folyamatokkal, melyek során ezek az új városrészek a hozzacsatolás után önállótlanodtak, korábbi maradék autonómiájukat is elvesztették, következképp fokozatosan leromlottak (ezt mutatják a Pécsen végzett kutatások eredményei is),⁷ itt — s valószínűleg még sok középvárosnál — inkább a szuburbanizáció kibontakozását, vagy egy újfajta szuburbanizációt, olyan lakónegyedek kialakulását figyelhetjük meg, amelyek a vállalkozóbb, önállóbb, aktívabb lakosságnak adnak otthont.

A lakótelepi elhelyezkedés is új megvilágításba kerül. Ha a lakóhelyi pozícióval való elégedettség mértékét az épülettípusok szerint vizsgáljuk, a „nagyon elégedettek” aránya a következő az egyes lakóhelyi csoportokon belül:

10 emeletes lakótelepi házban lakók	60,6%
4 emeletes lakótelepi házban lakók	39,2%
Régi bérházban lakók	44,8%
Új többszintes egyedi házban lakók	71,4%
Egyedi földszintes házban lakók	49,7%

Ebben az értékelésben sajátoan keverednek a városzerkezeti helyzettel és a városias ellátottsággal kapcsolatos értéktípek. A pozíciójukkal legelégedettebbek az új többszintes egyedi lakóházakban lakók, ami azal magyarázható, hogy ezeket a belvárosi övezetben többnyire foghíjas vagy szanált bérházak helyére építették, az átlagosnál magasabb színvonalú lakásokkal és jó ellátottsági környezetbe. Jelentős különbség tapasztalható azonban a tízemeletes és négyemeletes lakótelepi házakban lakók értéktípeiben. Korábbi lakás-

vizsgálatok Budapesttel és a vidéki nagyvárosokkal kapcsolatban (Pécs, Szeged) éppen azt mutatták ki, hogy az emberek idegenkednek a lakótelepi toronyházaktól és vágyaik szerint „földközeli” lakóhelyen, lehetőség szerint családirésztben, a reális megfontolás alapján azonban legfeljebb négyszintes lakótelepi házban szeretnének lakni. Ezekben a vizsgált nagyvárosokban a magasházak lakótelepek — infrastrukturális és rekonstrukciós költségsökkentés miatt — külső területeken épültek fel, hiányos ellátottsággal és sokszor fizikailag is elkülönülve a tulajdonképpeni várostól. Ez társadalmi szegregációs jelenségeket is előidézett.

A középváros, így Szombathely is, más képet mutat. Ez nemcsak azzal függ össze, hogy itt az új lakótelepeket a belvárosi terület „csápjai” közé helyezték el, s így az ellátottsági centrumokhoz közelebb vannak, hanem azzal is, hogy a lakótelepépítés jó néhány évvel később jelent meg, mint a nagyvárosokban (a 70-es évek elejére esett az építések zöme) és jóval magasabb színvonalon is, mint amilyenek a hatvanas években épített panelházak voltak. Tipikus példa erre a Tolbuhin úti lakótelep, amely szinte a város szívében van. A hetvenes évek közepétől, a második hullámban viszont már kevesebb magasházat építettek, így az épületállomány túlnyomó része négyszintes ház. Ezeket viszont már az ellátottsági centrumoktól (toronyházi lakótelep, belváros) távolabb, nagyobb területen, még ha az előző lakótelepekhez csatoltan is, építették fel (külső-oladi lakótelep, a Joskar-ola egy része, Rózsa F. utca vége stb.).

A térbeli pozíciójukkal teljesen elégedett régi bérházban élők viszonylag alacsony aránya arra utal, hogy a lakásállományon belül is jelentős eltérések jöttek létre a városrekonstrukciós politika és az ellátottsági súlypontok térbeli áthelyeződése miatt. Adatainkból (melyeket itt helyszűke miatt nem mutathatunk be) azonban az is kiderül, hogy az elégedetlenség aránya — noha ebben a kategóriában a legmagasabb — még itt is viszonylag alacsony (10,3%). A városrekonstrukciós politika elsősorban a Fő tér és a centrum környéki, építészetileg is értékesebb házakat részesítette előnyben, míg például a pályaudvar környéki bérházak elhanyagoltsága sok esetben szembeszökő. Ugyanez vonatkozik az egyedi földszintes épületek egy részére is, melyek túlnyomó része családirészt, és még egy viszonylag kis területen is két merőben eltérő színvonalú állományt találhatunk (a főiskola mögötti kitűnő állapotban lévő családi házakkal szemben a főiskolától a cipőgyárig húzódó terület családi házai). Itt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a területi pozíciójukkal elégedetlenek aránya eme épület-típus esetében is alig haladja meg a 7%-ot.

Egészében véve tehát elmondható, hogy a területi pozícióval való elégedettség tükrében viszonylagos egyenletesség mutatkozik, városmorfológiai szempontból kevesen ítélik úgy, hogy perifériális helyzetben vannak. Ebben az értelemben Szombathely sikeresen átvészelte az elmúlt évtizedek erőltetett és egészségtelen városnövekedési hullámain, az újonnan épült és becsatolt lakóövezetek beilleszkedése a város társadalmi és urbanisztikai szerkezetébe is szervezettebben történt meg, mint feltehetőleg a városok túlnyomó többségében. Ennyiben bizonyos kontinuitást fedezhetünk fel a város korábbi polgári fejlődésével.

Nemcsak a városszerkezet tartalmazza a polgári városfejlődés kontinuus elemeit, hanem a lakosságnak a várossal és a lakókörnyezettel kapcsolatos magatartásában is tapasztalható, hogy a gazdasági polgárosodással karöltve újra megjelennek a citoyen polgárosodás elemei, de ezúttal városszerkezetileg más területeken. Ez a lakókörnyezettel kapcsolatos aktivitás eltérő intenzitásában és formáiban is kifejezésre jut, amit az alábbi kérdésünkre adott válaszok is mutatnak.

Vállalna-e társadalmi munkát a jövőben? (%)

	Belváros	Lakótelep	Csatolt falu	Családirészt övezet
Csak lakóhelyi környezetben vállalna	20,3	47,9	59,1	31,6
Csak a város részére vállalna (függetlenül a lakókörnyezettől)	3,6	6,7	—	2,4
Mindkettő részére vállalna	26,1	16,3	13,3	19,5
Semmit sem vállalna	50,0	29,1	27,6	46,5

Abban, hogy a legkevésbé a hagyományos városi övezetekben, azaz a „rég” városban vállalnának társadalmi munkát, nemcsak az a tapasztalat játszik szerepet, hogy a lakófunkciók és a lakásmód szempontjából ezek a leglassabban fejlődő, modernizálódó városrészek, és a lakosok joggal gondolják, hogy ennek az elmaradásnak a csökkentése nem az ő feladatuk, hanem az a tény is, hogy eddig a belvárosiak és a városi családiházak övezetekben élők több „társadalmi munkát” végeztek, mint más városlakók. Túlságosan nyilvánvaló tehát, különösen a belvárosiak esetében, hogy az önkéntes áldozat nem járt kívánt eredménnyel. Belvárosi mintánk 65,5%-a vett részt eddig társadalmi munkában, szemben például a csatolt falvak lakóival, akik „csak” 46,1% arányban végeztek társadalmi munkát. Természetesen igaz az is, hogy Kámon, Herény és a többi csatolt település lakossága sokkal jelentősebb magánérs építési tevékenységet folytatott és ugyancsak sokat áldozott anyagi értelemben a közmű fejlesztéséhez.

A csatolt falvak lakosainak eltérő tulajdonosi szemlélete is megnyilvánul abban, hogy nemcsak náluk a legerősebb a jövőre vonatkozó társadalmi munkavállalási szándék, hanem ezt az energiát elsősorban a saját lakókörnyezetük fejlesztésére kívánják fordítani, tehát nem elsősorban városban gondolkodnak, hanem a saját lakókörnyezetükben. Velük szemben a belvárosiak gondolkodnak úgy, hogy az áldozatvállalással inkább a „várost” segítenék, mint a közvetlen lakókörnyezetüket. Ezekben az eltérő arányokban sajátosan tükröződik az a különbség, ahogyan a különböző városnegyedekben élők a város és lakókörnyezet viszonyát felfogják, szemlélik. Amikor a vizsgálat során aziránt érdeklődtünk, hogy vajon a megkérdezettek a saját lakókörnyezetüket milyen módon határolnák körbe, meglepő válaszokat kaptunk.

Hogyan tudná legegyszerűbben körülhatárolni azt a lakókörnyezetet, amelyben él? (%)

	Belvárosiak	Lakótelepiek	Csatolt falvakban élők	Városi családi házakban élők
Utcák megnevezésével határolta el	46,9	35,9	39,5	54,0
Városrészként nevezte meg	32,1	53,5	46,1	20,2
Neves építményekkel, köztintzményekkel határolta körbe	1,2	0,5	3,9	7,4
Mindennapi tevékenységgel kapcsolatos referenciapontokkal (üzlet, közlekedési csomópont stb.) jelölte	19,8	10,1	10,5	18,4

Ezekből az adatokból több érdekes következtetést vonhatunk le. A neves építményekkel és általában építészeti alkotásokkal történő lehatárolás ma már azért is kevésbé lehetséges, mert nemcsak a város (és általában a városok) történelmileg kialakult karaktere veszített súlyából, amiben az elmúlt 4–5 évtizednek igen nagy szerepe volt, hanem a városszerkezet is jelentősen megváltozott, szanálások, beépítések történtek, városrészek átfedik egymást, csápszerű szerkezetek alakultak ki, a történelmi városrészek általában is visszaszorultak, részben ezek miatt a szerkezeti változások, részben e városrészek rekonstrukciójának elmaradása miatt. Másfelől, ami a köztintzményeket illeti (rendelők, iskolák, közhivatalok, üzemek stb.), ezek szintén „változtatták” helyüket a város építészeti, közlekedési, közigazgatási struktúráján belül, és nem utolsósorban a lezajlott intézményi koncentráció miatt ma már nem annyira a hagyományos városrészek, mint inkább közigazgatási egységek kiszolgáltatását végzik, a lokalitás-tudat kevésbé kötődik hozzájuk. Még az e körbe tartozó említések alacsony arányai mellett is figyelemre méltó, hogy többen alkalmazták ezt a lakókörnyezeti lehatárolást azok közül, akik a hagyományosabb, családiházak—falusias övezetekben élnek, melyek valamennyit még megőriztek ebből a régi szerkezetből.

A megkérdezettek, a lakóövezettől függően váltakozó jelentőséget tulajdonítanak az utcahálózat és a városrész megjelöléssel történő lehatárolásnak. Az nem meglepő, hogy leginkább a lakótelepiek vélekednek úgy, hogy lakókörnyezetük városrészként megnevezhető. Ezek a lakóegységek fizikailag és műszakilag tér-

ben koncentrált, mesterséges építmények, amelyek infrastrukturálisan is elkülönülnek, az ellátottsági funkciók pedig csaknem teljes körben jelen vannak. Mondhatnánk úgy is, hogy kis városok a városon belül (nem ritka az a — „szocialista” jelzővel ellátott — város Magyarországon, ahol a lakótelepek szinte teljesen bekebelezték a régi várost). A lakótelepek lokalitás-tudata tehát elsősorban nem a „városhoz”, hanem a lakónegyedhez kötődik. Amikor arról van szó, hogy a lakótelepek hajlamosabbak a városból való elköltöztetésre, ez nem elsősorban a lakótelepi életforma elviselhetetlenségével magyarázható, s különösen nem Szombathely esetében, ahol a lakótelepek az átlagosnál színvonalasabb lakókörülményeket biztosítanak, hanem azzal, hogy kisebb a kötődés a városhoz, az itt lakó ipari munkaerő mobilabb, fiatalabb korszerkezetű, nem ritkán „toborzott”, s főleg vidéki viszonylatban — könnyebben találhat hasonló vagy jobb lakókörülményeket.

Bár a lakótelepek több mint harmada említett utcaneveket, mint a lakókörnyezet határait, ez az arány az ő esetükben a legalacsonyabb. (Ebben talán az a közismert probléma is szerepet játszik, hogy új, sokak által nem ismert vagy megtanulhatatlan nevek kerültek a házfalakra.) Az sem véletlen, hogy az utcanevekkel lehatárolt lokalitás legerősebben a *régi város területén* maradt meg, mindenekelőtt a családiházak övezetekben. Úgy tűnik, leginkább a belvárosiak és a hagyományos családiházak városi övezetekben lakók „élnek” a várost — hiszen ha nem is túl nagy arányban —, de olyan határokat is kijelöltek, melyek a mindennapi tevékenység határai is egyben. A csatolt falvak lakói szükségképpen megtartották a régi faluneveket, de minthogy ezek a lakóövezetek, az intenzív magánérintés miatt gyors növekedésnek indultak, tagolódásuk egyre sokrétűbb, s így a régi falusi településen belül egyre több — utcák által körülhatárolható — kisebb lakóövezet alakult ki, nem is szólva a várossal való egybeépülés szerkezeti következményeiről. Következtetésként talán azt mondhatjuk, hogy míg a hagyományos városrészekben lakók városhoz való viszonya elsősorban *tapasztalati-emocionális*, addig a lakótelepek, de kiváltképp a csatolt falvakban élők *racionálisabb* viszonyban vannak a várossal és lakókörnyezetükkel. Aktívabban kívánják fejleszteni—javítani a közvetlen lakókörnyezetüket, de jól tudják, hogy ezek a *városhoz* tartoznak, a város, mint igazgatási, hatósági szervezet szükséges ahhoz, hogy autonómabb vállalkozói, építkezési tevékenységet folytathassanak. Ez különösen a csatolt falvakban lakóknál tapasztalható, akik a többi csoportnál jóval több információval rendelkeznek a várossal és a lakókörnyezetükkel kapcsolatos fejlesztési tervekről:

csatolt faluban	26,3%-uk
lakótelepen	17,0%-uk
belvárosban	16,7%-uk
családiházak övezetben	12,3%-uk

nyilatkozott ebben az értelemben.

Ha a „gazdasági” polgárosodáson túl a polgári életformát a kultúra, a szocializációs értékek és magatartás oldaláról közelítjük meg és azt mondjuk, hogy a polgári létforma szerves része a saját sors, a saját dolgok, a környezet mint saját „életter” stb. feletti szuverén diszpozícióra való képesség és törekvés, akkor a polgárosodás elemeit fedezhetjük fel ebben a környezettel kapcsolatos magatartásban, hiszen a *csatolt falvak szuburbánus lakossága kifejezetten diszponálni akar közvetlen lakókörnyezete felett*. Az is kétségtelen, hogy az új típusú vállalkozói polgárosodás számára a szuburbánus létforma kifejezetten kedvező.

E rövid írásban az kívántam jelezni, hogy az utóbbi évtized gazdasági—társadalmi folyamatainak során kibontakozó gazdasági polgárosodás *eséllyel bővíthet citotven elemekkel*, amennyiben a közép- város urbanisztikai szerkezete a „szocialista” fejlesztés elkészttsége, lassúsága vagy részbeni elmaradása miatt valamelyes kontinuitást mutat a város polgári fejlődésével. A városi újrapolgárosodás azonban *most nem a város közepe felől, hanem a szuburbánus szélekről indul*. A további fejlődés szempontjából az lenne a szerencsés, ha ez a folyamat *mindkét irányból* felerősödne és egy új minőségű lokalitástudatban találna meg szintézisét.

- 1 A polgárosodással kapcsolatos újabb szakirodalom áttekintésére itt megközelítőleg sem vállalkozhatom. *Szelényi Iván* kisárutermelői polgárosodással és *Hanák Péter* nagyvárosi polgársággal foglalkozó könyvei és írásai mindenképpen kiindulási pontját képeznék egy ilyen szakirodalmi elemzésnek. Jelen írás talán szerény kezdetét jelentheti egy új szempont és téma bevezetésének is, hiszen középvárosi polgárosodással a szociológiai irodalom vajmi keveset foglalkozott eddig (e témakörben *Tóth Zoltán* végzett érdekes néprajzi-társadalomtörténeti kutatásokat Szekszárdon).
- 2 Az adatokat *Szabó Gábornak* a szombathelyi kutatáshoz készített történeti előtanulmányából vettük. Vö. Szabó Gábor: Dualizmus kori polgárosodás Szombathelyen. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1989.
- 3 Szabó Gábor id. mű 10. o.
- 4 A „késleltetett” kifejezést *Szelényi Ivántól* vettem át, de olyan összefüggésben alkalmazom, amely nemcsak az alulurbanizáltság tendenciájára utal, hanem az elmaradt „városiasítás” előnyeire céloz a polgári korszakban kialakult organikus városszerkezet megőrződése szempontjából. (Úgy mint „késleltetett városrombolás”.)
- 5 Karakterisztikus, bár erre az összehasonlításra itt nem kerítünk sort, hogy a másik, vizsgálatba bevont város, Kecskemét esetében sokkal nagyobb nyitottságot lehet tapasztalni. Ugyan Kecskeméten nagyobb arányban születtek helyben (51,1%), de meglepően kevés a Bács-Kiskun megyéből Kecskemétre származottak aránya (csak 18,1%), viszont nagy számban települtek át az ország egyéb területeiről. Sőt, közöttük jelentős számban vannak Vas megyeiek és szombathelyiek is, míg ezzel szemben Szombathelyen mindössze egyetlen egy kecskeméti születésű személyt találtunk mintánkban. Kecskemétnek tehát sokkal *szélesebb* a földrajzi gyűjtőterülete, mint Szombathelynek. Kecskeméti mintánk 21,5%-a jött a Dunántúlról vagy Budapestről.
- 6 Városszerkezeti szempontból mintánk négy fő területet képviselt:

Belváros	15,4%	(84 fő)
Új lakótelep	39,1%	(213 fő)
Csatolt falu	13,9%	(76 fő)
Családházak övezet	31,6%	(173 fő)

Mintánk területileg arányosan képviseli a város lakosságát.

A *belváros* gyakorlatilag a történelmi városmag és a közvetlenül köré épült belső város. Az *új lakótelep* kategóriája az összefüggő 4 és 10 szintes házakból álló lakótelepi tömböket tartalmazza. A *csatolt falvak* azok a településrészek, amelyeket a második világháború után kapcsoltak Szombathelyhez. A korábban a polgárosodás szerves fejlődése során beolvadt településrészek már hosszú ideje a város természetes részét képezik. Végül a *családházak övezete* a város korábbi közigazgatási határain belül elhelyezkedő, a városmaggal történelmileg szervesen együttfejlődő földszintes utcások alkotják, de ide soroltuk a tő környéki kertvárosi részeket is. E négy típus különválasztásával a beépítési módokat és a város társadalom-morfológiai szerkezetét kívántuk megragadni.

- 7 Az MTA Szociológiai Kutató Intézete és Regionális Kutató Intézete közös kutatásáról van szó, melyet 1974 és 1981 között *Kárpáti Zoltán* és *Hantó Zsuzsa* végzett s melyről több publikáció is megjelent.

VÁROSI TÁRSADALOM, POLGÁROSODÁS KECSKEMÉT ÉS SZOMBATHELY PÉLDÁJÁN (Középvárosok a mérlegen)

Az ország egymástól jelentősen eltérő régióinak az 1970-es évtizedben dinamikus fejlődést mutató két középvárosa, Kecskemét és Szombathely — értelmezésünk szerint — a hazai városfejlődés kétfajta, mondhatnánk: modellértékű fejlődési útját járta végig. Nem akarnánk e helyen a régióbeli sajátosságokat — amelyek a fejlődési utakat nagymértékben befolyásolták, meghatározták — részletesen elemezni, csak arra szorítkozunk, hogy a polgárosodást is vizsgálva, és a hazai történeti fejlődésbe ágyazva röviden áttekintsük e két a város közötti különbségeket, illetve azonosságokat.

A hazai városfejlődésben lényegében *két vonulat* figyelhető meg:

- Az alföldi területeken a *mezőváros* vált meghatározó várostípussá, amely erős agrár jellegével egyfajta magyar specifikumot jelentett, az ország jelentős területén csak a mezővárosok terjedtek el, ebből a várostípusból alakult ki mai városaink nagy része. A török uralom utáni időszakban a településhálózat újraéledésében a tanyás mezővárosok váltak a településhálózat fejlődésének súlypontjaivá. E városok nyugati értelemben nem a polgárság lakóhelyei voltak, hiszen a hazai polgárosodás csak lassan és megkésetten indult. Az alföldi mezővárosokban sajátos városi társadalmak jöttek létre, amelyek agrár jellegüket többé-kevésbé lényegében századunk elejéig, középig megőrizték. E városokra jellemző, hogy a polgárosodás csak részben követte a nyugati(as) mintákat. Egyfajta sajátos polgárosodás ment végbe, amelynek az volt a fő jellemzője, hogy nem a klasszikus értelemben vett polgári elem került túlsúlyba, hanem a parasztságnak egy többé-kevésbé szűk, ám folyamatosan egyre bővülő köre. A kreatívabb és a vagyonosabb rétegek váltak parasztpolgárrá, anélkül, hogy agrár foglalkozásukat, illetve ehhez kapcsolódó vállalkozásukat feladták volna. Meghatározó jelentősége volt — Kecskemét esetében — annak, hogy a város — autonómiájának köszönhetően — a XIX. század elején kialakította saját birtokpolitikáját, és létrehozta az 1950-es évekig virágzó, a tanyai gazdálkodáson alapuló kertkultúráját, megteremtve a parasztpolgárosodás szélesebb alapjait¹. A múlt század végére már ez a réteg képezte a helyi városi társadalom gerincét, és határozta meg a városfejlődést. Egyes mezővárosok (Kecskemét is ezek közé tartozik) — különböző tényezők hatására (vasútépítés, intenzív kultúrák elterjedése, termelési és forgalmazási-értékesítési vertikumok kialakulása, térbeli helyzet, koncepciózus várospolitikuskok stb.) már a századforduló előtti évtizedekben jelentős növekedést mutattak és képesek voltak új fejlődési pályára állni. Ezzel szemben a mezővárosok többsége erre képtelen volt, mert hiányoztak azok a feltételek, amelyek Kecskeméten adóttak voltak. A sajátos gazdasági struktúrát kialakítani nem tudó mezővárosok legfeljebb csak városi jogállásukat tudták megőrizni, leszakadásuk már a múlt században megkezdődött. Így alakult ki a mezővárosoknak egy szűk csoportja, amely csoportból a további differenciálódás során kiváltak mai alföldi középvárosaink.

- Városfejlődésünk másik útját azok a főleg *dunántúli városaink* járták végig, amelyek többé-kevésbé a nyugat-európai polgárosodási mintákat — ha megkésetten is — átvették és követték. Az alföldi mezővárosokkal szemben a polgárosodás mértéke, kiterjedése és módja is eltérő volt, ezekben a városi társadalmakban az agrár jelleg nem vagy alig érvényesült, a kézművesség, ipar, bányászat és a kereskedelem vált a városfejlődés elsődleges tényezőjévé. A polgárosodás folyamata lényegesen gyorsabb volt, mint az alföldi mezővárosokban, még akkor is, ha e városok nyugati mértékkel mérve kétségen kívül egyfajta követő jellegű polgári fejlődési pályán haladtak, és közülük a legkedvezőbb adottságúak kerültek be a középvárosok közé. Szombathely is ezen városok csoportjába tartozik, amely e században megháromszorozta népességének számát, és amelynek né-

pesszgnövekedése 1941–1990 között több mint 40 ezer főt mutatott. E folyamatot a lakosság nagyarányú *foglalkozási átrétegződése* kísérte. Az 1949 előtti népszámlálások adatai jól mutatják az agrárnépesség arányának fokozatos csökkenését, és ezzel párhuzamosan az értelmiségi, hivatalnoki, kereskedő-iparosi és tulajdonosi rétegek erősödését.

Mindkét városfejlődési modellben az asszimilálódó *németségnek* (ami alatt a svábok mellett a Monarchia területéről bevándorolt — esetenként cseh, morva — kézművesek, vállalkozók értendőek) és a *zsidóságnak*. A németek és főleg a zsidók — nagyobb mértékben a dunántúli városokban, így Szombathelyen erőteljesebben, mint Kecskeméten — a városi társadalom elit rétegében jelentős szerepet játszottak, ahogyan erre az itt közölt dolgozatában *Kárpáti Zoltán* is rámutatott² megállapítva, hogy Szombathelyen a népességben az „egy tizednyi zsidóság az értelmiségi, hivatalnoki és tőkés csoport mintegy felét tette ki, a polgári fejlődés majd minden területén a *modernizáció* szellemiségét testesítette meg”.

Kecskeméten a németiség aránya nem volt jelentős, viszont ide is települt egy lélekszámában ugyan nem nagy, de gazdasági szerepvállalásában mégis fontos zsidó kereskedő-vállalkozó réteg, amely a századforduló nagy fejlődési időszakában és a két világháború között fontos szerepet játszott. Itt kell megjegyezni, hogy e város mindmáig „nemzetibb” jellegű, mint Szombathely.

Kecskemét és Szombathely — az eltérő fejlődési út ellenére — abban nagy hasonlóságot mutat, hogy a korabeli magyar társadalomra annyira jellemző kettősség, amire *Erdei Ferenc* hívta fel a figyelmet³, más-más okok miatt egyik város társadalmára sem volt különösebben jellemző. Kecskemét társadalom- és városfejlődése szempontjából kifejezetten kedvező volt az a körülmény, hogy egészen a tanácsrendszer 1950. évi bevezetéséig nem volt megyeszékhely, a városból hiányzott a polgárosodást nehezítő és akadályozó dzsentri réteg, a város lényegében nem függött a feudális jegyeket konzerváló megyétől. A megye, amely az állami főhatalmat képviselte, Kecskeméten direkt módon nem vagy alig avatkozott bele a város életébe. A város meglehetősen nagy *autonómiával* rendelkezett és törvényhatósága élén egyes időszakokban modern gondolkodású, sőt esetenként liberális felfogású polgármesterek álltak. Szombathely ugyan mindig is megyeszékhely volt, de a megye mégsem konzerválta a többi megyére oly jellemző dzsentri-dzsentroid szellemiséget, ami annak köszönhető, hogy az ott, illetve a régióban élő kis számú felvilágosult gondolkodású (nagy)birtokos a megyei és a városi szakértelmiséggel együtt mindvégig a polgári fejlődés támogatója, elősegítője maradt⁴. Érdemes említeni, hogy mindkét városunk közvetlen régiójában az úri nagybirtokok száma és szerepe 1945 előtt jelentéktelen volt, mint ahogyan az úri középosztályé is. Ennek jelentősége abban van, hogy más megyeszékhely városunknál ez az úri középosztály a polgárosodás főkjévé vált azzal, hogy alkalmazkodni, asszimilálódni igyekezett a történetileg meghaladott, arisztokrata rétegek életviteléhez és társadalmi-politikai magatartásához, ami Szombathely esetében nem mutatható ki. E réteg hatása és befolyása esetünkben tehát elhanyagolható.

A két város társadalma az 1940-es évek végéig lényegében töretlenül működőképes maradt. Említést érdemel az a tény, hogy a vesztes első világháború és az azt követő Trianon eltérően érintette a két várost. Kecskemét szolid fejlődésére ennek alig volt kimutatható hatása, sőt a város — birtokpolitikájának köszönhetően — éppen a 20-as években képes volt agrárpiaci helyzetét megerősíteni, a városban különösebb gondok, szociális feszültségek alig jelentkeztek. Szombathely helyzete azonban másként alakult, hiszen az újonnan megvont államhatár miatt a város természetes „hinterlandját” elvesztette, és kapcsolatrendszerét a területi változások érzékenyen érintették. Jellemző azonban a város és társadalma-gazdasága életképességére, hogy már a bethleni konszolidáció legelején a szombathelyiek az „előremenekülésben” látták a kiutat, amit az akkor alapított áru- és értéktőzsde is bizonyít⁵. Ez a tőzsde a budapesti mellett egyetlen volt az akkori Magyarországon. A város tehát néhány évvel a trianoni sokk után „szinten tudott maradni”. A huszas évek végének nagy gazdasági válságát követően — amely több szombathelyi kis- és középüzem tönkremenésével járt — a város gazdasága rövid idő alatt újból talpra állt, ami a helyi társadalom működőképességét is jól illusztrálja⁶.

Azonosságok és különbségek

Vizsgálódásunk, amelyet az OTKA támogatásával a két városban folytattunk, a helyben és a peremtelepüléseken élő családok mintegy másfél-két százalékára terjedt ki. Vizsgálati eredményeink tehát ezekre a városi mintákra vonatkoznak. A jelen összefüggésben csak arra van lehetőségünk, hogy néhány markánsabb jelenségre hívjuk fel a figyelmet.

(lakóövezetek, lakóházak, lakásmód stb.) nagy változatosságot mutatnak, a történelmi múlt,⁷ a városfejlődés specifikumai mindmáig kimutathatók. Eredményeink korábbi benyomásainkat igazolták, ugyanis a két város térbeli szerkezetében prelánsak a különbségek: amíg Kecskeméten 7 egymástól határozottan eltérő jellegű lakóövezetet különítettünk el, ezek száma Szombathelyen viszont csak 4 volt. Kitérünk, hogy családiházban él a városi népesség meghatározó része, a mintába kerültek közül Kecskeméten 41, Szombathelyen pedig a 31 százalék. A lakóövezetek közül leginkább homogénnek Kecskeméten a külterület látszik, az itt levő lakások általában alacsony komfort fokozatúak és régi építésűek. Az adatok arra utalnak, hogy Szombathelyen minden lakóövezetben magasabb a komfort színvonala. Az újabb építésű és igényes kiképzésű családi házak Kecskeméten inkább a belváros peremén (a „milliomosok utcáiban”) találhatóak, Szombathelyen viszont a városhoz csatolt településeken. A két város beépítettsége, a házak magassága tekintetében lényeges eltérést nem tapasztaltunk, abban viszont igen, hogy Kecskemét belvárosát és az oda vezető utcákat a századforduló nagy építési korszakának házai uralják. A kecskeméti sokat adtak arra, hogy középületeik megjelenésükben is reprezentálják a város nagyságát és gazdasági erejét, magyaros jellegét. A szecesszióba oltott, magyar stílusjegyeket mutató városháza, gimnáziumok, más középületek, színház stb. külső megjelenésükkel „mással”, egyedivé teszik a várost. A korszak nagy formátumú polgármesterei és városatyái az önkormányzattal teljes egyetértésben a várost úgy kívánták megjeleníteni, hogy az ott élők és a látogatók érezzék: városuk (legalábbis a belváros) más, mint a többi vidéki város, nem azért fontos, hogy megyeszékhely (Kecskemét ebben az időben nem volt az), hanem saját gazdagsága okán. Kecskemét ebből a szempontból mindmáig egyfajta unikum a hazai városok sorában, akkori fejlődését gazdagságának, adófizető polgárainak és elkötelezett városvezetésének köszönheti. Szombathely ezzel szemben kevésbé látványos, úgy tűnik, hogy a korabeli városvezetés nagyobb hangsúlyt helyezett az infrastruktúra fejlesztésére, mint a város külső megjelenésére. Az infrastruktúráis különbségek mindmáig szembetűnőek, minden mutató kedvezőbb Szombathelyen, mint Kecskeméten.

A két város urbanisztikai szerkezetében meglevő különbségek részben a korábbi eltérő városfejlődési utakra vezethetők vissza. Kecskeméten feltűnik, hogy a korábbi mezővárosi múlt rekvizitumai⁸ kisebb zárványokban máig fennmaradtak, sok épületet alakítottak át a megyeszékhellyé válás éveiben, toldalékokkal láttak el, vagy olyan mértékben modernizáltak, hogy korábbi karakterüket teljesen elvesztették. A lakótelepek építései nagy területeket szántak, a belváros peremterületein egész utcatorok tűntek el, átadva helyüket az oda nem illő blokkházaknak. Szombathelyen más stratégiát követtek, a szanálás mértéke kisebb volt, és jobbra értéktelen és építészetiileg jellegtelen területeket érintett. Ennek köszönhető, hogy a régi polgárvasar hangulata lényegében megmaradt. A Derkovits-lakótelep építésével a város szerkezete nem lazult fel, és e lakótelep jobban beilleszkedik a város szerkezetébe, mint a kecskeméti lakótelepek.

Az előbbieken utaltunk rá, hogy a családiházak aránya mindkét városban magas, ebből következően az uralkodó lakásjogcím a sajátlakás, mintánkban való részesedése Kecskeméten 82,1, Szombathelyen viszont csak 69,4 %. A főbérletben lakók aránya Szombathelyen pontosan annyival magasabb, mint amennyivel alacsonyabb a sajátlakásban élők aránya.

A lakóövezetek jellegéből következők, hogy az önkormányzati tulajdonú lakások mindkét városban a belvárosi és a lakótelepi övezetekben koncentrálódnak, arányuk Szombathelyen lényegesen magasabb (21,9%), mint Kecskeméten (14,6%). Azt tapasztaltuk, hogy az ezekben a lakásokban élők lakásmobilitása magas: Kecskeméten minden 3., Szombathelyen minden 5. önkormányzati lakásban élő jelenlegi otthonához csere útján jutott. A lakáshiány mindkét városban nagy gond, a megkérdezetteknek a 3%-a önálló lakással nem rendelkezik, albérletben, illetve a szülőknél él. Véleményünk szerint a lakásnélküliek aránya ennél magasabb, különösen a jobb városi övezetekben. Tapasztalatunk szerint mindkét városban — különösen a külső övezetben — olyan rosszak a lakáskörülmények, hogy az itt élők egy részét lakásnélküliként kellene számontartani.

A lakásokon belüli infrastruktúra, tehát a vízzel, fürdőszobával való ellátottság és a komfort fokozat tekintetében — mint erre már utaltunk — minden mutató Szombathely javára látszik kedvezőbbnek. Szombathelyen például 100 lakás közül 98 rendelkezik vízvezetékekkel, Kecskeméten csak 91. Az infrastruktúráis különbségek a régiók közötti különbségekre vezethetők vissza: a Dunántúl városainak csaknem minden infrastruktúráis mutatója kedvezőbb, mint az alföldi városoké. Egyedüli kivétel a gázvezetékekkel való ellátottság, ami az alföldi gázlelőhelyek közelségével (például Szank) magyarázható.

A lakással való elégedettség az infrastruktúráis ellátottságnak is a függvénye. Tapasztalataink szerint a két városi minta megkérdezettjei meglehetősen eltérő értékpreferenciát vallanak. A szombathelyiek szemében a

lakás beosztása, komfort fokozata és nagysága jelentik a legfontosabb értékeket, a kecskemétiak viszont a lakóhelyi környezetre helyezik a hangsúlyt. Érdekes eredménynek mondható, hogy legmagasabb arányban a kecskeméti családiházak övezet lakói minősítették „kényelmesnek” lakásaikat, Szombathelyen ezt a minősítést a lakótelepi lakásokban élőkől kaptuk. A két város övezeteit hasonlítva az elégedettség így alakul:

	Kecskeméten	Szombathelyen
1. helyen	családiházak övezet	új lakótelep
2. helyen	új lakótelep	családiházak övezet
3. helyen	belváros	belváros

Az előbbi érték-sorrendből kitűnik, hogy a belvárosok korábbi 1. helyüket mindkét városban elvesztették, presztízsük jelentősen csökkent. Ezt a jelenséget az iparilag fejlett országokban már évtizedekkel előbb tapasztalták, az amerikai városszociológia klasszikusai már az 1930-as években leírták az egyes városi övezetek presztízsének változását. Ugyanerről olvashatunk a második világháború utáni nyugat-európai kutatási jelentésekben és tanulmányokban is.

A belvárosok lakóértékének csökkenése a hetvenes években vált szembetűnővé, különösen a nagyobb városokban. Ez elsődlegesen két tényezővel hozható kapcsolatba:

1. A korábbihoz képest jelentősen növekedtek a környezeti ártalmak (zaj, füst stb.),
2. egyes rétegek — főleg a második gazdaság révén — olyan helyzetbe kerültek, hogy tágasabb és igényesebb családi házakat építhettek, sőt, ezeket „túlépítették”, mert az egyfajta szerény jólét (esetenként hivalkodás) már társadalmilag többé-kevésbé elfogadottá lett.

Végigjárva ezeket az újonnan épült családiházak utcákat, nagy alapterületű, többnyire egyedi tervezésű és magas komfortfokozatú házak sorát látjuk, olyan minták terjedését tapasztaljuk, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak. Esetenként felkapott, divatos építészeti kezenymát őrzik ezek az épületek, sajnos egy-egy megoldás ugyanabban az utcában akár többször is „visszaköszön”, jelezve, hogy most éppen „mi divat”. Az amerikai szuburbán övezetek éppúgy mintául szolgáltak, mint a nyugat-európai kertvárosok családiházak utcái, azzal a különbséggel, hogy az itt élők életformája kelet-közép-európai maradt. E házak egy része a hozzájuk tartozó kertekkel együtt mintha kevésbé szolgálnák a bennük élők rekreációs igényeit (ha lehet erről egyáltalán beszélni), esetenként úgy tűnik, hogy lakóik, tulajdonosaik presztízsét igyekeznek erősíteni. A „túlépítés” esetenként talán nem is a presztízszt kívánna erősíteni, hanem tőkeakkumulációs célokat szolgálnak.

2. Városiasság és városfejlesztési politika

Mindkét városunkban az 1970-es évektől kezdődően jelentős rekonstrukciót hajtottak végre, olyan beavatkozások történtek, amelyek a városszerkezetet fellazították. Átszervezték a belső városrészek közlekedését, és számos olyan intézkedést hoztak, amelyek a városok működését is befolyásolták. Kecskeméten és Szombathelyen — csakúgy mint szinte minden megyeszékhelyen — a *leglátványosabb fejlesztés* a belvárosban történt. Különösen Kecskemét profitált sokat az akkori megyei (és városi) vezetés jó központi kapcsolataiból, jelentős volumenű beruházások erre vezethetők vissza. A belváros jól kifejezi a pártállam idején kialakult városfejlesztési gyakorlatot, amelyben a megyei (párt- és állami) vezetés is érdekelt volt, s ennek egyik fő célja a belváros, a főtér és a benyúló utcák, az itt levő középületek és parkok rekonstrukciója, illetve egy „kormányzati negyed” (a megyei pártbizottság és a megyei tanács székházának) felépítése volt. Az akkori vezetés a megyei központ jellegét kívánta hangsúlyozni és vizuálisan is megjelentetni. Nem lennének igazságosak, ha csak ideológiai-politikai motivációt látnánk az 1970-es években megvalósított beruházásokban, hiszen nem csak ilyen jellegű beruházások voltak. Sok olyan kulturális intézmény is ezekben az években épült, amelyek *növelték a város rangját*, kulturális és tudományos centrum jellegét (megyei művelődési központ, kisebb múzeumok, kiállító és műtermek, a Kertészeti Egyetem Főiskolai Kara, az Óvónőképző Főiskola, a Gépipari és Automatizálási Főiskola, a Kodály Intézet, áruházak, szálloda stb.).

Kecskemét belvárosának centruma — és ez a hetvenes-nyolcvanas évek rekonstrukciójának is köszönhető — attraktív és sajátos arculatával középvárosaink közül is kiemelkedik. A felújítást végző építésznek si-

került a város történetileg kialakult hangulatát és a városképet megőrizni. Sajnálatos viszont, hogy a centrumba futó utcák parasztpolgár házainak egy része eltűnt, illetve az átépítésekkel és a toldalékokkal régi, megőrzésre méltó utcaképek eklektikussá váltak.

Nyilvánvaló, hogy az itt élők a belvárost tartják a leginkább városiasnak, még akkor is, ha a belvárosi lakások többségében alacsonyabb a komfort fokozat, mint az új lakótelepen. Adataink szerint a megkérdezettek a kétharmada minősítette ezt a lakóövezetet a leginkább városiasnak, az egyes lakóövezetekben élő megkérdezettek közül legmagasabb arányban a külterületek nyilatkoztak ebben az értelemben. A családiházas övezetben és a lakótelepeken élők véleménye megoszlik: körülbelül fele-fele találta csak legvárosiasabbnak a belvárost, a másik fele saját lakóövezetét minősítette annak. Úgy tűnik, hogy az említett övezetek lakói nem a vizualitást, a városias utcaképet tartják a városiasság ismérvének, hanem a hangsúlyt a *jobb lakásmódra, az egészségesebb környezetre*, az alacsonyabb zajszintre és más tényezőkre helyezik. Ezeket az értékeket többre tartották, mint a belváros urbanitását. Ennek alapján megfogalmazható, hogy az *urbánus értékek* preferenciája függ az egyénnek a város térszerkezetében elfoglalt helyétől, mint ahogyan más — általunk nem vizsgált — tényezőktől is.

Szerepeltettünk olyan kérdést is, amely az iránt érdeklődött: melyik városrész lakásait tartják a legszínvonalasabbnak? Ez a kérdés kifejezetten a lakások felszereltségére, komfortosságára irányult, tehát alkalmasnak látszott annak tisztázására: egybe esik-e a városiasság és a lakásmínőség? Úgy találtuk, hogy az egybeesés nem szükségszerű, nagyobb szóródást tapasztaltunk, mint az előbbi kérdésnél, a belvárost a megkérdezettek csak 45,7 %-ban választották, ami azt jelenti, hogy a belvárosban élőknek kevesebb, mint a fele nyilatkozott ebben az értelemben. A pozitív válaszok nagy szóródása arra utal, hogy az újonnan épült lakótelepeken és a családi házias övezet egyes részein (a „milliomosok utcájában”) lényegesen komfortosabb, nagyobb alapterületű és jobb beosztású lakások vannak, mint a belvárosi övezetben. A legkevésbé színvonalasnak minősített lakásokat a Rendőrfaluban, Budai hegyen, Ballószögben és a Milkovics falunak nevezett városrészben regisztráltuk.

Mint már az előzőekben is történt rá utalás, Szombathelyen mások voltak a feltételek. A városfejlődésben, a városiasság alakulásában korábban is eltérő volt a nyugat-magyarországi régió helyzete, ennek tudható be a városfejlődési út mássága. Az 1950-et követő időszak sem egyformán kezelte a két várost, Szombathely az ötvenes években, de még a hatvanas években is minden szempontból a *perifériára* került. Részben a miatt, hogy a koalíciós időszak országgyűlési választásain a munkáspártok, de főleg a kommunisták gyengén szerepeltek és püspöki székhely lévén a keresztény orientációjú pártok szereztek meg a szavazatok többségét. A városban erősek voltak a polgári pártok és tovább éltek a polgári tradíciók, amelyek a korábbi társadalmi struktúrából termelődtek újjá. A perifériára jutás másik oka a vasfüggöny leeresztésével magyarázható, ugyanis Szombathely a határsáv szélére került, nem fejlesztendő várossá minősítették, és ezt a „státusát” egészen az 1960-as évekig megtartotta. Interjúinkból tudunk róla, hogy ezekben az években tapasztalható törekvések néhány, a városból elszármazott és a központi állami- és pártapparátusban dolgozó funkcionárius lobbizásra, kijáráásra való megnyerésére, lényegében hasonló módon, mint Kecskeméten. A helyi hatalmi apparátus és a központi apparátus együttműködése esetenként eredményes volt, bár gigantomániás beruházásokkal mintha kevésbé akarták volna ténykedésüket „megörökíteni”, ahogy ez több középvárosunkban egy-egy toronyház, hivalkodó középület vagy más létesítmény esetében mindmáig látható. Szombathely életében és új fejlődési pályája alakulásában a szerény iparfejlesztésen túl szerepe volt annak a felismerésnek, hogy a város Nyugat-Dunántúl természetes központja. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola létrehozásával a város *felsőoktatási intézménnyel* gazdagodott, kórháza nagyságát és színvonalát tekintve messze meghaladja az átlag megyei kórházakat, és mint a Pécsi Orvostudományi Orvostudományi Egyetem gyakorló kórháza részt vállal az orvosok képzésében is. A korábbi erős polgári hagyományok, az általános műveltség magasabb szintje tette lehetővé, hogy nagyvárosaink mellett Szombathelyen is színvonalas zenei élet alakulhatott ki. A városnak ugyan ma sincs állandó színháza, de a győri és a veszprémi színház, valamint a szegedi opera vendégszereplései ezt a hiányt valamelyest pótolják.

Mint már említettük, az elmúlt évtizedek várospolitikájának Kecskeméten egyik törekvése a *kulturális intézményhálózat* kiépítése volt. Hasonló tendenciát tapasztaltunk Szombathelyen is, bár ez kevésbé volt látványos, noha például a művelődési és sportház, vagy a megyei könyvtár a maga korában jelentős beruházásnak minősült, mint ahogyan a — jórészt közadakozásból épített — galéria is.

Mai szemmel nézve a két város közelmúlt fejlesztéspolitikáját, feltűnik, hogy e politika lényegesen *sikeresebb volt* a kultúra és az oktatás tekintetében, mint az ipar és a szolgáltatások fejlesztésében, illetve modernizálásában. Az új ipari üzemekről mára kitűnt, hogy alacsony a versenyképességük, korszerűtlenek, és odatelepi-

tésük jobbra csak a szabad munkaerő lekötését, a munkásság arányának növelését szolgálta. Nem járunk távol az igazságtól, ha az *ideológiai megfontolások* szerepét e helyen is hangsúlyozzuk, hiszen a korabeli politika egy megveszékelt várostól elvárta, hogy a foglalkoztatottak nagyobb része ipari foglalkozású legyen. Az 1960-as évek vidéki iparfejlesztésének fontos színterei ezért lettek a megveszékelt helyek, a fejlesztési forrásokat főként ezekre a városokra koncentrálták. Érdekes, hogy vizsgált két városunk helyzete az ipartelepítés oldaláról nézve meglehetősen eltérő: amíg Kecskemét a hatvanas-hetvenes években bőven „kapott” ipart, Szombathelyen alig történt új ipartelepítés, a szerény fejlesztés a már meglévő, hagyományos ipari üzemeket érintette. Abban is különbség van a két város között, hogy Szombathely *nem törekedett* olyan mértékben magához vonni és helyben felhasználni a megye fejlesztési forrásait, mint Kecskemét⁹, tehát Vas megye településpolitikája kevésbé volt Szombathely-centrikus, mint Bács-Kiskun megyéjé Kecskemét-centrikus.

Végezetül említést érdemel, hogy mindkét városban a város iránt *elkötelezett építésszek, városrendezők* dolgoztak és dolgoznak ma is. Nekik is köszönhető, hogy a városok belső magja mind a mai napig megőrizte a hagyományos városképet, és az is, hogy sok vidéki városunkkal ellentétben a belváros régi épületeinek történelmileg kialakult harmóniája nagyobb kárt nem szenvedett. Ilyen szempontból talán Kecskeméten történt nagyobb beavatkozás a megyei tanács túlméretezettségű tönk megépítésével. Később itt az igényesen kialakított mini lakótelep és áruház létesítésével egy meghatározott funkciójú második városközpont jött létre, amelyet a városháza és a nagytemplom határol el a régi főtér egységes városképétől. A főtér nyugati oldalán még a 60-as években épült szálloda és a „lordok háza”, sajnos, megtöri a tér eredeti hangulatát, sokkal jobban, mint az előbb említett új belvárosi negyed.

3. Értékek — közélet — társadalmi részvétel

Kérdőíves felvételünkben, csakúgy mint az interjúkban szerepeltettünk olyan kérdéseket, amelyek az iránt érdeklődtek: mit tartanak értéknek, olyannak, amelyek számukra a várost, a vele való azonosulást, a hozzá való kötődést jelentik. Azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezetteknek több mint a fele mindkét városi mintánkban — valószínűsíthetően a lokálpatrióták sorolhatók ide — elsődlegesen a történelmi értékű nevezetességeket, a város múltjának szellemi és tárgyi (építészeti) emlékeit és hagyományait említették. Érdekes, hogy az utóbbi évtizedekben épült létesítményekre egyik város lakói sem büszkéek különösebb módon, hiszen — lakóövezettől függetlenül — a megkérdezetteknek csak az egyharmada tartja értéknek ezeket az új létesítményeket.

Úgy tűnik, hogy mindkét városi mintában a megkérdezettek inkább az *infrastrukturális* létesítmények hátlátát és színvonalát tartják fejlesztendőnek, hiszen Kecskeméten minden 5. megkérdezett, Szombathelyen viszont minden 3. ebben az értelemben nyilvánított véleményt. Lakóövezetenként a kép némileg árnyaltabb, a belvárosokban élők e tekintetben megelégedettebbnek látszanak. Kívánságaik között legmagasabb arányban a lakásépítés fokozását tartották szükségesnek, ami arra utal, hogy felvételünk idejére (1989 elején) a gazdasági helyzet romlása következtében az állami lakásépítés lényegében leállt. A két város előbbiekben már jelzett eltérő fejlesztésére, a Kecskemétre jobban jellemző „kijárásos” politika „sikerére” utal az, hogy csaknem kétszeres arányban (44%) hiányolták a szombathelyiek a műemlékek, középületek felújítását, mint a kecskemétiak. Az előzőekben már utaltunk rá, hogy Kecskeméten a műemléki szempontból értékes épületek, sőt, utcák (pl. sétáló utca stb.) felújítását már a hetvenes években elkezdték, és ez az akció a város lakóinak támogatását is elnyerte. Az egészséges lokálpatriotizmus kialakulását, újjáéledését, az akkori városvezetés legitimitását ez a fajta várospolitikai nagymértékben erősítette. Szombathelyen a városfejlesztés kevésbé volt látványos és eredményes, ennek ellenére Szombathelyen a lakosságnak a várossal való azonosulása, és ezt közvetve több adat is jelzi, *erősebb*, mint Kecskeméten. Ennek okát keresve feltételezhető, hogy a Kecskemétre történt nagyarányú bevándorlás, a korábbi hagyományos városi rétegek szétszóródása csökkentette a „kecskemétiséget”, a helyi értékekkel való azonosulást. Azt tapasztaltuk, hogy inkább a korábbi mezővárosi múlthoz kapcsolódó értékek élnek tovább, sőt, mintha ezek megújulnának. Ezzel szemben Szombathelyen az értékek a polgárvárosi hagyományokra támaszkodva lényegében *törést nem szenvedtek*, legfeljebb átmenetileg elhalványultak az utóbbi fél évszázad viharos története során. Megfigyeléseink is alátámasztják ezt a megállapítást, ugyanis a kisvárosokban, ahol inkább az elvándorlás jellemezte a népességmozgást (példaként Gyula, Csongrád vagy Kőszeg említhető), és nem ment végbe nagyobb társadalmi-foglalkozási szerkezetváltozás, ma is szokatlanul erős a lakosságnak a várossal való azonosulása.

Mint erre az előzőekben utaltunk, a lakosságnak a várossal, annak értékeivel való azonosulása Szombathelyen erősebb, mint ahogyan a várospolitika és a közélet iránt is. Több adat bizonyítja, hogy *a szombathelyiek aktívabbak, kezdeményezőbbek és kritikusabbak, mint a kecskemétiak*.

A kecskemétiak egy része — éppen a városfejlesztés látványos eredményei miatt láthatóan *elfogadta* a lobызásra épülő gyakorlatot, azt, hogy helyettük és nélkülük születtek a város életét, fejlesztését meghatározó döntések, különösen arra az időre vonatkozóan, amikor a „dolgok még jól mentek”. Ha ki is olvashatók bizonyos fenntartások, kétkedések a vizsgálat eredményeiből, az interjúk szövegeiből, összességében a kecskemétiak *konzervatívabbnak* tűntek a felvétel idején, mint a szombathelyiek. Szombathelyen is működtek lobbyk, az ottani vezetőknek is voltak a „felső” kapcsolataik, ezek azonban nem kaptak akkora publicitást, mint Kecskeméten. A város közléte — talán éppen a korábbi történeti fejlődésre visszavezethető — mintha nagyobb nyilvánosság előtt zajlott volna, mint Kecskeméten, elsősorban az 1945-öt követő időszakban. Szombathely jobban megtartotta korábbi karakterét, a várost a bevándorlás kevésbé érintette, aminek jelentősége témánk szempontjából aligha vitatható.

Vizsgálatunkban szerepeltettünk egy olyan kérdést, amely az akkori (1989-es) *lakossági képviselői formákról* érdekelt. A két város teljes sokaságát hasonlítva azt tapasztaltuk, hogy a korábban kimutatott különbségek e kérdés kapcsán is jól megmutatkoznak, ugyanis amíg Kecskeméten a megkérdezetteknek az 58 százaléka az akkori tanácsi rendszert és annak képviselői formáját *elfogadta*, Szombathelyen csak minden 3. megkérdezett nyilatkozott ebben az értelemben (érdemes megemlíteni, hogy a kifejezetten negatív véleményt nyilvánító aránya Kecskeméten 24,8% volt, Szombathelyen viszont 60%). Csak jelezni kívánjuk, bár nem szándékozunk az 1989-es lakossági véleményekből olyan következtetéseket levonni, amelyek az 1990-es választási eredmények alakulását magyaráznák, de talán mégsem véletlen az, hogy nemzeti-keresztény programmal induló centripártok éppen Kecskeméten arattak sikert, míg Szombathelyen a liberális pártok szerepeltek jobban.

A képviselői formák megváltoztatására vonatkozó kérdéseinkre, nevezetesen arra, hogy volna-e erre javaslat, Kecskeméten öt megkérdezett közül egy, Szombathelyen viszont kettő jelzett ilyen szándékot. Lakóövezetenként e kérdéssel kapcsolatban ugyanolyan eltéréseket tapasztaltunk mindkét városban, mint azokat az előbbieket már leírtuk. A korábbi tanácsrendszer működése mindkét városban hasonló volt, amit azon mérhettünk, hogy a megkérdezettek azonos arányban nem ismerték (68—66%) szűkebb lakókörnyezetük fejlesztési terveit, a városvezetés elképzeléseit, egyedül a kecskeméti belvárosban élők ismeretei voltak ennél jobbakk, tudtak többet a városi fejlesztési elképzelésekről.

Az előbbieken már érintettük a lakosság politikai beállítottságának kérdését, megkockáztatva a megállapítást, hogy a kecskemétiak inkább tűnnek konzervatívoknak, mint a szombathelyi polgárok. Ezt a megállapítást részben aláhúzza az az adatunk, miszerint Kecskeméten minden ötödik, Szombathelyen minden második-harmadik megkérdezettnek volt javaslata a tanácsi képviselői rendszer megváltoztatására, reformjára. Városi övezetként vizsgálva a megoszlásokat, feltűnik, hogy *a külső övezetekben* és a külterületeken élők kívántak a legkevésbé változtatni az adott struktúrán, ezek az emberek látszanak a leginkább belenyugvóknak és érdektelenekek a politikai szféra iránt. Ebből az aspektusból nézve Kecskemét rosszabb mutatói feltétlenül kapcsolatba hozhatók a sajátos településszerkezettel, azzal, hogy a város népességének jelentős hányada ma is külterületen (tanyán), illetve gyenge minőségű periférikus városrészek lakója. Az itt élők iskolai végzettsége alacsony, szakképzettséggel általában alig rendelkeznek, jövedelmi viszonyaik a városi átlag alatt vannak, és jelentős részük foglalkozik kistermelő tevékenységgel. Ezek az emberek részben nagyarányú elfoglaltságuk, részben az alacsony iskolázottság miatt egyébként is jóval passzívabbak, mint a lakótelepeken vagy a belvárosi övezetekben élők. A világ, és benne a város ügyei iránt általában érdektelenebbek, minden változástól és változtatástól idegenkednek.

Az elmondottakon túl a kecskemétiak konzervativizmusa nyilván kapcsolatba hozható bizonyos *hagyományokkal* is, amelyek a parasztpolgári mentalitás sajátosságaival magyarázhatók. Ez a mentalitás, magatartásforma a századforduló táján, és azt követően lényegében az 1945-öt követő rendszerváltásig többé-kevésbé továbbél, a korabeli városi önkormányzatban azok a tekintélyes (paraszt)polgárok képviselték a köz érdekeit, akik vagyoni viszonyaik (virilisták) vagy a közügyekben való jártasságuk, illetve a közmegebecsülés alapján (elismert helyi származású értelmiségiek, egyházi személyiségek stb.) voltak tagjai a helyi törvényhatóságnak. Az 1950-es törvény alapján létrehozott új tanácsokba ezek az emberek már nem kerültek be, a *helyi vezetés* nem kis része *idegenekből állt* össze, ami a tanács és a lakosság közötti kapcsolatok meggyengüléséhez és felbomlásához vezetett. Az általunk konzervatív magatartásnak minősített attitűd jórészt erre vezethető vissza,

az emberek egy része az említett törést követően érdektelenné vált, hátat fordított a politikának és a közügyeknek, visszavonult saját magánzsférájába, kialakított „privacy”-jét úgy igyekezett megvédeni, ahogy tudta, ami azt is jelentette, hogy nem látta értelmét a közügyekbe való „beavatkozásnak”, részvételnek sem. Erre vezethető vissza passzivitásuk jó része. Ide kívánczik annak megjegyzése, hogy *ez a konzervatívabb attitűd nem a mai politikai pártok dimenziójában értelmezendő*, bár az első szabad választások eredményei a városok közötti különbségekre e tekintetben is rávilágítanak.

Szombathely kedvezőbb adatai valószínűleg azzal magyarázhatók, hogy a polgárosodás más modellt követett — és a jelek szerint — *szélesebben érintette* az egész városi társadalmat is. Az „ellenzékiiségnek” mintha mélyebbek lettek volna a gyökerei, a város nyugati határmenti helyzete, a nyugati minták terjedése (Szombathelyen és a nyugati megyékben az osztrák tv-adások nézettsége ma is szinte általános) még az elzárkózás éveiben is többet tudtak az emberek *osztrák közvetítéssel* a nyugati világról, mint Kecskeméten vagy az ország északi és keleti területein élők.

Mindkét városban az 1940-es évek rendszerváltását megelőzően az *autonómiának* voltak határozottan kimutatható jelei, sőt, az autonómia a *közösség és az egyén szintjén* többé-kevésbé működőképesnek bizonyult. Elég itt utalni arra, hogy a város — Kecskeméten csakúgy, mint Szombathelyen — érdekeit képviselni tudta a megyei és az állami hatalommal szemben, talán határozottabban nyilvánult meg ez Kecskemét esetében, abból következően, hogy a város nem volt megyeszékhely, mint a Vas megyei Szombathely. Ez az autonómia esetenként az adott hatalommal szemben még a *konfliktushelyzetet* is vállalta, amire a 20-as, 30-as évek törvényhatósági üléseinek jegyzőkönyvei és a városi közgyűlések határozatai a jó példák sokaságát nyújtják. A mi szempontunkból ennél nagyobb és fontosabb jelentősége van az egyéni autonómiának. Nem célunk, hogy idealizáljuk a két világháború előtti társadalmi és politikai rendszert, azt azonban mégis megkockáztatjuk, hogy az adott szisztémában a bibói „szabadság kis körei” messze működőkéesebbnek és általánosabbnak bizonyultak, mint az ezt követő „szocialista” korszakban. A hazai helyzet természetesen — a maga korában sem — hasonlítható a nyugati országokéhoz, ahol az *önkormányzatokra* épülve széles körű autonómia alakult ki. Ebben az értelemben hazai viszonyaink között legfeljebb autonómia jegyekről, mintsem valódi, teljes körű autonómiáról beszélhetünk. Ez azonban semmit nem von le az értékéből, hiszen a városi autonómiának vannak hazai történeti előzményei, amelyekre a mai új önkormányzatok is építhetnek.

A felvétel során kísérletet tettünk annak feltérképezésére: hogyan ítélik meg a megkérdezettek a *lakosság tájékoztatását*. Úgy találtuk, hogy e tekintetben némi különbség volt a két város között, ugyanis a kecskemétiak — nagyrészt a belső lakóövezetekben — magas arányban (városi átlag: 61,1%) adtak pozitív választ, tehát a tájékoztatást kielégítőnek tartva. Viszont minden harmadik megkérdezett kifejezetten elégedetlen válaszokat adott. Szombathelyen viszont a megkérdezetteknek csak a 46 százaléka volt elégedett a tájékoztatással.

Tapasztalatunk szerint a *megyei napilapok* (sajnos mindmáig nincs egyik városban sem kifejezetten városi napilap) abból következően, hogy elsődlegesen megyei feladatokat kell ellátniuk, mindkét városban nagy olvasótáborral rendelkeznek. Átnézve a *Petőfi Népe*¹⁰ és a *Vas Népe*¹¹ c. napilapokat, az a kép alakult ki bennünk, hogy az előbbi lap szerkesztői jobban törekednek a helyi tájékoztatás sokoldalúságára, időnként tematikus számokat jelentetnek meg, a belpolitikai rovat munkatársai színesebben számolnak be a helyi eseményekről, a megye városainak, nagyközségeinek életéről, mint a Vas Népe újságírói. Úgy véljük, hogy a tájékoztatással való magasabb szintű elégedettség Kecskeméten jórészt erre vezethető vissza. A kecskeméti Petőfi Népe — benyomásunk szerint — a megyei napilapok között is a legjobban szerkesztett és kivitelezett napilapok közé tartozik, egyik erőssége éppen a várospolitika iránti érdeklődés.

Itt kell szólni a két városban rendszeresen megjelenő folyóiratokról, a kecskeméti *Forrásról* és a szombathelyi *Vasi Szemle* c. periodikákról. Ez utóbbi jelenti azt a fórumot, ahol a városra (és a szűkebb régióra) vonatkozó, tanulmányi szintű (hely)történeti, irodalmi, gazdasági és egyéb írások megjelennek. Olyan szellemi műhely alakult ki a Vasi Szemle körül, amely országosan is elismert. A folyóirat elsősorban az értelmiség körében olvasott, ennél fogva nem feladata az előbbieken érintett tájékoztatás. A Forrás c. kecskeméti havi folyóirat az 1970-es évek óta a hazai szociográfia — ezen belül elsődlegesen az Alföld — legjelentősebb műhelye. E folyóiratban viszonylag kevés olyan írás látott napvilágot, amely a város problémáival foglalkozott.

A Kecskemétről való kedvező kép alakításában szerepük volt a korábbi megyei vezetőknek (az 1970—80-as évek megyei párt- és állami funkcionáriusairól van szó), akiknek tudatos image-alakító tevékenységéből volt némi „haszna” a városnak is. Az írott és az elektronikus sajtóban olyan gyakorisággal talán egyetlen középváros sem szerepelt, mint Kecskemét. A város úgy került be a köztudatba, mint ahol mindig „történik” valami. Sok országos rendezvény (fesztivál, kongresszus stb.) kapott helyet Kecskeméten, ezeknek „jó

sajtójuk” volt. A vezetők kitűnő fővárosi kapcsolatainak (e kapcsolatok kiterjedtek a médiákon kívül a fűthetőségek és a felső pártvezetés fontos embereire is), és a működő lobbyk hatásos működésének tudható be, hogy a város az 1970-es évek során, sőt, a 80-as évek elején is, a *fejlesztési forrásokért* folyó versenyben *sikerrel* vett részt, bár az infrastruktúrája mindmáig kedvezőtlenebb, mint Szombathelyé. Az a publicitás, amely a város előző rendszerbeli életét kísérte, még azokban az években is „hozott valamit a konyhára”, amikor a korábbi dinamikus fejlődés megállt, és egyre jobban felszínre került az általános társadalmi-gazdasági válság. Megfigyelésünk és benyomásunk szerint a lakosság mintha kevésbé mutatott volna elégedetlenséget az egyre romló viszonyok miatt, mint azt a másik városban tapasztaltuk. Talán nem járunk távol az igazságtól, ha megkockáztatjuk: a publicitásból profitált a lokálpatriotizmus, a „kecskemétiség” és a lakosság is. Úgy tűnik: a kecskeméti „tűróképessége” erősebbnek bizonyult, mint a szombathelyieké.

Úgy véljük, hogy e témakörhöz tartozik — kissé közvetve — a *lakóhely megítélésének* a kérdése is. Felvetelünkben egy olyan kérdést szerepeltettünk, amely arra kereste a választ, hogy mely tényezőket határozzák meg a lakóhely városiasságát, illetve: *mitől város a város?* E kérdés szerepeltetésével az volt a célunk, hogy túllépve a közkeletű felfogáson, amely a városiasságot elsődlegesen az infrastrukturális ellátottság valamilyen szintjéhez kapcsolja, azt szerettük volna tudni, hogy milyen kritériumok mentén rendeződik a megkérdezettek tudatában a városiasság, mely értékeket minősítik olyannak, amelyek ezt kifejezik. A kialakult *érték-sorrend* a következő:

	Kecskemét	Szombathely
1. helyen	ellátottság (37,9 %)	ellátottság (58,3 %)
2. helyen	hagyomány (18,1 %)	közéletiség (17,1 %)
3. helyen	közéletiség (16,0 %)	kultúra (17,1 %)
4. helyen	idegenforgalom (4,5 %)	beépítettség (2,5 %)
5. helyen	beépítettség (4,5 %)	hagyomány (2,5 %)
6. helyen	kultúra (3,9 %)	idegenforgalom (1,2 %)
	nincs válasz: 18,1 %	nincs válasz: 1,3 %.

A két város érték-hierarchiájában a leginkább szembeötlő különbség a *hagyományok* szerepének a megítélésében, súlyában tapasztalható. Kecskeméten a hagyományok előkelő helyezése a szerves fejlődéssel, a száz éves városi léttel, bizonyos paraszt-polgári értékek fennmaradásával és továbbélésével hozható kapcsolatba, azzal, hogy az egykori tanyás mezőváros őslakosságának leszármazottjai — a nagyarányú bevándorlás ellenére — még mindig jelentős súlyt képviselnek a város mai társadalmában. Szombathelynek, a polgárvárosnak nincsenek erős hagyományai, viszont a kultúrát mint értéket jóval nagyobb arányban tartják városalakító tényezőnek, mint Kecskeméten. Kissé ellentmondásosnak tűnik Kecskeméten az, hogy a kulturális intézmények nagyarányú fejlesztése ellenére a kultúra mint érték, mint városalakító tényező az érték-sorrendben az *utolsó helyre* került. Érdekes viszont, hogy a közéletiség mint városalakító érték mindkét városban azonos arányú válaszokat eredményezett. Ezzel szemben viszont abban tapasztaltunk jelentős véleménykülönbséget a két mintában, hogy Kecskeméten tizennégyszeres arányt képviseltek azok, akik az általunk felsorolt városalakító tényezők közül egyet sem választottak, illet nem jelöltek meg. Az értékekre vonatkozó kérdésekre kapott válaszokat lakóövezetek szerint vizsgálva feltűnik, hogy a perifériális városrészek lakóinak többségének nem volt véleménye, illetve az infrastrukturális ellátottságot szerepeltette az érték-sorrend csúcán. Ez arra utal, hogy e városrészek ellátottsága rossz, az itt élők szemében az *ellátottsághoz kötődik a város városiassága*.

*

Jelen írásunk a két város összehasonlító kutatásának csak néhány eredményét mutatta be. Többre terjedelmi okokból nem vállalkozhattunk. Annyit az elmondottak is bizonyítanak, hogy sok új ismeretet szereztünk, amelyeknek fényében a két várost, és a hazai középvárosi fejlődés útjait is talán világosabban látjuk és értelmezzhetjük.

IRODALOM

- 1 *Torkos Veronika*: Városi társadalom és várospolitikai Kecskeméten = Társadalomkutatás, 1991. 1.
- 2 *Kárpáti Zoltán*: Városszerkezet és a polgárosodás esélyei Szombathelyen = Társadalomkutatás, 1991. 1.
- 3 *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két világháború között = Valóság, 1976. 4—5.
- 4 *Kárpáti i. m.*
- 5 *Fehér Károly* (szerk.): Szombathely 1777—1927. Szombathely, 1927
- 6 *Bauer Jenő*: Éhen Gyula és kora. Szombathely, 1934. Szepesházy Róbert (szerk.): Szombathely története, leírása, statisztikája, cím- és névtára. Szombathely, 1937., illetve *Fehér Károly* (szerk.): Szombathely 1777—1927. Jubiláris Emlékalbum. Szombathely, 1927
- 7 *Erdei Ferenc*: Magyar város. (Hasonmás kiadás) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974
- 8 *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963
- 9 *Mucsi István*: A kecskeméti településfejlesztési politika tükröződése a Petőfi Népe c. megyei napilapban. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1989
- 10 *Mucsi i. m.*
- 11 *Tokaji Nagy Erzsébet*: A szombathelyi településfejlesztési politika tükröződése a Vas Népe című megyei napilapban. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1987

SZEGÉNY BŰNÖSÖK

Gönczöl Katalin: Bűnös szegények
(KJK. Budapest, 1991)

Az elmúlt évtizedek, a válság, a rendszer-váltás megértéséhez erőteljesen hozzájáruló *fehéren feketén sorozat* legújabb kötete a kriminológia háza tájáról tudósít. A társadalomtudományok gondoskodó figyelmét mindig magára vonó jelentős társadalmi problémahalmaz a devianciák jelensége. (Gönczöl Katalin könyve a perifériára sodródó társadalmi csoportok bűnelkövetésének szociológiai elemzését kíséri meg. A mű legérdekesebb hozadéka a büntetőpolitika és a szociálpolitika határainak meghúzása)

A kérdésnek tekintélyes története van, amiről bő tájékoztatást kapunk a hagyományos történelmi periodizáció segítségével. A polgári liberális társadalmaktól a jóléti állam válságáig, illetve a svéd modellig terjed a történeti ismertetés. A *Hobsbawn*, *Engels* és *Marx* fogalmaival jellemzett klasszikus kapitalizmus gondolkodói Gönczöl szerint a „hatalmi rangra emelt liberalizmus” csapdájában, a darwinizmus hatása alatt igen nehezen tudtak kikeveredni abból a szellemi zsákutcából, amely a szegények biológiai alacsonyabbrendűségének előfeltételével közelítette a problémát. Sajnálatos módon itt egy sorba kerül a szociológia-teremtő *Comte*, *Spencer*, a liberalizmus egyik legnagyobb humanista klasszikusa *Mill* és a büntető-filozófiában méltán rossz hírbe keveredett *Cesare Lombroso*. A szociológia egy másik klasszikusa — bár ő is a „liberális polgárság ideológusa” —, *Durkheim* kínálja a megoldást a kisközösségi kohézió erősítésével. *Durkheim* kedvenc szociológusa a devianciák kutatóinak, azt azonban gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy e szerző egyik legfőbb érdeme ezen a területen multikauzális szemléletmódja.

A szerző főleg a történeti fejezetekben, de máshol is elköveti azt az igen gyakori hibát, hogy összecsúszo szférákként ábrázolja a tudo-

mány, az ideológia, a politika, sőt a jogpolitika térrésumait. A tudományos eredmények azonosítása az ideológiával leértékeli, míg ezen eredmények közvetlen politikává, illetve joggá válása ugyanilyen igaztalanul felértékeli a tudományt. A századforduló Magyarországon például minden bizonnyal a régió sajátos fejlődésének köszönhető (amit egyébként Gönczöl is említ), hogy elmaradt a manchesteri kapitalizmusra jellemző szegénység-pőnzalizálás és kevésbé a korabeli tudomány által a szegényekről adott „differenciált ábrázolás”.

A reformkortól kezdődő társadalmi átalakulásokat olyan szellemi teljesítmények kísérték, amelyek bizonyos tekintetben máig őrzik érvényességüket. A korabeli gondolkodók világosan látták a bűnözés és a gazdasági-társadalmi tényezők kapcsolatát, tudták, hogy a büntetőjog nem oldhatja meg a szociálpolitikai feladatokat, korszerű ajánlásokat tettek a törvényhozónak. A jogalkotás azonban autonóm terület, sajátos érdekek ütközésének terepe. De még a legjobb szándék megléte esetén is a helyes büntetési elvek kodifikációja sem vezetett szükségképpen a kívánt eredményre.

A szerző szerint a II. világháború előtti büntető joggyakorlat embertelenségének legfőbb oka az uralkodó elit válságmenedzselési deficitje, amelynek következtében az nem tartotta feladatának a bűnözés társadalmi szintű kezelését, és az egyéni szabadság garanciái elvesztek a büntetőjog nem kellően humanizált útvesztőiben.

A háború után a nyugati jogi gondolkodásba visszakerült a természetjogi érvelés, a joggyakorlatba pedig a humánus megoldások preferálása. Ekkor vált ismét az egyén szabadságának joga, a kompetícióra épülő politikai rendszer egyik eredményeképpen, figyelmen kívül

hagyhatatlan értéké. Erre a történeti tapasztalatokon túl azért is szükség volt, mert a válságból való kilábalás egyik legfőbb eszköze az állam lett.

A kriminológus szerző részletesen elemzi a háború előtti amerikai társadalomtudományi iskolákat, hogy bemutathassa a pszichológiai szemléletmódra épülő treatment-ideológia csődjét a bűnözés és a szegénység társadalmi kezelésében. A csőd szükségszerű volt, hiszen — mint *Gönczöl Katalin* nagyon helyesen hangsúlyozza — a konkrét, egyedi esetek vizsgálatában szinte soha nem jelenik meg az általános, vagyis az individuálszociológiából magyarázhatatlannak a szociológiai tömegjelenségek. A treatmentet, kezelést központba állító büntetőfilozófia a bűnelkövető személyiségének szánt központi szerepet az ítélkezés során. Ebből következően a személyes garanciáknak teret engedő tetterányos szemléletmód háttérbe szorult. Az okokat keresve a szerző eljut az amerikai jogrendszer sajátosságához, a precedensekre épülő jogfejlesztési technikáig. A határozatlan tartalmú szabadságvesztés embertelen, a garanciákkal nem törődő gyakorlata azonban nem elsősorban a precedensrendszer rugalmas, a hagyományos jogi kötelekeket figyelmen kívül hagyó, a kísérletezéseknek teret engedő jellemvonásának volt köszönhető. Hiszen jogdogmatikai szempontból az ilyen jogrendszer ugyanolyan merev lehet, ugyanannyira ellenállhat az újnak, mint a törvényi jogalkotásra épülő kontinentális jogrendszerek. Magyarázatot éppen a treatment gyakorlat (átmeneti) megszűnésének körülményeiben találhatunk. Azon túl, hogy nyilvánvalóvá vált nem hatékony volta, éppen az emberi jogok klasszikus, első vonalának háború utáni reneszánsza tette lehetetlenné az angolszász jogrendszerekben is a tettes központú büntetőszemlélet korlátlan alkalmazását. A neoklasszikus büntetőjog feléledését csak erősítette a jóléti rendszer évtizedekkel későbbi csődje.

A kriminológusoknak tehát el kellett gondolkodniuk azon, hogy hogyan egyeztethető össze az egyén szabadság-garanciáit figyelembe vevő büntetőjog a szociálpolitikai szempontokkal. „A felelősségrevonás mindig csak az egyénnel szemben érvényesülhet — a garanciális jogvédelem sérelme nélkül nem vonhatók be a bűnözés elleni általános küzdelem stratégiai eszközei.”

Az emberi jogok konjunktúrájának szemszögéből érthető meg a nyugat-európai jog-

rendszerek eltérő fejlődése. A szabadságjogok és a szociálpolitikai szempont egymásmelletti-sége '45 után Európában mint az emberi jogok két generációjának összeegyeztetési problémája jelent meg. Mint az mára kiderült, a jóléti állam koncepciója a liberális politikai programokkal való együttélésre kényszerült, a helyes arány humánus és hatékonyság között különböző racionalitások összehangolását igényli.

Gönczöl Katalin könyvében a skandináv modell tárgyalása hangsúlyos, központi szerepet kap érvelésében. A nagyon erős állami szociálpolitika, kiépített intézményi hálózat és bejáratott technikák ellenére a bűnözés emelkedése nem csökkent. A hetvenes évek végére általánossá vált a jóléti rendszer hátulütőinek tárgyalása, megkezdődött a merev, drága, az egyént kiszolgáltatottá tevő és nem hatékony rendszer felülvizsgálata. A skandináv szociálpolitikának a bűnözők reszocializációjával foglalkozó részét érintő reformelképzeléseket nem titkolt szimpátiával ismerteti a szerző. *Nils Christie* kiindulópontja a modern tömegtársadalmak elidegenítő sajátossága, ahol a társadalom elesett rétegeit a hagyományos értékek megvonásával már nem lehet hatékonyan fenyegetni. A kisközösségeket szerinte kohéziós erejük növelésével alkalmassá kell tenni a „közösségi bíraskodásra”. Az olvasónak *Malinowski* tabukat sértő és azt differenciált szankciókkal büntető bennszülöttei jutnak eszébe és ezzel együtt az is, hogy a modern kor társadalmainak túl sok karakterisztikumát kellene az ilyen típusú „emberarcú bíraskodáshoz” figyelmen kívül hagyni. „A konfliktusrendezés civilizációja” ismét az egyéni szabadság és humánus háttérbeszorulásával fenyeget.

A mű második felének nagy része a „létező szocializmus” válságának a szociálpolitikát és a büntetőpolitikát érintő részeit tárgyalja. A gazdaságtól az értékek világáig minden területet érintő válság volt ez, aminek nem elhanyagolható oka többek között az, hogy a hatalmi berendezkedés eleve „válságkezelésre rendezkedett be”.

A magyar társadalmi folyamatok vázlatos ismertetéséből csak egy momentumot emelek ki: a gondoskodó állam túlvállaló jellege megteremtette a „kölcsönös normaszegésekből származó hasznok cseréjének” mechanizmusait és paternalista, a hatalomnak nagy teret engedő gondolkodásformákat szentesített. *Sajó András* 1988-as jogtudatvizsgálata szerint a megkérdozettk körülbelül fele szerint a bűnözés elleni in-

tézkedésként az ítélkezés a legkívánatosabb, míg egyéb társadalmi-gazdasági teendőket még az ítélkezés mellett is csak igen kevesen gondolnak fontosnak. Ez egybevág avval az eredménnyel, mely szerint a bűnözés okai között kétszer annyian említették a jellemhibát, mint a makrotársadalmi problémákat. (Bár jelentősnek értékelték a családok bomlásának tényezőjét.) E példával csak arra szeretnék utalni, hogy az ilyen típusú válságból sokkal nagyobb erőfeszítéssel, több időt igénylően lehet csak kilábalni. A jogtudat ilyen sajátosságait szem előtt tartva lehet csak bízni a civil társadalom jótekonny hatásában.

„A szegénység és a bűnözés reprodukciójának összefonódása” című fejezet egy konkrét vizsgálat ismertetése, szűken vett szociológiai-kriminológiai elemzés 20 oldalon. A *Bourdieu*-i kiindulópont szerint a család mint az életformában átörökítendő értékek, normák, minták szocializációs terepe a vizsgálat tárgya. Részletes képet nyerhetünk a bűnözés és a szegénység „sajátos keresztmetszetében” levő 123 családot tartalmazó minta halmozódó hátrányairól és ennek megfelelően halmozódó devianciáiról. A bűnelkövetők több generáción öröklődő családi adottságai, a többgenerációs lemaradás átörökítése és nem utolsósorban e rossz reprodukciós folyamatot erősítő intézményrendszer elemzése során „bizonyítást nyert az a hipotézis, miszerint a bűnelkövetés családi keretek között megvalósuló társadalmi reprodukciója a legszegényebb rétegekben igen intenzív”. *Gönczöl Katalin* sorra veszi a vizsgált csoportok társadalmi státusát jellemző szokásos faktorokat. Érdemes megfigyelni *Szabó Dénes* figyelmeztetését a Magyar Tudomány 91/4. számában: „...az igazságszolgáltatási dráma szereplőinek társadalmi státusa eleve kihat az igazságszolgáltatás működésére és a lehetséges ítéletre. Elvileg azt jelenthetjük ki, hogy a bűncselekmény lényegét nem a jog fejezi ki, hanem maga a társadalmi struktúra világítja meg.”

A könyvnek az intézményrendszer bírálatával foglalkozó része az, ahol a szerző a leginkább avval a szociálpolitikával foglalkozók, egyenlőbb esélyeket preferáló értékkiindulópontját, sajátos érvelési technikáit, nyelvezetét: „az érdekelttség, új típusú szabályozók megszüntették a munkahelyi szociálpolitikát”; „az iskola mint a tömeges felfelé mobilitás csatornája”.

A mű utolsó, egyik legfontosabb része a jog megoldási lehetőségeivel, a tudós által ajánlott

eszközökkel foglalkozik. A büntetőjog gyakorlatainak tapasztalatai világossá tették, hogy a jog és különösen a büntetőjog alkalmazatlan eszköz bizonyos társadalmi bajok kezelésére. Sajnálatos történelmi tapasztalataink vannak a korlátlan hatalom represszív, büntetőszankciót alkalmazó hajlamáról. A 60-as évek közepén lassan indult meg az a máig tartó folyamat, amely a klasszikus garanciális szabályokat beépítette a büntetőjogba. Negatív szabadságokról van itt szó, hiszen a büntetőjog csak ezek befogadására képes, más szavakkal a jog szintjén is elválik egymástól a negatív szabadságjogokkal körülbástyázott büntetőpolitika és az állami szerepvállalást igénylő, vagyis pozitív szociális jogokat érvényesítő szociálpolitika.

A szerző, engedve a már említett tudomány-túlértékelő hajlamának a hazai kriminológia szerepét a büntetőpolitika alakításában látja. Az elkövető személyiségét figyelembe vevő büntetőfilozófiát ajánló kriminológusok gyakran elhanyagolták a személyiségvéddé évszázados garanciákat is, nehezen kerültek be az érvelésbe az emberi jogokra, az egyéni méltóságra való hivatkozás (lásd például az szigorított őrizet jogintézménye feletti, *Gönczöl Katalin* által is említett, elméleti és jogdogmatikai vitát).

A sok formában visszatérő ütközést a büntetőpolitika és a szociálpolitika között *Gönczöl Katalin* az individualizáció dogmatikai és jogalkalmazási eszközeivel látja megoldhatónak. „(Az individualizációt) alkalmas eszköznek tartom a formális jogegyenlőséggel teremtetett tényleges egyenlőtlenség korrigálására.” Hatékony büntetőpolitika azonban az individualizáció segítségével is csak az intézményi környezet visszaszolgáltatásának, a szemléleti akadályoknak a legyőzésével érhető el. A kriminológus szerző által ajánlott humánus, tehát igazságos büntetési rendszer olyan ma még meg nem levő jogi technikákat és azt működtető intézményeket feltételez (széles körű pártfogói hálózat, korszerű börtönrendszer), amelyekhez egyrészt szemléleti változás kell a végrehajtó apparátuson belül is, másrészt a pártfogói rendszerbe erős korlátokat kell építeni, hogy elkerülhető legyen az elkövető személyiségi jogainak megsértése szociálpolitikai segítség címen. Itt szeretném megemlíteni, hogy e fontos és a témához szakértőként közelítő munkában is, ahogy a jogtudomány csaknem egész területén, enyhe zavar tapasztalható a jog fogalmával, társadalmi minőségével kapcsolatban. E műben — ahogy bizonyos tisztázatlan-

ság volt tapasztalható a tudomány, ideológia, politika és jog kapcsolatrendszerét illetően is — a jognak egy leegyszerűsített, pusztán a jogalkotásra és néhol a jogalkalmazásra koncentrált megközelítését találhatjuk, amikor kifejezetten jogról van szó. Megkönnyítette volna a jogi eszköz lehetőségeinek célirányos feltárását (és mellesleg a tudomány és jog kényes kapcsolatának tisztázását is) az — elszórtan megemlített — jogelvi, jogdogmatikai réteg szisztematikus bevonása a vizsgálatba.

Nehéz szembenézni a valósággal. A perifériás társadalmi csoportok valószínűleg hosszú távon megőrzik jelenlétüket és bűnözési aktivitásukat, velük szemben az alternatív, kevesebb megterhelést jelentő büntetőeszközök kétes hatásúak, abból az egyszerű összefüggésből következően, hogy e rétegeknek kevesebb veszte-

nivalójuk van és a fenyegetett értékek számukra kevésbé jelentősek.

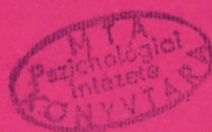
Gönczöl Katalin könyve az általa tárgyalt társadalmi problémákkal erősen terhelt világunkban nagyon jó időben jelent meg, és így hozzájárulhat e kérdések fogalmi tisztázásához. A kriminológusnak ismernie kell a jog határait, ennek a határnak a meghúzására is vállalkozott a szerző. „A szociálpolitika és a büntetőpolitika nagyon célirányos együttműködése” kemény jogpolitikai, jogdogmatikai, jogalkotói, jogalkalmazói munkával rövid távon elérhető. Az „olyan társadalmi légkör, amelyben újra felépülnek az öntevékeny, természetes kisközösségek, hatásukra pedig növekszik a tolerancia” — nos ezt óhajtani lehet, várni rá és ettől várni a megoldást azonban döreség.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az **AKA-PRINT** Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám 9119598
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 8,75 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231—2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1991
2-3

1992-05-7

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Levélcím: 1250 Budapest Pf. 20.

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és
a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.,
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 200, Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

SOMLAI Péter, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

FARKAS Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, MNME

VASTAGHNÉ MELEG Csilla, a szociológiai tudomány kandidátusa, JPTE Szociológiai Tanszék

N. SZABÓ József, a politikatudományok kandidátusa, főiskolai tanár, BGYTF

SZPIRULISZ Ildikó, a filozófiai tudományok kandidátusa

JÓZSA Zoltán, egyetemi főtitkár, Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem

NÉMETH Zsolt, egyetemi hallgató, ELTE BTK

TARTALOM

Tanulmányok		
5	Somlai Péter	A formázás módjai (Összehasonlító elemzések szocializációs elméletekről) II.
29	Gyekiczky Tamás	Korszakváltás határán (Európa foglalkoztatási trendjeiről)
43	Tagányi Zoltán	A modernizáció agrár talapzata, avagy a gyáripari kapitalizmus versus falusi néma ipari forradalom
59	Farkas Zoltán	Az érdekerő és a hatalom fogalma
Műhely		
81	Vastaghné Meleg Csilla	Egészségérték és intézményes befolyásolás
89	N. Szabó József	Értelmiség és rendszerváltás (A koalíciós pártok értelmiség-politikája 1945-ben)
Konferencia		
106	Szpirulisz Ildikó	A Cseh és Szlovák Köztársaság, Lengyelország és Magyarország az Európai Közösségbe vezető úton
Könyvszemle		
110	Józsa Zoltán	Hernádi Miklós: Amit minden férfinak tudni kell a házasságról és a törvényszerű (?) alulmaradásról
112	Németh Zsolt	Parlamenti választások 1990

CONTENTS

Papers		
5	Somlai, Péter	Arts of Shaping II
42	Gyekiczky, Tamás	At the Threshold of a New Period (On the Employment Trends of Europe)
43	Tagányi, Zoltán	The Agrarian Base of Modernization
54	Farkas, Zoltán	The Concepts of the Force of Interest and the Power
Workshop		
81	Vastaghné Meleg, Csilla	Health Value and Institutional Influence
89	N. Szabó, József	The Intelligentsia and Systemic Change (The Policy of the Coalition Parties Related to the Intelligentsia in 1945)
Conference		
106	Sziprulisz, Ildikó	The CSR, Poland and Hungary on the Way to EC
Book Review		
110	Józsa, Zoltán	Hernádi Miklós: What Should be Known by Each Man about Marriage and His Inevitably (?) Lost Position (in Hungarian)
112	Németh, Zsolt	Parliamentary Elections 1990 (in Hungarian)

A FORMÁZÁS MÓDJAI

(Összehasonlító elemzések szocializációs elméletekről)

II.

Bennünk készülő társadalom

Napjainkra rendkívül kitágult a szocializációs jelenségek kutatási területe és sokkal összetettebbnek képzeljük el azt a fogalmi keretet, mely alkalmas lehet egybefogni és tartalmasan vizsgálhatóvá formálni e jelenségeket. A következő rész végén majd megkísérlem vázolni ezt a keretet és az általa közrefogott területeket. Mielőtt azonban rátérnék az újabb kutatási irányokra, szükséges lesz az időben visszakanyarodni egy korábbi elmülethez, s a szocializáció folyamatának reprodutív értelmezéséhez. A most tárgyalandó kérdésektől a 60-as évek sok kutatója elfordította érdeklődő figyelmét. Napjainkra azonban kiderült, hogy érdemes újragondolni sok mindent, amit *Hegeltől E. Durkheimen és S. Freudon át T. Parsonsig és J. Habermasig* teoretikusok megfogalmaztak a társadalmasodó emberről és a társadalom világának keletkezéséről.

4. A kulturális determinizmustól a történelem felé

Azoknak a szociológusoknak és etnológusoknak a nézőpontjából, akik *E. Durkheim, T. Parsons* vagy *B. Malinowski* elveit, illetve a strukturalisták szempontjait követik, a szocializáció alkalmazkodást és mintakövetést, a szociális világ és a kultúra elsajátítását jelenti. Eszerint a felnövekedés, egy kultúra és társadalom tagjává válás folyamatának lényege az, hogy csecsemőkortól át vesszük környezetünk tudását és mintáit, szabályait és szempontjait. Ezt olyan folyamatnak gondolta a kutatók többsége, melynek során újratermelődnek az egyéni ismeretek, készségek, szükségletek és magatartások, velük együtt pedig a társadalmi struktúrák, intézmények és kulturális sztereotípiák, jelentésrendszerek.

A 20. századi etnológia és szociológia ilyen mondanivalója egybecsengett a modern lélektan több irányával és elméletével. Mind a pszichoanalízis, mind pedig a szociális tanulás elméletei abból indultak ki, hogy az újszülött mentális fejlődését megszabják környezetének tagjai, főként szülei. Ezt a szabályozási folyamatot az én és a lélek, a tudat és a tudattalan szerkezetére hivatkozva értelmezték az analitikusok, míg az inger-reakció sémáiban gondolkodó kutatók a szülői kondicionálás és mintaadás, a jutalmazások és büntetések terminusaiban fogalmazták meg. Társadalomelméleti szempontból tehát mind a „felettes én” hatalma, mind pedig a

kondicionálás mechanizmusai (s ezekhez kapcsolódóan a társas világ hatásairól, a „beilleszkedés” vagy a „biztonság” követelményeiről szóló szociálpszichológiai magyarázatok is) az egyénfejlődés reprodukív jellegét emelték ki.

Az említett tézisekkel megmagyarázhatónak tűnt az, hogy a kulturális jel- és normarendszerek folyamatossága, illetve társadalmi viszonyok újratermelése miként jár együtt az emberi jellem és személyiség, az ismeretek és motivációk reprodukciójával. Úgy látszott, hogy az „azonosulás”, a „mintakövetés”, a „szerepátvétel” és a hozzájuk csatlakozó fogalmak körében kielégítő magyarázat adható arra, miként nyúlik nemzedéken át a „bennünk keletkező társadalom”. Voltak továbbá fontos történeti okai is annak, amiért ezeket a társadalomelméleti koncepciókat az vizsgálati szempontokat a 30-as évek után még inkább elfogadták az etnológusok és szociológusok. A fajelmélet fasiszta eszméinek visszahatásaként e fogalmakkal fejezték ki a humanista társadalom- és a kultúraelméletek üzenetét: nem a természet erői, nem a születés és a fajilag tökéletes jegyek, szociális és kulturális hagyományai, hatalmi rendje és nevelési szokásai felelősek az emberi értékért és normatív rendszerekért, hitekért és balhitekért.

A rétegspecifikus szocializációnak az előbbiekben elemzett kutatási irányai tovább próbálták bővíteni a reprodukív szempontok alkalmazási területét és érvényességi körét. Ugyanebbe az irányba hatott a 60-as években a marxizmus és a strukturalizmus térhódítása. Mindkét elméletrendszer hozzájárult ahhoz, hogy a kutatásokban háttérbe szorultak, illetve fel sem merültek olyan szempontok, melyek az egyének produktív szociális létformáira, cselekvési kompetenciáira, valóságteremtő tevékenységeire vonatkoznak. A szocializáció ezáltal nem látszott másnak, mint végleges és megmásíthatatlan erők működésének, olyan folyamatnak, melynek tárgyai, nem pedig szubjektumai az egyének, akik — akarják vagy sem — újjáteremtik a társadalom és a kultúra struktúráit, illetve az általuk determinált létet.

Ezt a szemléletet támasztották alá a szocializációval kapcsolatos etnológiai kutatások is. A 20-as évek óta mind gyakrabban végeztek terepmunkát távoli vidékeket a kutatók s a 60-as évekig sokféle összehasonlítás készült egymástól különböző törzsekről, népekről, kultúrákról. Elegendő lesz talán azt az elemzést, *Margaret Mead* óceániai kutatásait említeni, ami a szociálanropológiai bevezető előadások és kézikönyvek egyik leggyakoribb példája. Idézzük fel újra híres tanulságait⁴⁰: „Ha a tipikus arapes férfi vagy nő viselkedését mint mundumugor férfi vagy nő viselkedésének ellentétét szemügyre vesszük, a bizonyítékok túlnyomóan a társadalmi meghatározottság erejének javára szólnak. Máshogyan nem tudjuk megmagyarázni azt a szinte teljes egységet, amelyben az arapes gyermek megelégedett, passzív, nyugodt személlyé fejlődik, míg a mundumugor éppen olyan jellegzetesen heves, erőszakos, nyugtalan emberré. Csak a belső kultúra egészének a növfélben lévő gyermekre gyakorolt hatását okolhatjuk az ellentétes típusok kiformalódásáért. Kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy az emberi természet szinte hihetetlenül képlékeny és szinte pontosan viszonyul az ellentétes kulturális viszonyokhoz.” A nemi és családi szerepek tartalmáról szóló

tanulások foglalatosa pedig, ami kifejezte a szocializáció reprodukív értelmezésének lényegét, így hangzik⁴¹: „Ezek tehát kulturális alkotások, és minden nemzedéket, nőt, férfit egyaránt megtanítanak hozzájuk alkalmazkodni.”

A kulturális determinizmus szempontjai sokáig irányították az antropológiai kutatásokat. A törzsi, etnikai és nemezi kultúrák összehasonlításaival is e determinizmus állandónak vélt elemeit és szerkezeit próbálták számba venni a „kultúra és személyiség” antropológiai elméletének szellemében.⁴² A 40-es évektől ennek jegyében kezdtek el sok országra kiterjedő, összehasonlító szocializációs kutatásokat.⁴³ Főként a csecsemőgondozás módjai és technikái foglalkoztatta az antropológusokat, akik — lélektani szemléletük alapján — két csoportba: a freudizmus, illetve a behaviorizmus hívei közé tartoztak. E szemléleti különbségek nagyon fontosak, hiszen emiatt értelmezték másként ugyanannak az étkezési eljárásnak vagy tisztálkodási szokásnak a jelentését. Mégis, e különbségek ellenére mindkét irányzat hívei úgy gondolták, hogy a kultúrák véglegesen, vagyis teremthető alternatívák nélkül határozzák meg a csecsemőgondozás és gyermeknevelés normatív és szociális kereteit (helyes gyakorlatának módozatait, a követendő értékeket és szankciókat, a résztvevők körét stb.), ezek a keretek viszont determinálják a személyiséget. Ezért folytatják majd felnőtként az adott kultúrához tartozó emberek ugyanezt a nevelési gyakorlatot, tartják fenn kultúrájukat stb.

A kulturális determinizmusról sokféle vita folyt. Ezekre nem térek ki, s nem kívánom itt követni az etnológiai elméletek változásait. *M. Mead* módszerének és szemléletének kritikáit, illetve az összehasonlító kutatások további alakulását. Azt sem kívánom firtatni, hogy mit lehet megmagyarázni a „felettes én” hatásával és mit a „kondicionálás” mechanizmusával. Inkább egy másik kérdést tennék fel, azt, hogy ha a „szocializáció”-t kizárólag reprodukív folyamatnak gondoljuk, akkor hogyan értelmezzük a változásokat és a történelmet? Ha az újabb nemzedékek mindig azt tanulják meg, ami már addig is létezett, és így teremtik újra és újra elődeik kultúráját, akkor miért és hogyan változnak meg (ha egyáltalán változtak) a személyiség és a jellem típusai? S miként változnak (illetve: változnak-e egyáltalán) a társadalmak és kultúrák, bennük az intézmények, a nemi és családi viszonyok, szimbolikus tartalmak és normák, ha a gyerekek úgyse tehetnek mást és másként, mint amit és ahogyan szüleik? Továbbá: milyen szerepe van az emberek különböző életútjainak, egymástól eltérő történetének, fejlődésüknek abban a nagy változatlanságában, amit ugyanazon kultúrán és társadalmon belül mégis találhatunk?

Ezeket alapvető kérdéseknek gondolom s úgy látom, hogy jelentőségüket alátámasztották az utóbbi idők szocializációs kutatásai. Az idevágó számtalan példa közül kettőt emelek ki: a gyermekiség mentalitástörténetének, illetve az erkölcsi szabályok szocializációjának témáit.

A gyermekkor lelki sajátosságai csak a 60-as évektől kezdték foglalkoztatni a történészeket. Addig még francia nyelvterületeken, *E. Durkheim* és iskolája, illetve az „*Annales*” hazájában sem igen vizsgálták érdemben a nemi és életkori kategóriák, szerepek, magatartásnormák történetét, illetve a velük kapcsolatos mentalitástörténeti kérdéseket, így például a csecsemőgondozási hagyományok társadal-

mi összefüggéseit, a kortárs-csoportok funkcióinak és fajtáinak korszakos változásait. A társadalomtörténet alig tudott (s még ma is meglepően keveset tud) arról, hogyan különültek el és fonódtak össze a nők és férfiak, lányok és fiúk, gyerekek és felnőttek fizikai „zónái”, miként alakult az emberek időtöltése, hogyan terjedtek el különböző tömegfogyasztási cikkek városban és falun stb. Sok teendő van még a magánélet intézményeinek — s az ezzel összefüggő társadalom- és mentalitás-történeti kérdések — elemzésében is.

Mindezzel először egy „amatőr” történész, *Ph. Aries* foglalkozott 1960-ban megjelent monográfiájában.⁴⁴ Kutatásainak legfontosabb tanulsága az, hogy a középkori kultúra „miniatűr felnőttéket” látott a gyerekekben és ez csak a felvilágosodás sodrában változott meg. Ettől kezdve fedezte fel az európai ember mindazt, amit ma már triviálisnak tartunk a gyermekiségről. Hiszen triviálisnak véljük a szülői kötelességeket (például a gyerekek életkori fejlődésével, ismereteivel, ügyességével és tanulmányaival kapcsolatosan), a nevelés családi és iskolai megosztását, a gyerekek előtti kommunikáció szabályozását, a kicsik és nagyobbak életkorok szerinti elválasztását. Ami azonban a „gyermeki”-ről kialakított képünkben, elvárásainkban és normáinkban magátólértetődőnek számít, az egyáltalán nem „természetes”, hanem nagyon is történelmi eredmény. Eredménye annak, hogy kifejlődtek a nyilvánosság és az intimitás új zónái, a rokonság és család új funkciói, szerkezetei, hogy kialakultak a köznapiság sztenderjei és az életvitel ehhez igazodó normái, hogy Európában fokozatosan általánossá vált a tankötelezettség, az alapfokú oktatás, az írás és olvasás, s mindezzel szoros összefüggésben széles körben terjedtek el új lélektani és pedagógiai ismeretek a személyiség fejlődéséről, az életkori és nemi sajátosságokról stb.⁴⁵

A modern lélektan új ablakokat nyitott meg az emberi tettek, állapotok és magatartások szemlélésére. Az egyik ilyen nézőpontból az egyén fejlődésének szakaszai és szintjei tűnnek fel. Igaz, hogy e fejlődés szabályszerűségei közül sok minden homályos és bizonytalan még a 20. század vége felé is. De az világosan látszik, hogy a szocializáció folyamatai nemcsak a kultúrák és társadalmak változásaival függnek össze, hanem a személyiségével is, s hogy a makrostruktúrák története mellett ezt, az egyén életútját és társas létének egész mikrotörténelmét is számításba kell venni.

A gyermek- és fejlődéslélektan területéről választom a másik példát, az erkölcsi szabályok fejlődésének témáját. Az idetartozó kutatások ilyen kérdésekkel foglalkoznak: miként változik az életkorral az erkölcsi fogalmak („jó–rossz”, „helyes–helytelen”, „igazságos–igazságtalan”) jelentése, orientáló ereje és jelentősége; milyen morális szabályok alakulnak ki e változások közben; e szabályok érvényessége milyen erőktől (pl. fizikai erő, tekintély, hagyomány, szokás, meggyezés, racionális érv, elvi igazság) függ; hogyan teremtenek szabályokat együttműködések (pl. közös játékaik) során a gyerekek s milyen hatásai vannak a szabályalkotásnak az erkölcsi tudatosságra és a további döntésekre. E téma körvonalait ugyancsak francia tudós, *Jean Piaget* rajzolta meg évtizedekkel ezelőtt, még 1932-ben megjelent munkájában.⁴⁶ *Piaget* elmélete szerint morális

fogalmaink változása éppúgy, mint logikánk és szimbólumképzésünk szabályszerű, életkorok szerint következő szakaszonként halad. Ezeket a szakaszokat a gyerekek nem cserélhetik fel és nem ugorhatják át. Az út megfordíthatatlanul vezet az egocentrikus erkölcsi heteronómiától az autonómia irányába. Az első szakaszok az abszolút érvényességi igények (illetve a szülőknek, mint abszolút tekintélyeknek) elfogadása és a kötelező érvényű konformizmus korszakát tartalmazzák. Innen a „naiv realizmus”-on túlra, a morális autonómia szakaszához a másokkal folytatott együttműködésen, a részvétel tapasztalatain és a racionális érvényességen keresztül vezet a fejlődés.

A 60-as évek után sokan ellenőrizték és fejlesztették tovább több irányba J. Piaget téziseit.⁴⁷ A kutatók egyik csoportja az erkölcsi nevelés kérdéseit a személyiségfejlődéssel összefüggésben állította előtérbe, míg mások a társas készségekkel kapcsolatban vizsgálták. Többen foglalkoztak azzal, hogyan befolyásolják a fogalmak és ismeretek a cselekedeteket, illetve viszont: miként változik meg a tettek nyomán a morál „kognitív reprezentációja”. A morális ítéletek osztályozásáról folytatott vitákban, főleg L. Kohlberg és M. L. Hoffman elméletei révén előtérbe került a konvenciók problémája. Ennek kapcsán is kiviláglott, hogy az individualizáció és a szocializáció nem két, egymással szembenálló fejlődési tendencia (mint még J. Piaget vélte), hanem egyetlen folyamat két oldala. Ahhoz viszont, hogy közelebbről ismerjük meg, mitől függ a morális döntéseket, ítélezéseket irányító szabályok jellege és érvényesülése, ehhez többet kellett tudni a szabályok természetéről, továbbá arról, hogyan fejlődnek a gyerekek szociális képzetei, együttműködési szempontjai, interakciós kompetenciái. Kitűnt tehát, hogy az erkölcsiség vizsgálatában is szükség van a fejlődés és szocializáció különféle jelenségcsoportjainak világos megkülönböztetésére.

5. Rejtett tantervek és cselekvési kompetenciák

A 60-as évektől a követelmények jegyében fokozódott a kutatói érdeklődés a cselekvési és társas kompetenciák iránt. Így például ekkoriban kezdtek behatóbban kutatni a gyerekcsoportok dinamikáját, a gyerekkori kortárs-kapcsolatok alakulását, szocializációs jelentőségét,⁴⁸ illetve azt, miként tudják előlegezni és befolyásolni a gyerekek a felnőttek elvárásait, gondozóik, nevelőik, szüleik magatartását. Az előbbi kérdésből nőtt ki a pedagógiai kutatások egyik legígéretesebb területe, a „rejtett tanterv” témaköre.⁴⁹ Ez arra vonatkozik, hogy az iskolában a gyerekek mi mindent tanulnak meg egymástól és a felnőttektől, akaratlanul és spontán módon, tanórán, a szünetben, a folyosón stb. A „mi minden” persze nem korlátozódik a tananyagra, ismeretekre, és az iskolai tanulással kapcsolatos készségekre, hanem kiterjed a személyes, közvetlen tapasztalatok teljes körére, így az iskolán belüli és azon kívüli világra vonatkozó hírekre és álhírekre, ezek stílusára és összefüggéseire, az öltözködési igényekre, szabad idő szokásokra, szexualitásra, a politikai véleményekre, vallásra és hitre, mások otthoni életének sajátosságaira,

egymással szembeni szankciókra stb. A gyerekek ismereteket szereznek és dolgoznak fel egymás között egy hatalmi szervezetről, az iskolai tantestületről. Felfigyelnek arra például, miként és miről beszélnek a felnőttek (szülők és pedagógusok) egymás jelenlétében, s mennyire másként nyilatkoznak egymásról, ha a másik nincs jelen. Pontosabban: észreveszik, hogy az emberek (felnőttek és gyerekek) egyik csoportjának megnyilvánulásai élesen különböznek eszerint (a partner jelenlétében, illetve „háta mögött”), míg a másik csoportba tartozóknál nincs ennyire éles különbség. S hosszasan lehetne még sorolni a „rejtett tanterv” tárgyait.

A „rejtett tanterv”-ről szóló kutatások megdöbbentő következtetése az volt, hogy a nevelépszichológia és a pedagógia alig vet számot a gyerekek tényleges szociális tudásával és tapasztalataival, illetve ehhez kapcsolódó kommunikatív készségeivel.⁵⁰ Hasonlóan fontos felfedezést eredményeztek a csecsemők körében végzett vizsgálatok arról, miként tudják ők befolyásolni társas környezetüket, s hogyan fejlődik személyközi kompetenciájuk.⁵¹ Ezek a kutatások kimutatták, hogy a gyerekek, megismerve a gondozó felnőtteknek mindig csak részben azonos cselekvéseit és elvárásait, már a születésüket követő hetek folyamán képesek lesznek a maguk módján és a saját eszközeivel (sírással, az evés vagy más tevékenység megtagadásával) szankcionálni a felnőtteket, így befolyásolva azok magatartását.

Ilyen témájú kutatások vezettek a cselekvési kompetenciák megkülönböztetéséhez. Kiviláglott, hogy a motorikus, kognitív, nyelvi, morális, szociális, esztétikai és érzelmi kompetenciák rendszerint együttesen alakítják az egyének életfeltételeit, társas világát, benne önképét és önértékelését, identitását.⁵² Mindennek visszahatásaként formálódnak e cselekvési kompetenciák maguk is. Fajtaikat azért is meg kell különböztetni, mert más-más irányban teszik lehetővé az egyén aktivitását és fejlődését. Különbségeik és összefüggéseik megismerése igen fontos — s egyáltalán nem csak elméleti érdekből —, hanem a szocializáció empirikus kutatásának gyakorlata és módszertana számára is. Épp ezt, a cselekvési kompetenciák közötti összefüggéseket hagyták figyelmen kívül a kutatók, amikor például a gyerekek nyelvi teljesítményeit vizsgálva kizárólag egy-egy tanulmányi feladat megoldásait értékelték. Ily módon elszakították a tudást, ismeretet, gondolkodás kognitív tartalmait attól, ahogyan mindez kapcsolódik az iskolai megjelenítés (a „számonkérés”, „felelet” stb.), illetve a gyerekek közötti kooperáció szociális, morális és más tényezőihez. Éppúgy jártak el tehát a deprivációval foglalkozó kutatók, mint a tanárok: eltekintettek attól, hogy a gyerekek az iskolában sem csak instrumentális célzattal kommunikálnak egymás között, s hogy verbális megnyilatkozásaiknak egyidejűleg lehetnek célszerűségi, stratégiai, erkölcsi, esztétikai funkciói. Hiszen a tanulmányi problémák, feladatok rendszerint keverednek olyan szociális jelenségekkel, együttműködési formákkal, versengési módokkal, konfliktusokkal, a gyerekek közötti hierarchia erőivel és az én megjelenítésének indítékaival, amelyek csak a pedagógusok vagy a kutatók vélhetnek külsődlegesnek, a résztvevő gyerekek viszont nem, mert az ő számukra ezek többnyire nagyon is hangsúlyos elemei a szóban forgó helyzetnek.

A kutatásokban ezért a kommunikáció „felszíni szerkezeténél” mélyebbre, a látens struktúrákig kell leásni. Ez a követelmény — amit a 70-es évek közepén *B. Bernstein* kritikusi közül többen hangoztattak, s mint egy új, a rétegspecifikus szocializáció kutatását követő időszak egyik alapelvét fogalmazták meg⁵³ — a szocializáció valamennyi színterének és intézményének megismerésére vonatkozott. Elsősorban mégis a család életére: „...a szülők nevelési céljai, beállítódásai és gyakorlata, a családtagok szerepdefiníciói stb., tehát a szocializációs kutatások klasszikusnak tekinthető változói csak a felületét fogják át a szocializáció valóságos folyamatainak. A szocializáció folyamán az interakciók konkrét szerkezete, mint egy látens összefüggés objektív struktúrája viszonylag függetlenül jön létre a résztvevő személyek motívumaitól, helyzeti állapotaitól és szándékaitól. A résztvevők tudatában a szocializáció interakció látens szerkezete csak részben vág egybe a szociális történesek pszichikus reprezentációjával.”⁵⁴

E megismerési igénynek megfelelően változott meg a deviáns magatartások kutatása is a 60-as évektől.⁵⁵ Ekkoriban kezdett kiválgani az, hogy a devianciák nem érthetők meg úgy, ha a vizsgálatokban elvonatkoztatnak attól, kik és hogyan értelmezik a tetteket s miként alakul ki a „deviáns karrier”. A „címkézés” („labeling”) elmélete⁵⁶ érzékenyvé tette a kutatókat arra, hogy a devianciát ne megállapodásszerű terminusokban értelmezzék (X azért alkohlista, mert rendszeresen fogyaszt alkoholt, Y pedig azért bűnöző, mert lopott), hanem vizsgálják meg a deviánssá „avató” interakciókat, személyközi kapcsolatokat és szervezeti működéseket (kik, hogyan és miért minősítik X magatartását „alkoholizmus”-nak, illetve Y magatartását „lopás”-nak és „bűnözés”-nek — miközben esetleg Z sem egyik, sem másik, mert őt nem címkézték sem ennek, sem annak). A címkézés-elmélet szempontjaiból kiindulva régóta ismert összefüggésekre lehetett meggyőzőbb magyarázatokat találni. Így világossá vált, hogy például a többségi népességhez tartozó fiatalok csoportjánál a rendőr akaratlanul is gyanúsabbnak „látja” és így kezeli azokat, akiknek tagjai a deprivált, hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek (például az Egyesült Államokban a színesbőrűek, Magyarországon a cigányok) köréből kerülnek ki. Az ilyen különbségtevés okán egy csoportos cselekedetet lehet csínytevésnek minősítve gyorsan elfeledtetni vagy pedig, ettől merőben eltérően minősítve, ugyanezt a cselekedetet büntetőjogi tényállássá avatni.

A címkézés-elmélet eredeti értelmezési egysége az interakció. Ez tehát egy epizód a cselekvő partnerek életútjában és egy metszet a partnerek státusainak és szerepeinek teljes köréből. Az ilyen interakciók azonban ismétlődhetnek, jellegzetessé válhatnak, s előidézhetik azt, hogy ne alkalmilag, hanem tartósan minősítés, bélyegezzék meg az egyéneket, akik aztán mindezt ne személyiségük periférikus részeire, hanem annak alapjára vagy gerincére vonatkoztassák. Ez is szocializációs folyamat: hitelrontás, esetleg megszégyenítés, tehát a másik fél elítélő meghatározása. *E. Goffman* nyomán stigmatizációnak nevezzük ezt a folyamatot: „Egy egyén, akit a mindennapos szociális érintkezés során könnyen elfogadhatná, olyan jellemvonással is rendelkezik, amely figyelmünkre erőszakolja magát, és mindazokat, akik találkoznak a kérdéses egyénnel, arra kényszeríti,

hogy hátat fordítsanak az illetőnek, tekintet nélkül arra, hogy egyéb tulajdonságai milyen hatást tehetnének rájuk”.⁵⁷ A stigmatizáció így indíthat el embereket a deviáns pályán. A folyamat szociális erejét mérlegelve vegyünk figyelembe két körülményt. Egyrészt azt, hogy milyen hatása lehet már a „címkézési szándék” előlegzésének is (például a börtönviseltre, aki munkát keres) s hogyan kapcsolódhatnak az ilyen előlegzések az önképhez és önértékeléshez. E szubjektív dinamikához járul a másik körülmény, a stigmatizáció szociális dinamikája és társas terjedése, hiszen a folyamat hatása áterjedhet — s mint egyfajta szociális fertőzés igen gyakran át is terjed — rokonokra, barátokra is.⁵⁸

Az elítélő címkézés érvénye tehát túlmutat a konkrét interakciókon és kiterjedhet a szocializáció hosszabb távú folyamatára. Eközben a stigmatizáció meghagyja az „objektivitás” és elfogulatlan igazságosság illúzióját a többségi társadalomnak. Olyan illúziók ezek, melyek nélkül nem maradhatna fenn e társadalmak igazságszolgáltatása, normarendszere s azok a magatartásszabályok sem, melyekre hivatkozva a stigmatizáció elvégezhető. A minősítések ezért egy cirkuláris hatássor elemeiként értelmezhetők: a modern társadalmak arra kényszerítik tagjaikat, hogy uralmi módon, egymás megbélyegzésével hozzanak létre és tartsanak fenn olyan normatív sztendereket és rendszereket, melyeknek az igazság uralommentes eszméjén, az egyenlőségen és szolidaritáson kellene alapulniuk.⁵⁹

6. A szociális kreativitás elméletei

A 60-as évektől ugrásszerűen kezdett növekedni a publikációk száma egyes szocializációs kérdésekről, illetve témacsoportokról (például a nemi szerepekről, a nők helyzetéről, az ifjúságról, a drogfogyasztásról stb.). A fogalomkörök és módszertanok főként három tudomány, az antropológia (etnológia), a szociológia és a pszichológia keretében differenciálódtak, gyarapodtak. Új összegezések, új tudományos mértéket nyújtó monográfiák és kézikönyvek jelentek meg. Közben pedig fokozódott az egyes tudományokon belüli differenciálódás és szakosodás. Újabb és újabb szakterületeken kezdtek érdeklődni a kutatók a „környezeti hatások”, a „szociális tanulás”, illetve a kulturális minták átöröklésének nyílt és rejtett folyamatai, szerkezetei iránt. A szexualitástól vagy az esztétikai nevelés problémáitól kezdve a gyerekek és az idősek életvitelén át a települések szerkezetéig, a háztartási gazdálkodás, a fogyasztói szükségletek alakulásáig és a politikai intézmények működéséig mind több jelenségcsoportra, a társadalmi szerkezet és a kultúra mind teljesebb körére kezdtek kiterjedni a szocializációs kutatások.

Ennek megfelelően alakultak ki újabb és újabb tudományközi kapcsolódások. Egy részletes tudománytörténeti elemzésben ki kellene térni arra, hányféle változatban és milyen témák kutatására kapcsolódott össze egymással szociológia, pszichológia és antropológia, illetve ezekkel a nyelvtudomány, a jogtudomány, a politológia, az esztétika, a történettudomány, a földrajz, az urbanisztika, de még az orvostudomány és az etológia is. Minél inkább gazdagodtak a személyiségéről, a

társadalmakról és kultúrákról szerzett ismeretek, annál több területen valószínűsítették a szocializációs hatások jelenlétét és jelentőségét.

De az előbbi témák — a cselekvési és személyközi kompetenciák fejlődése, a „rejtett tanterv”, a „címkézés” és a „stigmatizáció” — említésével nemcsak tematikai újításokra akartam utalni, hanem új szempontokra is. Természetesen nem tudok és nem is kívánok áttekinteni itt még vázlatosan sem valamennyi új elméleti és módszertani irányt.⁶⁰ A továbbiakban csupán azzal a kettővel foglalkozom, melyeknek döntő szerepet tulajdonítok az imént példaként említett témák, fogalmak és elemzési szempontok kidolgozásában. E két irányt „fenomenológiai szociológiá”-nak és „interakcionizmus”-nak nevezik a szakirodalomban. Ezek az elméletek válasznak tekinthetők a szociológia pozitívista programja által megfogalmazott — s később csalfának bizonyult — reményekre, főként pedig a funkcionista és strukturalista társadalom- és kultúraelméletre. A válasz lényege az, hogy az ember nemcsak tárgyakat csináló, hanem kulturálisan és szociálisan is teremtő lény.

A „fenomenológiai szociológia”⁶¹ nézőpontjából a társadalom főként olyan valóságnak látszik, amit a köznapok során teremtünk és érzékelünk, ismerünk meg és értelmezünk. E köznapi valóságban rutinszerűen tudunk mozogni, mégis gondot okoz, ha pontosan kell válaszolnunk arra, hogyan és milyen szabályok szerint tájékozódunk. A mindennapi életben használt tudásunk „interszubjektív” jellegű, ami az együttműködő emberek nézőpontjainak kölcsönösségéből és tudásuk szocializáltságából fakad. A szocializáltság legfontosabb feltétele az, hogy elsajátítsuk környezetünk kulturális magátólértetődőségeit. Enélkül nem érthetjük meg a többieket, mert nem tudjuk helyesen előlegezni szándékaikat és nézőpontjaikat, „természetes beállítódás”-ukat.

A társadalom tehát egyidejűleg szubjektív és objektív realitás a fenomenológia nézőpontjából. Objektív valóságként elsősorban intézményeket, szerepeket, a legitimáció valamely módját s az azon alapuló uralmi rendet találunk készen, mint tevékenységeink és együttműködéseink feltételes terepét. Mindehhez azonban nem elég pusztán „igazodni” és külsőleg „alkalmazkodni”. A szocializáció többet jelent a magatartásminták elvileg bármikor helyesbíthető vagy változtatható követelésénél. Elsősorban azonosulások folyamatait és a szerepek, az én, illetve az identitás képződésének szociális műveleteit jelenti, melyek nyomán „bensőnké” válik a köznapi világ. Ugyanakkor ez a valóság már a magunk kezenyomát viseli. A szociális szerkezetek és a szimbolikus jelentésrendszerek elsajátításával mindig hozzájárulunk magunk is e világ fenntartásához vagy módosításához.

Amíg a fenomenológiai irányzatok elsősorban „a valóság szociális megalkotásának” kérdéseivel foglalkoznak, addig a „szimbolikus interakcionizmus” érdeklődésének középpontjában éppen ez a „hozzájárulás” áll. Az, hogy miként teremtik a társas lények társadalmukat.⁶² Ez a „konstruktivista” program nem hajlandó elfogadni a társadalmi lét olyan szemléletét, mely tárgynak láttatja történelmünkben, politikai vagy gazdasági rendszerünkben az embereket s mintegy tőlük függetlennek tételezi a gazdasági szerkezeteket, a politikai és jogrendszereket vagy a működő intézményeket. Az interakcionizmus nézőpontjából a társadalom

mindig az aktorok műve, a tudomány feladata pedig nem a „körülmények” vizsgálata, hanem az, hogy felderítse a szociális cselekvések és együttműködések módjait, hatásait és szabályszerűségeit.

A szocializáció eszerint elsősorban „részvétel”-eken, a társadalmi életben és kulturális folyamatokban való tevékeny közreműködésekben keresztül zajlik. S éppen ezért nem tekinthető befejezettnek az „érettség”-gel, a felnőttkor elérésével. Hiszen az egyénre élete végéig várhatnak új helyzetek, státusok, s részese lehet fontos társadalmi és kulturális változásoknak. Tanulnia kell újabb feladatokat (például új munkakörben), meg kell ismernie új környezetben más embereket, újabb tájékozódási pontokat, szokásokat és elvárásokat (például új lakóhelyén), vagy pedig újjá kell rendeznie időbeosztását, esetleg egész tevékenységi körét (házasság vagy válás után, megváltozott kapcsolatai miatt vagy azért, mert nyugdíjas lett). A szocializáció folyamata így valamennyi társadalomban és minden egyén életében születéstől a halálig tart, annak ellenére, hogy ezen belül a gyerekkornak kitüntetett jelentősége van, s hogy a teljes folyamatnak kultúránként változó hosszúságú és ütemezésű szakaszai vannak.

A szocializáció kettőssége is egyén és társadalom összefüggéseiből fakad. Abból, hogy a tanulás és részvétel, a társas világ fenntartása és változtatása mindig két oldalról tárja fel a jelzett folyamatokat. Egyrészt a személyek felől, egyéni életútjuk jellegzetesen szociális szakaszainak és fordulóinak, társas világuk kulturális mintáinak és szabályainak oldaláról, másrészt a szocio-kulturális rendszerek változásai, a változtató emberi érdekek és tettek, a mobilitásban való részvétel oldaláról. Mindennek elemzéséhez olyan fogalmakra van szükség, melyek a szóban forgó összefüggésre vonatkoznak. Jellegzetesen ilyen fogalomnak szánták teoretikusai a „szerep”-et. Ezzel a szociális és kulturális szerkezetekhez való tartozást kívánták jelölni, pontosabban egy-egy társadalmi státus vagy pozíció dinamikus jellegét, interaktív megnyilvánulását. Ez a fogalom már az 50-es években is részben az interakcionizmus hatására terjedt el⁶³ s vált rövid időre a szociálpszichológia egyik központi kategóriájává.⁶⁴ A kategória jelentésével kapcsolatos viták és annak elágazásai igen tanulságosan világítják meg közel fél évszázad tudománytörténetének sok kérdését. E kérdések közé tartozik, hogy milyen felismerésekkel gazdagította a szimbolikus interakcionizmus a szociológiát.

A „szerep” jelentésében kezdettől fogva hangsúlyos volt az „elvárás” mozzanata, hiszen ez határozza meg, hogy milyen legyen, mit vagy hogyan cselekedjen az egyén. Mind az elvárásokat, mind pedig a szerepeket úgy sajátítjuk el, hogy „átvesszük” másoktól. A „szerepátvétel” a szocializáció egyik legfontosabb jelensége. Ennek révén élhetjük át világunk szociális strukturáltságát, a társadalmi viszonylatokat, azok követelményeit és mozgásterét. Szorosan összefügg mindez mások helyzetének megértésével, az „empátiával”, „ön”-tudatunk fejlődésével. George H. Mead ezért ebből, a „szerepátvétel” jelenségéből vezette le a szociális attitűdök keletkezését, az „én” és az „általánosított másik” felépülését, a szociális kreativitást.⁶⁵

A „szerepátvétel” fogalma eredetileg tehát utalt a kölcsönösségben rejlő kétirányú hatások mozzanatára. Jelentésének ez az eleme azonban fokozatosan elhalványult. Ennek oka véleményem szerint az az elméleti keret, amit a „vonakoztatási személy”, illetve a „vonakoztatási csoport” és a „szerep-készlet” („role set”) fogalmaival *Robert K. Merton* dolgozott ki.⁶⁶ Eszerint egy-egy társadalmi státus körül rendszerint egész készletét találni a rá vonatkozó és meghatározó érvényű személyeknek, csoportoknak. Az így definiált szerep-készleten (például a pedagógus szerepének készletén) belül feszültségek vagy konfliktusok támadhatnak (hiszen mást várnak el a pedagógustól a tanulók, mást a kollégák, az igazgató, a szakfelügyelő, megint mást a szülők stb.). Mindenesetre egy teljes szerep-készlet (s a hozzá tartozó vonatkoztatási rendszerek) feltárásával a kutató sokkal pontosabb képét nyújthatja egy szociális struktúrának, mint a szerepek globális meghatározásával. Nem csoda, hogy a szociológusok érdeklődése e jól operacionalizálható és módszertanilag ígéretesen kezelhető fogalmak felé fordult.

Közben azonban elsikkadt néhány alapvető kérdés. Például a szerepek kötelező érvénye és az, hogy tudjuk-e jelezni véleményünket az elvárásoktól, illetve hogy függ-e és mennyire személyiségünk és énünk ettől a lehetőségtől. A rokontudományok, főleg a pszichiátria és a politológia fontos elméleti és gyakorlati buktatókra figyelmeztettek. Arra, hogy amikor személyeknek maradéktalanul kell feloldódnuk az általuk nem választott elvárások teljesítésében, mert nem tehetnek mást, akkor a „beilleszkedés” megnyomoríthatja öntudatukat és megterhelheti lelki egészségüket. Ha az érvényes normatív rend nem enged kételyt és konfliktusokat, viszont ígéri az automatikus beilleszkedést, akkor eltorzulhat az ezen alapuló szociális integráció éppúgy, mint a tagok személyes identitása. Vagyis, ha a kutató a sikeres szerepteljesítményt és szocializációt a másoknak való megfelelés és a beilleszkedés maximalizálásával méri, akkor olyan eszményeket követ, melyek a kényszer-integrációnak és a kényszeres konformitásnak, illetve a velük járó mentális és szociális patológiák határhelyezeteinek felelnek meg.

E paradox eredmény felismeréséből indultak ki azok a törekvések, melyek a szerepelmélet keretében kísérelték meg visszanyerni a szociális kreativitás jelentőségét. E törekvések közül kettőt emelek ki: *E. Goffman* koncepcióját a „szereptől való távolságtartás”-ról („role distance”) és *L. Krappmann* elméletét az „egyensúlyozó identitás”-ról.

A „szereptől való távolságtartás” fogalma azt a jelenséget fejezi ki, hogy miközben ellátjuk egy szerep követelményeit, ezzel egyidejűleg — hanghordozásunkkal vagy szemjátékunkkal, egy apró mozdulattal vagy hosszas magyarázkodással — jelezzük „véleményünket” is e helyzetről és a ránk vonatkozó elvárásokról. De miért fontos egyáltalán ez a „játékosság” a szocializáció elméletében? Azért, mert alkalmas arra, hogy figyelmeztesse a szociológust az ember „túlszocializált képének”⁶⁷ mély és veszélyes csapdájára. Véleményem szerint ebbe a csapdába kerültek a „szerepkészlet” és a vonatkoztatási csoport kutatói azáltal, hogy funkcionalista módon értelmezték a szocializáció jelenségeit. E vélemény alátámasztására és a „szereptávoltás” jelentőségének érzékeltetésére idéz-

zük fel a korábbi példát, a pedagógust és szerepét. Ha a pedagógus azonosul a gyerekek elvárásaival, akkor ellentétbe kerülhet a kollégáival, ha viszont nekik akar megfelelni, akkor esetleg a szülők vagy/és az igazgató elvárásainak nem tud megfelelni. Várható tehát, hogy megpróbál visszahúzódní e konfliktusok elől vagy pedig megkísérli összeegyeztetni az elvárásokat. A visszahúzóddással passzívva válik, de legalább mentálisan nem sérül. De mit jelent az „összeegyeztetés”? A „szerepkészlet” elméletének funkcionalista gondolata szerint csak azt jelentheti, hogy az egyén „megkettőzi” („megháromszorozza” stb.) énjét. Így viszont azonossága tűnhet el, személyisége hasadhat szét. Úgy tűnik, mintha a szerepkonfliktusok során csakis a visszahúzóddás és az én megkettőzése között választhatna az ember.

E dilemma megoldásában segít a „szereptől való távolságtartás” fogalma. Arra ébreszt rá, hogy nemcsak az „alkalmazkodás” követelményeit, hanem árait és tudatosíthatjuk, s hogy ebbéli tudásunkat is a szocializáció során szerezzük. A „távolságtartás” képessége tehát egy szükséges játéktér kihasználásából fakad. Ez a játéktér azonban nemcsak a szerepek és cselekvési kompetenciák, tudások és kötöttségek sokféleségéből fakad, hanem a társadalmi szerkezet differenciáltságából és bonyolultságából is: „...az egyén azért distanciálja magát szerepétől, s azért cselekszik kevésbé ‘kiszámíthatóan’, a szereptől eltérően, mert elkötelezettségei és vonzódásai heterogének: szervezeti szerepeket és diffúz szerepeket is játszik, s heterogén maga a helyhez között tevékenységrendszer is.”⁶⁸

Sokféle kényszer idézheti elő az elvárások automatizmusát s azt, hogy az egyén rejtegetni kényszerüljön véleményét arról a helyzetről, amit elfoglal s arról a normáról, szabályról vagy előírásról, amihez igazodni kénytelen. A távolságtartás rendszeres és módszeres akadályozása megnehezíti (s egy fokon túl meggátolja) az identitás „egyensúlyát” is. Ez az egyensúly, az elmélet kidolgozója, *L. Krappmann* szerint ⁶⁹ nem lehet tartós állapot, hanem a „társas lény” örökös feladata. A feladat lényege az emberi interakciók természetéből, a helyzeteket és státusokat értelmező módon meghatározó szereplők kölcsönösségéből fakad. S még két általános érvényű követelményből. A konzisztencia követelménye arra vonatkozik, hogy az egyén még a legheterogénebb szerepekben, illetve a legváltozatosabb partnerviszonyokban is elkerülhesse énje megkettőződését, szakadását. A kontinuitás követelménye is a személyiség egységét célozza, de nem az egyidejű szerepkészletekben, hanem az egymásutánban, az életút folyamatában. Arra vonatkozik tehát, hogy az egyén képes legyen megőrizni „önmagát” a változások ellenére, életének legélesebb fordulatain során is.

Az identitás egyensúlyának képzetével tehát két végletet állíthatunk szembe: egyik oldalról a kényszeresen rögzült, merev én modelljét, másik oldalról pedig az én szétesését szerepekre. Az egyik végleten a konfliktusok kiiktatásának szándékát és ennek következményeit (például zárt és túlszervezett családi életet, kételymentes világszemléletet, sérthetetlen normatív rendet és túlbiztosított jövőt) találni, míg a másik oldalon fogódzók hiányát, örökös „zűrköket”, a biztonság és a bizalom állandó megrendülését. A merev identitás védtelenné tesz a konfliktusokban, a szétesettség közepette viszont már nem lehet úgy meghatározni a konfliktus-

tusokat, hogy lehetővé váljon valamikori megoldásuk. Mindkét irány olyan határesetek felé mutat, melyek jellegzetes patológiákat okoznak.

Mindez arra vall, hogy az identitás és a szocializáció értelmezésekor előfeltételként kell számon tartani a konfliktusok lehetőségét és a változások szükségességét is.⁷⁰ Ilyen előfeltételek alapján világlik ki az identitás szocializációs jelentősége: „Az egyén által fenntartandó identitás abból jön létre, hogy az egyén 'saját' elvárásai alapján szembesül a társadalmi elvárásokkal. A 'saját' elvárások fogalmát sem szabad azonban félreértenünk: ezek is az egyén szociális életrajzából bontakoznak ki. Mind a saját elvárásain, mind pedig a másokéin keresztül az egész szociális rendszert meghatározó tényezők így válnak alkotórészeivé az identitás kialakításának. Az identitás kialakítása és bemutatása nem más, mint egy, az új elvárásokat figyelembe vevő, valamint a cselekvő- és kommunikációs partnerek mindenkor eltérő identitására tekintettel minden helyzetben elvégzendő kreatív aktus.”⁷¹

A fenomenológiai szociológia és a szimbolikus interakcionizmus új szemléletet eredményezett a szocializáció kutatásában is. E szemlélet előterében a szociális kreativitás folyamatai és módjai állnak. Az, ahogyan a társas lények megalkotják szociális és kulturális világukat, intézményeiket és együttműködési szabályait.

7. Az interakción innen és túl

Az interakcionista szemlélettel érzékelhetővé és megismerhetővé válik a társas jelentésekkel formált világ keletkezése a szocializáció menetében, a cselekvő partnerek együttműködéseinek és konfliktusainak folyamatában. Ezzel a megismerési hozadékkal, mint előnnyel, együttjárnak azonban hátrányok is, amiket ugyancsak figyelembe kell vennünk. Ezek a hátrányok, pontosabban szemléleti korlátok ugyanabból fakadnak, mint az előnyök: az interakcionizmus értelmezési szempontjainak jellegéből. Így jellemzi ezt egy jogelméleti kritika: „Az interakcionista jelentős része ugyanis megáll a személyközi viszonyoknál, ahol elsősorban személyes vagy szociálpszichológiai jellegű hatalom határozza meg a címkézés sikerességét. Azt viszont, hogy miért jár megbélyegzés vagy adottságnak tekintik vagy ürügynek, amely mögött a rejtett interperszonális megfontolás érvényesül; vagyis az intézmények működése által meghatározott címkézés nem részesül kellő figyelemben.”⁷²

Az interakcionizmus kutatási irányainak, s főként az etnometodológiának egyik alaptézise és fontos módszertani előfeltételezése az, hogy a résztvevő, maguk konstruálják helyzeteik szociális jelentésének egészét.⁷³ Az imént idézett kritika viszont arra utal, hogy a személyközi viszonyok és az interakciók nem teljesen „öntörvényűek”. A dilemma érzékeltetésére próbálkozzunk egy példával! Vegyünk egy köznapit helyszínt, például egy élelmiszerüzletet, továbbá szereplőket valamelyik hazai városból: elárulítókat és vevőket, köztük egy kisgyereket. A cse-

lekvési helyzet is lehet egyszerű: a gyerek keres valamilyen árucikket, erre viszont „figyelmeselek lesznek” a körülötte levők (eladók és más vevők). Sokféle oka lehet figyelmüknek, így például esetleges, partikuláris okok (a gyerek elcsúszzik és elesik vagy fel akar mászni a polcra stb). Léteznek azonban kulturális és/vagy szociális kategóriákkal összefüggő okok is, mint az, hogy a gyerek „valakinek látszik” (pl. cigánynak vagy értelmi fogyatékosnak).

Vizsgáljuk meg közelebbről, miként alakulnak ki s mit jelentenek az ilyen helyzetek! Először is azt kell megállapítanunk, hogy a „címkék”, mint szociális kategóriák jelentése mindig interakciós helyzetekben formálódik. „Valakinek látszani” csak társas helyzetekben lehet, ahol a partnerek elismerhetik vagy tagadhatják az adott kategóriához való tartozásunkat. Ezért aztán mi (az élelmiszerboltban jelenlevő vevők, eladók), mint interakciós partnerek és e helyzet résztvevői egyúttal „társszerzők” is vagyunk. Tőlünk is függ — szavainktól, tekintetünktől, mozdulatunktól vagy hallgatásunktól — az, hogy a kisgyerekekre rákerül-e a „cigány” vagy a „gyógyos” címkéje s hogy ezáltal azzá válik-e a jelen helyzetben, amit e címke itt és most jelent. De azt mégsem állíthatjuk, hogy e helyzet létrejöttében és a címkék jelentésének meghatározásában rajtunk, jelenlevőkön s aktuális megnyilvánulásainkon kívül semmilyen más tényezőt nem kell figyelembe venni. Társszerzők vagyunk de a „copy right” mégsem csak bennünket illet meg. Miért nem?

A válaszhoz próbáljuk meg sorra venni, mi mindent kell „tudniuk” már előzetesen a jelenlevőknek ahhoz, hogy a szóban forgó interakció résztvevői lehessenek! Tudniuk kell először is, hogy Magyarországon milyen áruvásárlási és kereskedelmi szokások vannak (például azt, hogy szoktak-e itt gyerekek vásárolni, szabad-e belépniük a felnőttek közé, azután azt, hogy kirakják-e a boltokban önkiszolgálásra az árukat vagy inkább távol helyezik a várható vásárlói roham elől, szabad-e a vevőnek keresgélnie, hogyan ellenőrzi a tolvajlásokat stb.). Már ezek a példák is magátólértetődőnek számító tartalmakra utalnak s a gondolatmenetet folytatva eljuthatnánk még triviálisabb tudásokhoz. (Például tudniuk kell, hogy ők most vajon „valódi” vásárlók az üzletben, vagy pedig statiszták egy játékfilm felvételén.) Nyilvánvaló, hogy nem itt és most, nem ebben a konkrét helyzetben keletkezett a címkék jelentése, sem a használatuk során alkalmazott nyelvi és nyelven kívüli eszközök, sem a szereplők személyiségjegyei és karaktersvonásai, attitűdjei és előítéletei, sem pedig az interakció intézményes keretei. Nem ebben a helyzetben szerezték meg a résztvevők az általuk felhasznált tudást, szempontokat és motivációkat, értékeket, magatartásnormákat és cselekvési kompetenciákat, vagyis mindazt, ami mégis meghatározza helyzetüket s hogy mi történik itt és most velük. Ahhoz tehát, hogy egyáltalán részesei lehessenek a szóban forgó helyzetnek, fel kell használniuk e helyzetet megelőzően szerzett ismereteiket, tapasztalataikat, ezen kívüli támpontjaikat és forrásait, illetve tartós szociális struktúrákat, jel- és normarendszereket, intézményeket.

Az interakciók jellegét és sorsát, a bennük felvetődő cselekvési alternatívákat ezért nem kizárólag a résztvevők kölcsönös függése, szituációs önértelmezése és ezeknek előlegzései határozzák meg. Ahhoz, hogy megérthessük a címkézését,

figyelembe kell venni az interakción és a résztvevők helyzeti perspektíváján túlmutató tényezőket. A helyzeti jelentések és kontextusok nem monádok. Az interakcióknak előzményeik és intézményes kapcsolódásai vannak a társadalmi szerkezetben, a hatalmi struktúrákban, a kultúrában és a nyelvben, az interakciók szereplőinek életútjában és személyiségében. A résztvevők magátólértéktől tudják e tartalmakat és összefüggéseket — például a nyelvi formák és a hatalom között. (Ezért feltételezhető reálisan, hogy az előbbi példában szereplő felnőttek „a maguk közvetlen módján” szólítják meg a keresgélő gyereket.) Mindez meghatározza az interakciók jellegzetesen humán, verbális közegének utalásszerű, meta-kommunikatív jellegét is. Hiszen az utalások többsége szociokulturális evidenciákra és a személyközi kapcsolatok általános érvényű normáira vonatkozik. Olyan tartalmakra, amelyek intézményekben alakultak ki, s amiket tudomásul kell venniük az embereknek ahhoz, hogy egyáltalán módjuk legyen kapcsolatba kerülni másokkal és részt venni az interakciókban.

Ahhoz, hogy megértse a helyzetet, a külső megfigyelőnek is ismernie kell mindezt. Ha tehát nemcsak átmenetileg, hanem módszeresen elvonatkoztatunk az adott interakción túlmutató elemektől, társadalmi és kulturális feltételektől, akkor nem tudjuk megérteni a résztvevők konkrét megnyilvánulási szándékát, s ezáltal kommunikációjukat sem. Így, ilyen elvonatkoztatások után nem kaphatunk választ arra, hogy milyen előzményei voltak a szóban forgó helyzetnek, miként alakultak ki a résztvevők státusai, sem pedig arra, hogy milyen szociális struktúrához kapcsolódik a vizsgált interakció és hogyan illeszkedik az értékek és normák világába. A válaszokért az egyes interakciók „elé” és „mellé” kell kerülnünk. Ismereteket kell szereznünk a résztvevőkről, státusaik és együttműködésük alakulásáról, „mellé” pedig úgy, hogy számba vesszük egyéb szerepeiket is.

Ez azonban nem olyan követelménye az ismeretszerzésnek, amit — valamilyen más megoldást választva — elutasíthatunk. Úgy gondolom, hogy sem a részvétel, sem pedig a megértő szándékú megfigyelés során nem lehet kikapcsolni az előzményekre, illetve a szinkron kapcsolatokra vonatkozó előfeltevéseket. Véleményem szerint az emberi interakciók megfigyelői és résztvevői nem dönthetnek abban, hogy használják-e vagy sem előfeltevéseiket a helyzetek és státusok jelentéséről, keletkezéséről és kapcsolódásairól. Kutatónak és résztvevőnek választása csak abban van, hogy miként próbálja tudatosítani és ellenőrizni saját előfeltevéseit, milyen pótlólagos ismeretforrást vesz igénybe, véleményt cserél-e másokkal stb. Mindez érdekes és hasznos, sokszor pedig életbevágóan fontos lehet a történések kimenetele szempontjából is, hiszen az értelmezés — például egy „címke” megokolása — részévé válhat az éppen zajló eseményeknek és döntően befolyásolhatja azokat.

De akkor miként különíthetők el és hogyan csoportosíthatók az interakciók résztvevőinek horizontján belüli jelenségek, támpontok azoktól, melyek kívül esnek ezen? Ideje most már megpróbálnunk rendezni a szocializációs jelenségek értelmezési dimenzióit.⁷⁴

a) egyéni képességek és kompetenciák: érzékelések, ismeretek és instrumentális tudások, készségek, vélemények, cselekvések és ezek rendszerei; motivációk: szükségletek, hajlamok, érdekek; személyiségjegyek és jellemvonások, normatív és expresszív tartalmak (értékek, hitek, normák, ízlés stb.); társas hajlamok, készségek (pl. vezetésre, empátiára, kötődésre stb.);

b) kódok és kulturális tartalmak: nyelvi és nyelven kívüli kommunikációs eszközök, kódok; a kétoldalú kommunikáció és a tömegkommunikáció hatásai; a kulturális értékvilág (és a szubkultúrák) tartalmai; divat stb.

c) szerepek és intézmények: életkori, nemi státusok és szerepek; informális státusok és kapcsolatok a családban, rokonságban, pedagógiai intézményekben, kortárs-csoportban, munkahelyi szervezetekben, iskolában, lakóhelyen stb.

d) a makrotársadalmi szerkezet vonásai: beletartozás kategóriáisan különböző és/vagy fokozatilag egyenlőtlen integrációkba: osztályokba, státuscsoportokba, rétegekbe, szubkultúrákba; ezekkel való azonosulások, integrációs vonások, konfliktusok.

E dimenziók megkülönböztetésével érzékeltetni próbáltam a kutatások kétfajta elméleti vonzatát. Először is azt, hogy milyen jelenségkörökre terjednek ki a szocializáció folyamatai. A fenti felosztás *T. Parsons* gondolatán alapul, azon, hogy a szocializáció értelmezésébe bele kell foglalni az ember világának három metszetét: a társadalom, a kultúra és a személyiség rendszereit, illetve a hozzájuk tartozó intézményeket.⁷⁵ Az empirikus kutatások e rendszereken belül zajló jelenségekkel foglalkoznak: nyelvhasználattal és alkoholizmussal, családi és etnikai viszonyokkal, hétköznappal és ünnepekkel. Egy-egy jelenség vagy szabályszerűség vizsgálata akkor illeszkedik a szocializációs kutatásokba, ha a kérdések között és az elemzésben szerepelnek a mintakövetés, tanulás, alkalmazkodás, kényszerítés mechanizmusai, illetve a társas lények formálásának és változásának módozatai.

Fontos elméleti következmények fakadnak a másik problémából is. Abból nevezetesen, hogy a szocializáció folyamatai mindig egyidejűleg zajlanak e három rendszerben, illetve az imént megkülönböztetett dimenziókban. Éppen ezért olyan nehezen átlátható és ezért okoz annyi módszertani és elméleti nehézséget e folyamatok elemzése. Dolgozatom I. részében, az ott elemzett kutatások kapcsán utaltam már ilyen nehézségekre. Jeleztem, hogy például egyfelől a társadalmi struktúra, másfelől pedig a nyelvhasználat vagy a gondolkodás között bonyolultabbak az összefüggések, mint ahogyan azt a 60-as években a „rétegspecifikus szocializáció” előfelvetései alapján gondolták. Most már, a II. részben tárgyalt kutatási témák, szemléleti irányok összevetése után közelebbről ismerhetjük a nehézségek okait.

Lássuk például az „átörökítés” tárgyának fogalmát! Azt régóta tudják társadalomkutatók, hogy a család, rokonság, a szomszédok és ismerősök nemcsak ismereteket és szókinccset, hanem gondolkozási eljárásokat és megnyilatkozási stílust, érdeklődést és érdekeket is átörökít a gyerekekre. Módszeres kutatásokat sokáig mégis csak arról folytattak, hogyan örökíti át egyik nemzedék a másikra azokat a különbségeket és egyenlőtlenségeket, melyek kognitív tartalmakban, fő-

leg az ismeretek fajtáiban és szintjében, illetve az instrumentális készségekben nyilvánulnak meg. B. Bernstein elmélete már kiterjedt a kommunikáció többféle kódjának, ezek funkcióinak és a hozzájuk tartozó személyközi kapcsolatok fajtáinak átörökítésére. Azóta még tágasabb lett a rétegspecifikus szocializáció kutatásának tárgyköre, hiszen az emberi életviszonyok és a magatartás mind több jelenségről derítették fel, hogy azok is részei az átörökítésnek. Közben azonban már másként kell értelmeznünk az átörökítés folyamatát, mert tudjuk, hogy ez nem zárt rendszerekben megy végbe s hogy résztvevői nem passzív lények, hanem szociális aktorok, akikre újabb és újabb választások és döntések várnak.

Mindebből számos következtetés adódhat. Ezek közül, a dolgozat befejezéseként egy olyan elmélet iránti igényt emelnék ki, amely a szocializáció jelenségkörét azonos elvontsági szinten értelmezi a kulturális áthagyományozásnak és a társadalmi szerkezet reprodukciójának összefüggéseivel.⁷⁶ Egy ilyen elmélettel szemben támasztott követelmények közül legfontosabb az, hogy vessen számot az a)–d) pontokban összefoglalt dimenziókkal, azok megkülönböztetésével és összefüggéseivel. A másik általános követelmény arra vonatkozik, hogy vegye figyelembe a modern társadalmak reprodukciós mechanizmusait. Az interakcionizmus bírálata során utaltam már erre a követelményre. Nélkülözhetetlennek tartom azt, hogy a szocializációra vonatkozó megállapítások tartalmazzák az életfeltételek és normarendszerek újrateremtésére, a társadalmi integrációra, illetve a kulturális jel- és normarendszerek szervezett folyamatosságára vonatkozó ismereteket. A szocializáció értelmezése nem szakítható el a modernizált társadalmak töredezettségének, szervezeteik patológikus hatású működésének értelmezésétől, s ez az összefüggés is főként az intézmények elemzését kívánja meg. Ugyanakkor torzító szemléletűnek tartom azokat az elméleteket, melyek az integráció vagy a reprodukció vélt követelményeiből levezethetőnek vélik a szocializáció szabályszerűségeit, azt, ami az emberi kapcsolatok és konfliktusok világában, az életvezetés és nevelés színterein történik.⁷⁷ Sok mindenre lesz tehát még szükség, hogy többet értsünk meg azokból a szociális folyamatokból, melyek egyidejűleg avatják szubjektummá s teszik tárggyá az embert.

JEGYZETEK

40 Mead, 1972: 108–109. o.

41 Mead, 1972: 109. o.

42 Harris, 1968: 449 és köv. o.; Serpell, 1981.

43 E vizsgálatok közül talán a legismertebb Whiting/Child. 1953.

44 Híres munkája — „L'Enfant et la vie familiale sous l'Anc'ien Régime” („Gyermek és családi élet az ancien régime korában”) — két év múlva, 1962-ben jelenik meg angolul, majd hamarosan ismertté válik szerzője a világon. Aries műveinek magyar nyelvű válogatása (Aries, 1987) tartalmazza ennek fordítását és egy másik, a halálra való készülődés történetéről szóló művét is. Ez a szocializáció és a mentalitástörténet szempontjából ugyancsak fontos témát dolgozott fel.

- 45 A 60-as évek óta sokan támogatják és vitatják Aries téziseit. Ma már szakfolyóiratok foglalkoznak külön a család- és háztartástörténettel, a gyermekiség történetével stb. (lásd ehhez összefoglalóként *Herrmann, 1980; Fend, 1988*). Mindezzel még felsorolásszerűen sem foglalkozhatok itt. Meg kell azonban említenem egy másik, talán még nagyobb hatású francia tudóst, Michel Foucault, aki más előzményekhez és más társadalomelméleti irányokhoz kapcsolódott. Az ő műveit — amikben többek között a szexualitás, az orvosi érzékelés és a mentális egészség vagy a börtönbüntetés történetével foglalkozik — nem a szocializáció mentalitás- és intézménytörténeti irodalmán belül tartják számon, pedig a szaktudományos kutatás sem kerülheti ki az általa körülírt jelenségeket.
- 46 *Piaget, 1932*; ehhez és Piaget szocializációs felfogásához lásd *Mérei, 1985*.
- 47 *Bertram, 1980* összeveti a legfontosabb idevágó törekvéseket. *Turiel, 1983* és *Edelsteint/Habermas, 1984* áttekinti a témának a szociológia és szociálpszichológia szempontjából is fontosabb lélektani tanulságait; *Habermas, 1983* a „diszkurzusetika” körvonalazásához használja fel a kognitív fejlődéslélektan (főként pedig J. Piaget és L. Kohlberg) idevágó eredményeit; magyar nyelven kitűnő ismertetést nyújt az erkölcsi szocializáció lélektani megközelítéseiről, főként pedig kognitív elméleteiről *Ranschburg, 1984*.
- 48 *Kon, 1977: 142. és köv.; Krappmann, 1980a*.
- 49 Ehhez lásd *Dreeben, 1980; Szabó, 1988*.
- 50 T. Parsons még jóval a „rejtett tanterv” elmélete előtt hangsúlyozta (*Parsons, 1964*), hogy az általános iskolában — főként annak alsó tagozatában — elsősorban szociális tanulás folyik. Parsons mutatta ki elsőként azt is, hogy a tanítónők státusának és munkájának milyen szocializációs funkciói vannak. Lásd ehhez *Alexander, 1987*.
- 51 *Bell, 1974; Weinstein, 1976*.
- 52 *Hurrelmann, 1986: 162. és köv. o.*
- 53 *Krappmann, 1976: 261. és köv. o.*
- 54 *Oevermann, 1976: 274–275. o.*
- 55 Deviancia és szocializáció általános összefüggéséről lásd *Illyés, 1987*.
- 56 Lásd *Becker, 1963; Douglas, 1969*.
- 57 *Goffmann, 1981a: 184. o.*
- 58 *Goffmann, 1981a: 221. o.*
- 59 P. Bourdieu elemzéseinek egyik jellegzetes tárgya a szimbolikus uralom ilyen gyakorlása. Lásd pl. *Bourdieu, 1979*.
- 60 Az érdeklődőnek a legújabb munkák közül főként két német nyelvű összefoglalás: *Geulen, 1989* és *Tillmann, 1989* ajánlható. Ezek nyújtják a legszélesebb körű áttekintést a modern társadalomelméletek szocializációs téziseiről, illetve a társadalomtudományi (főként a szociológiai és pszichológiai) kutatások elméleti érvényű tanulságairól.
- 61 *Hernádi, 1984* jó áttekintést ad erről, bőséges irodalomjegyzékkel. Ezenkívül az alábbiakhoz főként *Schütz, 1960* és *Berger/Luckmann, 1967* volt segítségemre.
- 62 Ma már a társadalomelmélet egyik klasszikusának számít az irányzat alapműve: *Mead, 1973*. Egyik reprezentatív gyűjteménye (*Rose, 1962*) az irányzat „aranykorá”-nak legfontosabb műveitől — H. Blumer, R. Turner, A. Strauss, T. Shibusani, S. Stryker stb. — tartalmaz tanulmányokat. *Lauer/Handel, 1977* monográfikus igényel előbb a fogalmakat és témaköröket, azután a fontosabb elméleti és módszertani fejleményeket tekinti át, végül pedig kritikai elemzést közöl néhány interakcionista kutató tevékenységéről. A legújabb feldolgozások közül *Joas, 1987*. főként a pragmatista filozófiai előzményekre és az irányzat első korszakára tér ki. Érdemes megjegyezni, hogy nagyjából egyidejűleg, a 60-as évektől bontakoztak ki más területeken is a szimbolikus interakcionizmussal rokonítható tendenciák, így például a „praxis-filozófiának” nevezett irányzat Jugoszláviában és más kelet-európai országokban, a „kritikai elmélet” újabb korszaka az NSZK-ban, a „szimbolikus antropológia”, főleg angolszász nyelvterületen stb. E „rokonítás”-t az indokolhatná, hogy a felsorolt irányzatok a saját területükön mind valamilyen „objektivistá” szemléletmóddal kerültek szembe. (Ezt mutatja ki pl. az antropológiai elméletek történetén *Ortner, 1988*.)
- 63 *Shibusani, 1961*.

- 64 Buda, 1965.
- 65 Mead, 1973: 195. és köv. o.
- 66 Merton, 1980: 734. és köv. o. Ez a munka sokáig a szociológia egyik „törzsanyagának” számított és a legtöbbet hivatkozott publikációk közé tartozott. Az Egyesült Államokban szociológusok és szociálpszichológusok egész nemzedéke ebből tanulta meg a szerepelméletet.
- 67 Wrong, 1961.
- 68 Goffman, 1981b: 100. o. Lásd ehhez: László, 1981.
- 69 Krappmann, 1980b.
- 70 Strauss, 1959.
- 71 Krappmann, 1980b: 18. o.
- 72 Sajó, 1986: 175. o.
- 73 Az „öntörvényűség” módszertani követelményeihez lásd Garfinkel, 1978.
- 74 Vö. Hurrelmann/Ulich, 1980. és Hurrelmann, 1986.
- 75 Parsons, 1966.
- 76 J. Habermas szemléletének felel meg egy ilyen igény (vö. Habermas, 1981, kivonatos kiadás magyarul: Habermas, én). Ő több művében is érintette a szocializáció problémáit, de csak egyik korai tanulmányában (Habermas, 1973a) próbált felvázolni átfogó szocializációs elméletet.
- 77 A „kulturális determinizmus” kapcsán már jeleztem ide vonatkozó szempontokat. Hasonló érveket lehetne itt megfogalmazni az intézmények E. Durkheimre visszanyúló funkcionalista elméletével szemben (vö. főként Durkheim, 1960). De ugyanide, a „reproduktív determinizmus” gondolatát képviselő elméleti irányok közé sorolom a történelmi materializmusnak azokat a változatait is, melyek „rendszer-specifikusan” értelmezik a szocializáció minden — elemzésre egyáltalán érdekesnek kijelölt — mozzanatát.

IRODALOM

[A *dőlt* szám a publikációk általam használt kiadásának évét, míg az utánuk (ugyancsak zárójelben közölt szám) az első kiadás évét jelöli. Miután dolgozatomban elmélettörténeti kérdésekkel is foglalkoztam, szükségesnek találtam ezt is megadni.]

Abrahams, Frederick F.

(1976) (mit I. N. Sommerkorn): Arbeitswelt, Familienstruktur und Sozialisation. In: Hurrelmann (Hrsg.): 70—89.

Alexander, Jeffrey

(1987): Twenty Lectures: Sociological Theory since World War II. New York, Columbia University Press

Aries, Philippe

(1987): Gyermek, család, halál. Bp. Gondolat

Becker, Howard S.

(1963): Outsiders. New York, The Free Press

Bell, Richard Q.

(1974): Contributions of Human Infants to Caregiving and Social Interaction. In: M. Lewis—L. A. Rosenblum (eds): The Effect of the Infant on its Caregiver. New York, Wiley, 1—20. o.

Berger, Peter L.—Thomas Luckmann

(1967): The Social Construction of Reality. New York, Anchor books

Bernsteint, Basil

(1971): Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. Valóság, 11. sz. 35—57. o.

(1974a): Az iskolai tudásanyag osztályozásáról és kereteiről. In: Ferge—Háber (szerk.): 123—152. o.

(1974b): A kiegyenlítő (compensatory) oktatás fogalmának bírálata. In: Ferge—Háber (szerk.): 175—188. o.

(1975): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap—Szépe (szerk.): 393—434. o.

- Bertram, Hans**
 (1978): Gesellschaft, Familie und moralisches Urteil. Weinheim und Basel, Beltz.
 (1980): Moralische Sozialisation. In: *Hurrelmann/Ulich* (Hrsg): 717—744. o.
- Bourdieu, Pierre**
 (1974): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In: *Ferge—Háber* (szerk.): 65—92. o.
 (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése. Bp. Gondolat
 (1979): La distinction. Paris, Ed. de Minuit
- Bronfenbrenner, Urie**
 (1958): Socialization and Social Class through Time and Space. In: *Maccoby et al.* (eds)
- Buda Béla**
 (1965): A szerep fogalma a szociálpszichológiában. Magyar Pszichológiai Szemle, 1—2. sz. 101—112. o.
- Clausen, J. A.**
 (1968) (ed): Socialization and Society. Boston
 (1968a): A Historical and Comparative View of Socialization Theory and Research. In: *Clausen*, 1968: 18—72. o.
- Collins, R.**
 (1979): The Credential Society. A Historical Sociology of Education and Socialization. New York, Academic Press
- Craft, Maurice**
 (1970) (ed): Family, Class and Education. London, Longman
 (1970a): Family, Class and Education: Changing Perspectives. In: *Craft*, 1970: 3—27. o.
- Davis, Allison—Havighurst, R. J.**
 (1946): Social Class and Color Differences in Child Rearing = American Sociological Review, (11) Dec. 698—710. o.
- Douglas, J. D.**
 (1969) (ed): Deviance and Respectability. New York
- Dreeben, Robert**
 (1980): Was wir in der Schule lernen. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Durkheim, Emile**
 (1960):(1912) Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris
- Edelstein, Wolfgang—J. Habermas (Hrsg)
 (1984): Soziale Interaktion und soziales Verstehen. Frankfurt am Main, Suhrkamp**
- Fend, H.**
 (1988): Sozialgeschichte des Aufwachsens. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Ferge Zsuzsa—Háber Judit (szerk).
 (1974): Az iskola szociológiai problémái. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó**
- Floud, Jean**
 (1970): Social Class Factors in Educational Achievement. In: *Craft*, 1970a: 31—48. o.
- Garfinkel, Harold**
 (1978) (1967): Mi az etnometodológia? In: *Horányi Ö.* (szerk.): Kommunikáció 2. köt. — Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó: 173—202. o.
- Gaszó Ferenc**
 (1988): Megújuló egyenlőtlenségek. Bp. Kossuth
- Geulen, D.**
 (1980): Die historische Entwicklung sozialisationstheoretischer Paradigmen. In: *Hurrelmann K./Ulich D.* (Hrsg): 15—49. o.
 (1989): Das vergesellschaftete Subjekt. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Giddens, Anthony**
 (1973): The Class Structure of the Advanced Societies. London, Hutchinson
 (1987) *J. H. Turner* (eds): Social Theory Today. Stanford, University Press

- Goffman, Erving*
 (1981): A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Bp. Gondolat
 (1981a) (1963): Stigma és szociális identitás — lásd *Goffman*, 1981: 179—239. o.
 (1981b) (1961): Szereptávoáltás — lásd *Goffman*, 1981: 9—102. o.
- Goldthorpe, J. H. — D. Lockwood et alie*
 (1968) *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*. Cambridge, University Press
- Goslin, David A.*
 (1969) (ed.): *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, Rand McNally
- Gottschalch, Wilfried — M. Neumann—Schönwetter, G. Soukup*
 (1971) *Sozialisationsforschung*. Frankfurt am M., Fischer
- Habermas, Jürgen*
 (1973): *Kultur und Kritik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
 (1973a): Stichworte zur Theorie der Sozialisation. In: *Habermas (1973)*: 118—194. o.
 (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*, 1—2. B. Frankfurt am Main, Suhrkamp
 (1983) *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
 (é. n.) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Bp. ELTE
- Harris, Marvin*
 (1968): *The Rise of the Anthropological Theory*. New York, Thomas Y. Crowell
- Herrmann, Ulrich*
 (1980): Probleme und Aspekte historischer Ansätze in der Sozialisationsforschung. In: *Hurrelmann/Ulich* (Hrsg): 227—252. o.
- Hernádi Miklós*
 (1984) (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Bp. Gondolat
- Horkheimer, Max*
 (1936) (Hrsg): *Studien über Autorität und Familie*. Paris
- Huch, Kurt J.*
 (1975): *Einübung in die Klassengesellschaft*. Frankfurt am Main, Fischer
- Hurrelmann, K.*
 (1976) (hrsg): *Sozialisation und Lebenslauf*. Reinbek, Rowohlt
 (1980) *D. Ulich* (hrsg): *Handbuch der Sozialisationsforschung*. Basel, Weinheim
 ((1986): *Einführung in die Sozializationstheorie*. Basel, Weinheim
- Illyés Sándor*
 (1987): Általános problémák a deviáns magatartás szocializációs előzményeinek kutatásában. In: uő. (szerk.): *Szocializáció és deviancia (Vitaanyagok)*. Bp. (kézirat)
- Jedrzejewski, Stanislaw*
 (1988) (szerk): *Lengyel nevelésszociológiai tanulmányok*. Bp. Tankönyvkiadó
- Jensen, Arthur R.*
 (1979) (1969): Mennyiben növelhetjük az IQ-t és az iskolai teljesítményt? In: *Vörös* (szerk): 5—243
- Joas, Hans*
 (1987): Symbolic interactionism. In: *Giddens—Turner* (eds): 82—115. o.
- Kohlberg, Lawrence*
 (1976): Moral Stages and Moralization: The Cognitive—Developmental Approach. In: *T. Lickona* (ed): *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*, New York, Holt, Rinehart & Winston
 (1976): Social Class and Parental Values: Another Confirmation of the Relationship = *American Sociological Review*, Vol. 41.: 538—545. o.
- Kon, I.*
 (1977): *A barátság*. Bp. Kossuth
- Kozma Tamás*
 (1975): *Hátrányos helyzet*. Bp. Tankönyvkiadó

- Krappmann, Lothar—U. Oevermann, K. Kreppner*
 (1976): Was kommt nach der schichtspezifischen Sozialisationsforschung? In: *Lepsius* (Hrsg): 258—264. o.
 (1980a): Sozialisation in der Gruppe der Gleichaltrigen. In: *Hurrelmann/Ulich* (Hrsg): 443—468
 (1980b): Az identitás szociológiai dimenziói. Bp. Szociológiai Füzetek, 21. sz.
- Ladányi János—Csanádi Gábor*
 (1983): Szelekció az általános iskolában. Bp. Magvető
- Lauer, Robert H.—Warren H. Handel*
 (1977): Social Psychology. The Theory and Application of Symbolic Interactionism. Boston, Houghton Mifflin Co.
- Lawton, Denis*
 (1974): Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Bp. Gondolat
- László János*
 (1981): Goffman mikroszkópjai. In: *Goffman (1981)*: 740—780. o.
- Lepsius, M. Rainer*
 (1976): Zwischenbilanz der Soziologie. Verhandlungen des 17. Deutschen Soziologentages. Stuttgart, F. Enke Verlag
- Marcuse, Herbert*
 (1990) (1964): Az egydimenziós ember. Bp. Kossuth
- Marx, Karl*
 (1955): A tőke. I. kötet. Bp. Szikra
- Mead, George H.*
 (1973) (1934): A pszichikum, az én és a társadalom. Bp. Gondolat
- Mead, Margaret*
 (1972) (1939): Nem és temperamentum. In: *Kemény I.* (szerk.): A szexuális élet szociológiája. Bp. Közgazdasági és Jogi k. 53—148. o.
- Merton, Robert K.*
 (1980) (1949): Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. Gondolat
- Meyer, Philippe*
 (1977): L'enfant et la raison d'État. Paris, Éd. du Seuil
- Mérei Ferenc*
 (1985): A szocializáció Piaget rendszerében. In: *Popper* (szerk.): 7—24. o.
- Milhoffer, Petra*
 (1973): Familie und Klasse. Frankfurt am M., Fischer
- Nemes Ferenc—Szelényi Iván*
 (1967): A lakóhely mint közösség. Bp. Akadémiai
- Oevermann, Ulrich*
 (1972): Sprache und soziale Herkunft. Frankfurt am M.
 (1976) (mit anderen): Beobachtungen zur Struktur der sozialisatorischen Interaktion. In: *Lepsius* (Hrsg): 274—295. o.
- Ortner, Sherry B.*
 (1988): Az antropológia elmélete a hatvanas évektől. In: *Hofer T.—Niedermüller P.* (szerk.): Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport, 19—96. o.
- Pap Mária—Pléh Csaba*
 (1972): Nyelvhasználat és társadalmi helyzet = Szociológia, 1., 211—234. o.
 (1975) — *Szépe György* (szerk.): Társadalom és nyelv. Bp. Gondolat
 (1982) A Bernstein-féle szociolingvisztikai elmélet kritikai elemzéséhez. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok, XIV. k. 75—86. o.
- Parsons, Talcott*
 (1964): Social Structure and Personality. New York, Free Press
 (1964a) (1959): The School Glass as a Social System: Some of its Functions in American Society. In: *Parsons, 1964*: 129—154. o.
 (1966) (1951): The Social System. New York, The Free Press

- Pataki Ferenc*
(1976) (szerk.): Pedagógiai szociálpszichológia. Bp. Gondolat
- Piaget, Jean*
(1932): Le jugement moral chez l'enfant. Paris, Alcan
- Pléh Csaba*
(1984): A megértés és a szövegalkotás pszichológiája. In: *Büky B.—Egyed A.—Pléh Cs.*: Nyelvi képességek — Fogalomkincs — Megértés. Bp. Tankönyvkiadó, 271—383. o.
- Ranschburg Jenő*
(1984): Szeretet, erkölcs autonómia. Bp. Gondolat
- Réger Zita*
(1990): Utak a nyelvhez. Bp. Akadémiai
- Rose, Arnold M.*
(1962) (ed.): Human Behavior and Social Processes. Boston, Houghton Mifflin
- Sajó András*
(1986): Látszat és valóság a jogban. Bp. Akadémiai
- Schütz, Alfred*
(1960): Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Vienna, Springer
- Sears, Rober S. és mások*
(1975): Patterns of Child Rearing. White Plains, N. Y., Row, Peterson
- Serpell, Robert*
(1981): Kultúra és viselkedés. Bp. Gondolat
- Sibutiani, Tamotsu*
(1961): Society and Personality. An Interactionist Approach to Social Psychology. Englewood Cliffs, Prentice-Hall
- Somlai Péter*
(1975) (szerk.): Álláspontok a szocializációról. Szociológiai füzetek, 9. sz.
- Steinkamp, Günther*
(1980): Klassen- und schichtenspezifische Ansätze in der Sozialisationsforschung. In: *Hurrelmann — Ulich* (hrsg): 253—284. o.
- Strauss, Anselm*
(1959): Mirrors and Masks. The Search for Identity. New York, The Free Press
- Szabó László Tamás*
(1988): A „rejtett tanterv”. Bp. Magvető
- Tillmann, K.-J.*
(1989): Sozialisationstheorien. Hamburg, Rowohlt
- Turiel, Elliot*
(1983): The Development of Social Knowledge. Cambridge, etc. University Press
- Turner, Ralph H.*
(1970): Family Interaction. New York, etc. John Wiley
- Vörös László*
(1979) (szerk.): Az IQ-vita. Az öröklésvitűek argumentációja. Bp. FPK
- Weinstein, Eugene E.*
(1976): Az interperszonális kompetencia fejlődése. In: *Pataki* (szerk.): 369—393. o.
- Weiss, W. W.*
(1975): Determinanten der Einstellung von Eltern zum selbständigen Verhalten der Kinder = Zeitschrift für Soziologie, Jg. 4, Heft 2. 165—1982. o.
- White, Graham*
(1977): Socialisation. London—New York, Longman
- Whiting, J. M. W.—I. L. Child*
(1953): Child Training and Personality: A Cross-Cultural Study. New Haven, Yale University Press
- Wrong, Dennis*
(1961): The Over-Socialized Conception of Man in Modern Society = Americal Sociological Review, (26) 184—193. o.
- Ziegler, E.—I. L. Child*
(1975): Szocializáció. In: *Somlai* (szerk.): 93—120. o.

ARTS OF SHAPING

(Comparative analyses of socialization theories). II

Summary

The first part of the article compared theoretical problems of the transmission of social inequalities through generations. These were theories on the "reproductive aspects" of the socialization, though they did not ask about the creative aspects of social actors. Author concerns this question in this II. part of his article.

He compares these two sets of theories. Cultural determinism of the social anthropology (*M. Mead* and others), the traditional role-theories, sociological functionalism (*R. Merton* and others) and system theories are representing the one side, while symbolical interactionists (*G. H. Mead* and others), ethnomethodology, phenomenology and other theories of social competence does the other. "Reproductive" theorists show how human beings are shaped by socio-cultural institutions, but they are not able to take attention to the processes where people themselves are creating rules and roles. Their counterpart, "creative" theorists are demonstrating people as active and reactive subjects in interaction processes. They, however, don't show how institutional settings of social organizations and cultural systems are restricting the subjects of human interactions.

Traditional social sciences were ruled more by the "reproductive" theories. Researches in developmental psychology (*J. Piaget* and others), in "mental history" (*Ph. Aries*) and interactional orientations of the educational theory ("hidden curricula") as well as "dramaturgical metaphor" of *E. Goffman* challenged more and more this direction. One can analyse the deviant behaviors from these two conceptual perspectives. Traditional criminology show the learning, transmission and reproduction of crime, however "stigma"-theory explores the social emergence of criminals.

By using the concepts of *J. Habermas* the author compares these theories. His conclusion is that social sciences today have no theory which is able to unite the two aspects of socialization process.

KORSZAKVÁLTÁS HATÁRÁN (Európa foglalkoztatási trendjeiről)

1. Bevezető megjegyzések

Amikor a tanulmány ötlete először felvetődött, még szó sem volt öbölháborúról, szigorított biztonsági intézkedésekről, s tartotta magát a peresztrojka illúziója. A látszólagos nyugalom mögött a foglalkoztatási jelenségek alaposabb vizsgálata új társadalmi konfliktusok és válságok lehetőségére, egy korszak lezáródására utalt. A „töretlen” és folyamatos gazdasági sikerekről árulkodó statisztikai mutatók ellenére a foglalkoztatás rendszereinek elemzése megerősítette a „valami más kezdődik” érzését is.

E korszakhatárt szeretném a következő oldalakon bemutatni. Jól tudom, a munkaerőpiaccal foglalkozó szakemberek tetszését nem nyeri meg írásom, mivel célja nem a munkaerőpiac/ok működésének szakszerű bemutatása. Gondolatmenetem inkább illusztráció, aláfestés, szaktudományosan tekintve elnagyolt összefüggésekbe ágyazott elmélkedés arról, hogyan jelentek meg, miként hatottak a foglalkoztatási viszonyok területén a gazdasági, technológiai és politikai folyamatok. Természetesen minden kijelentésünk hipotézis, olyan feltételezés, melyet a konkrét kutatásoknak kell/ene bizonyítani.

Mozgásba lendült, kiismerhetetlennek tűnő világunkban nagyfokú bátorságra vall jóslásokba bocsátkozni, hosszabb távú trendek megrajzolására vállalkozni. Sokan megpróbálták az utóbbi években, évtizedekben a következő időszakok forгатókönyvét leírni, ám kísérletük mindannyiszor kudarcot vallott. E kudarcokból okulva a következő oldalakon én sem vállalkozom a kilencvenes évtizedet jellemző globális tendenciák előrejelzésére. Írásom arra szorítkozik, hogy néhány európai ország — és Japán — munkaerőpiaci változásának és az ebből fakadó társadalmi következményeknek egy lehetséges elmozdulási irányját megfogalmazzam.

A tanulmányt a hazai politikai nyilvánosságban zajló Európa-vita teszi aktuálissá. Miközben Európa felé tartunk, elfelejtjük megnézni: milyen az a világ, ahova bejutni akarunk. A „centrum” országokhoz igazodó görcsös felzárkózási törekvés kissé egyszerűre faragta az európai társadalmak valóságképét. Új horizontunk a problémamentes *ígéret földjeként* jelent meg előttünk, hogy szinte azonnal a „kommunizmus” utópia helyébe telepedjen.

Nincs szándékomban e világképtorzításokat kiigazítani. Ezt a kritikai nyilvánosság és a realitások felfogására alkalmas problémaérzékeny világlátás teheti meg. De elmúlt az idő is a „kiigazítások”, „helyretevések” felett. Vállalkozásom az

elmúlt tíz-tizenöt évre jellemző európai munkaerőpiaci modellek váltásának és feltételezhető válságának leírására terjed ki. Feladatomnak tekintem azoknak a társadalmi problémáknak jelzését, melyek a munkaerőpiac és foglalkoztatási rendszerek mögött meghúzódhatnak. A trendek bemutatásához felhasználok a legkülönbözőbb társadalomtudományi területen született empirikus vizsgálatok eredményeit. A hazai Európa-kép kialakításához hozzájárulásom mindössze egy mondatra szorítkozik: nehéz évtized vár ránk — Európában is.

2. Válságok előszele

Amíg a politikai színpad főszereplői az új európai rend kialakításának sikerén felbuzdulva önmaguknak gratulálnak, a '92 utáni gazdasági folyamatokat elemzők körében már nincs ilyen magas hőfokú optimizmus. Értelmeikben (többek között) a jelenleg is 30—35 milliós nyugat-európai munkanélküliségre, a munkaerőpiacra belépő új generációk számának nagyságára, a pénzügyi- és adórendszerek néha összeegyeztethetetlennek tűnő szerkezetére, a technológiai panelek nem egyszer végletesen eltérő mintáira hivatkoznak. Elemzéseikben mindezek mellett arra koncentrálnak, hogy az új európai rendet létrehívó és igénylő társadalomirányítási gyakorlatok és értékek a kilencvenes évek elejére erodálódtak. E komplex társadalmi folyamat valószínűleg gazdasági krízissel telítődik (Economist, 22.09. 1990), ami a '92 utáni európai gazdaságot új típusú és permanens krízisgazdasággá változtathatja. Természetesen mindenki a maga értékei és világlátása szerint alakítja ki borúlátásának fokozatát, ám e véleményáramlattól függetlenül a társadalmi integrációk elemzése valóban „nem sok jóval kecsegtet” bennünket.

Az európai társadalom mint olyan fikció. Ahogy a korabeli (16. századi) modernizációs hullám is többféle — több típusú — gazdaság- és társadalomintegrációs mintát és gyakorlatot hívott életre, úgy a 20. sz. végének Európájában is rendkívül sokféle, egymástól alapjaiban eltérő társadalmi integrációs minták működnek (Heidenreich, M. 1988). E minták „egységesítéséről” természetesen még a '92-es európai egyesülés megvalósulása esetén sincs szó, hiszen ami az európaiságot jellemzi az éppen a kulturális és társadalmi értékek sokszínűsége. Azonban a társadalmi integrációk új kooperációs szintjeinek kialakulása mindenképpen konfliktusossá teszi — vagy újból konfliktusokkal telíti — a társadalmi intézmények funkcionális szintjeinek szerveződését. (Pl. nemzeti munkaerőpiaci intézmények és szabad munkaerőáramlás az egyesülésben résztvevő országok között.)

A hetvenes—nyolcvanas évek példáját — és e tájékon erőt — adó mintái szinte a szemünk előtt kérdőjeleződnek meg. Nagy-Britanniában Margaret Thatcher távozásával véget ért egy évtizeden keresztül sikeresnek tűnő politikai korszak. Németországban az újraegyesítés olyan vitákat és konfliktusokat indított útjára, melyek hatására — a választásoktól függetlenül — újra kell fogalmazni a német társadalom alapkérdéseit. (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990.10.13.). Svédországban a jóléti álomnak tekintett társadalomban a gazdasági produktivitás

jelentősen visszaesett. A példákat lehet sorolni, hozzááté az Európán kívüli „sikermodellek” megtorpanását. (Az Egyesült Államok költségvetési konfliktusa, vagy az adók emelése még csak jelzés, ugyanígy Japánban a munkaerőpiac működésében tapasztalható rigiditás is csupán valószínűsített egy később megnyilvánuló váltási kényszert.)

A társadalmi integrációk és a gazdasági szerkezet működési zavarai beépültek a munkaerőpiacok belső és külső folyamataiba. Stabilizálódott — ciklikus ingadozása ellenére — hosszabb távon a munkanélküliség, s újra felmerült a munkaerőpiac régen elfeledettnek (vagy megoldottnak) vélt problémái közül (pl. rugalmas képzési rendszer, mint a megoldás egyik sikeres mintája) jó néhány. A munkával (állással) való rendelkezés vagy nem rendelkezés az új társadalmi egyenlőtlenségrendszer egyik alapjává vált. Néhány társadalomkutató a kelet-európai változások miatt már a „határok nélküli munkanélküliség”-ről (*Schmid, G. 1990*) beszél a határtalan gazdasági konjunktúra helyett.

Tanulmányomban eddig szigorúan a „problémajelzésre” vállalkoztam. A tudomány nehézfegyverzetének bevetése nélkül is kitapintható a társadalmi konfliktusrendszerek új típusa éppúgy, mint egy új társadalmi struktúra kialakulásának kezdete. Minderről természetesen a közgazdasági, szociológiai és történeti elemzések meggyőzőbben szólnak.

3. A színfalak mögött

A miniszterelnök-csere Nagy-Britanniában nem változtatta meg a több mint egy évtizede tartósan érvényesülő foglalkoztatási trend természetét. Az elmúlt évtized alatt a munkaerőpiac konfliktusai több ponton megoldhatatlanná váltak, s e problémák a jövő évezred első évtizedében is éreztetni fogják hatásukat. Első helyen kell megemlítenünk a munkanélküliséget mint tartós életformát, amely hosszabb időn keresztül ugyanazokra a társadalmi csoportokra koncentrálódik. Másodszor fel kell figyelni arra, hogy a munkanélkülivé válás esélye „egyenlőtlenül” oszlik meg e különböző társadalmi csoportok között (*Sinfield, A. 1990*). A betanított- és segédmunkás csoportnak háromszor akkora az esélye a munkanélküliek közé bekerülni, mint a szellemi foglalkozásúaknak. A munkanélküliség és a szegénység így lett egymással szinoním kifejezés, hiszen a társadalom „alsó rétegeinek” életformájává a tartós foglalkozás nélküliség vált. Különösen két csoport helyzete nehéz Nagy-Britanniában — miként a többi európai országban is —, a fiatal pályakezdőké és a nyugdíj előtt álló idősebb munkásoké. Bár nem különösen kedvező a bevándoroltak, nők és etnikai kisebbségek foglalkoztatási lehetősége sem, mégis a fiatalok munkaerőpiaci konfliktusai a legélesebbek. Amíg a fiatal pályakezdők 53%-a az alapfokú (öt felső osztályos) iskolai végzettség megszerzése után 1976-ban még munkába állt, addig 1988-ban erre már csak 20%-nak volt lehetősége. E tény nem a magasabb iskolai végzettség megszerzését jelenti, hanem vagy a további iskolai tanulmányokat ugyanazon a szinten — minőségi váltás

(tehát közép/felső fok) nélkül — vagy az azonnali átképzést, a fiataloknak nyújtott speciális programokban való részvételt (Wallace, C. 1990). Az arány földrajzi területenként változik, egyes régiókban az első kereső foglalkozásba az iskolát végzeteknek csupán 9%-a tud az iskola elvégzése után azonnal bekerülni.

A tartós és az életút első lépéseiben jelentkező munkanélküliség átrendezi a fiatal generációk életmódját, anyagi és kulturális stratégiáját. Természetesen csökken a munkajövedelem, s megnő a különböző juttatások, támogatások szerepe (pl. a tanulmányi támogatások aránya a 17-19 éves korosztálynál 1990-ben 16% volt), ám a legnagyobb terhet a szülők és a családok viselik. Az anyagi terheken túl (ami a szülői támogatás 27%-os arányát jelenti) a munkanélküliség családra terhelt „privatizációja” (Wallace, C. 1990) megroppantotta a család egészséges szocializációs mintáit, sőt aktivizálta a már elfelejtettnek tűnt konzervatív, patriarchális családi szerepeket is.

A következő 10-15 évre készített előrejelzések a fiatal korosztályok növekvő munkanélküliségével, és a foglalkoztatottak további csökkenésével számolnak (Gilbert, R. 1989). E trendek két tényezőre vezethetők vissza: a demográfiai növekedés egyenlőtlenségére, valamint a munka — illetve foglalkozás — szerkezetének átrendeződésére.

A munka (vagy tevékenység) szerkezet alapvető változása az elektronizáció minden életteret érintő hatására következik be. A változások a jövőben még radikálisabbak lesznek. Rendszeressé válik — válhat — az otthoni munka (főleg a kommunikációs forradalom miatt), ezért a nem otthoni (intézményesített) munkaszervezetek foglalkoztatási kapacitása csökken. Hiába nő az önállóak — önfoglalkoztatottak — száma és aránya, nagyobbra nyílik a munkaképes lakosság és a foglalkoztatott népesség közötti olló, hiszen számos korábban vezető iparág — pl. autóipar — termelékenységét megtartva, növekedési üteméből mit sem veszve kevesebb foglalkoztatottra tart majd igényt, mint napjainkban. E trend még akkor is igaz, ha az összes munkalehetőséget vesszük figyelembe, mivel a legoptimálisabb munkahely-növekedés is kb. 9 millió munkahellyel kevesebbet hoz létre, mint amire igény lesz (Gilbert, R. 1989).

A nagy-britanniai munkaerőpiac a munkaerőpiacok majdnem minden európai országban megtalálható tüneteiről árulkodik. Világosan kirajzolódik a munkanélküliség tartósan növekedő — bár nem egyenletes — harminc éves trendje. A rövidebb idejű ciklikus ingadozások ellenére a munkanélküliség növekedése dominált az utóbbi húsz évben, természetesen a növekedés üteme akár a munkaerőpiaci politika jellege miatt, akár a különböző társadalmi-gazdasági feltételek miatt eltérő volt (OECD 1989). A növekvő munkanélküliség vagy inflációval, vagy stabil pénzügyi rendszerrel járt együtt, így a „klasszikusnak” mondott közgazdasági összefüggések is elvesztették érvényességüket. Ugyanez érvényes a produktivitás és a munkanélküliség összefüggéseire is, sőt a növekvő munkanélküliségi trend növekvő termelési hatékonysággal párosult. Mindebből látszik: új és lényeges változások zajlottak le az európai piacgazdaságok mélyén.

A változás és az átalakulás konkrét példái mögött az európai piacgazdaságok társadalmi folyamatai állnak. A már bemutatott brit példa mellett mind a német, mind a svéd társadalom — de Japán is — elemzése azt mutatja: véget ért a második világháború után kezdődött, majd a nyolcvanas évekre kiteljesedő sikeres munkaerőpiaci stratégiák és politikák korszaka. Alapjaiban változott meg a munkaerő-felhasználás társadalmi rendszere, a társadalom makro-, mezo- és mikroszintjén új fejezet kezdődött az emberi munka és tevékenység történetében.

A válság szó kissé elkoptatott használata helyett szeretnénk a konkrét munkaerőpiaci mozgásokat bemutatni. Mégha csak vázlatosan tudunk is a váltás és változás radikalizmusára utalni, mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet e konkrét munkaerőpiacok konkrét folyamatainak *sokszínűségére*, egymással fel nem cserélhető törvényszerűségére. A váltás és a változás ugyanakkor mindazokban az európai — és nem európai — társadalmakban bekövetkezett, melyek „sikermodellként” tündököltek a hetvenes, nyolcvanas években.

A brit gazdaságról már szoltunk. A német gazdaság munkaerőpiaci konfliktusai akkor is említést érdemeltek volna, ha az egyesült Németország keleti részének összeomló munkaerőpiaca nem szakadt volna rá a német társadalom — és szociálpolitika — mindennapjaira.

A német gazdaság az 1973-ig domináló „teljes foglalkoztatás” korszakát átadta a jótékony feledés homályának. A hetvenes, majd a nyolcvanas évekre jellemző évi 2-4%-os gazdasági növekedés, defláció, vagy az 1-2%-os infláció, valamint 6-7, majd 12%-os munkanélküliség mellett ment végbe. Csupán az egyestést megelőző években csökkent a munkanélküliség rátája jelentősen, 1990 végén 6%-os volt a régi Szövetségi Köztársaság területén. E pozitív fejlődésnek azonban ma már más az értéke, hiszen a volt Szövetségi Köztársaság kedvező foglalkoztatási helyzetét a volt NDK 20%-os munkanélküliségével együtt kell értelmezni (Roesler, J. 1990).

A német gazdaság és munkaerőpiac belső szerkezetében bekövetkezett változásokat nemcsak a makrogazdaságra jellemző mutatók reprezentálják (Schmid, G. 1988). A mikrogazdaságról készített átvilágító esettanulmányok, vagy a gazdasági kapcsolatokról beszámoló vizsgálatok egyaránt tanúskodnak a munkaerőpiac mozgásának megmerevedéséről, valamint a hetvenes-nyolcvanas években lejátszódtott gazdasági és társadalmi forradalmak — mikroelektronika pl. — be nem fejezett, társadalmilag fel nem dolgozott ún. „áthúzó” hatásáról. Azok a regionális gazdasági szerkezetváltozások, melyek „minőségileg újat alkotva” sikeresek voltak, akkumulált feszültségek halmazát hagyták hátra az oktatási rendszerben, a képzettség szerkezetében vagy az emberi tőke társadalmi kapcsolatrendszerében (Alemann, U.—Schatz, H. 1987). Megbicsaklott a munkaerőpiacok (belső és külső, makro és mikro) szabályozásának a nyolcvanas évek végéig érvényesülő stratégiája is, részint a szakszervezetek szerepvesztése, részint a munkaszervezetben belüli hatalmi átrendeződés miatt. A számítástechnikai rendszerek alkalmazása ugyanis olyan új típusú hatalmi és szerkezeti viszonyokat alakított ki, melyek a tradicionális, „begyakorolt”, „jól bevált” eszközökkel kezelhetetlennek bizonyultak.

Az ipari kapcsolatok rendszerének komplex átalakulása mellett meg kell említeni a nyolcvanas évek végén kifejezetten Németországban jelentkező problémákat. A kutatások első helyre teszik az emigránsok, a bevándorlók, a menekültek okozta társadalmi feszültségeket (*Schmid, G. 1990*). Mindezek fényében a munkaerőpiacok működtetéséről vallott korábbi elméletek ideálokká váltak, s a szociális piacgazdaság pedig egy egyre inkább el nem érhető fantomra hasonlított, mivel intézményei lassan finanszírozhatatlanok (uo.). Itt jegyezzük meg, hogy az egyesülés következtében kialakult — volt — keletnémet munkaerőpiaci helyzet enyhítésére fordított összegek horribilis nagysága és egyidejű elégtelensége végképp megkérdőjelezte a „szociális piacgazdaság” elméletét (remélhetőleg kevésbé a gyakorlatát).

Svédországban a munkaerőpiac-politika elmélete és gyakorlata megkérdőjelezhetetlen. Sikeressége miatt valóban nincs hely a kételkedésre. A gondok és a problémák főleg a gazdaságpolitikai elemzők körében fogalmazódtak meg, ám a „tisztán gazdasági” problémák előbb-utóbb a munkaerőpiac konfliktusaivá válnak. Az aktív munkaerőpiaci politika által megkövetelt antiinflációs pénzügyi politika, valamint a sajátosan összetett és bonyolult adópolitika a svéd gazdaság világpiaci integrálódása miatt kisebb-nagyobb korrekciókra szorul (*Rehn, G. 1990*). Ezzel párhuzamosan módosítás előtt áll a belső üzemi munkaerőpiaci politika is, ahol a kollektív jogokra és dolgozói részvételre összpontosító személyzeti politika helyét átveszi egy jobban hierarchizált, a menedzseri hatalom megerősítését szorgalmazó vezetési gyakorlat. Azok a klisék, melyek a (köztudomásúan kemény) svéd adórendszer és a termelési rendszer hatékonyság csökkenésének közvetlen összefüggéséről szoltak, mára elavultak (*EPA Report, 1990*). A nyitott gazdaság teljesítményei és a munkaerőpiac állapota közötti összefüggések áttételesen, számos társadalmi, piaci, termelési tényezőn keresztül érvényesülnek. Mindenesetre tény, hogy a gazdasági termelékenység visszaesése nem az adó vagy a munkaerőpiaci politikának köszönhető, de ezzel párhuzamosan tény az is, hogy a gazdaság forrástermelő képességének csökkenése hosszú távon fenyegetheti az aktív munkaerőpiaci politika finanszírozási lehetőségét (*Annual Report, 1989–1990*).

Az európai munkaerőpiacok elemzéséből levonható tapasztalatot megerősíti Japán példája. Nagy, átfogó „látványos” válságról itt még annyira sem beszélhetünk, mint Svédország esetében. Japánban a gondot az okozza, hogy a munkaerőpiacok rendszerére ható külső és belső tényezők lényegesen megváltoztak az elmúlt évtizedben. A változások egyik oka a munkaadó korösszetételének radikális átalakulása, elöregedése. Másik ok a korábbi munka-motiváció átalakulása, a munkaorientált értékek visszaszorulása, a szabadidő és szabadidős tevékenységek előtérbe kerülése. Úgy tűnik, hogy a munkaadó — és a munkaerőpiac — szerkezetének átalakulására a technológiai fejlődés gyakorolta a legnagyobb hatást. A technológia fejlődése az addig dinamikus munkaerőfelhasználási gyakorlatot ridegebbé tette, így gyakrabban kerül sor a munkaadó specializált képessége és tudása miatt a munkaerőpiacon alkalmazkodási zavarokra (*Whittaker, H. 1990*).

A japán vállalatok világon egyedül álló munkaerő-politikája, ha lassan is, de a váltás kényszeréhez érkezett. Az említett társadalmi problémákat már nem lehet pusztán vállalati ügyekként kezelni, a munkaerőpiaci szolgáltatások és intézmények integrációja kilépett a gazdaság elsődleges szereplőinek a hatás- és látóköréből. A specializálódásra adott dinamizációs válasz, a külső munkaerőpiacon mobilizált munkaerő megköveteli a foglalkoztatási szokások (céghűség, hosszú — életfogytiglani — alkalmazás) megváltozását. Természetesen a képesség flexibilitása a japán oktatási és képzési rendszer keretein belül még mindig jobban biztosítható, mint sok európai ipari társadalomban.

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy a munkaerőpiacok társadalmi (közgazdasági, szervezeti) kapcsolatai, viszonyai a változás és a radikális átalakulás hatása alatt (vagy előtt) állnak. A társadalomtudományok által feltárt „klasszikus összefüggések” egyre nehezebben értelmezhetők — (infláció munkanélküliség, vagy produktivitás) foglalkoztatási rendszer kapcsolata —, de a klasszikusnak mondott munkaerőpiaci politikák útjai is rögzössé váltak.

Az új utak, új alternatívák kidolgozásának szükségességét sürgetik a munkanélküliség új fázisából (típusából?) fakadó társadalmi problémák is. (Pl. a munkanélküli és a foglalkoztatott csoportok közötti határok megmerevedtek, a gazdasági növekedésért fizetett magas társadalmi ár: az életmóddá, életstílussá váló munkanélküli életforma tömegessége.)

Az új utak és módszerek igénye azonos a régiek leértékelődésével, hatásuk és hatásosságuk alacsonyabb szintjével. A nagyarányú munkaidőcsökkentés, az át-képzési programok, a munkaformák flexibilitása sem tudta ugyanis megakadályozni a „tömeges, tartós és folyamatos munkanélküliség” veszélyének kialakulását.

4. Elméleti magyarázatok

A jelenségek leírásán túlmenően a szociológia számára elsődleges fontosságú azoknak a magyarázó elveknek, modelleknek a megtalálása, mely értelmezni, megvilágítani tudja a munkaerőpiacok és a munkaerő-felhasználás, vagy általánosan, az emberi munka tevékenység új típusú társadalmi konfliktusait. Nem tűnik haszontalannak, ha magyarázó modell-keresésünket a társadalomelmélet szintjén kezdjük.

Sokáig tartotta magát az a társadalomelméleti felfogás, hogy a modern, ipari társadalmak kulcskategóriája a munka. A nyolcvanas évek elején a munka (és bér-munka) központi — társadalomszervező — szerepe megkérdőjeleződött. A kételyt nemcsak a társadalom nagy folyamataira összpontosító társadalomtudomány hintette el, hanem a munka formáinak a mindennapokban, a társadalom mikro-rendszereiben látható (tetten érhető) átalakulása is. Új tevékenységformák, foglalkozások, munkatípusok jöttek létre, soha nem látott új munkaszervezeti függőségek és viszonyok alakultak ki, radikálisan új képességigények fogalmazódtak meg.

Ezzel párhuzamosan addig még nem tapasztalt veszélyek és konfliktusok kibontakozására nyílt lehetőség. A váltások hatására sokasodó kérdőjelek lecsapódtak a „munkatársadalom” (Arbeitsgesellschaft) válságáról (Offe, C. 1984), vagy a „rizikótársadalom” (Risikogesellschaft) (Beck, U. 1986) kialakulásáról szóló elméletekben. De ugyanezt a változást írják le a „posztmodern” társadalom megszületéséről valló szociológiai elméletek is. Anélkül, hogy bővebben kitérnénk az egyes irányzatokra, vitákra, álláspontokra (s a kiválasztás véletlenségét is vállalva) csupán annyit kívánunk bizonyítani, hogy a valóság nyomására bekövetkezett szociológiai paradigmaváltás következtében a foglalkoztatás, munkaerőpiac, a munkanélküliség más „tematizálási” összefüggésekbe került, mint ahogy ezt a nyolcvanas évek előtti időkből megszoktuk. Az új elméleti modellek magyarázatot adnak olyan új jelenségekre is, melyek a munkaerőpiacok működésében mint „zavaró tényezők” napjainkra váltak mindennapossá.

A „munkatársadalom” válságáról — illetve végéről — tudósító szociológiai beszámoló központjába a munkaerőpiac és a munkaerő-felhasználás új trendje került. A strukturális munkanélküliség, a kummulativitás természetét felmutató szociális egyenlőtlenségek, a munkából való kilépés egyre gyakoribb, és huzamosabb jelensége nemcsak a társadalom — különösen a német — azonosságtudatát (identitását) kezdte ki, hanem egy új kor, egy új „társadalom” nyitányát jelentette be. Ebben a társadalomban a permanens konfliktusok frontvonala egyfelől a különböző piacok különböző logikái, másfelől a piaci és társadalmi integrációt képviselő értékzónák — és társadalmi rendszerek — között húzódik. A munkaerőpiac ezért nem pusztán piac, ahol a munkaerő kínálata és kereslete egymásra talál — vagy nem —, hanem a társadalmi pozíciók és a gazdasági integrációk egymásra feszülése. A zavarok oka nem a munkaerő képességszerkezete és a kereslet igénye közötti eltolódás, hanem a társadalom valamely integrációs rendszerének működéséből következő diszfunkció.

A „munkatársadalom” válsága értelmezésének egy másik lehetséges paradigmáját le lehet írni a „munka eltűnésével”, azaz a hagyományos munka és tevékenységek átalakulásával a modern „tevékenységtársadalom” (Tätigkeitsgesellschaft) kialakulásával (Glaser, H. 1988). A bizonyítékok hosszú sorában az elmélet figyelembe veszi azokat a forradalmi változásokat, melyek a huszadik századot jellemző ipari kultúra teljes körű átalakulását eredményezték. Így a munka szervezési (és szervezeti), motivációs, cselekvési feltételei és környezete, a munka társadalmi kapcsolatai azok, melyek más elvek és logikák szerint működnek ma, mint akár egy évtizeddel ezelőtt is. A változás ténye természetesen nem önmagában érték, hiszen az „új szegénység” (munkanélküliség) és ideák nélküli gondolkodás (ideenloses Denken) e váltásban éppúgy benne foglaltatnak, mint a munkaidőcsökkentés hatására bekövetkező szabadidő növekedés. E helyzet azonban ad egy reális lehetőséget, a kötött, többszörösen integrált munka tevékenység alóli emancipálódást, és az új társadalmi értékek megfogalmazásán keresztül létrejövő új „társadalmiságot”. E lehetséges iránynak egyik következménye, hatása, velejárója a munka és munkán kívüli tevékenységek egymásba csúszása, azaz a formális el-

különülést követi egy széles körű integráció. Arról van szó pl., hogy a szabadidős tevékenység — mondjuk a hightech játékokkal való foglalatosskódás — éppúgy szocializációs faktora a hightech-kel működő gyártási technológiáknak, mint ahogy a munkafolyamatban kialakuló individualizáció is előképe lehet a társadalmi szolidaritás elvesztésének.

Az új integrációs mechanizmusok kimutatása és elemzése kiindulópontja a „rizikótársadalom” elméletének. A különbség azonban az, hogy az új integrációk kialakulásában a munkaerőpiac logikájának „behatolását” a magánélet (család, a szabadidő, a fogyasztás) szféráiba ez az elmélet kifejezetten negatívnak tekinti (Beck, U. 1986). Beck szerint mind az „osztálytársadalom”, mind a „modern ipari társadalom” korszaka véget ért. Az új társadalomban — a „rizikótársadalomban” — a társadalmi tagozódásnak, az élet esélyeinek, a társadalmi sikerességnek egyetlen fő forrása, és mozgatója van — a munkaerőpiac. A „rizikótársadalom” kialakulásával a társadalom atomjaira esett szét, mert elvesztette korábbi integrációs sémáit (család, osztály, réteg, szakmai csoport, vallás). A társadalmi reprodukció alapja így nem a különböző társadalmi integrációk összetartó erejében van, hanem a munkaerőpiaci sikerességben. Az emberi helytállás és „önmeghatározás”, az emberi lét termelése és újratermelése a munkaerőpiacon lehetséges. Mindezek következtében a foglalkozás, a munka (a JOB) soha nem látott mértékben felértékelődött. Az egyéni élet éfenntartásának egyetlen lehetősége a munkatevékenységből fakad, így a család tajai, a házastársak is csak a munkaerőpiacon keresztül tudják önállóságukat biztosítani, és bizonyítani. A munkaerőpiaci logika — versenyszituáció — behatolt a családba, a partnerkapcsolatba, az emberi együttműködés korábban kollektív rendszereibe is. A munkaerőpiac központi szerepe és helye ugyanakkor „flexibilis, sokoldalú alulfoglalkoztatottságot” alakított ki, azaz a munkanélküliség, a foglalkozásból aló tartós vagy ideiglenes kilépés életformává vált. A „rizikótársadalom rizikóelemei” ezen a ponton is kialakultak, mivel senki nem tudja mikor és hogyan válik munkanélkülivé, csak azt tudja, „megvan az esélye” erre. Esélye nem pusztán elméleti, hanem statisztikai, hiszen életpályája során minden második foglalkoztatott egyszer munkanélkülivé válik. A képzés és az oktatás rendszere csupán ennek a lehetőségnek kiszolgálója, „szellemi pályaudvarok”, ahol senki sem tudja, mikor melyik vonatra fog felszállni, csak azzal van tisztában: valamikor valamilyen vonat érkezni, illetve indulni fog — írja Beck.

Az elméleti modellek — melyek egymással is vitatkoznak — vázlatos bemutatóból kiderül, a munka, a munkaerőpiac, foglalkoztatás társadalmi rendszerintegrációjának új típusa alakult ki. Az új kapcsolatok és viszonyok rendszerében a munkaerőpiac feszültségei már nem egyszerűen közgazdasági vagy foglalkoztatáspolitikai „tényállások”, hanem új típusú társadalmi feszültségek. A kezelés és a megoldások sem maradhatnak éppen ezért a hagyományos foglalkoztatáspolitikai keretén belül. A társadalmi mozgások elemzése felveti azt a problémát is, lehet-e egyáltalán kezelni a munkaerőpiacok új típusú konfliktusait. A kérdésre nem lehet határozott választ adni, és nem pusztán azért, mert ma még nem lehet

tudni a kezelési kísérletek végső eredményeit. Maga a szakirodalom is több véleményt, egymásnak is ellentmondó elemzést fogalmaz meg. Ezek az elemzések hű tükörképei a valóság összetett, s ugyancsak sokoldalú — és egymásnak ellentmondó — folyamatainak.

5. A mikrostruktúrák zavara

A munkaerőpiac rendszereinek zavarai mögött a munkafolyamatban, munkaszervezetben közvetlenül ható folyamatok működését kell sejtenuünk. Erre utaltak a nagy társadalomelméletek is, amikor elméletépítésükben a munka és a munkaszervezet elemzéséből indultak ki. A mikroszintű elemzések eredményei, a belőlük levonható következtetések már nem olyan egyértelműek (s főleg nem redukálhatóak le egy-két tételre, kijelentésre), mint ahogy ezt az előbb idézett ún. „nagy társadalomelméletek” tették. Csak egy példát említve: az ipari munkának mint tevékenységnek rigiditása, a mindennapi életvezetésben játszott központi szerepének megőrizve megtartó folyamatossága tapasztalati úton ugyanúgy bizonyítható, mint a munkatevékenység szerkezetének a flexibilitás felé mutató belső átalakulása, és/vagy a szabadidős tevékenységek arányának növekedése.

A gazdaság mikrostruktúráinak legújabb kori története a fordizmus átalakulását, a termelés szervezeti kultúrájának dinamikus, több értéken alapuló újraszerveződését eredményezte. A fordizmus válságát már a hatvanas évek végén jelezték, s a kutatások a válság fő okát a modell piaci reakcióképességének beszűkülésében találták meg (*Dohse—Jürgens—Malsch, 1985*). A Ford nevével fémjelzett termelési modell alkalmatlannak bizonyult a minőségi piacokra előállított, kis szériákra összpontosító, nagy rugalmasságot kívánó több szintű termelési és gazdasági alkalmazkodási stratégia működtetésére.

A fordizmussal szakító új „termelési filozófia” a termelés napi gyakorlatában gyorsította fel az ipari szervezetek dezintegrációs majd reintegrációs folyamatát (*Naschold, 1985*). A munkában szerveződő társadalmi innovációs folyamatok alapja az adott termelési technológiába ágyazott komplex társadalmi értékrend változása. Az ipari munka a flexibilis, sokoldalúan felhasználható technológiai rendszerek hatására elvesztette a korábbi (fordi) munkaszervezetre jellemző rigiditását.

A jóléti állam működésének eredményeként a társadalmi reprodukciós folyamatok üzemén kívüli területre koncentrálódtak. Így a munkafeltételek és a munkavégzés körülményeinek konfliktusait az üzemben belül a makropolitika értelmében politikailag neutralizálták. A munkaerő alkalmazásának, képzésének, esetleges mobilitásának költségeit — azok nagysága, társadalmi fontossága, és standardizációs igénye miatt — kivonták a munka világának hatásköréből. A „politics in production” helyébe a „politics of production” lépett (*Burawoy, 1984*).

A munkafolyamat legfontosabb szereplői által képviselt törekvések a szervezeti decentralizálás és centralizálás irányába ható aspirációként jelentek meg.

A hatvanas évek szervezeti reformjára építve, a nyolcvanas években a munkások oldalán egyre határozottabban jelent meg a termelési feladatok fokozott autonómiája iránti igény, ami a felelősség decentralizációjának a menedzserek által képviselt értékével találkozott. A menedzserek viszont a felügyelet, az irányítás, a termelési folyamatok nagyobb koordinációjára törekedtek, ami a munkások (és munkavállalók) „termelési bizonytalanság elhárításának” igényével találkozott. A fordizmus filozófiája sem tűnt el egészen, sőt az új információs technológiák üzemi alkalmazásával megerősödött. A nyolcvanas évek közepére a mikroelektronika és a mikroelektronikán alapuló kommunikációs eszközök telepítése megnövelte az üzemi folyamatok irányításának és vezérlésének lehetőség skáláját, ezzel együtt a munkaszervezeten belüli döntési folyamatok új központosítását tette lehetővé. Centralizáció és decentralizáció kettőssége között egy ún. „feszültségzóna” alakult ki, amely a munka- és termelési szervezetek rugalmasságát, innovációképességét, fejlődési irányát döntő módon befolyásolja.

Az üzemi élet alsó szintjein a nyolcvanas években sem lehetett szó az autonómiát biztosító törekvések és eszközök feladásáról. A felső vezetés hierarchikusan szervezett ellenőrzési rendszere mellett fennmaradtak, illetve létrejöttek az üzemi szint „fél-autonóm” munkacsoportjai, helyet kapott az „önszabályozás” és a dolgozói részvétel, elismerést nyert a munkasautonómiára alapozott munkaerőfelhasználás (munkaerő helyettesítés, átirányítás). E közben az ipari szervezetek szervezeti mechanizmusai, a gazdálkodás egészét befolyásoló döntési rendszerek feltételei „megkeményedtek”. A növekvő autonómia ezek miatt a munkaszervezet (a csúcstechnológiát alkalmazó területeken pedig az információtechnológia által vezérelt) hierarchikus rendszerintegrációba illeszkedett bele.

A folyamat a belső munkaerőpiacok (vagy másképpen az üzemben belüli munkaerőpiacok) új működési rendjéhez vezetett. Amíg korábban — főleg nagyvállalati szinten — a fordai munkaszervezés egy jól átlátható, megfelelően szabályozható, a szereplők számára standardizált szabályokkal stabilizált belső munkaerőpiac kialakítására adott lehetőséget, addig az új korszak mindezt átalakította, sőt alapjaiban megkérdőjelezte. Új munkamegosztás jött létre, a korábbi munkaerőpiaci szereplők súlya, fontossága és funkciója megváltozott. Komplex, sokoldalú, több társadalmi struktúrát felölelő érdekegyeztetési szintek alakultak ki és át. E sokszínű struktúra, több szereplős modell működése a termék és értékesítési piacok dinamikája felől nézve nehézkessé, bonyolulttá, és bizonyos szinteken ellenőrizhetetlenné vált. Felerősödött a munkaerőpiacok külső-belső szegmentációja, a munkaerő-alkalmazás különböző szintjei nehezen követhető és nehezen befolyásolható konfliktusokat alakítottak ki. A szegmentált munkaerőpiac részrendszereinek zavarai a munkanélküliség és a munkaerőhiány együttes megjelenéséhez, majd stabilizálódásához vezettek.

A mikrofolyamatok — még oly felületes — elemzése is bizonyítja a több szintű, radikális, és korábbi analógiákkal nem értelmezhető társadalmi változások tényét. A foglalkoztatás, munkaerőpiac, munkanélküliség e változások, és átalakulások kereszttüzébe került, s jelzője, ám résztvevője is lett e folyamatoknak. A példák

és a konkrét elemzések száma tetszés szerint szaporítható, hiszen minden modell egyedi társadalmi-kulturális kontextusban jelenik meg, de a mondanivalónk lényegén e további elemzések sem változtatnak. Új kor küszöbén állunk, természetesen az új kor alapjai a nem is nagyon távoli múltba nyúlnak vissza. Az új kor új termelési rendszerei pedig itt bontakoznak ki a szemünk előtt, a mikro- és a makrostruktúrákban egyaránt.

6. Összefoglalás helyett

Reméljük, e több kérdés megválaszolására törekvő tanulmányunkban nem élünk vissza az olvasó türelmével, mikor mélyebb elemzés helyett különböző rész- és szakproblémák halmazát montíroztuk egybe. Annyi mindenesetre látható: a különböző társadalmi cselekvési területek és részrendszerek egymáshoz való viszonya, integrációja, és dezintegrációja áll a társadalom olyan nagy és elementáris problémájának hátterében is, mint a foglalkoztatás, munkaerőpiac és munkanélküliség. Több típusú, több belső „logikán” alapuló társadalmi minták és mozgások együttese alakítja e folyamatokat, s határozza meg azoknak a trendeknek irányát, melyeket jó előre jeleztek a társadalomkutatások. Természetesen emiatt minden leegyszerűsítés, egyértelművé faragott modell magyarázó ereje korlátozott, mint ahogy a problémánélküliségre törekvő új ideológiai világfelfogások sem elégitik ki a valóság megértésének igényét. A komplex társadalmi folyamatok, a mind összetettebbé váló társadalmi rendszerek kérdőjelek sorát állítják az olyan változtatni akaró törekvések elé is, melyek végső megoldásokat, egy-egy társadalmi faktor (pl. munkanélküliség) átalakítását tűzik ki célul.

Úgy véljük, a magyar társadalom megváltozását akaró, és erre törekvő gondolkodás — és gyakorlat — nem térhet ki a kor követelménye, a több szintű cselekvési stratégiát magába foglaló programok kidolgozása elől. Még olyan területen sem, mint a foglalkoztatás és a munkaerőpiac. Jóllehet tanulmányunk az európai társadalmakra összpontosított, azonban a tanulságokon túlmenően azzal is számolni kell, hogy alkalmazkodásunk és kapcsolódásunk színtere ez az Európa lesz. Elemzése, leírása, figyelemmel kísérése ezért többszörösen fontos számunkra.

IRODALOM

- Annual Report 1989—1990. The Labour Market in 1989—90. The Labour Market Administration, Stockholm, 1991
- Alamann, Ulrich—Schatz, Heribert*: Mensch und Technik. Regionale Wirtschaftskrise, Arbeitsmarkt und Beschäftigung. 50—117. o. Westdeutsche Verlag, 2. Auflage, 1987. Opladen
- Beck, Ulrich*: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Edition Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1986
- Bulletin of Labour Statistics. International Labour Office, Geneva 1990. 1.
- Michael Burawoy*: The Contours of Production Politics. IIVG/pre 84—206. o. 1984

- Knuth Dohse—Ulrich Jürgens—Thomas Malsch*: Fertigungsnahe Selbstregulierung oder zentrale Kontrolle — Konzernstrategien im Restrukturierungsprozess der Automobilindustrie
In: *Arbeit und Politik. Gesellschaftliche Regulierung der Arbeit und der sozialen Sicherung*. Herausgeber: Frieder Naschold, Campus Verlag, Frankfurt—New York, 1985
- Glaser, Hermann*: Das Verschwinden der Arbeit. ECON Verlag. Düsseldorf—Wien—New York, 1988
- Gilbert, Robbie*: Employment in the 1990s. Macmillan Press Ltd. 1989, London
- Heindenreich, Martin*: Unternehmenpolitik und gesellschaftlicher Kontext. Länderspezifische Muster des Strukturwandels in der französischen und bundesdeutschen Bekleidungsindustrie. Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors des Sozialwissenschaften an der Fakultät für Soziologie der Universität Bielefeld. Bielefeld, 1988
- Into a Slump? World Economy Survey=The Economist 22—28 September, 1990
- Frieder Naschold*: Zum Zusammenhang von Arbeit, sozialer Sicherung und Politik. Einführende Anmerkungen zur Arbeitspolitik.
In: *Arbeit und Politik. (Gesellschaftliche Regulierung der Arbeit und der sozialen Sicherung.)*
Herausgeber: Frieder Naschold Campus Verlag, Frankfurt—New York, 1985
- Nickel, Stephen*: Unemployment: A Survey=The Economist Journal 100. June, 1990
- ECD Report*. 1990, Paris
- Offe, Claus*: „Arbeitsgesellschaft“: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven. Campus Verlag, New York—Frankfurt, 1984
- Perspective on Employment Service — The Role and Efficiency of the Swedish Employment Service (EFA Report). Summary of a report from the Delegation for Labour Market Policy Research at the Swedish Ministry of Labour, 1990
- Rehn, Göste*: Towards an Anti-Inflationary Expansion Policy. Swedish Institute for Social Research. Stockholm, 1989 (Manuscript)
- Roesler, Jörg*: Arbeitslos in der Ex-DDR: Ursachen, Befindlichkeiten, Bewältigungsstrategien. Paper presented to international symposium on unemployment and coping strategies East and West. Vienna, November, 1990
- Schmid, Günther*: Grenzenloser Arbeitsmarkt? Institutionelle Grenzen kooperativen Wettbewerbs Manuskript, 1990
- Schmid, Günter*: Labour Market Policy in Transition Trends and effectiveness in the Federal Republic of Germany. EFTA — The Delegation for Labour Market Policy Research. Swedish Ministry of Labour, 1988
- Sinifield, Adrian*: The Impact of Unemployment Under Different Policy Responses. Paper presented at the conference: „The First All European Dialogue on Societal, Political and Economic Changes.“ Helsinki, 15—19 March, 1990
- Unemployment in Europe. Analysis and Policy Issues. (Editor: Claes-Henric Siven) Timbro. Stockholm, 1986
- Wallace, Claire*: Youth Policies, Unemployment and Increasing Dependence upon Families. Some empirical findings. Paper presented to international symposium on unemployment and coping strategies East and West. Vienna, November, 1990
- Whittaker, Hugh*: The End of Japanese — Style Employment?=Work, Employment an Society, September, 1990.

AT THE THRESHOLD OF A NEW PERIOD (On the Employment Trends of Europe)

Summary

The paper analyses the development of European labour markets and the direction of changes to be expected in the near future. The paper starts from the proposition that the labour markets of the European societies have accumulated an increasing amount of unsolved tension during the past years. In England for instance, a significant part of the youth cannot find a job in the labour market, and the German society — particularly since the two parts have been united — reproduces daily a mass of labour market conflicts. The author turns to social theories in quest of the causes of the phenomenon. The statement that we are at the threshold of a new period, facing such new changes which would fundamentally modify the current trend of labour utilization and economy, is also supported by social theories. The cause and root of change is the new society, which can be described either as a 'society of risks', or as a 'postindustrial' one.

An outline of the future does not support the optimistic views. Unemployment, having or not having a job, again becomes the prime issue of society. However, the key issue continues to be the structure and organization of the process of work and of the workplace.

A MODERNIZÁCIÓ AGRÁR TALAPZATA, AVAGY A GYÁRIPARI KAPITALIZMUS VERSUS FALUSI NÉMA IPARI FORRADALOM

A gazdaságtörténeti irodalom — *Marx* alapján — eddig alapvető tézisként fogalmazta meg, hogy az Elba folyó választóvonalként szerepelt Európában, az attól nyugatra eső területeken a paraszti bérleti gazdálkodás, attól keletre pedig a robotoltató majorsági gazdálkodás alakult ki. Ezen területek közötti *munkamegosztás* vizsgálata képezi tanumányuk egyik célját.

Marxon túl *Engels* munkásságának is egyik alapvető kérdése az angol munkásosztály helyzete és az angol ipari forradalom megítélése volt. Mindketten elsősorban Angliában vélték felfedezni a gyáriparon alapuló kapitalizmus fejlődési mintáit. Ennek értelmében mindenütt hatalmas gyáraknak kell létrejönniük, füstöt okádó kéményekkel, lángoló kohókkal és az országutakon kóborló munkásosztály munkaházaival és bércaszárnyaival. A viktoriánus Anglia előtti korban is ismertek voltak a bekerítések és ennek során a földről vándorló, kóborló parasztok. Megélhetési gondjaik úgy oldódtak meg, hogy a nagy gyárakban juthattak munkához és így válhattak munkásokká. Anglia déli részeinek országútjait a 16. és 17. századtól kezdve munkanélküli csavargók árasztották el, akiket a 19. századig is még a „Poor Law” eszközével igyekeztek megzabolázni, letelepíteni és munkaházakba, „Workhouse”-okba kényszeríteni.¹ *Marx* és *Engels* ezen tényekre támaszkodva fogalmazták meg elképzeléseiket a gyáripar és a munkásság eredetére vonatkozóan. Az újabb történeti munkák, bár Anglia déli részein a bekerítések és az angol parasztnak a földről való elűzését nem tagadják, szerintük mindez nem volt általánosítható az egész Egyesült Királyság területére. Ez sokáig mint a marxi analízis során kialakított kép élt tovább, és maradt fenn a tudományos és így a gazdaságtörténeti köztudatban.

A bekerítés és ezzel együttjáróan a „Poor Law”, valamint a „Workhouse”-ok kérdése még az I. világháborút közvetlenül követő korszakban is aktuális volt Angliában — egyes szerzők szerint. E kép első módosítását a német *Wilhelm Abel* végezte el, aki az *Agrarkriesen und Agrarkonjunktur* című, a 60-as években kiadott disszertációjában megfogalmazta: a *Marx* és *Engels* által kialakított koncepció a kontinentális Európára nem alkalmazható. A szerző a 16. és 17. századot elemezve arra hívja fel a figyelmet, hogy a kapitalista társadalmi viszonyok előfutára a paraszti birtoktestek differenciálódása, a birtoktestek elaprózódása volt. E korai korszakban még nem jelentek meg a szezonális mezőgazdasági bérmunkások, ha-

nem a parasztok kisparcellás mezőgazdasági termeléssel együtt vagy ahhoz kapcsolódva járulékosan, kisegítő házi- és kézműipari tevékenységgel foglalkoztak a „Verlag” kihelyezései rendszere keretén belül. A paraszti zselléri elemek kis mezőgazdasági parcellákat műveltek intenzíven — pl. hüvelyeseket vagy később burgonyát termeltek —, és megművelt kis gazdaságaik termelése révén élelmiszerellátásukat megoldották. Ezzel párhuzamosan a kihelyezési és szerződési tőkés a „Verlager” révén is üzemeik bázisán kisegítő házi- és kézműipari termeléssel foglalkoztak. E szegényparaszti elem kihelyezési alapokon szervezett házi- és kézműipari tevékenységet a mai nyugati történettudományi irodalom „protoindusztrializáció”-nak nevezi. W. Abel a 60-as években azt a következtetést vonta le, miszerint lehetséges, hogy Angliára vonatkozóan adekvát az *Engels* és *Marx* által kidolgozott angol ipari forradalom és a munkásosztály-kép, azonban ez az angol modell és elmélet a kontinentális Európa viszonyainak értelmezésekor nem alkalmazható — a zselléri házi- és kézműipari termelés, vagyis a protoindusztrializáció miatt.

Wilhelm Abel említett munkája alapján a kontinentális Európa iparosítására vonatkozó elmélet megváltozott, noha Abel nem vonta kétségbe az angliai fejlődés *Marx* és *Engels* által meghatározott sajátosságait. Továbbra is tartotta magát Angliára vonatkozóan az a tétel, miszerint ez az ország volt az igazi ipari forradalom hazája. Az Angliára vonatkozó tétel további módosítását Immanuel Wallerstein 1974-ben kiadott, magyarra is lefordított munkája tette lehetővé. (Lásd: *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. 1974. Academic Press Inc.) Wallerstein — elvileg marxistának tekinthető analízisében — az eredeti tőkefelhalmozás fogalmát fenntartja, azonban egyértelműen a mellett érvel, hogy Anglia színrelépése előtt több olyan központ létezett, melyekben az ipari forradalom csírái adva voltak. A lokális központok, elszigeteltségük miatt, kezdeti, embrionális formában maradtak s így belőlük ipari fejlődés és igazi ipari forradalom nem bontakozhatott ki. Wallerstein tézise sarkítva a következőkben foglalható össze. Anglia ipari forradalma előtt az eredeti tőkefelhalmozás számos bázisterülete létezett, így pl. a 13. században az olasz városállamok, majd a „mesta” révén Spanyolország, melynek virágzását az amerikai arany 16. századi beáramlása törte meg. A későbbiekben is olyan eredeti tőkefelhalmozási központok léteztek, mint Flandria és Hollandia a 16. században, de a délangliai juhtenyésztés révén csak a 18. században jelentek meg tőkeakkumulációs folyamatok. A korai tőkefelhalmozási területek virágzásának idejében a 16. században Anglia ekkor még elmaradott rurális ország és terület volt.

Wallerstein holisztikus történetírást is művel. Kimondja, hogy pl. az Elbától nyugatra eső területeken is találhatók fejletlen területek a kapitalizmus fejlődésének késői fázisában (pl. Portugália, Spanyolország vagy Olaszország), de (ahogy ezt pl. a lengyel és a volt NDK-beli történetírás is kimutatta) az Elbától keletre eső részekben is voltak fejlett területek és központok. Hartmut Harnisch szerint az Elbától keletre is előfordult az örökbérletes parasztság a 17. és 18. században. Az Elbá-

tól keletre viszont tudunk a „nagy-lengyel bekerítések” mozgalmáról a 15. és 16. századi gyapjújuhtenyésztésre alapozottan a fejlett gdański ipari és kereskedelmi központ kialakulásával egyidőben, a lengyel *Jerzy Topolski* és *Marian Malowist* történészek munkássága alapján.

Wallerstein holisztikus történetírásának egyik törekvése a területek közötti munkamegosztás kialakulásának világméretű vizsgálata. Az angol gyarmatok esetében a plantációs gazdaságokra és a földművelők kis parcelláira támaszkodva olyan termelői munkamegosztás kialakulását mutatja be, mely a gyarmatokat az európai kapitalista fejlődés nyersanyagbázisává tette. Ezzel együtt megjelenik Európa egyes területei között a munkamegosztás, és ez már magára az Egyesült Királyságra is vonatkozik. Anglia fejlettebb déli területei és e térség ipara számára az északi rurális skót területek játszottak mezőgazdasági nyersanyagbázist is biztosító szerepet.²

Ebben az összefüggésben érdemel figyelmet Európában az egyes régiók közötti munkamegosztás jelensége, mely szerint az Elbától keletre is vannak fejlett és ettől nyugatra is vannak fejletlen területek. Ugyanakkor a területek közötti munkamegosztás az egyes nemzetek, illetve államok esetében is kimutathatók. Ennek megvilágításához a „centrum” és „periféria” gondolatát és annak fogalmait kell bevezetnünk.

A „centrum” és „periféria” közötti munkamegosztás gondolata a gazdaságtörténeti iskolákban

Az a nagy nemzetközi munkamegosztás, ami Anglia és a gyarmatok között alakulhatott ki, Európa egyes területei és országai esetében is kimutatható. A fejlett és fejletlen területek e dualizmusának legtovábbi fennmaradását pl. Olaszország esetében láthatjuk, ahol a déli Mezzogiorno mellett megtalálhatók az északi rész magasan fejlett területei, ahol az egykori fejlett Piemont, Lombardia és a Szardiniai Királyság történeti múltú „summásaival” szemben a déli területeken a kolonátus intézménye alakult ki, a részes és feles ledolgozósos „mezzaria” intézményeivel együtt.³ Ez a dualizmus Európa más országaiban is megvolt. Az Egyesült Királyság területén is voltak területi különbségek, ahol a fejlettebb déli területekkel szemben léteztek az északi, fejletlen agrárterületek Skóciában és Írországbán. E különbségekre a 19. század második felében már *Rogers* és *Cunnigham* is felhívták a figyelmet említett munkáikban. A 19. századi történetírás még a Párizsi-medencét a déli francia területekkel helyezte szembe, ahol az egykori római mediterrán hatások nyomai még ekkor is kimutathatóak voltak,⁴ de ugyanilyen belső területi differenciálódás a német területeken is megfigyelhető. Az északi Hanza-városok vonzáskörzetébe tartozó paraszti birtokok öröklésekor a *primogenitura* szokása érvényesült, emiatt a juss nélküli fiatalabb testvérek az északi városokba migrálhattak. A délnémet területeken a *Realteilung*, vagyis a testvérek közötti egyenlő osztozkodás elve érvényesült, ami a birtokelaprózódás

irányában hatott. Ebben a régióban az örökség nélküliek a nagyobb ipari és városi centrumok elszívó erejének hiányában a faluról nem költözhettek át a városba. Ennek az örökösödési rendszernek a hatása még ma is érzékelhető a mai dél-német területen az elaprózódott birtokstruktúra formájában.⁵ Az újabb kutatások alapján ma is világosan látható és körvonalazható a nagy európai területi munkamegosztás. A német gazdaságtörténeti irodalom nyelvén szólva Európa nyugati területei a városi (Stadtwirtschaft), keleti részei pedig a falusi gazdaság (Dorfwirtschaft) vidékei.⁶

Az európai nagy kereskedelmi területek és azok útvonalai is jól mutatják az egyes európai régiók közötti munkamegosztást. Kezdetben a mediterrán területek jelentették a gazdasági tevékenységek centrum területét, főleg az olaszok és spanyolok levantei kereskedelme révén. A levantei kereskedelem hanyatlása következtében e központi területe az Atlantikum és a Baltikum vidékére tevődött át a hollandok és az angolok között kibontakozott konkurenciaharc következtében. Az Angliába betelepült flamandok kereskedelme a Hanza-városok, Hamburg és Lübeck piacaira is benyomult. Tevékenységük hatása ellenére a korai angliai konjunktúra a 16. századtól fogva aláhanyatlott, és az angol helyett a holland kereskedőtőke nyomult be a Hanza-városok piacaira. Ennek okai, hogy a centralizált manufaktúrában termelt holland posztóval szemben az angol rosszabb minőségű volt, ugyanis a posztót a decentralizált manufaktúra (kihelyezéssel háziipar formájában) szervezetében állították elő.⁷ A balti piacokról való kiszorulás miatt a brit kereskedelem kénytelen volt a nagy atlanti perifériák plantációs üzemének nyersanyagtermelői és árufelvevői piacaira szorítkozni. Ezért játszhatta az angol korona a centrum szerepét az atlanti területeken túli gyarmatainak perifériáival szemben, ahol a plantációs üzemmel együtt szimbiózisban élő kisparcellás birtokosok és munkások révén alakult ki a tengerentúli perifériális plantációs gazdaságú nyersanyagtermelői bázis.⁸ Az angol gyarmatokon kialakuló plantációs gazdaság, a nagy plantációs és a kis peon jellegű gazdaság között kölcsönös volt az egymásrautaltság. A plantáció tulajdonosa kis parcellát biztosított munkásának, aki ennek fejében a nagyüzemben jelentkező munkára a kívánt időben. Ez a rendszer a német gyarmatok területén is kialakult. A német analógiák alapján *Friedrich Knappot* a peonatus intézménye a régi német *Gesindezwang*-ra emlékeztette.⁹ A kelet-európai területek majorsági jobbágyparcellái is ehhez hasonlíthatnak, mivel az igtát fenntartó és biztosító részüzem (*Teilbetrieb*), jobbágysági birtokosa a majorsági üzem követelményeinek megfelelően dolgozott és teljesített igásrobotot a majorsági ézem számára.¹⁰ A majorsági gazdálkodás ugyanolyan jegyekkel rendelkezett, mint a gyarmati plantációs gazdasággal együtt jelentkező kis peon-parcella és üzem.

Korábbiakban már jeleztük, hogy Európa egyes területein a decentralizált manufaktúrából és a kihelyezéssel szervezett házi- és kézműipari központokból a centralizált manufaktúra felé vezető eredeti tőkefelhalmozási központok alakultak ki. A klasszikusnak nevezhető majorsági gazdálkodási területeken — lásd pl. az említett „nagy-lengyel bekerítés” mozgalmat is — kialakulhatott a majorsági

üzemmel egybekapcsolt kihelyezéssel házi- és kézműipari decentralizált manufaktúra, amit a kapitalizációs jelenségekkel együttesen agrárkapitalizmusként ismer a történetírás. Példaként említhető, hogy a lengyel majorsági gazdálkodás kihelyezéssel házi munkára alapozott, kézműipari termelési központjainak kérdése *Jerzy Topolski* és *Marian Malowist* kutatásai alapján Európa-szerte közismert.¹¹ Angliában a 19. századig — déli területeket kivéve — rurális jellegű kihelyezéssel falusias jellegű protoindusztrializáció látszik jellemzőnek. Az iparfejlődés és az ipari modernizáció útja a kihelyezéssel *Verlag*, vagy *assembly line*-szerű falusias házi- és kézműipari protoindusztrializációs iparosítás volt, amely a nagy klasszikus ipari területeken és azok központjában valamikor létezett, sőt maga az angol iparfejlődés is erre alapozódott.

A korai protoindusztrializációs újítási központok: Flandria, Hollandia, majd későbbi követője: Anglia

Ismeretes, hogy a 13. és 15. század között Flandriában a gyapjú és posztókészítés felvirágzott.¹² Ez az időszak még a spanyol kereskedőtőke tevékenységének a korszaka. Már a 12. század folyamán megfigyelhető a városok környékén a népesség koncentrációja, sűrűsödése. A parasztság járulékos háziipari tevékenységként űzi a posztóképzést, és árukat maga adja el a városokban. Később mindez a városi fejlődés erősödésével, gyorsulásával az ipari céhes vállalkozás kialakulása következtében az ún. *drapiersek* kezébe került, akik áruikat a hollandokon kívül az angol kereskedőtársaságoknak adják el a Hanza-városok kereskedelme közvetítésével. A drapiersek zárt és céhes formában működtek, a ványolás műveletébe a falun élő kézműveseket is bevonták a kihelyezéssel rendszer révén. Ennek ellenére is igyekeztek a falun élő kontár posztóképzők konkurenciájától megszabadulni. Noha zárt, céhes szervezetük volt, a ványolás művelete esetében viszont a falusi iparosokat nem tudták nélkülözni, s mi több, mindezek ellenére a falusiak a drapiers üzemek legényeivé is válhattak. A városi kézműipar monopóliumra törekedett a posztótermelés területén, ám pl. a ványolás és festés korai kihelyezéssel formája sokáig fennmaradt. A falusi kézműiparnak a kihelyezéssel rendszerben tevékenykedő városi tőke nyomása alóli felszabadulása csak a kézműiparosok politikai mobilizációja révén következett be. A falusi kézműipari kihelyezéssel posztótermelés annyira jelentős volt, hogy a városi céhek tiltó rendelkezéseket hoztak a falun virágzó háziipari tevékenység ellen. Angliában azonban olyan fejlett szervezeti formákat nem láthatunk, mint Flandria esetében, ahol majdnem a manufaktúrához hasonlítható céhes drapiers-üzemek léteztek, mint ahogy ezt *Marian Malowist* alapvető, Nyugaton is jól ismert könyvében dokumentálja.

A hollandiai posztóképzés kezdetben főleg az angol gyapjú importja segítségével alakult ki, de a későbbiekben is csak tranzitkereskedelemre rendezkedtek be. A flandriaihoz hasonló kihelyezéssel posztótakácsok neve hollandul „drapiniers” volt. A ványolás viszont nem falun történt, ahogy Flandriában, hanem kisebb,

5-6-7 legényt is foglalkoztató üzemek végezték el ezt a munkafolyamatot. Ennek következtében itt szintén centralizált manufaktúrák alakulhattak ki, úgy mint Flandriában. Hollandiában korán a protekcionizmus eszközához kellett folyamodni az angol posztóval szembeni konkurencia miatt, és ezért a holland tőke érdeklődése e korai időkben már a Baltikum térsége felé irányult. Ilyen jellegű tőkebefektetési törekvések már a 15. században is jelentősek voltak e térségben, de ezzel együtt a Hanza-városok kereskedelme versenyével is szembe kellett nézniük.¹³

A korai németalföldi kapitalizáció korszakában viszont — *Rogers* híradása alapján — Angliában még patriarkális termelési viszonyok uralkodtak. A korai angol város mezővárosi jellegű volt, és a kereskedelemben sem volt kiváltságos helyzetben. A kereskedelmi tevékenység e kezdeti korszakban a betelepülő flamandok kezén volt, akik későbbiekben az angolokkal éltek kölcsönös szimbiózisban. Az angol városokban rurális viszonyok uralkodtak, a polgárok állatot tarthattak, majd a régi római analógiáknak megfelelően a céh, a *collegián* belül patriarkális jellegű mester—legény-viszony létezett. A városok rurális jellegével együtt a falusi parasztok kihelyezési rendszerű, decentralizált szervezetű fonó-szövő manufaktúrákban tevékenykedtek. A kisparcellás mezőgazdasági műveléssel együttesen a kereskedőtőke révén megszervezett falusi fonó-szövő kisegítő háziipari tevékenység sokáig fennmaradt. Csak a 18. század folyamán kezdődött el a gyapjújuhtenyésztés elterjedése következtében a tömeges bekerítések mozgalma, azonban ez például az Egyesült Királyság északi területein, pl. Skóciában nem terjedt el.¹⁴ Itt a falusi házi- és kézműipar űzése a zsellér (*cottar*) elemek számára annál is inkább lehetséges volt, mert e területeken a faluközösségi közös legelőkre való kihajtás joga maradványok formájában, de fennmaradt.¹⁵ A brit szigetek területén tehát a rurális északi, és a bekerítési, déli iparosodó területei közötti munkamegosztás alakult ki, ahogyan erre a 19. századi angol gazdaságtörténeti irodalom is utal. Ez európai és kontinensek közötti léptékekben is kialakulhatott, amelyre a 19. századi szerzők *Rogers* és *Cunningham* is felhívták a figyelmet, s távolról sem *Immanuel Wallerstein* felfedezéséről van szó.

A flamandok és a hollandok kereskedelmi tevékenységéhez az angol kereskedőtőke csak később csatlakozott, és így alakulhatott ki az *Immanuel Wallerstein* által megírt és említett kereskedelmi tevékenység területi megoszlása Európa területén. A 19. századi angol gazdaságtörténeti irodalom is ismerte a „centrum” és „periféria” fogalompárját. Ez az angol kereskedőtőke számára azt jelentette, hogy egyrészt Spanyolország, másrészt pedig Skócia és a perifériális területek szerepét játszhatta, ugyanakkor a Hanza-városok viszont „centrum” területévé léptek elő, de ebből az angolokat a hollandok konkurenciája kiszorította. Ezzel egyidőben az amerikai gyarmatosítás miatt a perifériális helyzetű Anglia számára az Újvilág kereskedelmileg feltárult. A brit Észak és Dél közötti munkamegosztás kontinensek közötti méreteken, az ó és új haza között is kialakult. Így az Újvilág perifériájával szemben — ahol a „peon” kisüzem és a plantációs nagyüzem között egyfajta szimbiózis létezett — Anglia központként, centrumként lépett fel.

A 19. századra a „laissez faire” jelszavával együtt kialakult a szabadversenyes gyáripari kapitalizmus a kegyetlen és szabad konkurenciaharcra egyetemben. A piaci mechanizmusok uralomra jutása következtében mindenki mindenkivel piaci versenybe került, vagy — ahogy az uralkodó farkastörvényekkel kapcsolatosan *Rogers* írja: „homo homini lupus”, azaz az ember embernek farkasává lett. Ám a kötetlen és szabad versengés, valamint a gyáripari kapitalizmus kialakulása ellenére a kis angol paraszt, illetve agrárproletár pauperizációja nem következett be, mivel a vagyonosabb paraszttól, vagy pedig a birtokosoktól kapott parcellán önellátó mezőgazdasági termelést és gazdálkodást folytatva, kézműipari termeléssel is foglalkozott (lásd a „cottar industry” fogalmát). E tényezőkön túl még annak következtében is fenntarthatta magát az angol zsellér (cottar), hogy még részesedhetett a faluközösségi haszonélvezetekből, a közös legelőkből, ahová állatait kihajthatta, nem is beszélve arról, hogy a 19. század második felében — a már említett trade-unionizmus mozgalma következtében — a munkásvédő intézkedéseket is meghozták.

W. Abel már idézett munkájában arra hivatkozott, hogy a kontinentális Európa esetében a munkásosztály olyan fajtájú genezisének elmélete, amit *Marx*, illetve *Engels* dolgoztak ki, nem tartható fenn. Viszont az általunk idézett irodalom — amire maga *Immanuel Wallerstein* sem hivatkozott magyarul is kiadott munkájában — arról tanúskodik, hogy a déli angol bekerítésekkel szemben az északi Skóciában a kisparcellás művelők körében virágjában volt a biztos megélhetést nyújtó kisegítő házi- és kézművesipari termelés, vagyis másként a „cottar” vagy pedig „artisan industry”. Amikor *Marx* és *Engels* együttesen a bekerítések rémképét felvázolták — már akkor, a 19. század 80-as éveiben — *Alfred Marshall* ezzel szemben azt vetette fel, hogy az északi Skóciában a rurális viszonyok közepette a kis „cottar”-munkás a kihelyezéssel házi- és kézműipari termelés révén tudta magát fenntartani, nem is beszélve még a tradeunionizmus munkásvédelmi intézkedéseiről.¹⁶

Az Észak—Dél irányú területi munkamegosztás még Franciaország esetében is megfigyelhető. A Párizsi-medencében például kialakul egy közepes nagyságú és gabonatermelésre berendezkedő paraszti birtok, de a faluközösségi haszonélvezetek szabad használata fennmaradása miatt a francia kisparaszt itt is kihajthatta állatait a faluközösségi legelőkre, ami megélhetését lehetővé tette.¹⁷ A gabonatermelő északkal szemben délen a római mediterrán művelésből visszamaradt intenzív gyümölcs- és olajbogyó-kertészet terjedt el a régi római kolonátus termelési szervezete maradványaival együtt. Itt a régi hagyományok következtében a részes ledolgozás követelményei is sokkal szigorúbbak voltak, mint a 16. és 17. századtól kezdődően kialakult északi „meteyage” intézménye esetében. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a 17. és 18. században a francia területek között olyan különbségek voltak, hogy egészen délen a Pireneusok lábainál még a régi római hagyományok maradványaként a transzhumanszos juhtenyésztés is előfordult.

A centralizált manufaktúra előtt Franciaországban is regisztrált a decentralizált manufaktúra korakapitalista termelési-szervezeti forma. A maga korában köz-

ismert „szociálpolitikus” *Frederick Le-Pay* szerint a mezőgazdasági kistermeléssel együttesen folytatott kihelyezéssel szelléri házi- és kézműipari termelés kialakulása a 19. században megakadályozta a munkások tömeges pauperizációját.¹⁸

Németország és a „kontinentális” fejlődés

Wilhelm Abal említett analízise alapján 17. és 18. századi német, kontinentális és angol viszonyokat összehasonlítva, a történészek körében sokáig az a nézet uralkodott, hogy Angliára a bekerítési mozgalom és a parasztoknak a földről való elűzése — akik nincstelenekként kóboroltak Anglia útjain — látszik érvényesnek, ami azonban a kontinentális Európára nem vonatkoztatható. *Abel* kezdeményezéseit folytatva a német történetírás a későbbiekben is bizonyította, hogy a falu pauperizált elemei, a kis mezőgazdasági parcellát fenntartva, azokon intenzív művelést folytatott (burgonya, valamint hüvelyesek termelése) és e mellett járulékos házi- és kézműipari tevékenységet, „Zuerwerbsbetriebe”-t, járulékos jövedelmeket biztosító tevékenységet folytatott, ilyen üzemet tartott fenn. A pauperizált szelléri elemeknek — területi változatok formájában — legkülönbözőbb terminusai ismertek az újabb kutatások alapján. (Például „Knechte”, „Mägde”, „Kottar” vagy „Häker”.) Ez volt a falun lakó munkásosztály, melynek radikalizálódása, illetve politikai megmozdulásai korlátozottak voltak (kivéve a sziléziai takácsok ismert felkelését). Ennek hiányában pl. a városi polgárság, nemesség és az arisztokrácia összefogására és szövetségére sem volt szükség, de értelme sem volt a falun, elszórtan és izolációban élő munkássággal szemben.

A mezőgazdasági kisárutermeléssel összekötött háziipari tevékenység a kapitalizmus előfutára, és ez a tétel a német gazdaságtörténeti iskolák irodalmának valamikor általános tézise volt.¹⁹ A házi- és kézműipari szelléri iparűzés családi keretekben folyt, a család ennek termelői szervezeti szerepe volt meghatározó, az intim szféra másodlagos szerepet játszott. E két szféra elkülönülése a német gazdaságtörténeti iskola valamikor általánosan ismert tétele volt, és így *Jürgen Habermasnak* a Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása című habilitációs, magyarul is kiadott munkája lényegében ezt a régi gondolatot fedezi fel ismételten. Az egykori NDK-ban pl. a német szellemi hagyományokkal való szakítás *annyira radikális volt*, hogy a régi német gondolati kategóriákat csak akkor alkalmazták, ha ezek az amerikai irodalomban is feltűntek — pl. *Max Weber* idézve.²⁰ A falun folyó néma ipari forradalom az említett módon a protoindusztrializáció fogalmi kategóriájában jelentkezik a nyugat-európai történetírásban. Ilyen formában legelőször az NSZK tudományosságában fedezhető fel,²¹ e jelenség feltárásától és a terminus alkalmazásától még az egykori NDK történettudomány sem tudott elzárkózni.²² A kisparcellás mezőgazdasági tevékenységgel karöltve folytatott kihelyezéssel háziiparszerű ipari tevékenység leírásán túl voltak és vannak a német gazdaságtörténetírásban más megállapítások is. Ezek szerint a korai kapitalista tendenciák, az agrárkapitalizmus a majorsági gazdálkodásnak a késői fázisban a kisegítő iparág-

gal való összekapcsolása (lásd pl. a szesz- és keményítő- stb. gyártás) formájában is megjelenhetett. Sőt, ezt tetézte, hogy a majorsági üzem a jobbágyság körében is kialakíthatta a kihelyezéssel decentralizált manufaktúráis rendszert.²³ Például a közismert *Werner Sombart* nem csak agrárkapitalizmusról beszél, hanem a továbbiakban a nemesség és az arisztokrácia pompadús életformája következtében luxusiipari termelőként és vállalkozóként jelenik meg, centralizált manufaktúrákat kialakítva.²⁴

Az angol, francia és német példák bemutatása alapján is látható, hogy itt a kezdeti korszakban a kihelyezéssel házi- és kézműipari termelés — vagyis a protoindusztrializáció — általánosan kimutatható. A gyáripari kapitalizmus viszonyainak azt a képét, amit *Marx* és *Engels* Angliára vonatkozóan kidolgoztak, tévesen alkalmazták és általánosították egész Európára vonatkozóan. Ez a gyáripari kapitalizmus az ipari fejlődésnek csak a késői fázisa volt csupán.

A paraszti gazdaságtól az ipari üzemig. Egy műfaj kelet-európai módra

Az eddigiekből is jól látható, hogy a gyáripari kapitalizmus, a centralizált manufaktúra kialakulása előtt jelen volt a decentralizált, protoindusztrializációs és textilipari manufaktúra is. Ez az iparszervezeti forma — az említett módon — Angliában is kimutatható még a 19. századi gyáripari kapitalizmus kialakulása előtt. E kapitalista jellegű fejlődésnek Nyugaton volt még egy olyan változata is, amikor a mezőgazdasági termelők, a parasztságot a munkásosztály soraiba rétegeződnek át (from field to factory).²⁵ Nyugat-Európában a protoindusztrializáción túl később is kialakult a mezőgazdasági szezonális bér munkások rétege, amelyről a 18. századi Angliára vonatkozóan *Marx* is megemlékezett a Tőkében.

A kelet-európai viszonyok közepette a majorsági gazdálkodás kötelékén belül is kialakulhatott a protoindusztrializációs kapitalizmus. A majorsági gazdálkodás kései fázisában protoindusztrializáción túl a járulékos és kiegészítő majorsági iparok létrejöttével egyidőben a majorsági cselédek mellett a mezőgazdasági szezonális bér munkások rétege, a „sommások” serege is létrejött. Kelet-Európában a majorsági részes művelés és szezonális foglalkoztatottságú bér munkásság rétegéből alakult ki — az ingázás átmeneti fázisával — a paraszti származású munkásosztály, amely mind Keleten, mind Nyugaton megtalálható, bár e munkásság a nyugati területeken korábban jött létre. E szezonális bér munkásság bérezése pénz- és természetbeli járadékok fejében történt, e járadékot németül „Deputat”-nak nevezték. Az ilyen „Deputatsarbeiter”-ből kisarjadó munkás pl. a lengyel viszonyok közepette is dokumentálható. Erre azért térünk ki, mert a németül „Deputatsarbeiter”-nek, magyarul *summás*nak nevezett szezonális bér munkásságot a magyar tudomány (pl. a néprajz és a történettudomány) hajlamos *csak sajátos magyar jelenséggé* kezelni. Egy korábbi írásunkban már felhívtuk a figyelmet arra, hogy a magyar summás a német „Deputatsarbeiter”-rel vethető össze, de itt még a lengyel párhuzamokat is felsoroljuk, amire korábban nem tértünk ki.²⁶

Ha a lengyel munkásosztály geneziséét vizsgáljuk, megállapítható, hogy léte a lengyel majorsági gazdálkodás késői korszakába vezethető vissza. A majorsági gazdálkodás a soltészok üzemeiből bontakozott ki. Ebben az időben a majorsági gazdaságok keretein belül nem mezőgazdasági üzemek is léteztek. E gazdaságokban lehettek malmok, posztóványolók és fűrészmalomok.²⁷ Ezen kiegészítő, nem mezőgazdasági jellegű ipari termelés a későbbiekben a majorság fő jövedelmi forrásait képezték. A magyarországi nagy majorsági üzemek foglalkoztak serfőzéssel és borkiméréssel, sőt még pl. a tégláégetéssel is.²⁸ A majorsági nagybirtokok hasonló termelési profilja Oroszországra is jellemző. Orosz földön is léteztek olyan üzemek és ipari objektumok, mint pl. malmok, a nagybirtokok foglalkoztak posztóványolással, nem is beszélve a járulékos tégláégetésről, serfőzésről, illetve keményítőkészítésről. Van adat arra, hogy a 19. század második felében az ukrainai nagybirtokokon például még vasércitermeléssel és kohászattal is foglalkoztak.²⁹

A majorsági korszakban a szegényebb paraszti elemek előbbi megélhetési forrásai mellett a kihelyezéssel járulékos textilipari termelést kell említeni.³⁰ Természetesen ezek mellett bizonyos időszakai mezőgazdasági bér munkát is vállalhattak a magyar summássághoz hasonlóan, „Deputatsarbeiter”-ek, vagy (lengyelül) „ordinariusz”-ok lehettek. A lengyel majorsági gazdálkodás korszakában, ha a paraszti jobbágyságot vagy nosabb falubeli rokonoktól nem kaphatott munkát és megélhetést, akkor majorsági cselédként, vagy pedig időszakai mezőgazdasági munkásként igyekezett kenyerét megkeresni. Ha ezek a lehetőségek nem voltak adottak, akkor a parasztságot faluközösségi hasznélvezetek kihasználásával törekedtek magukat fenntartani. A faluközösségi erdőben legeltethettek, és — mint a faluközösségi hasznélvezetek használatára feljogosított személyek — a faluközösségi erdőt használva fafeldolgozással foglalkoztak kis önálló paraszti, zselléri gazdaságaikkal ellátása mellett, járulékosan házi- és kézműipari tevékenységet is végezve. Ezt a falusi iparos zsellérteget lengyelül „chalupnik”-nak nevezték.³¹ Természetesen már ekkor is a szegényebb paraszti elem a városba igyekezett vagy törekedett az elővárosba betelepüdni (oroszul „prigorod”, lengyelül „przedmiescie”), ahol volt lehetőség a falusias életforma folytatására.

A paraszti család növekedésével — és ha volt elegendő föld — kialakultak a háromgenerációs nagycsaládok, de léteztek ellentétes tendenciák is. A korai kapitalista fejlődés következményeként rendkívül elaprózódott birtokstruktúra és a mezőgazdasági törpebirtokok váltak általánossá. A birtokdifferenciálódás miatt a korabeli lengyel falun megjelentek a háznélküli, majd pedig a kis házi- és kézműiparos zsellérek. Tevékenységük ipari termelési kihelyezéssel rendszerben folyt, amit a 19. századbeli korakapitalista kereskedő és hálalókereskedő vállalkozók szerveztek meg és tartottak kézben. A Nyugat-Európában korábban létező textilipari kihelyezéssel decentralizált manufaktúrák Lengyelországban még a 19. században is léteztek. A 19. század első felében Andrichówban a szegényebb zsellérek és „chalupnik”-ok lenvászonsszövésével foglalkoztak, a terméket az itteni hálaló kereskedő vállalkozók vásárolták fel. Később hasonló termelési szervezeti formák között folyt a gyapottermékek feldolgozása is.³² Az elmondottakból kitűnik, hogy

a lengyel viszonyok között még a 19. században is kimutatható a nyugat-európai analógiáknak megfelelő protoindusztrializáció.

Ami a 19. század végét és a 20. század kezdetét illeti, erre az jellemző, hogy a szegényebb parasztság — korábbi törekvését folytatva — igyekszik megélni a faluközösségi haszonélvezetből, vagy ha ez nem volt lehetséges, akkor vagyonszább és nagyobb birtokú rokonaiknál próbáltak munkát és megélhetést találni. E mellett arra is volt lehetőségük, hogy gyáriparban dolgozzanak, vagy kis birtokaikkal mellett szezonális munkásnak (summásnak) szegődjenek el. A teljesen vagyontalan „ordinariusz”-ok cselédként majorságban éltek és dolgoztak, a majorsági birtok telepein jellegzetes, négylakásos cselédházakban laktak. A lengyel majorsági cseléd (ordinariusz) esetében a magyarhoz hasonló cselédrendtartás volt érvényben. A lengyel nincstelen mezőgazdasági szezonális bér munkás német megfelelője a „Deputatsarbeiter”, illetve a magyar summás volt, akiket pénzben és naturáliákban egyaránt bérezhettek. A cseléd külön kis földparcellát kaphatott káposzta alá, ugyanakkor legeltethetett a földbirtokos legelőin is. Főleg a szegény, házatlan zsellérek szegődtek el „ordinariusz”-ként a nagybirtokra, a lengyel „summáság” élet- és létfeltételeit az adott megszálló hatalmak rendje alakította.³³

A bemutatott és elemzett protoindusztrializációs termelési forma és az így kialakult munkásosztály genezise Lengyelországban századunk 60-as, de még a 70-es éveiben is létezett. A paraszti gazdaságok jelentős elaprózódása, differenciálódása következtében — ha nem volt elegendő a birtokolt föld — a háromgenerációs paraszti nagycsaládok sem alakulhattak ki.³⁴ A háromgenerációs családok már ekkor sem voltak gyakoriak. A szegényebb parasztok, a „zsellér” kézművesek kis törpegazdaságokat művelve a régi történeti formáknak és hagyományoknak megfelelően kisegítő házi- és kézműipari tevékenységgel foglalkoztak. *Paprocka* híradásából tudjuk, hogy a 70-es években a Kurp északi vidékein a szegényebb, kistelepülési gazdák bedolgozó háziiparosokként keresték meg kenyerüket a „chalupnictwo” szövetkezetileg szervezett népművészeti háziipar segítségével.³⁵ Ugyanakkor a Kaszubok vidékén a házatlan zsellérek (chalupnik) járulékosan halászzattal foglalkoztak a kaszub „maszoperia”-ák szervezete formájában, amelyről — *Jadwiga Kucharska* kutatásai alapján tudunk.³⁶ A járulékos ipari tevékenységnek még ebben az időszakban is volt egy olyan megjelenési formája, amely a kihelyezési rendszerben működött. Tudunk róla, hogy még a 60-as és 70-es években is házaló kereskedő vásárolta fel az itteni paraszti háziiparosok által előállított barombéklyókat, és adták tovább.³⁷ Ez a kiegészítő és kisegítő házi- és kézművesipari termelés annak következménye, hogy a parasztok gazdaságaikból nem tudtak megélni. Adatok mutatják, hogy a kézművességgel foglalkozó falusi népesség szívesen telepedik át városba.³⁸ Abban az esetben, ha a háziipari és kézműipari tevékenységből nem tudtak megélni, lengyelesen „munkás-paraszttá”, vagyis ingázóvá váltak.³⁹ A protoindusztrializációs kézműves olyan munkás, amely a kézműves munka mellett a városba vándorolva vált paraszti származású munkássá.

A nagyüzemi megalománia versus falusi néma ipari forradalom és a protoindusztrializáció

Ahogy fejtegetéseink menetéből látható: a protoindusztrializációs, falusi házi- és kézműipari korakapitalista iparfejlődés megelőzte a klasszikus gyáripari kapitalizmust. A nagyüzemi megalománia kritikája a protoindusztrializáció propagálásával együtt az egykori NDK-beli történetírásban is megjelent. Ez a történeti szemlélet polgárjogot nyert a nyugati történettudományban, de elterjedőben van a kelet-európai tudományosságban is. Ennek következménye az, hogy felbomlóban van az egykori kelet-európai „szocialista országok” nagyüzemi megalománia képe a nagy gyárakkal, kohókkal, füstöt okádó gyárkérményekkel, valamint a nagy üzemek fontossága, jelentősége is aláhanyatlott ezen országok gazdaságában. A protoindusztrializációs kapitalizmus egyfajta mikroközgazdaságtani szemléletmód eredménye, viszont a makroskálájú nagyüzemi gyáripari kapitalizmus jóval későbbi fejlődés következménye. Magától értetődik, hogy az ipari megalománia elvének aláhanyatlásával együtt a kapitalizmus gyökerei nem a gyáripar, hanem a protoindusztrializáció genezisében kereshetők. A gazdasági szemléletmód megváltozott: a makroközgazdaságtant a mikroökonómia váltotta fel.

Felmerülhet a kérdés: a nyugati tudományban miért ilyen későn (a 70-es és 80-as években) jelent meg a protoindusztrializáció gondolata? Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyugati kapitalista országok fejlődésében *is volt* egy megalománikus korszak. Nem túl régen még létezett a zéró gazdasági fejlődés időszaka, amelyet nagy nyersanyagigényű üzemek létesítése jellemezett. Ezek az üzemek a képzetlen munkaerő nagy tömegét foglalkoztatták meglehetősen intenzív módon. A gazdasági fejlődésnek ez a megalománikus és extenzív munkaerőgazdálkodási korszaka az Egyesült Államokban még a századforduló idején is tartott, az extenzív munkaerőgazdálkodás volt az alapja a képzetlen munkaerő tömeges bevándorlásának.⁴⁰ A mai fejlett országok esetében is létezett tehát egy fejlődési fázis, amely az egykori második világ (szocialista országok) gazdasági problémáira emlékeztetett.⁴¹ Lényegében ez a megalománikus gazdaságpolitika képezte a hitleri Németország és a tervutasításos Szovjetunió sztálini iparosításának az alapját. E megalománikus gazdaságpolitikák közötti azonosságot elemezte *August Hayek* a *Collectivist Economic Planning* című munkájában.

A nyugati országok gazdasága esetében nemcsak, hogy korábban létezett egy megalománikus korszak, hanem a makroökonómiának is voltak népszerűsítői, mint *Keynes* vagy *Schumpeter*. Az extenzív gazdálkodástól az intenzívra való áttérés a makro- helyett a mikroökonómiai szemlélet elterjedését eredményezte, és a hosszú távú előrejelzésekkel szemben (a tervgazdaságot helyettesítendő) rövidtávú elemzések és előrejelzések kezdtek megjelenni.

A gyáripari kapitalizmus és ennek genezisének elmélete főleg a megalománikus gazdaságfejlődés korszakában volt népszerű a történészek körében — ahogy ezt *Marx* és *Engels* megírták. Tanúi vagyunk annak, hogy a kisvállalkozások és azok gazdaságpolitikájának népszerűvé válásával együtt terjedt Nyugaton és Kele-

ten egyaránt a protoindusztrializációs, falun űzött kis házi- és kézművesipari eredetű kapitalizmus képe. A lumpenproletáriátusnak *Marx* és *Engels* által megrajzolt képe a munkásosztály polgárosodása és a munkásarisztokrácia kialakulása következtében eltűnt, és a történettudomány legújabb eredményei alapján egyre inkább az a nézet kezd kialakulni, hogy a gyáripari kapitalizmust a falusi kézművesek falun folyó néma ipari forradalma előzte meg.

JEGYZETEK

- 1 A „Poor Law”-nak a 19. század második feléig való bemutatását olvashatjuk a munkaházakkal, a Workhouse-okkal egyetemben *Judit Rydder* and *Harold Silver*: *Modern English Society. History and Structure*. Meuthen and Co. LTD, London. 1970. Továbbá: e korszak szociálpolitikájával kapcsolatban is olvashatunk a munkaházakról *Pat Thane* (Editor): *The Origins of British Social Policy*. Croom Helm, London, Rowman and Littlefield. Totowa, N. J. 1978.
- 2 A dél-Angliába betelepülő flamandok árutermelői és kereskedelmi tevékenységére, valamint a rurális Skócia nyersanyagtermelői szerepére, s az északi és déli területek közötti munkamegosztásra vonatkozóan lásd *W. Cunningham*: *The Growth of English Industry and Commerce*. Cambridge at the University Press, 1882., valamint *Jones E. Thorold Rogers*: *The Economic Interpretation of History*. Lectures Delivered in Worcester College. Hall. Oxford. T. Fischer Unwin LTD. London, First Edition, 1888.
- 3 Az olasz Észak és Dél közötti különbségekre vonatkozóan lásd: *Luigi Barzani*: *The Italians. A full-length Portrait Featuring their Manners and Morals*. Banton Book, Atheneum Publisher, 1964. Az északi olasz királyságok sajátos fejlődésére vonatkozóan *V. Sz. Bondarcuk*: *Italjanszkoje kresztijansztvo v XVIII v. Agrarnüje otnosenijija i szocialnüje dvizsenijija*. v. Szardiny Szkom Korolevsztvie, Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiversztijetea, 1980.
- 4 Lásd könyvismertetésünket: *Ljublinyszkaja*: Francia parasztok a XVI–XVII. században = Agrártörténeti Szemle, XXVI. évf. 1984/3–4. 581–83.
- 5 Az északi és a déli német területek közötti különbségeket a maga korában a ma már alapvető szerző, *Friedrich Létge* jelezte munkájában: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, és ezt a tényt az utóbbiakban *Heidi Rosenbaum* támasztotta alá ismételtelen *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen. Sozialstruktur und sozialen Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts* című munkájában. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982.
- 6 A régi német gazdaságtörténeti kategóriák újjáéledését lásd *Helga Schultz* munkájában: *Landhandwerk im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus: Vergleichender Überblick und Fallstudie des Mecklenburg-Schwerin*. Akademie Verlag, Berlin, 1984.
- 7 A hollandok és az angolok közötti konkurenciaharcot a baltikumi térség Hanza-városai esetében *Cunningham* és *Rogers* már említett és idézett munkái elemzik.
- 8 Az atlanti gyarmatok nyersanyagtermelői szerepén alapuló centrum–periféria elkülönülésének gondolatát *Thorold–Rogers*: *Economic Interpretation of History* című munkájában is fellelhetjük.
- 9 A Gesindezwang-ra emlékeztető peonátus rendszerét *Immanuel Wallerstein* az „ecomenderos” terminusa formájában jelezte, és ennek analógiája Brazíliában portugálul az „engelho” jelensége. Lásd: *Jürgen Hell*: *Sklavenmanufaktur und Sklavenemanzipation in Brasilien, 1500–1880*. Studien zur Geschichte, Band 5. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Geschichte. Berlin, 1985. Mindezen jelenségek így összevethetők a németes koloniális Gesindezwang-gal, amit *Friedrich Knappe* a múlt évszázad 80-as éveiben írt le és rögzített.
- 10 Ennek a részüzemnek (Teilbetrieb) fogalmát lásd *Hartmut Harnisch*: *Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution von 1848/49* című munkájában (Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1984).

- 11 Lásd *Jerzy Topolski*: *Gospodarka Polska a Europejska w XVI—XVIII. wieku*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1977, majd a továbbiakban *Marian Malowist* 1954-ben megjelent munkáját a nyugat-európai protoindustrializációra vonatkozóan, amit a későbbiekben még részletesebben elemezni fogunk.
- 12 A flandriai központok előtt korábban léteztek az olasz *mezzaria* és *affitto* nevű kihelyezési jellegű vállalkozások, ezek azonban 12. és 13. századi kivirágzásuk után aláhanyatlottak. Az utóbbi időben a szovjet *Kotelnyikova* többször is írt a kezdeti olasz kihelyezési megoldásokról (lásd ismertetésünket: *Századok*, 1988. 122. évfolyam 1—2. 232—234 o.: Feudalizmus és város Olaszországban a VIII—XV. században. A központi és északi területek anyagai alapján. Moszkva, Nauka, 1987. 234. o.).
- 13 Az itt bemutatott ipartörténeti adalékok a lengyel *Marian Malowist* alapvető és Nyugaton is ismert munkájából származnak. (Lásd *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XIV i XV wieku* címmel. PWN. Warszawa, 1954.)
- 14 *Jones E. Thorold Rogers* említett munkáján kívül: *The Industrial and Commercial History of England. Lectures Delivered at the University of Oxford*. T. Fischer Unwin LTD, London-Lipsic, 1909 című munkája hívja a figyelmet.
- 15 A falusi házi- és kézműipar a „cottar industry”-ra vonatkozóan csak a 19. századi leírásokat említettük és idéztük, melyeknek további példája *Rogers és Cunningham* munkái után: *M. Briggs—M. A. Canter*: *Economic History of England*. University of Tutorial Press, High. St. New Oxford i. St. W. C. 1929. Az „artisan industry”-ra vonatkozóan hatalmas irodalom és újabb keletű könyvszerzet ismeretes, melynek ismertetéséről terjedelmi okok miatt le kell mondanunk.
- 16 Az angolszász talajon a trade-unionizmusnak igen nagy és régi hagyományai voltak és vannak, és ennek következtében a szocialista tanok nem váltak népszerűvé. Ennek egyik bizonyítéka *Richard. T. Ely*: *Socialism and Examination its Nature, its Strength and its Weakness with Suggestions for Social Reform* (London, Swan Sonnenschein and Co. 1884). A további korai munkák közül — miszerint a trade-unionizmus miatt nincs szükség a szocialista tanokra — lásd az alábbiakat: *John Graham Brooks*: *The Social Unrest. Studies in Labor and Social Movements*. New York, Grosset and Dunlop Publishers, 1903, illetve *John Strachey*: *The Theory and Practice of Socialism*. London Victor G. Gollanz LTD, 1936.
- 17 E kérdést analízáló és idézett recenziókon túl *Dr. Alfred Nossing* 1902-ben írott munkájában is említi, hogy Franciaországban a faluközösségi haszonélvezetek lehetővé tették a zsellérség számát, hogy ennek bázisán állattartás révén tudja magát fenntartani. (*Das System des Sozialismus*. 2. Teil. Akademischer Verlag für sozialen Wissenschaften. Dr. John Edelman. Berlin—Bern, 1902)
- 18 Lásd *Le Play*: *A munkásviszonyok reformja*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1903.
- 19 Ezt többek között *Werner Sombart*: *Gewerbewesen*. Göschensche Verlagshandlung Leipzig, (I—II. Band) 1904-ben kiadott munkájában is megírta, melynek téziseit a későbbiekben többen megismételték.
- 20 Az angolszász irodalomban rengeteg példa van arra, hogy ezen országok kutatói miként fedezik fel és alkalmazzák a korábbi német gazdaságtörténeti iskola téziseit. Így a paraszti család termelési funkcióin túl, az erről leváló és elkülönülő intim családi szféra kialakulását, amit későbbiekben *Habermas* újra felfedezett. A probléma még több ilyen jellegű írásban is megjelenik. Ezek közül egy példa: *Charles Frankel*: *The Family in Context*. 3—22 o. In: *Helping the Family in Urban Society*. Edited by *Fred Delli Quadri*, New York and London, Columbia University Press, 1963.
- 21 A protoindustrializáció egyik volt NSZK-beli felfedezője *Werner Conze* konstanzi iskolája majd a német nyelvterületen e tézis közismert propagálója az osztrák *Michael Mitterauer*. Ezt a kérdést veti fel *Hans Medick*: *Familienwirtschaft als Kategorie einer historisch-politischen Ökonomie*. Die hausindustrielle Familienwirtschaft in der Übergangsphase zum Kapitalismus. 271—300. In: *Historische Familienforschung*. Herausgegeben von *Michael Mitterauer und Reinhard Sieder*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982.
- 22 Lásd *Helga Schultz* idézett munkáját.

- 23 Ez az 50-es években *Johannes Nichtweiss* egyik felfedezése volt. Lásd alapvető munkáját *Bauernlegen in Mecklenburg* címmel, melynek szintén ez volt az alapvető és a maga idejében meglepetésként ható tézise és megállapítása.
- 24 *Werner Sombart* téziseit a következő munkákban írta meg: *Krieg und Kapitalismus*. Verlag von Duncker und Humblot, München—Leipzig, 1913, valamint *Luxus und Kapitalismus*. Verlag von Duncker und Humblot, München—Leipzig, 1913.
- 25 A paraszti jegyeket felmutató munkásosztálynak, a mezőgazdaságból az iparba átáramló paraszti munkaerőnek a modern technológiához való alkalmazkodását lásd *W. A. Faucne* (Editor): *Readings in Industrial Sociology*. Appleton Century Crafts, 1967 és *S. A. Hetzler*: *Applied Measures for Promoting Technological Growth*. Routledge and Kegan Paul, Boston—London, 1973.
- 26 Lásd *Tagányi Zoltán*: A varsányi agrárproletáriátus, mezőgazdasági munkások és gazdák bérezése és munkaszervezete = *Agrártörténeti Szemle*, XXIV. évf. 1982/1—2. 53—61.
- 27 *Jan Rutkowski*: Wokół teorii ustroju feudalnego. *Prace historyczne*. Válogatta: *Jerzy Topolski*. PIW, 1982. III. fejezet: Społeczna organizacja przemysłu. 255—328.
- 28 *Kállay István*: A magyarországi nagybirtokok kormányzata 1711—1848. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- 29 Az orosz viszonyokra vonatkozóan lásd a következő munkákat: *E. I. Druzsinin*: Juzsnaja Ukrajna w period krizysa feodaliizmu, 1925—1960. gg. Moszkva, Nauka, 1981., illetve *B. G. Tyichonov*: Kamienno-ugolnaja promislenoszty i csjornaja metalurgija Rosszii wo wtorej palawinie XIX w. Moszkva, Nauka, 1988 1276.
- 30 Vö. *Rutkowski* i. m.
- 31 A faluközösségi haszonélvezeteket illetően *Stefan Inglot*: Z życia codziennego chłopów polskich od XVI do XVIII wieku. 249—321 o. In: *Stefan Inglot*: Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa. Ludowa Spółdzielnia Wydawcza, Warszawa, 1986. 448.
- 32 Vö. *Mariusz Kulczkowski*: Chłopskie tkactwo bawelniane w osrodku Andrychowskim XIX wieku. Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976. 168.
- 33 A munkásosztály korai válfajára vonatkozóan lásd: *Zbigniew Stankiewicz*: Kwestia chłopska w orkesie narodzin ruchu robotniczego. Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. 327. o., továbbá: *Józef Chalasiński*: Drogi rozwoju awansu społecznego robotnika. Studium oparte na autobiografiach robotników. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1979. 232.
- 34 Vö. *Danuta Markowska*: Problematyka zmian struktury rodzin. (Rodzina wielopokoleniowa a ludzie starszy) 151—172 o. In: *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnologicznych*. Biblioteka etnografii Polskiej, Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Łódź—Gdańsk, 1973. 277.
- 35 *Wanda Paprocka*: Przemiany struktury wsi Kurpiowskiej. Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975. 178.
- 36 *Jadwiga Kucharska*: Przemiany struktury społeczno-zawodowej wsi Kaszubskiej w XIX wieku. Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971. 190.
- 37 *Władysław Kwasniewski*: Wiejska społeczność rzemieślnicza w procesie przemian. Studium socjologiczne wsi Świątniki Górne. Pow. Krakowskiego. (1950—1960) Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970. 228.
- 38 Az előváros, a „przedmieście” jelentőségére hívja fel a figyelmet *Maria Gladyszowa*: Problematyka przemian polskiej kultury chłopskiej po II. wojnie światowej. 211—234 o. (In: *Zmiany kultury chłopskiej*) E munkát a történeti előzményekkel kapcsolatban már említettük.
- 39 Ezt a jelenséget bármelyik tetszés szerinti munka dokumentálja. Közülük lásd pl. *Anna Zambrzycka-Kuchanowicz*: Rzemieślnik w społeczności rolników. Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974. 210.

- 40 E korszakra vonatkozóan az Egyesült Államokban lásd *David J. Noble: America by Design. Science, Technology and Rise of Corporate Capitalism.* Oxford University Press, Oxford, New York, Toronto, Melbourne, 1977, majd pedig *Thomas J. Peteres and Robert H. Waterman Jr.: In search for Excellence. Lessons from Americas Bestsrun Companies.* Harper and Row Publishers, New York—Chicago, 1982. E megalománikus korszak idejében még a korai paraszti vállalkozó szerepét említi *Herman E. Krooss: American Economic Development. The Progress of a Business Civilization.* Prentice Hall Inc, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966. Second edition
- 41 E kérdésre vonatkozóan lásd *R. B. Sutcliffe: Industry and Underdevelopment.* Addison Wesley Publishing Company, London, California, 1971, majd pedig *Tamás Szentes: Politische Ökonomie der Entwicklungsländer.* Europäische Verlagsgesellschaft. Frankfurt am Main, 1974.

TAGÁNYI, ZOLTÁN

THE AGRARIAN BASE OF MODERNIZATION, OR INDUSTRIAL CAPITALISM VERSUS OF THE SILENT RURAL INDUSTRIAL REVOLUTION

Summary

The origin of the labour class of industrial capitalism is usually defined with the help of Engels' analyses of the situation of the working class and with the Marxian concept of enclosure. It has become clear on the basis of recent researches, that industrial capitalism and the image of the labour class wandering along the British highways because of the enclosures were only accidental and were not general phenomena.

The most recent researches into social history have shed light upon the fact that the rural English 'cottars' were also engaged in additional cottage industries and handicrafts, similarly to continental Europe where the peasants cultivated small plots of land and parallel to it, participated in the 'Verlag' or 'assembly line' systems. Parallels to it can be found in other cultural centres such as Italy, Flanders, Brabant, the Netherlands from the 12th and 13th centuries onwards and later on in Germany, not speaking about the similar activities of the manorial peasantry of Eastern Europe.

Thus the phenomena of the division of labour in trade between the 'centre' and the 'periphery', dated by Immanuel Wallerstein to the 17th century in certain regions of Europe and between England and her colonies, could have developed in England from the 12th century onwards, based on the form of protoindustrialization described above. The appearance of the concepts of the silent rural industrial revolution and the emergence of protoindustrial capitalism shed new light upon the genesis of the capitalism of manufacturing industry and it also means the dethronement of large scale industrial megalomania.

AZ ÉRDEKERŐ ÉS A HATALOM FOGALMA

Az érdekerő és a hatalom e tanulmányban kifejtendő felfogása egy általánosabb szociológiai elméletbe illeszkedik, amelyet a *társadalmi viszonyok elméletének* neveznek. Nem vállalkozhatom azonban itt arra, hogy felvázoljam azokat az elméleti előzményeket, amelyek figyelembevétele elengedhetetlen az érdekerő és a hatalom fogalmának értelmezésében is. Ezért kénytelen vagyok már előljáróban is *A társadalmi viszony és a társadalmi cselekvés* című munkámra hivatkozni, amelyben leraktam a szóban forgó elmélet alapjait, s meghatároztam a társadalmi viszony fogalmát, azaz a társadalmi viszonyok elméletének központi fogalmát (Farkas, 1990).

Felfogásom szerint alapvetően két szempontból különböztethetjük meg a mai szociológia elméleteket. Az egyik szempont az, hogy milyen természetű létezőket tekintenek a társadalmi jelenségek alapvető meghatározóinak, s ebből a szempontból különbséget tehetünk a *normativista* és az *objektivistá* elméletek között. A másik szempontot az képezi, hogy a tudományos magyarázat milyen fajtájával élnek a szóban forgó elméletek, s ebből a szempontból tehetünk különbséget a *fenomenalista* és az *eszencialista* elméletek között. A társadalmi viszonyok elméletében az *objektivistá-eszencialista szemléletmód* érvényesítésére törekszem. E szemléletmód legfőbb vonása, hogy a társadalmi viszonyokat az emberek közötti objektív, illetve objektív jellegű viszonyokként, s a következményeiknek tekintett jelenségektől függetlenül határozom meg, s alapvetően e viszonyokból magyarázom a társadalmi jelenségeket. E szemléletmódot igyekszem tehát érvényesíteni az érdekerő és a hatalom fogalmának meghatározásában is.

Az *érdekerő* fogalmát rokonértelemben használom a hazai társadalomtudományi irodalomban hatalomnak nevezett fogalommal. Így először röviden a különböző hatalomfelfogások problémáival foglalkozom, mielőtt az érdekerő, s ehhez kapcsolódva — értelmezésem szerinti — hatalom fogalmát meghatároznom.

1. A hatalomfogalom főbb problémái

A társadalomtudományi irodalomban elfogadott hatalomfogalmak általában véve fenomenalista jellegűek, s mi ezt tartjuk az egyes hatalomfelfogások legfőbb problémájának. A hatalomfelfogások fenomenalista jellege mindenekelőtt

abban jut kifejezésre, hogy külső megnyilvánulási formájára, illetve feltételezett funkciójára hivatkozva határozzák meg a hatalom fogalmát. A *megnyilvánulási formák megadásán túl a fenomenalista definíciókban maga a hatalom tehát tartalma szerint meghatározatlan*, például „az a képesség”, „az a lehetőség”, „olyan társadalmi viszony” stb. marad.

A fenomenalista hatalomfogalom elvileg csupán a társadalmi jelenségek *diszpozíciós magyarázatára* nyújt lehetőséget. A diszpozíciós magyarázat a jelenségeket oly módon magyarázza, hogy valamilyen — önmagában meghatározatlan — tulajdonság, adottság, képesség következményének tünteti fel, ezáltal mintegy besorolva a kérdéses jelenséget a tudományosan már ismert jelenségek bizonyos kategóriájába. (Fehér—Hársing, 1977. 186. o.) Ennek ellenére gyakran találkozhatunk a társadalomtudomány irodalomban azzal, hogy a hatalom fenomenalista fogalmát formailag kauzális magyarázatokban használják. Valójában azonban ezek is csupán diszpozíciós magyarázatok, mivel empirikusan önmagukba visszatérő összefüggéseket tartalmaznak. Tegyük fel például, hogy a következő kérdésre keressük a választ: miért érvényesíti egy egyén vagy csoport az érdekeit egy másik egyénnel vagy csoporttal szemben? A kézenfekvő válasz szerint azért, mert az előbbinek *hatalma* van az utóbbival szemben. E magyarázatban tehát a hatalmat formailag az érdekérvényesítés tényének okaként is felfoghatjuk. Valójában azonban csupán diszpozíciós magyarázatról van szó, hiszen — a fenomenalista felfogás szerint — eleve az érdekérvényesítés tényéből következtethetünk a hatalmi viszonyra. A fenomenalista hatalomfogalom tehát a kauzális magyarázatot nem teszi lehetővé, s ugyanakkor a társadalmi jelenségek tudományos előrejelzését sem, mert hiszen a fenomenalista felfogásban elvileg csak a történések után dönthető el, hogy kiknek és mennyiben van hatalma.

A következőkben kísérletet teszünk a hatalomfogalmak tipizálására. E tipizálással nem törekszünk teljességre, kifejezetten az a célunk, hogy rámutassunk a hatalomfogalom tipikus problémáira. Következésképpen azokat az ismérveket emeljük ki a tipizálás szempontjaiként, amelyek egyben jelzik a főbb problémákat is.

A fenomenalista hatalomfelfogások tehát a hatalom megnyilvánulási formáinak megadásával határozzák meg e fogalom értelmét. Tipizálásunk első szempontja így az, hogy mi az a jelenség vagy funkció, amelyhez a hatalom fogalmát kötik, s a hatalomfogalom problémái is elsősorban e szemponthoz kapcsolódnak. *Abból a szempontból tehát, hogy az egyes felfogások milyen jelenséget értelmeznek a hatalom megjelenési formájaként, megkülönböztetjük: 1. az interaktív, 2. a relexív és 3. a rendszer-funkcionális hatalomfogalmat.*

Az *interaktív* hatalomfogalom szerint a hatalom kölcsönhatásként értelmezhető. Az e típusba sorolható definíciók a hatalmat az egyének és csoportok közötti megfigyelhető kölcsönhatásként vagy a másik félre történő ráhatásként, illetve ennek lehetőségeként vagy képességeként írják le. E felfogások egy része a hatalom megkülönböztető ismérvének tekinti a kényszerítés lehetőségét, illetve a másik fél engedelmességét, a hatás szándékoltságát és eredményességét is. (Erről lásd:

Wrong, 1979. 2—6. o.) A hazai szociológia irodalmából így értelmezhető például Kulcsár Kálmán felfogása: „Hatalom minden olyan viszony, amelyben meghatározott személynek vagy személyeknek lehetőségük van arra, hogy más emberek magatartását sikeresen befolyásolják, illetőleg, hogy őket engedelmességre készítsék.” (Kulcsár, 1987. 142—143. o.) Saját — később tárgyalandó — felfogásunk álláspontjáról nézve az interaktívnek nevezett hatalomfelfogást fogadjuk el, legalábbis abból a szempontból, hogy az érdekerő és a hatalom közvetlen megjelenési formájának a társadalmi kölcsönhatást tekintjük. Egyfelől azonban mi a társadalmi kölcsönhatást szűkebben értelmezzük, mivel különbséget teszünk az emberek közötti kölcsönhatás és a társadalmi kölcsönhatás fogalma között (Farkas, 1990. 47—48. o.). Másfelől az érdekerő és a hatalom fogalmát nem magával a kölcsönhatás bizonyos sajátosságaival azonosítjuk, hanem arra törekszünk, hogy azt a diszpozíciót, amelyre a fenomenalista definíciókban az „az a képesség”, „az a lehetőség”, „olyan társadalmi viszony” stb. kifejezések utalnak, a hatalomfogalom tartalmaként meghatározzuk.

A megjelenési forma szerinti második típust *reflexív* hatalomfogalomnak nevezzük, s ez arra utal, hogy egyes szerzők a fogalom meghatározásában nem a hatalom objektumára gyakorolt hatásra helyezik a hangsúlyt, hanem a szubjektum által a másik félre, azaz a hatalom objektumára gyakorolt hatást a szubjektumra, annak céljaira, érdekeire, szándékaira vonatkoztatják vissza. A reflexívnek nevezett hatalomfogalom két jellemző alaptípusával találkozhatunk, a teleologikus hatalomfogalommal (Bauman, 1967. 78. o.) és a hatalom mint érdekérvényesítési képesség felfogásával. E felfogások általában nem mondanak ellent az interaktív hatalomfogalomnak, de — kifejezetten vagy csupán hallgatólagosan — feltételezik, hogy a szubjektum saját céljainak, érdekeinek, törekvéseinek a megvalósulása lényegében attól függ, hogy a szubjektum milyen mértékben tud hatni mások cselekvéseire. Reflexív fogalomként határozza meg Max Weber is a hatalom fogalmát, értelmezése szerint hatalmon „...egy vagy több embernek azt a lehetőségét értjük, hogy valamilyen közösségi cselekvésben más résztvevők ellenállásával szemben is érvényesítse a saját akaratát” (Weber, 1967. 241. o.). Reflexív hatalomfogalomnak tekinthető az a fogalom — amely széles körben elfogadott a hazai szociológiai irodalomban —, amelyet Héthy Lajos és Makó Csaba érdekérvényesítési képességnek nevez (Héthy—Makó, 1978. 169. o.).

Jóllehet mi az interaktív hatalomfogalmat is problematikusnak tartjuk, amennyiben fenomenalista fogalomról van szó, a reflexív hatalomfogalomhoz azonban ehhez képest újabb lényegés probléma társul. Már említettük ugyanis, hogy az utóbbi felfogás eleve feltételezi, hogy a másokra való ráhatás képessége lényegében meghatározza azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben valósíthatja meg céljait, érdekeit, törekvéseit. Márpedig ez a — magától értődőnek tűnő — feltételezés nem fedi a valóságot. Itt nem térünk ki állításunk részletes alátámasztására, mivel e kérdéssel majd a társadalmi helyzet tárgyalása során foglalkozunk (Farkas, 1989.). Csupán röviden utalunk a következő gondolatmenettel arra, hogy a mások cselekvéseire ható befolyáson túl a másokhoz fűződő

érdekviszonyok is alapvetően meghatározzák egy adott egyén vagy csoport érdekérvényesítési lehetőségeit. Az érdekérvényesítés mértéke közvetlenül nyilvánvalóan függ a vizsgált egyén vagy csoport cselekvéseitől is, döntően mégis az határozza meg, hogy mások cselekvései milyen mértékben alakulnak saját érdekeinek megfelelően. Mások cselekvései viszont alapvetően két okból alakulhatnak saját érdekeinek megfelelően:

- lehetősége van másokat úgy befolyásolni, hogy a szubjektum érdekeinek megfelelően cselekedjenek,
- mások cselekvései a szubjektum szándékától függetlenül alakulnak saját érdekeinek megfelelően, anélkül, hogy a szubjektum hatna rájuk.

Az elsőként említett összefüggésben általában a vizsgált egyén vagy csoport interaktív hatalomfogalommal jelölt képességéből magyarázhatjuk, hogy mások a szubjektum érdekeinek megfelelően cselekedtek, a második összefüggésben azonban az érdekviszonyokból. A valóságban e két tényező természetesen többnyire egybeolvadva jelentkezik, s szétválasztásuk csak analitikusan lehetséges.

Összetettebb tehát az a társadalmi mechanizmus, amely az érdekérvényesítés lehetőségét meghatározza, mintsem hogy hatékonyan leképezhető lenne egyetlen fenomenalista fogalommal. S minél összetettebb az a társadalmi mechanizmus, amely létrehoz egy adott társadalmi jelenséget, a fenomenalista fogalom által nyújtható diszpozíciós magyarázat annál problematikusabb, mivel ugyanazon címkével lát el lényegük szerint különböző jelenségeket. Így annál nagyobb igény jelentkezik a diszpozíciós magyarázatokat lehetővé tevő fogalom kiváltására, a differenciálatlan fogalom olyan összetett fogalomrendszerrel való helyettesítésére, amely leképezi az adott jelenséget létrehozó mechanizmust is.

A fent említett szempontból a legproblematisabbnak azonban nem a reflexív, hanem a *rendszer-funkcionális* hatalomfogalmat tekinthetjük. E felfogás képviselői ugyanis egy adott társadalom — akár mikro- vagy makrocsoport — egészének működésére keresnek magyarázatot a hatalom fogalma segítségével, miközben a hatalmat megjelenési formái szerint határozzák meg. Rendszer-funkcionális fogalomként határozza meg például *Parsons* a hatalom fogalmát: „Ily módon A-nak B fölötti hatalma — legitimizált formában — A-nak mint a kollektív folyamatban szereplő döntéshozó egységnek az a »joga«, hogy B-vel szemben elsőbbséget élvező döntéseket hozhasson a kollektív működés egészének hatékonysága érdekében” (*Parsons*, 1988. 56. o.; *Parsons*, 1967. 318. o.). A hazai társadalomtudományi irodalomban így értelmezhetjük például *Samu Mihály* felfogását, aki a hatalom fogalmának ismertetőjegyeként a hatalom rendeltetését, illetve e rendeltetésből adódó — a társadalom integrált működését biztosító — funkciót emeli ki (*Samu*, 1986.). Értelmezésünk szerint a társadalom egészének működésére vonatkoztatva meghatározni a hatalom — önmagában meghatározatlan, azaz fenomenalista — fogalmát végső soron nem jelent mást, mint a *társadalom egészének működését valamiféle diszpozícióra visszavezetni*. Ily módon elkerülhetetlenül egy olyan normatív hatalomfogalomhoz jutunk, amely nem alkalmas a társadalom „rendeltetésszerű” működésének oksági magyarázatára sem,

de még kevésbé alkalmas a társadalom „nem rendeltetésszerű” működésének a magyarázatára. Természetesen reális az a probléma, amelynek megoldására a rendszer-funkcionális hatalomfogalom szolgálna. Úgy gondoljuk azonban, hogy amennyiben egy adott társadalom működését egy átfogó fogalom segítségével kívánjuk magyarázni, e magyarázó funkciót csupán olyan fogalom töltheti be, amelyet tartalmilag a következményeiként tekintett jelenségektől függetlenül határozunk meg.

Az interaktív hatalomfelfogás tehát a hatalmat közvetlenül az emberek közötti kölcsönhatásként értelmezi. Ugyanakkor elvileg a reflexív és a rendszer-funkcionális hatalomfelfogás sem mond ellent annak, hogy a hatalom elemi vagy közvetlen megjelenési formája a kölcsönhatás. Tipizálásunk következő szempontja az, hogy időben milyen terjedelmű az a kölcsönhatás, amelyet bizonyos szempontból hatalomként értelmezhetünk. *A kölcsönhatás időbeli tartama szerint megkülönböztetjük a szituatív és a viszony-jellegű hatalomfogalmat.* E megkülönböztetés tulajdonképpen fedi az aktuális és a potenciális hatalomfogalom közötti különbségtételt (Wrong, 1979. 6–10. o.).

A *szituatív* hatalomfogalom képviselői egy-egy konkrét kölcsönhatáshoz kötik a szóban forgó fogalom jelentését. E fogalom csupán annak kifejezésére szolgál, hogy a kölcsönhatások során éppen melyik fél hatása, akarata, érdeke stb. érvényesült. Így egyik pillanatban esetleg az egyik félnek van hatalma a másikkal szemben, a másik pillanatban már fordítva. A *szituatív* hatalomfogalom tehát a végletekig viszi a fogalom fenomenalista jellegét, s az események pusztán leírására alkalmas. A *viszony-jellegű* hatalomfogalom a kölcsönhatások tartósan tekinthető sajátosságait vagy következményeit tételezi. E felfogás értelmében, ha egy egyénnek vagy csoportnak hatalma van egy másik egyénnel vagy csoporttal szemben, az előbbi tartósan képes hatni az utóbbi cselekvéseire, illetve saját céljait, érdekeit tartósan képes érvényesíteni. E fogalom tehát — fenomenalista értelmében csupán a múltbeli kölcsönhatások jellemzőinek előrevetítéseként — lehetővé teszi a jövőbeni kölcsönhatások előrejelzését is.

Személyközi kompetenciának nevezi a szociálpszichológiai irodalom más személyek befolyásolásának általános képességét. Különbséget tehetünk az egyes hatalomfelfogások között abból a szempontból is, hogy e fogalomhoz képest hogyan értelmezik a hatalom fogalmát. *A személyközi kompetencia szempontjából tehát megkülönböztethetjük a tágabb és a szűkebb hatalomfogalmat.*

Az úgynevezett tágabb hatalomfelfogás értelmében a hatalom fogalma tulajdonképpen megfelel a személyközi kompetencia fogalmának. Így a hatalom eszközeit, illetve forrásait képezhetik mindazok a tényezők, amelyek egyáltalán lehetővé teszik más egyének, illetve csoportok befolyásolását. Egyes szerzők megkülönböztetik például:

1. a jutalmazó hatalmat, amely különböző anyagi juttatások, előnyök nyújtásának lehetőségén nyugszik,
2. a kényszerítő hatalmat, amely a büntetés, illetve kényszerítés lehetőségén nyugszik,

3. a legitim vagy hatásköri hatalmat, amely az érvényben lévő normákon, illetve a hatalom szubjektumának azon jogán alapszik, hogy előírhatja mások viselkedését,

4. a közvetett hatalmat, amelynek alapja a hatalom szubjektumával való érzelmi azonosulás, és

5. a kompetencián alapuló hatalmat, amelynek forrása a hatalom szubjektumának tudása, képzettsége, tapasztalata (*French—Raven*, 1959., ismerteti *Guiot*, 1984. 102—104. o.).

Azok a felfogások, amelyek a hatalmat társadalmi viszonyoknak nevezik, nem feltétlenül különböznek az előbbi felfogástól, a társadalmi viszony fogalmának eleve fenomenalista jellege és meglehetősen parttalan értelmezése miatt, amely problémáról már máshol szóltunk (*Farkas*, 1990.) Egyes felfogások azonban megkísérlik elhatárolni a hatalom szűkebb értelemben vett társadalmi eszközeit, illetve forrásait, s ily módon eljutni egy szűkebb hatalomfogalomhoz. *Andics Jenő* és *Rozgonyi Tamás* szerint például a szervezeten belüli hatalomnak három forrása lehet:

- a munkamegosztási és kooperációs viszonyokon nyugvó hatáskör, illetve tekintély;

- a vállalati politikai és érdekképviselői szervek hatásköre;

- valamint a vállalati dolgozók kollektív cselekvése (*Andics—Rozgonyi*, 1977. 121. o.).

Wiatr viszont döntően azáltal határolja el a hatalom társadalmi és nem társadalmi eszközeit, illetve forrásait, hogy csak az adott társadalom hatályos normáival összhangban álló kölcsönhatás esetében beszél hatalomról (*Wiatr*, 1980. 146—149. o.).

A hatalom fogalmának értelmezésével kapcsolatos felfogásbeli különbségek további lényeges kikristályosodási pontja a *hatalom megosztottságának vagy osztatlanságának, illetve szimmetrikusságának vagy aszimmetrikusságának a kérdése*. Ebből a szempontból az a kérdés, hogy a hatalom fogalma olyan képességre utal-e, amellyel többé-kevésbé minden egyén vagy csoport rendelkezhet, vagy ellenkezőleg, hatalommal csak az egyik fél, illetve — kettőnél több egyén vagy csoport részvétele esetén — csak egy egyén vagy csoport rendelkezhet.

A szimmetrikus és aszimmetrikus hatalomfogalmak megkülönböztetése jól ismert a szociológiai irodalomban (*Wrong*, 1979. 10—13. o.). Nem egyértelmű azonban, hogy ki mit ért az előbbin vagy az utóbbin. Aszimmetrián érthetünk csupán mennyiségi egyenlőtlenséget is, attól függetlenül, hogy milyen fokú egyenlőtlenségről van szó. Így például 5 egységnyi hatalom nagyobb, mint 4 egységnyi, de még 4,9 egységnyinél is nagyobb. A hatalmi viszonyok ilyen értelemben többé-kevésbé szinte mindig aszimmetrikusak, hiszen az igen valószínűtlen, hogy az egyik fél hatalma pontosan megegyezzen a másik fél hatalmával. Így ugyanaz a szerző tarthatja a hatalmat aszimmetrikusnak, s ugyanakkor vallhatja azt is, hogy ugyanabban a vonatkozásban valamennyi egyén, illetve csoport rendelkezik bizonyos mértékű hatalommal. A hatalom aszimmetrikus jellegét értelmezhetjük

azonban úgy is, hogy az egyik fél hatalma elvileg kizárja azt, hogy ugyanabban a vonatkozásban a másik félnek is hatalma legyen az előbbivel szemben. Az ilyen értelemben vett aszimmetrikusságot azonban mi a továbbiakban *kizáró jellegű* hatalomfogalomnak nevezzük, elkerülendő a szóban forgó félreértést.

Teljesen más értelmet nyer, illetve elveszti a jelentőségét a szimmetrikus-aszimmetrikus megkülönböztetés a szituatív hatalomfogalom esetében. A *kizáró jellegű* szituatív hatalomfogalom elfogadója használhatja ugyanazokban az értelemi összefüggésekben a hatalom kifejezést, mint a szimmetrikus viszony-jellegű hatalomfogalom elfogadója anélkül, hogy mind az olvasó, mind maga a szerző tudatosítaná a két elméleti alapállás közötti különbséget. Ha például az egyik szituációban az egyik fél akarata érvényesült, a másik szituációban a másiké, akkor a *kizáró jellegű* szituatív hatalomfogalom szerint az előbbi esetben az egyik félnek, az utóbbi esetben a másik félnek volt hatalma, a szituációk egészét nézve tehát mindkettőnek. A viszony-jellegű szimmetrikus hatalomfelfogás szerint ugyanúgy mindkettőnek volt hatalma, csak hogy e felfogás nem az egyes szituációkra helyezi a hangsúlyt, hanem a folyamat egészére. Így a hatalmi viszonyok kiegyenlítetttségének, a hatalom megosztottságának jeleként értelmezi, hogy az egyik szituációban az egyik, a másik szituációban a másik fél akarata érvényesült.

A tipizálás során tárgyalt problémák csupán részben, tudatosulnak a hatalom fogalmát használó egyes szerzőknél, ami megmutatkozik e fogalom változó értelmű használatában is. Így a társadalomtudományi irodalomban az sem ritka például, hogy ugyanaz a szerző ugyanazon munkájának különböző helyein, különböző értelemben használja a hatalom fogalmát. A hatalom fogalmának ez a sokértelműsége elméleti szempontból mindenképpen komoly zavarok forrása, a jelenségek leírása szintjén azonban nem jelent olyan mértékű értelmezési problémát, mint gondolnánk. A fenomenalista fogalmi rendszerekben ugyanis az egyes fogalmak többnyire igen rugalmasak, a mindenkori szövegösszefüggésekben nyelik el konkrét jelentésüket, tehát jelentésük változásai sem okoznak feltétlenül értelmezési zavarokat.

2. Az érdekerő fogalmának meghatározása

A hatalomfogalom sokértelmű használata tehát alapvetően egyrészt e fogalom fenomenalista jellegére, másrészt arra vezethető vissza, hogy a különböző felfogások képviselői különböző tudományos problémák megoldásának kulcsát látják e fogalomban. A hatalom, illetve az érdekerő fogalmának következő meghatározásában természetesen nem törekedhetünk arra, hogy a különböző felfogások által felvetett problémákra egyaránt választ adjunk. Már említettük, hogy a társadalmi viszonyok elméletében e fogalmak interaktív felfogását fogadjuk el. A reflexív és a rendszer-funkcionális hatalomfogalmak magyarázó funkcióit viszont elméletünkben más fogalmak fogják — az előbbiekhöz képest remélhetőleg hatékonyabban, a jelenségek mögötti társadalmi mechanizmusokat is leképezve —

betölteni. A hatalom fogalmának tulajdonított magyarázó funkció leszűkítésében és a gazdátlanul maradt funkciók újonnan bevezetendő és összetettebb fogalmakkal történő magyarázatában látjuk tehát a hatalom megjelenési formája kapcsán tárgyalta problémák megoldását. A hatalom, illetve az érdekerő fogalmának eszencialista igényű meghatározásából viszont majd az is következik, hogy milyen álláspontot foglalunk el egyrészt abból a szempontból, hogy e fogalmat szituatívnak vagy viszony-jellegűnek tekintjük, másrészt a hatalom és a személyközi kompetencia problémáját illetően. A szimmetrikus vagy aszimmetrikus fogalom problémájának megoldására viszont elméletünkben az érdekerő és a hatalom fogalma közötti megkülönböztetés szolgál. Mivel felfogásunkban az érdekerő az általánosabb fogalom, s ebből vezetjük le a hatalom fogalmát, a következőkben az érdekerő fogalmából indulunk ki, s majd az érdekerőviszonyok tárgyalása során határozzuk meg a hatalom fogalmát.

Amennyiben érvényesíteni kívánjuk az eszencialista szemléletmódot az érdekerő fogalmának meghatározásában, az érdekerő tartalmát anélkül is meg kell tudnunk határozni, hogy annak funkcióira, különböző megnyilvánulási formáira utalnánk. Később természetesen rámutatunk az érdekerő funkcióira is, mindenekelőtt azonban az *érdekerő tartalmának* meghatározására teszünk kísérletet, különös tekintettel az előbb említett követelményre. A társadalmi viszony fogalmának tárgyalásánál érdekerőviszonyoknak a cselekvési képességekből felépült viszonyokat neveztük (Farkas, 1990.), következésképpen magát az érdekerőt is úgy értelmezzük, hogy azt *cselekvési képességek* alkotják. E képességek közelebbi meghatározásában azonban tekintettel kell lennünk arra is, hogy elméletünkben a szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek és feltételeinek fogalmaiból építkezve határozzuk meg azokat az összetettebb fogalmakat, amelyek a közvetlen társadalmi létezőkre vonatkoznak. Az érdekerő tartalmának meghatározásában különbséget kell tehát tennünk a cselekvési képességek között, kiemelve közülük a *társadalmi képességeket*. E fogalmi elhatárolásra irányuló kísérletek eddig csak félmegoldásokat szülhettek, mivel magának a társadalminak az értelmezése volt túl tág vagy elméletileg tisztázatlan. Úgy gondoljuk, hogy a társadalmi viszonyok elméletének alapfogalmai lehetőséget nyújtanak a szóban forgó elhatárolásra is.

Felfogásunk szerint *megkülönböztethetjük a cselekvési képességek következő típusait:*

- fizikai képességek,
- lelki képességek,
- közösségi képességek és
- társadalmi képességek.

Az egyén *fizikai képességeit* biológiai szervezete, *lelki képességeit* személyisége hordozza, így e képességeket együtt személyes képességeknek is nevezhetjük. A *személyes képességek* — például az egyén fizikai ereje, tudása stb. — ugyanúgy hathatnak nem emberi létezőkre, mint más emberekre, de önmagukban nem közösségi vagy társadalmi képességek, az intézményekkel összefüggésben azonban részben közösségi vagy társadalmi képességekként is értelmezhetőek, aho-

gyan az később — a társadalmi képességek esetében — látni fogjuk. A *közösségi képességek* forrásait a közösségi intézmények képezik (Farkas, 1990. 27–28. o.), s ezek a képességek csupán az emberek közötti viszonyokban, illetve kölcsönhatásokban értelmezhetők. A közösségi képességgel rendelkező egyénhez vagy csoporthoz meghatározott egyének vagy csoportok azért igazodnak, hogy elnyerjék mások megbecsülését, illetve mert az előbbiektől elvárt cselekvés közvetlenül megfelel közösségi értékeiknek. A közösségi képességekre vonatkozik a tekintély fogalma. Felfogásunk szerint *az egyén vagy csoport tekintélye közösségi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek más egén, illetve egyének számára a szükségletek tárgyait képezik*. Főleg ilyen közösségi képességei, illetve tekintélye révén hathat például a baráti társaságban a vezetőként elismert tag a társaság többi tagjára, a tudása miatt tisztelt tudós tanítványaira, a lelkipásztor a hitközség tagjaira stb. Mi a tisztán személyes és a közösségi képességekkel nem foglalkozunk részletesebben, a következőkben az érdekerő tartalmát képező társadalmi képességeket elemezzük.

A társadalmi képesség a szubjektum olyan cselekvési képessége, amelyet intézmény hozott létre és tett mások számára a szükségletkielégítés eszközévé vagy feltételévé. A cselekvési képességek tágabb fogalmán belül tehát két megkülönböztető ismérv segítségével jelöljük ki a társadalmi képességeket. Az előbbi definícióban szereplő egyik ismérv szerint a társadalmi képességeket intézmények, pontosabban társadalmi intézmények hozzák létre. A másik ismérv viszont arra vonatkozik, hogy a társadalmi képesség a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, de nem e képesség szubjektuma, hanem más egyének vagy csoportok számára. Majd később, az érdekerők funkcióit tárgyalva fény derül arra a kérdésre is, hogy miért így, s nem a szubjektív szükségletkielégítésének eszközeként és feltételeként határozzuk meg a társadalmi képességet, jóllehet a tiszta társadalmi viszonyokban ugyanakkor ilyen szerepet is betölt.

Visszatérve az első ismérvre, az érdekerőviszonyok létrehozásának megértéséhez különbséget kell tennünk a társadalmi intézmények — társadalmi viszonyokat létrehozó funkcióján belül — cselekvési lehetőségeket és cselekvési képességeket létrehozó funkciója között. Úgy tűnik, hogy a társadalmi intézmények cselekvési képességeket létrehozó két formában érvényesülhet, mégpedig közvetlenül és közvetve. Ebből a szempontból különböztethetjük meg a társadalmi képességeket következő típusait:

- az intézményes társadalmi képességeket, és
- a személyes társadalmi képességeket.

Az előbbi képességeket ugyanis közvetlenül, az utóbbiakat közvetve hozzák létre a társadalmi intézmények.

Közvetlenül a társadalmi intézmények olyan formában hozzanak létre cselekvési képességeket, hogy egyfelől létrehoznak meghatározott cselekvési lehetőségeket, másfelől kijelölik azokat az egyéneket, illetve csoportokat, akikre nézve az adott cselekvési lehetőségeket létrehozó intézményes szabályok feltétlenül érvényesek. Például intézményes szabályok határozzák meg, hogy egy adott szervezeti

egység vezetője milyen kérdésekben dönthet, s ugyancsak intézményes szabályok határozzák meg azt is, hogy személy szerint ki tekinthető vezetőnek. Az *intézményes társadalmi képesség* tehát meghatározott intézményes szabályok által létrehozott és mások szükségletkielégítésének eszközét vagy feltételét képező cselekvési lehetőségekhez kapcsolódva annak — szintén intézményes szabályok révén történő — tételezettsége, hogy az előbbi szabályok az adott egyénre vagy csoportra nézve feltétlenül érvényesek. Következésképpen a szubjektum szándéka szerint megvalósíthatja az adott cselekvési lehetőségeket, már amennyiben a megvalósításban — az adott cselekvési lehetőségeket létrehozó intézményektől függetlenül — mások vagy személyes képességei nem gátolják. Az intézményes társadalmi képességek következő három altípusát különböztethetjük meg: *a hatáskör, a tulajdon és az egyesülés*. E típusok — amelyek a valóságban többnyire elválaszthatatlanul összeforva léteznek és csak analitikusan különíthetünk el — feltehetően ki is merítik az intézményes társadalmi képességek körét.

A *hatáskör* annak magatartási szabályokban rögzített lehetősége, hogy a hatáskör szubjektuma meghatározott tevékenységi funkciók ellátása végett meghatározott cselekvéseket végrehajtson. Itt a hatáskör fogalmát tágabban értelmezzük, mint a szervezéelméletben, s nem csupán a hivatalos formában is rögzített cselekvési lehetőségek esetében beszélünk hatásköréről, hanem minden olyan esetben, amikor egy adott egyén vagy csoport cselekvési köre tevékenységi funkciója szempontjából van szabályokba foglalva, és e szabályok érvényességét meghatározott egyén vagy csoport garantálja. Így például egy üzem vezetőjének vagy szerelő lakatosának hatáskörén túl beszélhetünk a családban a háziasszony hatásköréről, aki esetleg dönthet afelől, hogy a család egyes tagjai mennyi költőpénzzel rendelkezhetnek, mit vásárolhatnak stb.

A hatáskört fogalmilag el kell határolnunk a tulajdontól. A tulajdon fogalmát a hazai társadalomtudományi irodalom többnyire *Marxra* vezeti vissza, aki azonban maga sem használta ezt a fogalmat egyértelműen, de többnyire olyan értelemben, hogy a tulajdonos az adott dologgal mint sajátjával rendelkezik. „A tulajdon tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek saját létezésével együtt előfeltételezettek...” (*Marx*, 1984. 370—371. o.). A politikai gazdaságtan az 50-es, 60-as években a tulajdont mint a társadalom egészét jellemző tulajdonformát értelmezte. Ezt követően alakult ki a hazai közgazdaságtudományi irodalomban az a felfogás, amely e fogalmat nem azonosította a tulajdonformával vagy a jogi értelemben vett tulajdonnal, hanem az adott dologgal való tényleges rendelkezés értelmében beszélt tulajdonról (*Sárközy*, 1973.). Saját nézőpontunkból ez utóbbi felfogást látjuk hasznosíthatónak, legalábbis olyan értelemben, hogy tulajdonról nem csupán össztársadalmi szinten és nem csupán jogi értelemben beszélünk. Nem érthetünk viszont egyet e felfogás fenomenalista szemléletmódjával, amely szerint a tulajdonviszony „...objektív, de tartalma a tulajdonosi magatartás, objektív és szubjektív mozzanatok egysége...” (*Sárközy*, 1973. 34. o.). Következésképpen e felfogásban „...mindenki tulajdonos, aki hasznosít, aki

rendelkezik, azaz elsajátít, úgy a közgazdasági tulajdon jogi tulajdontól eltérő alapvető sajátossága az elrelativizálódás (osztódás) jelensége'' (uo. 41. o.). Bár a relativizálódás tényét mi eleve nem tagadjuk, de a fenomenalista felfogás gyakran a fogalmakat relativizálja el, teszi őket ezáltal parttalanná, ahelyett, hogy elvonatkoztatások révén egyértelmű elméleti fogalmakat alkotna, s e fogalmak segítségével és hozzájuk képest ábrázolná a valóság összetettségét. Felfogásunk szerint a *tulajdon* annak intézményes magatartási szabályokban foglalt lehetősége, hogy az adott egyén vagy csoport egy adott dologgal másokkal szemben kizárólagosan rendelkezzen, az intézményes szabályok által meghatározott korlátok között. Amíg tehát a hatáskör tevékenységi funkciókra, addig a tulajdon dolgokra vonatkoztatva feltételezi a cselekvési lehetőségek intézményes szabályokba foglalását, s e cselekvési lehetőségek meghatározott szubjektumokhoz történő feltétlen hozzárendelését.

A tulajdon fogalmát az előbbiek szerint értelmezve, egy dologgal való rendelkezésnek nem egyetlen forrása a tulajdon. Más társadalmi képességek is lehetővé tehetik azt, hogy egy adott egyén vagy csoport meghatározott dolgok felett rendelkezzen. A tulajdon közvetlenül teszi lehetővé az adott dologgal való rendelkezést, s ezáltal juttatja a tulajdonost más egyénnel, illetve csoportokkal szemben meghatározott érdekerőkhöz, amennyiben az utóbbiak számára ugyanaz a dolog a szükségletkielégítés társadalmi eszközét vagy feltételét képezi (pl. a gyártulajdonost munkásaival szemben, a háztulajdonost bérlőivel szemben stb.). Láttuk, hogy a hatáskör tevékenységi funkciókra vonatkoztatva feltételezi a cselekvési lehetőségek intézményes szabályokba foglalását. A hatáskör is lehetőséget nyújthat azonban a dolgok feletti rendelkezésre, amennyiben az intézményes normákba foglalt tevékenységi funkciók ellátása eleve magával vonja e dolgok kezelését. Ugyanakkor a még nem említett társadalmi képességek, s részben a hatáskör is, közvetve teszik lehetővé azt, hogy a szubjektum egy adott dologgal többé vagy kevésbé rendelkezzen, mégpedig azáltal, hogy lehetőséget nyújtanak azon egyének és csoportok cselekvéseinek a befolyásolására, akik számára az adott dolog úgyszintén a szükségletkielégítés társadalmi eszközét vagy feltételét képezi.

A harmadikként említett intézményes társadalmi képesség az egyesülés. E kérdéssel a társadalmi csoport tárgyalása kapcsán részletesebben is foglalkozunk (Farkas, 1989.), így itt csupán definíciószerűen rögzítjük e típus sajátosságát. A hatáskör tevékenységi funkciókra, a tulajdon dolgokra, végül az egyesülés magának az egyesülésnek a tagjaira vonatkoztatva feltételezi a cselekvési lehetőségek intézményes szabályok általi meghatározottságát. Az *egyesülés* annak intézményes szabályokban foglalt lehetősége, hogy az egyének meghatározott körben, az egyesülés más tagjaival koordinált együttes cselekvésben vagy egyéni cselekvéseik fedezeteként igénybe vehetik mások társadalmi képességeit, az intézményes szabályok által meghatározott korlátok között. Az egyesülést mint társadalmi képességet tehát az egyesülés — mint társadalmi csoport — tagjai együttesen hordozzák.

Az intézmények által közvetlenül létrehozott, s az előbbieken áttekintett társadalmi képességek csupán a társadalmi intézmények révén léteznek; ilyen képességekkel az egyének vagy csoportok kizárólag a társadalmi intézmények által meghatározottan rendelkezhetnek. A *személyes társadalmi képességek* azonban önmagukban személyes képességek, e képességek hordozói tehát ilyen szempontból maguk a személyek képezik. Ilyen személyes társadalmi képesség lehet például a szaktudás, a szakmai tapasztalat, a fizikai erő stb. Mitől lehetnek e képességek ugyanakkor társadalmi képességek is? Az eleve személyes képességeket mint társadalmi képességeket a társadalmi intézmények közvetve határozzák meg azáltal, hogy létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek ugyanakkor megkívánják azt, hogy az adott egyének meghatározott személyes képességekkel is rendelkezzenek, mivel e cselekvési lehetőségek nagyrészt csupán meghatározott személyes képességek révén valósulhatnak meg. Tehát a személyes társadalmi képességek is a társadalmi intézmények által meghatározottan válhatnak pusztán személyes képességekből társadalmi képességekké. Például amennyiben egy üzem vagy hivatal társadalmi intézményei a magasabb keresetek elérésének lehetőségeiként minőségileg jobb és mennyiségileg több munkateljesítményt határoznak meg, s ugyanakkor a dolgozókat hasonló teljesítmény-lehetőségekhez juttatják, s kizárják a teljesítmények manipulálásának a lehetőségeit, a szaktudás és a szakmai tapasztalat a dolgozók jelentős társadalmi képességeit alkothatja, s e képességeik mozgósítása révén érhetnek el magasabb keresetet. Amennyiben azonban az adott munkahelyen a társadalmi intézmények nem teremtenek szoros kapcsolatot a keresetek és a tényleges teljesítmények között, illetve elismert teljesítményekhez lehet jutni különböző manipulációk útján is, s a keresetek döntően a vezetők által szubjektíve elismert teljesítményektől függnek, s ugyanakkor a társadalmi intézmények a vezetőket sem készítetik tényleges teljesítményekre, a szaktudással és a szakmai tapasztalattal szemben esetleg jelentősebb társadalmi képességet alkothat a behízelgés és az alakoskodás képessége, amelyet a beosztottak főleg vezetőik irányában vehetnek igénybe. Azt tehát, hogy az egyének eleve adott személyes képességei mennyiben válnak társadalmi képességekké, alapvetően a társadalmi intézmények határozzák meg. Ilyen értelemben nem tekinthető személyes társadalmi képességnak az az általános tudás, amely bármilyen társadalmi intézmények közt lehetővé teheti az egyén számára az adott körülményekhez igazodó racionális cselekvést.

A társadalmi képességek egyes típusainak tárgyalása közben arra az ismertetőjegyre helyeztük a hangsúlyt, hogy a társadalmi képességeket az intézmények hozzák létre. Nem hanyagolhatjuk el azonban a másik ismertetőjegyet sem, nevezetesen azt, hogy mind az intézményes, mind a személyes képességek csupán annyiban értelmezhetőek társadalmi képességekként, amennyiben — e képességek szubjektumain kívül — meghatározott egyének vagy csoportok számára a szükségletkielégítés társadalmi eszközeit vagy feltételeit képezik. Ebből a szempontból észre kell vennünk, hogy az intézményes képességek sem társadalmi képességek önmagukban, csupán annyiban, amennyiben megfelelnek a fent említ-

tett ismérvnek. Például az üzemi vezető hatáskörének az az eleme, amely szerint beosztottait utasíthatja arra, hogy milyen színűre fessék az elkészült gépeket, nem jelent társadalmi képességet, amennyiben a beosztottak érdekei szempontjából közömbös, hogy munkájuk közben milyen színű festéket használnak. Jelentős társadalmi képességet képezhet viszont a vezető hatáskörének az az eleme, hogy eloszthatja teljesítménybéres dolgozói között a „jól fizető” és a „rosszul fizető” munkákat, azaz amelyekben ugyanannyi munkabefektetéssel különböző keresetek érhetők el. A társadalmi egyesülésben eleve a szükségletkielégítés eszközei kapcsolódnak össze az egyének között, de az egyesülésen kívül egyének, illetve csoportok irányában az egyesülés — mint társadalmi képesség — esetében is teljesülnie kell a szóban forgó ismertetőjegynek, amely az alábbiakban, az érdekerő fogalmának meghatározásában már a hangsúlyosabb ismerv lesz.

A társadalmi képesség fogalmának meghatározása után felmerülhet a kérdés, hogy egyáltalán miért van szükség az érdekerő fogalmára? Úgy tűnhet ugyanis, hogy a társadalmi képesség fogalma már betöltheti azt a magyarázó funkciót, amelyet az úgynevezett interaktív hatalomfogalomtól elvárhatunk. A társadalmi képesség fogalmához képest az érdekerő fogalmának bevezetését két tényező mégis indokolja. Egyrészt a szubjektum ugyanazon társadalmi képessége különböző egyének és csoportok számára különböző mértékben képezheti a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét. Másrészt a szubjektum egy adott egyén vagy csoport vonatkozásában ugyanakkor több társadalmi képességgel is rendelkezhet — például hatáskörrel, tulajdonnal, szaktudással stb. —, tehát fogalmilag ki kellene tudnunk azt is fejezni, hogy e képességek együttesen milyen mértékben képezik a másik fél számára a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Az említett problémákra tekintettel definíciószerűen a következők szerint határozhatjuk meg az érdekerő fogalmát. *Az egyén vagy csoport érdekerő társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén vagy csoport számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.* E definícióban a *mérték* fogalmán a minőség és a mennyiség egységét értjük (Hegel, 1979. 186—190. o.). Az érdekerő fogalma tehát minőségileg magában foglalja a különböző társadalmi képességeket, mennyiségileg viszont megmutatja, hogy ezek a képességek összefüggésükben milyen fontos szerepet töltenek be egy adott másik egyén vagy csoport szükségletkielégítésének eszközeit és feltételei között. Az utóbb említett mennyiségi oldalt az *érdekerő intenzitásának* nevezzük. A fenomenalista felfogás nem teszi lehetővé az érdekerő, illetve a hatalom intenzitásának megjelenési formáitól független mérését. Az érdekerő fogalmának eszencialista igényű meghatározásában viszont elvileg benne rejlik az a lehetőség, hogy az érdekerő intenzitását — az okozatainak tekinthető jelenségektől függetlenül — az empirikus kutatásban mérni tudjuk.

Ha konkrét érdekerőkről beszélünk, meg kell határozniuk *érvényességi körü-*ket is, azokkal a megszorításokkal együtt, amelyek lehetővé teszik, hogy a valóságban többnyire elválaszthatatlanul összefonódó, különböző tartalmú cselekvési képességek empirikus elemzésében következetesen alkalmazzuk az érdekerő

elméleti fogalmát. Így meg kell határoznunk egyrészt az érdekerők objektumait, azaz azoknak az egyéneknek és csoportoknak a halmazát, amelyekre irányulnak. Másrészt extenzitásukat, azaz a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek, illetve az ezekkel összefüggő érdekeknek azt a körét, amelyek vonatkozásában kifejthetik hatásukat. Továbbá megközelítőleg körülhatárolhatók azok a tevékenységi területek is, amelyekben a vizsgált érdekerők közvetlenül hathatnak az egyének és csoportok társadalmi létére, s ezáltal társadalmi magatartására. (Ehhez lásd például: *Wrong*, 1979. 14—20. o.; *Somlai*, 1986. 195. o.). Így teljesen más például ugyanannak az egyénnek is az érdekereje családjában gyermekeivel szemben, munkahelyén munkatársaival szemben vagy össztársadalmi szinten egyes hatóságokkal szemben.

Az érdekerő fogalmának tartalmi meghatározása után már rátérhetünk arra a kérdésre, hogy milyen jelenséget, illetve funkciót tulajdonítunk az érdekerőnek. Arra már többször utaltunk, hogy ebből a szempontból az úgynevezett interaktív felfogást fogadjuk el. Most már egyértelműen kifejezésre juttatjuk választásunk indokát is, nevezetesen azt, hogy *csupán az interaktív felfogás nézőpontjából különíthetők el a cselekvési lehetőségekből és a cselekvési képességekből álló társadalmi viszonyok, tehát az érdekviszonyok és az érdekerőviszonyok*. E viszonyok már a reflexív hatalomfelfogás által szemmel tartott jelenségekben is elválaszthatatlanul egybefonódva jelennek meg, az adott társadalom, illetve társadalmi csoport egészének működésére magyarázatot kereső rendszer-funkcionális hatalomfelfogásról nem is beszélve. Az általunk képviselt felfogásban az *érdekerő az adott egyénnek vagy csoportnak lehetőséget nyújt más egyének, illetve csoportok társadalmi befolyásolására*. Az emberek közötti befolyás az érintkezés mennyiségi oldala, s azt fejezi ki, hogy az egyik egyén vagy csoport milyen mértékben hat a másik egyén vagy csoport szükségletkielégítésének összetevőire. Az emberek közötti befolyás tágabb fogalmán belül megkülönböztethetjük a társadalmi befolyás fogalmát. E fogalmat természetesen annak megfelelően különítjük el, amilyen értelemben meghatároztuk a társadalmi érintkezés, illetve -kölcsonhatás fogalmát (*Farkas*, 1990. 47—48. o.).

Társadalmi befolyásról akkor beszélünk, ha az egyik fél szükségletkielégítésének társadalmi eszközeire és/vagy feltételeire — azaz érdekeinek megvalósulására — hat, e hatás mennyiségi oldalát tekintve. Korábban épp azért értelmeztük a társadalmi képességet az érdekerő objektumának tekinthető fél szükségletkielégítésének eszközeként vagy feltételeként, mert az érdekerő fogalma így fejezheti ki azt, hogy a szubjektum milyen mértékben képes a másik fél társadalmi befolyásolására, azaz a másik fél érdekei érvényesülésének ellenőrzésére. Az érdekerő tehát a társadalmi befolyásban jelenik meg, de nem feltétlenül hat közvetlenül is a másik fél cselekvéseire. Természetesen mindig hat a befolyásolt fél cselekvéseire is, de esetenként olyan áttételeken keresztül, amelyek elfedik e hatás forrását. Azáltal, hogy a társadalmi befolyás fogalmát nem a befolyásolt fél cselekvéseire történő ráhatásként, hanem általánosabban, a szükségletkielégítés eszközeire és/vagy feltételeire történő ráhatásként, illetve ennek mennyiségi oldalaként határozzuk

meg, elkerüljük azt a buktatót is, hogy az engedelmisséget az érdekerő, illetve a hatalom ismertetőjegyének tekintsük. Ez az ismérv ugyanis — amely egyes szerzők szerint a hatalomfogalom lényeges eleme — igen problematikus lenne, mivel ilyen értelemben az érdekerő, illetve a hatalom könnyen semmissé tehető, csupán nem kell róla tudomást venni. Márpedig az az eddigiekből is kitűnhetett, hogy fel fogásunk szerint az érdekerők, illetve az érdekerőviszonyok elismerésüktől és felismerésüktől függetlenül léteznek, már amennyiben az őket létrehozó társadalmi intézmények érvényesek.

3. Az érdekerőviszonyok mint társadalmi viszonyok

Az érdekerő és az érdekerőviszony természetesen egymást feltételező, de nem azonos fogalmak. Az érdekerő fogalmában egy adott egyént vagy csoportot a társadalmi képességek szubjektumaként, s egy másik egyént vagy csoportot e képességek objektumaként tételezzük. Elvonatkoztatunk tehát attól, hogy a valóságban ez általában fordítva is fennáll, azaz az egyének és csoportok ugyanakkor szubjektumai és objektumai is a társadalmi képességeknek, illetve az érdekerőknek. Az érdekerőviszony fogalmában azonban már elvileg is számításba vesszük az egyéneket, illetve csoportokat úgy is, mint saját érdekerőik szubjektumát és úgy is, mint mások érdekerőinek objektumát. *Az érdekerőviszonyok tehát társadalmi képességeknek, azaz intézmények által létrehozott cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása. Az érdekerőviszony a visszájáról nézve függőségi viszony, azaz egy adott egyén vagy csoport érdekereje egy másik egyénnel vagy csoporttal szemben egyenlő azzal, hogy az utóbbi milyen mértékű társadalmi függésben áll az előbbitől.*

Az érdekerő fogalma főleg a társadalmi képességek mennyiségi kifejezésére szolgál, így adott extenzitás esetén intenzitásának van számunkra jelentősége. Lényeges szempont tehát, hogy ilyen egyenlőtlenségek vannak az egyének, illetve csoportok között az érdekerők intenzitásában, azaz hogy az érdekerőviszonyok mennyire kiegyenlítették vagy egyenlőtlenek. Ebből szempontból — tekintettel a jelen tanulmányunkban bevezetésre még nem kerülő fogalmakra is — megkülönböztetünk:

- kiegyenlített érdekerőviszonyokat,
- mérsékelten egyenlőtlen érdekerőviszonyokat és
- nagymértékben egyenlőtlen érdekerőviszonyokat, azaz hatalmi viszonyokat.

Hatalmi viszonyokról ezek szerint akkor beszélünk, amikor az érdekerők intenzitásában meglévő különbségek meghaladnak egy bizonyos — számszerűen nehezen meghatározható — mértéket, amelynek túllépése esetén a mennyiségi különbségek minőségi különbségekbe mennek át. Mi tehát ilyen szűkebb értelemben használjuk a hatalom fogalmát. *A hatalom a társadalmi tevékenység megha-*

tározott területén, meghatározott egyének és csoportok körében érvényesülő, egyenlőtlen érdekerőviszonyokból fakadó érdekerőfölény. A hatalom e fölénnyel rendelkező egyénnek vagy csoportnak lehetőséget nyújt mások érdekei érvényre jutásának, cselekvéseinek alapvetően egyoldalú befolyásolására, így a saját maga által képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére. Az érdekerő fogalmának ismeretében a hatalmat a legrövidebben tehát mint érdekerőfölényt határozhatjuk meg. Fölényen nem egyszerűen többletet értve, hanem az egymásra irányuló érdekerők intenzitásában meglévő olyan nagymértékű különbséget, amely nem hagy kétséget afelől, hogy egymással ellentétes érdekérvényesítési törekvések esetén általában melyik félnek az érdeke érvényesül.

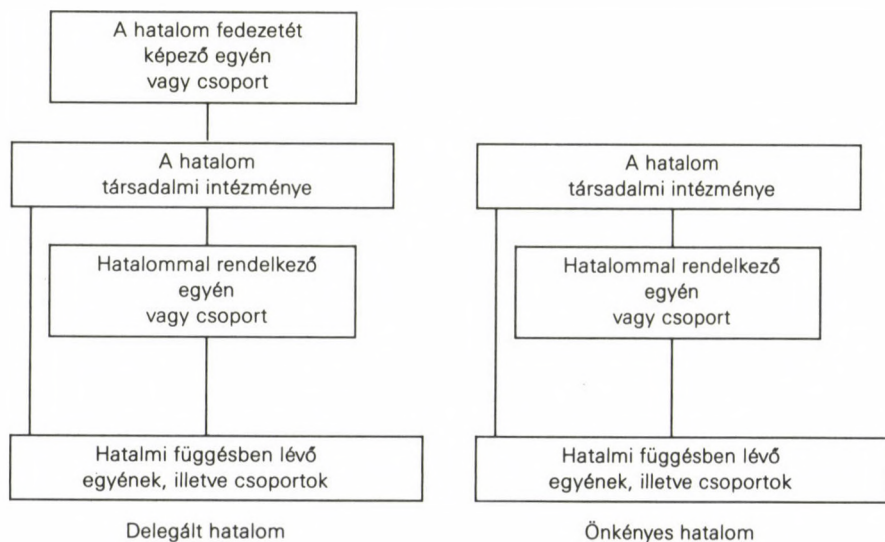
Korábban említettük, hogy egyes felfogások a hatalom lényeges ismertetőjegyének tekintik a kényszerítés lehetőségét. Ehhez képest három nézetkülönbségre kell rámutatnunk. Egyrészt — mivel más felfogások nem tesznek különbséget az érdekerő és a hatalom fogalma között — nem árt hangsúlyozni, hogy az érdekerő önmagában nem feltétlenül teszi lehetővé a kényszerítést, csupán annyiban, amennyiben — az adott érdekerőviszonyokban — hatalomként is létezik. Másrészt, *a hatalom elvileg a társadalmi kényszer alkalmazására nyújt lehetőséget*. Például a munkahelyi vezető, különböző indokokra vagy tényleges okokra hivatkozva, esetleg elbocsátással fenyegetheti azt a beosztottját, aki nem felel meg elvárásainak; a hatóság pénzbírsággal sújthatja az iparendelő nélkül dolgozó iparost stb. A hatalom esetleg egy adott egyént vagy csoportot olyan cselekvési képességekhez is juttathat, amelyek lehetővé teszik számára a közvetlen kényszerítést is. Amennyiben azonban közvetlen kényszerítésről, azaz fizikai erőszakról van szó, már kiléptünk az úgynevezett társadalmi élet szférájából, s e szférán kívül már nem használhatjuk azokat a fogalmakat, így a hatalom fogalmát sem, amelyek elméletünkben kimondottan a társadalmi élet szférájára érvényesek. (Ehhez lásd: Farkas, 1990. 79—80. o.) A társadalmi viszonyok elméletében tehát *a közvetlen kényszerítés képessége nem értelmezhető hatalomként*, de értelmezhető egy adott társadalmi intézmény vagy esetleg egy egész társadalom intézményrendszerének végső *fedezeteként*. Végül harmadrészt, a hatalom által lehetővé tett társadalmi kényszerítés nem feltétlenül váltja ki a másik fél engedelmisségét. Az ugyanis — ahogyan erre már utaltunk — nem kérdőjelezi meg a kényszerítő fél hatalmát, ha a kényszerített fél nem valósítja meg az előbbi által elvárt cselekvést, mert például az ellentmondana közösségi értékeinek, s inkább vállalja szükséglet-kielégítésének társadalmi előfeltételeit igen negatívan érintő szankciókat.

A hatalom fogalma körüli vita egyik csomópontjaként említettük a hatalom szimmetrikus vagy aszimmetrikus jellegét. A vitában ez a kérdés úgy jelenik meg, hogy adott egy fogalom, amelyet hatalomnak nevezünk, s amelyet ki szimmetrikusnak, ki aszimmetrikusnak tételez. E dilemma megoldására teszünk mi különbséget az érdekerő és a hatalom fogalma között. Nézetünk szerint ugyanis itt lényegében véve nem egy fogalomról van szó, a vitából két fogalom körvonalai rajzolódni ki. Mivel azonban e két fogalmat a vitázó felek csupán egy fogalom különböző értelmezéseként fogják fel, természetes, hogy ugyanazzal a kifejezéssel

jelölik. Fogalmaink szerint tehát az érdekerők „szimmetrikusak”, illetve „megosztottak” olyan értelemben, hogy az egyének és csoportok adott körében ugyanakkor valamennyi egyén vagy csoport rendelkezhet kisebb vagy nagyobb érdekerőkkel más egyénnel és csoportokkal szemben. *A hatalom fogalma viszont kizáró jellegű.* Azaz, ha egy adott egyénnek vagy csoportnak a társadalmi tevékenység meghatározott körén belül hatalma van, a hatalomfogalom definíciójánál fogva elvileg kizárt, hogy ugyanabban az érvényességi körben közülük másoknak is hatalma legyen.

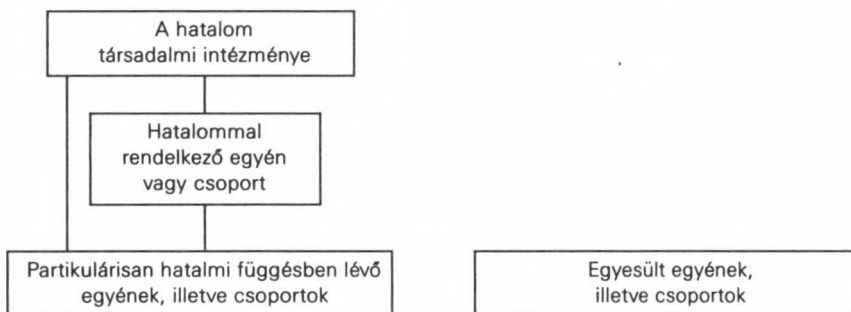
A társadalmi viszony fogalmának tárgyalásánál különbséget tettünk feltétlen és feltételes társadalmi viszonyok között (Farkas, 1990.). Mivel a társadalmi viszonyok nem mások, mint érdek- és érdekerőviszonyok, e megkülönböztetés természetesen érvényes az érdekerőviszonyokra nézve is. Ilyen értelemben tehát egyrészt feltétlen érdekerőviszonyokról, illetve feltétlen érdekerőről, másrészt feltételes érdekerőviszonyokról, illetve feltételes érdekerőről beszélhetünk. Tekintettel arra, hogy e fogalmi elhatárolás a hatalmi viszonyok esetében különösen jelentős, itt erre az esetre értelmezzük. A feltétlen és a feltételes hatalom fogalmi elhatárolásának az alapja tehát az, hogy kik fedezik azt a társadalmi intézményt, amely meghatározott egyének és csoportok között hatalmi viszonyokat hoz létre.

Feltétlen hatalomról beszélünk, ha a szubjektum hatalmának érvényességi körébe eső egyénektől és csoportoktól függetlenül létezik az a társadalmi intézmény, amely köztük hatalmi viszonyokat hoz létre. Az 1. ábra szerint a feltétlen hatalom két altípusát különböztetjük meg, a delegált és az önkényes hatalmat.

1. ábra A feltétlen hatalom és fedezete

A *delegált hatalom* fedezetével a hatalmi viszonyban lévő feleken kívüli harmadik egyén vagy csoport rendelkezik. Az ilyen hatalmi viszony tehát mindkét fél — a hatalommal rendelkező és a hatalmi függésben lévő egyének, illetve csoportok — oldaláról nézve feltétlen társadalmi viszony. Tipikusan delegált hatalma van például az üzemvezetőnek, akinek a munkások feletti hatalmát a vállalatvezetés fedezi, de a vállalatvezetésnek is, amennyiben az utóbbi hatalmát viszont az államapparátus fedezi stb. Össztársadalmi szintű példával élve, Magyarországon az 50-es években tulajdonképpen delegált hatalommal bírt a Rákosi-féle pártvezetés, mivel a magyar társadalom feletti hatalmát a szovjet pártvezetés, illetve a szovjet hadsereg fedezte. *Önkényes hatalomról* annyiban beszélünk, amennyiben a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport képezi a hatalmát létrehozó társadalmi intézmény fedezetét is. Például Magyarországon a 60-as, 70-es években már nagyrészt önkényes volt a hatalma a Kádár-féle pártvezetésnek a magyar társadalom tagjai felett, amennyiben a pártvezetés már önmagában, a szovjet pártvezetéstől függetlenül is képes volt létrehozni és garantálni azokat a törvényeket, titkos szabályzatokat, amelyek szabályozták hatáskörét. Az 1980-as évek végén nagyrészt ilyen önkényes hatalomhoz jutottak a különböző gazdasági szervezetek, intézetek felső vezetői, mivel e szervezetek önállósága megnőtt, de még nem alakult ki a felső vezetés alulról történő ellenőrzése. Így a felső vezetők maguk voltak képesek megalkotni olyan szabályokat, amelyek hatalmuk megőrzését, illetve átmentését szolgálják. Az önkényes hatalom és a tiszta önkény között az a különbség, hogy amíg az előbbi érvényességi köre intézményesen szabályozott, addig az utóbbié szabályozatlan. *Feltételes hatalomnak* azt a hatalmat nevezzük, amelyet létrehozó társadalmi intézményt a partikulárisan hatalmi függésben lévő egyének és csoportok fedezik, egyesülésük révén. (2. ábra) Itt tehát ugyanaz az egyén vagy csoport egyfelől hatalmi függésben van a hatalom szubjektumával szemben, de másfelől mint az egyesülés tagja maga is rendelkezik e hatalom fedezetével. Feltételes a hatalma például a szakszervezeti tisztségviselőnek a szakszervezeti tagokkal szemben, amennyiben a tagság együttesen hozza létre és garantálja azokat a szabályokat, amelyek a tisztségviselő hatáskörét meghatározzák. Össztársadalmi szinten épp napjainkban zajlik a korábban részben delegált, részben önkényes hatalom átalakítása — a demokratikus politikai intézményrendszer révén — feltételes hatalommá.

2. ábra A feltételes hatalom és fedezete

Majd egy másik tanulmányban foglalkozhatunk azzal a kérdéssel, hogy milyen messzemenő következményei vannak a társadalom struktúrájára és rétegződésére annak, hogy az adott társadalomban a hatalom feltételes vagy feltétlen. A feltétlen hatalom viszonylag tág lehetőséget nyújt arra, hogy a hatalommal rendelkezők a tőlük függő egyének és csoportok érdekeit figyelmen kívül hagyva érvényesítsék saját érdekeiket. Különösen igaz ez az önkényes hatalomra nézve, amikor a hatalommal rendelkező egyének, illetve csoportok a hatalmukat létrehozó társadalmi intézményeket is saját érdekeiknek megfelelően alakíthatják. Ezzel szemben a feltételes hatalom érvényességi köre a partikulárisan hatalmi függésben lévő egyének és csoportok egyesülése által kontrollált, amely kontroll elvileg kizárhatja azt, hogy a feltételes hatalommal rendelkezők kimondottan saját érdekeik érvényesítésében használják fel a hatalmukat. A feltételes hatalmú személyek újratermelése felett szintén nem maguk, hanem az egyesült egyének és csoportok gyakorolják a kontrollt.

A feltétlen és a feltételes hatalom fogalma nyilvánvalóan összefügg a politológiában használt olyan megkülönböztetésekkel, mint a monopolisztikus és hegemónisztikus hatalom, autokratikus és demokratikus hatalom. Itt nem vállalkozunk arra, hogy az általunk használt fogalmakat részletekbe menően összevessük az utóbbiakkal, csupán a leglényegesebb szemléletbeli különbségekre hívjuk fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy amíg a monopolisztikus hatalom megkülönböztetésében a *hatalomgyakorlás* módjának leírásáról van szó, addig a feltétlen és a feltételes hatalom közötti megkülönböztetés a *hatalom létrehozásának* módjára vonatkozik. Ugyanakkor a *hatalom létrehozásának módja, illetve fedezete alapvetően meghatározza gyakorlásának módját*. Így a feltétlen hatalom természetéből adódóan autokratikus hatalomgyakorlást, a feltételes hatalom demokratikus hatalomgyakorlást eredményez. Ezért eleve kudarcra voltak ítélve például a szocialista országokban azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy az állampárt hatalmát úgy tegyék demokratikussá, hogy e hatalom feltétlen maradjon.

1. táblázat Az érdekerőviszonyok általános típusai

Egyik fél szükségletei szempontjából	Másik fél szükségletei szempontjából		
	Szükséglet tárgya	Szükségletkielégítés eszköze	Szükségletkielégítés feltétele
Szükséglet tárgya	Nem érdekerőviszony	Egyoldalú érdekerőviszony	Egyoldalú érdekerőviszony
Szükségletkielégítés eszköze		Azonossági érdekerőviszony	Egyoldalúan feltételes, elkülönült érdekerőviszony
Szükségletkielégítés feltétele			Feltétlen, elkülönült érdekerőviszony

A társadalmi viszonyok típusainak megfelelően az érdekerőviszonyok általános típusait az 1. táblázat mutatja. Korábban láttuk, hogy az érdekerőviszonyokban intézmények által létrehozott cselekvési képességek kapcsolódnak össze az egyének, illetve csoportok között, a szükségletkielégítés eszközeiként és/vagy feltételeiként. Ezzel szemben nem beszélünk érdekerőviszonyokról, ha a szükségletek tárgyai kapcsolódnak össze cselekvési képességek formájában. Ez utóbbi esetben *tekintélyviszonyokról* beszélhetünk, amely viszonyok tehát — ideáltipikusan szemlélve — nem a társadalmak, hanem a közösségek sajátjai. Az érdekerőviszonyokra értelmezve is megkülönböztethetjük az egyoldalú társadalmi viszonyokat, amelyekben ugyanaz a képesség az egyik fél számára a szükséglet tárgyát, a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. Az ilyen *egyoldalú érdekerőviszonyokban* azonban csupán az megengedett, hogy az érdekerő szubjektuma számára jelentse az adott cselekvési képesség a szükséglet tárgyát, a másik fél számára mindig szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét kell hogy képezze ahhoz, hogy még érdekerőről beszélhessünk. Nagyrészt ilyen egyoldalú érdekerőviszonyokat találunk például egy jótékonyossági alapítvány alapítói és a támogatottak között, amennyiben az alapítótak morális értékeik készítetik a támogatás folyósítására.

Az *azonossági érdekerőviszonyokban*, illetve az érdekerőazonosságban mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközét képezi ugyanaz a társadalmi képesség. Következésképpen mindkét fél szubjektuma az érdekerőnek, s ez a viszony csupán feltételes lehet. Azonossági érdekerőviszonyokat tipikusan az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk, ahol a tagok maguk hozzák létre és fedezik azt a társadalmi intézményt, amely köztük tartósan összekapcsolja a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvési képességeiket. Az *elkülönült érdekerőviszonyban* ezzel szemben az egyik fél részéről a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele kapcsolódik tartósan össze a másik fél szükségletkielégítésének pozitív vagy negatív feltételével, ugyanazon társadalmi képesség révén. Az érdekerőviszonyokban tehát nem különíthetjük el az egybeesési és az ellentétes, illetve a kényszerű társadalmi viszonyokat. (Ehhez lásd: Farkas, 1990. 47—50. o.) Önmagában az érdekerő fogalmában ugyanis nincs adva az, hogy az érdekerő objektumát képező egyén vagy csoport számára a *szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltétele* a szubjektum cselekvési képessége. Az *érdekerők irányait az érdekviszonyok határozzák meg*, így az elkülönült érdekerőviszonyokban az egyének és csoportok érdekerői segíthetik is és akadályozhatják is egymás érdekeinek megvalósulását, az érdekviszonyok függvényében. E megfogalmazásból is kitűnik, hogy mi nem fogadjuk el azt a hatalomfelfogást, amelynek értelmében csupán ellentétes érdekérvényesítési törekvések esetében beszélhetünk érdekerőről, illetve hatalomról.

Végül térjünk vissza azokhoz a szempontokhoz, amelyek szerint felvázoltuk a különböző hatalomfelfogások problémáit. Tudományelméleti, illetve metodológiai szempontból azt tartottuk e felfogások legfőbb problémájának, hogy fenomenaliszta jellegűek, s mi kísérlet tettünk egy eszencialista érdekerő-, illetve hatalomfo-

galom meghatározására. Az érdekerő-, illetve a hatalom megjelenési formája szempontjából az interaktív felfogást fogadtuk el. A kölcsönhatások időbeli tartamát tekintve mi nyilvánvalóan a viszony-jellegű felfogást tartottuk elfogadhatónak, de nem fenomenalista, hanem eszencialista értelmében. E szerint alapvetően a társadalmi intézmények — s ezzel összefüggésben a személyes képességek — elemzéséből bonthatjuk ki az érdekerőviszonyokat, amely viszonyok attól függetlenül léteznek, hogy egy adott időpontban tetten érhetők vagy sem a társadalmi kölcsönhatásokban. Elemzésünkéből remélhetőleg nyilvánvalóvá vált az is, hogy a személyközi kompetenciához képest mi jóval szűkebben értelmezzük a szóban forgó fogalmakat, s az általunk képviselt felfogás kimondottan általános szociológiai jellegű. Láthattuk azt is, hogy a szimmetrikus vagy aszimmetrikus hatalomfogalom dilemmájának feloldására különbséget tettünk az érdekerő és a hatalom fogalma között.

IRODALOM

- Andics Jenő—Rozgonyi Tamás* (1977): Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései. Budapest, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó
- Bauman, Z.* (1967): Általános szociológia. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Farkas Zoltán* (1989): A társadalmi viszonyok elmélete. (Kézirat)
- Farkas Zoltán* (1990): A társadalmi viszony és a társadalmi cselekvés = Szociológiai füzetek. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ
- Fehér Márta—Hársing László* (1977): A tudományos problémától az elméletig. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- French, J. R. P.—Raven, B.* (1959): The basis of social power. In: Studies in social power (Szerk: Cartwright) Research Center for Group Dynamics
- Guiot, I. M.* (1984): Szervezetek és magatartásuk. Budapest, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó
- Hegel, G. W. F.* (1979): A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Herédi István* (1976): A tulajdonviszonyok elméletéhez = Közgazdasági Szemle, 1976. 2. sz.
- Héthy Lajos—Makó Csaba* (1979): Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Budapest, Gondolat Kiadó
- Kulcsár Kálmán* (1987): Politikai és jogszociológia. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, K.* (1984): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Budapest, MEM, 46/1.
- Parsons, T.* (1967): Sociological Theory and Modern Society. The Free Press, New York
- Parsons, T.* (1988): A politikai hatalom fogalmáról. In: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. (Szerk: Némedi Dénes) = Szociológiai füzetek, ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ
- Samu Mihály* (1982): Hatalom és állam. Budapest, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó
- Samu Mihály* (1986): Kísérlet a hatalom lényeges vonásainak meghatározására = Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz.
- Sárközy Tamás* (1973): Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Somlai Péter* (1986): Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete. Budapest, Gondolat Kiadó
- Weber, M.* (1967): Gazdaság és társadalom. Budapest, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó
- Wiatr, J. J.* (1980): A politikai viszonyok szociológiája. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Wrong, D. H.* (1979): Power. Its Forms, Bases and Uses. Basil Blackwell, Oxford

THE CONCEPTS OF THE FORCE OF INTEREST AND POWER

Summary

My interpretation of the concepts of the force of interest and power, exposed in the present paper, fits into a broader sociological theory which I call the theory of social relations. First of all I point out that the concepts of power, accepted in the sociological literature, are of phenomenological nature in general, and this is what I regard as the major problem of the different interpretations of power. I attempt to establish the typology of the phenomenalist concept of power, and emphasize those features as criteria of the typology which indicate the main issues too. Consequently I define the concept of the force of interest, paying special attention to defining the content of the force of interest irrespective of the phenomena that may be its consequences, that is in an essentialist approach. Here the concepts introduced at the foundations of the theory of social relations are taken for granted. In this sense the force of interest is the measure of those capacities of an individual, or a social group which constitutes the means, or conditions of the satisfaction of needs for another individual, or group. I define the concept of the relationship of the force of interest, and I interpret power as a superior force of interest deriving from the unequal relationships of the force of interest. Finally, I distinguish between the concepts of unconditional and conditional power, and outline the types of the relationships of the force of interest.

EGÉSZSÉGÉRTÉK ÉS INTÉZMÉNYES BEFOLYÁSOLÁS

Előzmények

Amikor 1972-ben E. Palmore és C. Luikart közzétették cikküket, melyben azt vizsgálták, hogy az étellel való megelégedettség hogyan függ össze az egészséggel és a társadalmi tényezőkkel, még nem gondolhatták, hogy közös kutatásuk akkora visszhangot fog kiváltani világszerte.¹ A tanulmány szédületes karriert futott be: 1985-ig több mint 150-szer idézték, s ezzel (adott időszakban) a magatartástudományokkal foglalkozó szakfolyóiratok cikkei közül a legmagasabb citációs indexszel rendelkezett. A siker nyilvánvalóan több tényezővel magyarázható. Az empirikus vizsgálatnak az a végkövetkeztetése, miszerint az étellel való megelégedettségben az egészség (ezen belül is az egyénnek önmaga által értékelt egészsége) az a tényező, mely a megmagyarázott varianciák két- vagy többszörösét teszi ki, több országban is hivatkozási alappá válhatott azon szakemberek körében, akik más-más tudományterületen ugyan, de a civilizációs ártalmak ellen, az emberi élet minőségéért küzdöttek. Akik több oldalról is bizonyítani igyekeztek azt a trivialitást, hogy a társadalmak bármilyen jellegű fejlődése egészséges emberek nélkül elképzelhetetlen. Akik az össztársadalmi értékek közé helyezték az egészséget is, annak társadalmi tartalmával együtt.

E világos megfogalmazásokat, nyílt deklarációkat végső soron a kormányoknak szóló politikai üzenetként lehetett értelmezni. Abban ugyanis mindenki egyetértett, hogy az „egészségesen tartás” intézményeinek a kiépítése társadalmi érdek. (A kiképzett munkaerő hosszú távon való megtartása fontos szemponttá vált a korlátlan munkaerő-utánpótlás megszűnésével.) A következmény azonban az lett, hogy a feladat megoldására létrejött szervezetrendszer, az egészségügyet a „közmegegyezés” az egészség megtartásának kizárólagos felelőssévé tette. A probléma akkor vált világossá, hogy maga a differenciáltságában, amikor az évenkénti egészségügyi statisztikák összehasonlításakor a kórokozók által kiváltott morbiditás és mortalitás helyett mind nagyobb arányban jelentek meg az új tünetcsoport, az ún. „civilizációs ártalmak” által kiváltott megbetegedések, melyeknek okát az emberek életmódjában lehetett megtalálni. A helytelen életmód befolyásolása azonban túlmutatott egy szervezetrendszer kompetenciáján. Társadalmi követelménnyé kellett tenni egy olyan rendszer kidolgozását, amely befolyást tud gyakorolni az emberek életvitelére, az adekvát adaptáció kialakítására, a másként élésre. Az 1978. évi alma-atai nyilatkozat is ennek szellemében fogalmazta meg a kormányok felelősségét a lakosság egészségéért, az egészségügy erőforrásainak egyenletesebb elosztásáért.²

Problémafelvetés

A magyarországi morbiditási és mortalitási statisztikák kedvezőtlen alakulása, a népesség egészségi állapotának általános romlása több tudományág együttes működését eredményezte az okok feltárásában. Elkerülhetetlenné vált a halandósági viszonyok komplex elemzése, a megbetegedési viszonyok epidemiológiai vizsgálata, az életmód és az egészség összefüggéseinek, az egészségügyi szervezeteknek a szociológiai kutatása.³ S mivel a gyógyító orvostudomány a lakosság egészség állapotát nem volt képes tartósan javítani, nyilvánvalóvá vált, hogy eredményeket csak új prioritások bevezetésével lehet elérni. E koncepció eredményezte azt is, hogy a korábbi statikus egészségfogalmat

a 80-as években felváltotta egy dinamikus felfogás, mely szerint az egyén aktív közreműködése nélkülözhetetlen egészsége megtartásához. Ennek azonban valamennyi konzekvenciája már nem terhelhette csak az egészségügyet. Az intézményes befolyásolás más csatornáit is figyelembe kellett venni. Ezek között kiemelt helyet foglal el a *köznevelés rendszere*. Mivel minden korosztály több évet tölt ezen intézmény keretei között, joggal elvárható, hogy az egészségmagatartás formálásában deklarált céljaival összhangban vegyen részt.

Előzetes tapasztalataink, valamint különböző kutatások eredményeinek a tanulmányozása⁴ azonban arra a következtetésre juttatott bennünket, hogy — más-más okok miatt — sem az egészségügy, sem a köznevelés nem képes hatékonyra válni az egészség értékének a közvetítésében. Ezért a 80-as évek elején megkezdett kutatásunk arra a kérdésre kereste a választ, hogy a fent említett szervezetek képesek-e az együttműködésre olyan összetársadalmi cél elérésében, mely résztartalmaikat mozgósítja csupán. Vizsgálni kívántuk, hogyan tudják az egészség megőrzésének, az egészséges életvitel követelményeinek társadalompolitikai célkitűzéseit interirrizálni és ily módon a magatartást irányítani. Mivel mindkét rendszer pontosan, írásban rögzíti céljait, könnyen kiemelhetők voltak azok a tartalmak, amelyek az egészségre nevelés szempontjából a közös tevékenységet involválják. Így vizsgálódásunk középpontjában az a metszet állt, amely az egészségügyi és a köznevelési rendszerben az egészségre, egészséges életmódra szocializálásra vonatkozott.

Feltevések és módszerek

Arra vonatkozóan rendelkezünk már adatokkal, hogy a fiatal nemzedék jelenlegi egészségi állapota nem ad okot a bizakodásra. Az is kimutatható volt, hogy az egészségi állapot háttérben kifejezhető egy „társadalmi háló”.⁵ Kutatásunkban ezért arra kívántunk választ kapni, hogy milyen folyamatok eredményezik az előző tényállapotot. Ahhoz ugyanis, hogy mi válik értékke egy emberben, s főleg miért, a támpontot *szocializációjának színtereiben*, szűkebb és tágabb környezetében kell keresnünk. Az értékképződési folyamat eredményeképpen az egészségérték is ugyanúgy, mint a többi, beépül a személyiség legmélyébe, és más értékekkel rendszerbe szerveződve fejti ki hatását.⁶ Végül is ez az értékrendszer lesz az alapja annak, hogy az egyén döntéseiben, választásaiban mit preferál, mivel összhangban tevékenykedik, azaz: hogyan él.⁷

Vizsgálatunkban az egészségügy, a köznevelés és a család jelentette azt az intézményes hátteret, amelyet meghatározónak tekintettünk az egészség érték tudatának a kialakulásához.

Természetesen az egészség vonatkozásában is alapvető azoknak az ismereteknek, szokásoknak, magatartásmintáknak az átvétele, melyeket a szociális tanulás folyamatában sajátítottunk el. Ugyanakkor azonban az egészségkultúra alakulásában-alakításában az egészségügynek és a köznevelésnek kiemelt szerepet tulajdonítottunk. Mindkét rendszer szocializációs ágensként működik.⁸ Kötelező hatással mindenkinél számolhatunk, éppen ezért az általuk közvetített tartalmak kiindulópontot jelenthettek vizsgált témánk felderítéséhez.⁹ A két rendszer dokumentált céljainak elemzése mellett a család mint háttér szerepelt vizsgálatunkban.

A hipotézisünk az volt, hogy a hatékony befolyásolásnak legalább két akadályja van. Az egyiket abban láttuk, hogy a szocializációs ágensek egészségtartalma nemcsak egymástól különbözik, hanem saját rendszeren belül is változik. A másik akadályozó tényező feltételezésünk szerint az, hogy az egészségtartalom közvetítésében szerepet vállaló szervezetek közötti együttműködés meglehetősen formális, a tartalmi kapcsolat nem jellemző. Úgy gondoltuk, hogy a fenti problémák vizsgálatával talán betekinthetünk azokba a folyamatokba is, melyek a statisztikákban úgy jelennek meg, mint az egészség társadalmi rétegenként különböző elosztása.

Alapvető feltáró módszerünk a *dokumentumelemzés* volt.¹⁰ Ezt egészítettük ki azután az akkor érvényben lévő egészségügyi és köznevelési dokumentumok tartalomelemzésével. Így láttuk megközelíthetőnek a szervezetek által közvetített egészségfogalom tartalmának, lényeges dimenzióinak a feltárását, másrészt a szervezetek működésében azoknak a pontoknak a kitapintását, ahol az együttműködés csorbat szenved. Ennek alapján terveztük meg az empirikus vizsgálatokat.¹¹ Mivel szocializációs folyamatot kutattunk, az életkor volt az a dimenzió, melynek függvényében kerestük a választ feltett kérdéseinkre. A következőkben a bölcsődés, az óvodás és az általános iskolás életkorra vonatkozó dokumentumok tartalomelemzése alapján.

A rendszerek együttműködése és az egészségfogalom tartalma

A bölcsődés életkorban az egészségkultúra közvetítésében a legfontosabb szerepet a család és az egészségügy játssza. Az egészségügyi intézménye a körzeti gyermekorvosi hálózat és a bölcsőde. Az írásos dokumentumokban egy tágon értelmezett, testi és lelki vonatkozásokat egyaránt magában foglaló egészségfogalommal találkozunk. Az intézmény képviselőinek (orvos, védőnő) munkaköri leírása arra is kiterjed, hogy e tágon értelmezett egészségfelfogás szellemében befolyásolják az anyán és a kisgyermeken keresztül a család életmódját, környezetükhöz való viszonyulási struktúráját. A kapcsolatrendszerre az együttműködés a jellemző, melyben e két intézmény (a család és az egészségügy) képviselői közötti viszony még nem hierarchizált. A bölcsődére vonatkozó dokumentumok arról győznek meg bennünket, hogy a gondozónő személyén keresztül az egészségügy ebben az esetben is egy tágon felfogott egészségfogalom közvetítését tekinti feladatának.¹² Azt látjuk tehát, hogy ebben az életkorban az írásos anyagok szintjén mintha rendben volna az egészséges életmódra szocializálódás folyamata. Egy dologra azonban érdemes odafigyelnünk. A dokumentumokban megjelenő és a gyerekről vezetett egészségügyi lap egészségfogalma egy ponton különbözik egymástól. Míg az előzőekben a testi és a lelki tartalmak *együttes* kezelését láttuk, addig az utóbbiban *főleg a fizikális egészségben bekövetkezett változások* rögzítése történik. E tény a későbbi életkorokban fog igazán jelentőssé válni.

A bölcsődés életkorban a köznevelésnek nem volt önálló intézménye. Látnis jelenlétével azonban mindenképpen számolnunk kellett, hiszen a nevelő céllal történő közvetítést a védőnő (gondozónő) ellátta. Az óvodás életkorban a köznevelési rendszer színre lépése az intézményes hatások átrendeződését vonja maga után. Az óvoda deklarált céljaiból jól látható, hogy a pedagógiai kompetencia letéteményszerűvé az óvónő válik. Nevelési feladatának szerves részét képezi az egészséges életmód kialakítása is, melynek a testi nevelés, a közösségi érzés, magatartás és tevékenység, a környező valóság megismerése és a környezethez fűződő kapcsolat terén kell megnyilvánulnia. Az óvodai nevelési program tartalomelemzése azt mutatja, hogy az egészség testi és lelki vonatkozásaira egyaránt figyelmet fordít a dokumentum. Az egészséges életmód eleme deklaráltan is a megfelelő életritmus és az egészséges légkör biztosítása.

Az óvodai nevelési program nyomatékosan felhívja a figyelmet az orvossal és a védőnővel, valamint a családdal való állandó kapcsolattartásra. Ez azért különösen fontos számunkra, mert a még mindig tágon értelmezett egészségtartalomnak a rendszerek együttműködésében van garanciája.¹³

Az ugyanezen korosztályra vonatkozó egészségügyi dokumentum az óvodai orvos, a védőnő feladatát rögzíti. Munkájuk az egészségügyi alapellátás része, reprezentatív jellegű tevékenység, melynek általánosan alkalmazott módszere a gondozás.

Ez a gondozás azonban más jellegű, mint a 0–3 éveseké. A dokumentumban megfogalmazottak szerint egyértelműen a beteg gyermekekkel való egészségügyi foglalkozást jelenti.

Az óvodával, a családdal való együttműködés mind az orvos, mind a védőnő munkaköri leírásában szerepel. Az az egészségügyi rendszer azonban, amely a megelőző életkorban az egészségnevelést teljes egészében vállalta, most — általános célkitűzésében ugyan nem, de feladatrendszerében igen — leszűkül a problematikus esetekkel való foglalkozásra.

A köznevelési és az egészségügyi dokumentumot egymásra vetítve azt tapasztaljuk, hogy míg az előzőben az egészséges életmód konkrét tevékenységek kapcsán kifejtett feladatrendszert alkot, addig az utóbbiban ez csak általános elvként fogalmazódik meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy megkezdődik az *egészségfogalom osztódása*. A dokumentumok egy hallgatólágos „konszenzust” tükröznek: ha nincs probléma, akkor a köznevelési rendszer kompetens az egészségnevelésben, ellenkező esetben belép az egészségügy. A rendszerek közötti együttműködés mindkét dokumentumban kívánalomként szerepel, azonban a konkrét feladatok kifejtése rávilágít arra, hogy ez csak „problematicus” esetekben kap különös hangsúlyt. Ennek ellenére az óvodai nevelés programja alkalmas arra, hogy az abban kifejtett egészséges életmód tartalma alapján egy több oldalról megvilágított egészségfogalmat közvetítsen.

Fenntartásainkat azonban most is el kell mondanunk. Az óvodai dokumentum egyik alapelve a gyermekek közötti különbségek feltérképezése alapján a nevelési stratégia kidolgozása. Mivel azon-

ban a differenciálás elve a konkrét feladatok kapcsán nem kerül többször elő, félő, hogy a differenciálás az elvi dekrétumok szintjén marad. Azokat a szempontokat, garanciákat hiányoljuk a programból, melyeknek a figyelembevétele a szociokulturális háttér különbözőségeit nem az óvodai követelményeknek való megfeleléssé vagy meg nem feleléssé transzformálná. A differenciálás szempontjainak az egyes nevelési területekre való lebontását azért tartjuk rendkívül fontosnak, mert így egy burkolt szelekciós mechanizmus kialakulását, megerősödését lehetne esetleg késleltetni.¹⁴ Az egészséges életmódra való nevelés szempontjából ez azt jelenti, hogy a kialakított-kialakult egészségügyi szokásrendszerrel és kapcsolatteremtési készséggel óvodába lépő gyermek a kiscsoport év végi követelményrendszerének már megfelel. Félő, hogy ilyen esetben az óvodai értékelés azt fogja tartalmazni, hogy e szinthez képest a többiekénél lemaradás van. Ugyanis ha a megfogalmazást a gyermekek társadalmi háttérével együtt elemezzük, máris láthatóvá válik a társadalmi szelekció megjelenése az adott intézményben.

Problemátikusnak látjuk az egyes intézmények képviselői közötti kapcsolatok alakulását. A korábbi partnerkapcsolatok intenzitása erősen csökken. Ez az együttműködés problémáit is felveti. S bár végső soron a köznevelési és az egészségügyi rendszer dokumentumai ebben az életkorban az együttműködésre építenek, mégis látnunk kell, hogy megindul a rendszerek egymástól való eltávolodásának a folyamata. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy az egészségfogalom bizonyos irányba való szűkülése is megkezdődik, elsősorban az egészségügyben.

Az általános iskola deklarált célja a „testileg, szellemileg egészséges, edzett nemzedék nevelése”; az ehhez kapcsolódó feladat az egészséges életre nevelésben fogalmazódik meg.¹⁵ Mivel ez az általános célkitűzés és feladatkijelölés nem mond sokat, megkerestük a nevelési és oktatási tervben azokat a részeket, ahol a tartalomra történik utalás. Így már összehasonlíthatóvá vált az egészségfogalom tartalma megelőző életkorokban vizsgált dokumentumokban lévővel.

Az általános iskolában „tisztá lappal” indul a gyermek. Mintha megelőző intézmény ugyanezen rendszeren belül nem is lenne, megvalósítandó feladat a higiénés kultúra elsajátítása. Az egészséges életnek főleg az az oldala hangsúlyozódik, amely a fizikai, szellemi erőnléttel van kapcsolatban, mentálhigiénés feladatokra még csak utalás sem történik. Emlékeztetünk arra, hogy az óvodai nevelési programot áthatotta ez a szemlélet, és a szokásrendszer kialakításában is helyet kapott. Az általános iskolában azonban az egészségértelmezésnek ez az oldala háttérbe szorul.

Az iskola a nevelési feladatok megvalósításakor tantárgyakban gondolkodik. Ez az egészségre nevelés szempontjából azt jelenti, hogy a felelősség négy tantárgyat terhel:

- a környezetismeretet,
- a testnevelést,
- a biológiát és
- az osztályfőnöki órát.

Bekövetkezik, hogy a korábban komplexen, tágan értelmezett egészségfogalom *darabokra* esik szét. A testnevelés egyértelműen a fizikai erőnlétért, megterhelésért lesz felelős. Az osztályfőnöki órák tematikájában az egészségre neveléssel kapcsolatos témák egymás mellett, mégcsak nem is illeszkedve helyezkednek el, s osztályról osztályra haladva aktuális változtatásokkal ismétlődik ugyanaz.

Az egészség különböző dimenzióinak közvetítésében szerepet játszó tantárgyak egymás közötti koordinálatlansága az általános iskolai dokumentumból kiolvasható. Az osztályfőnöki órák tematikája egyik vonatkozásban sem épít a testnevelés vagy a biológia anyagára. Ez különösen azért sajnálatos, mert a biológia tantárgyban (igaz, csak a 8. osztályban) felcsillan egy teljes, gazdag egészségfogalom, amelyben a dimenziók egységes értelmezési keretet adnak.¹⁶

Az általános iskolai dokumentum csak a családdal való együttműködésről szól. Az iskolaorvosról a nevelési és oktatási terv nem beszél, így már dekrétum szinten is csorbát szenved az egészségügygel való együttműködés: az iskolaegészségügy mint olyan még dokumentumszinten sem része a köznevelési rendszernek.

Ezzel az — egészségre nevelés szempontjából zárt rendszerben szétesett és leszűkített — egészségfogalommal szemben az egészségügy az óvodában megfogalmazott és kialakított szemléletet következően végigviszi az iskolára vonatkoztatva is.¹⁷ A két dokumentum minden különbsége ellenére egy nagyon lényeges kérdésben *azonosságot* mutat: a lelki egészség, a mentálhigiénia kérdés-

köre mindkét rendszerben *háttérbe szorul*. Így az egészségügy és a köznevelés által közvetített tartalmak nem egészítik ki egymást; elvesznek azok a pontok, amelyek az egészen tágan értelmezett egészségfogalom közvetítésében a rendszerek közötti kapcsolódást jelentették.

Az érvényben lévő általános iskolai nevelési és oktatási terv mellett a 80-as évek elejének kurrens távlati fejlesztési koncepcióit is elemeztük témánk szempontjából.¹⁸ Az eredmény: hol túl szűk — hol túl tág, hol túl általános —, hol túl konkrét megfogalmazások az egészséges életmód kialakításának iskolai feladataiban. Mindebből arra következtethetünk, hogy a köznevelés rendszerében nem létezik egy egységes egészségkonceptió. Az egészséges életmódot igénylő társadalmi szükséglet deklaráltá válik, azonban az elemzett dokumentumok azt bizonyítják, hogy a rendszer önmagában nem tud vele mit kezdeni. A köznevelés részéről ez a zárttság azért is érthetetlen, mert az egészségügy már többször megfogalmazta, hogy különösen mentálhigiénés kérdésekben önmagában tehetetlen, égetően szüksége van az iskolával való együttműködésre.¹⁹

Az általános iskolára vonatkozó dokumentumok alapján több problematikus pontra is fel kell hívunk a figyelmet.

- Az egészség tartalmának közvetítésében érdekelt rendszerek egymástól való eltávolodásának a folyamata felgyorsul. Ugyanakkor az egészségfogalom tartalmában mélyreható változás játszódik le. Bizonyos tartalmi elemek ápolása az egészségügy feladata lesz, míg másokat a köznevelés karol fel. Az iskolában további osztódás figyelhető meg az egyes tantárgyak résztartalmaiban, melyek az egymás közötti koordinátlanság következtében elszigetelten funkcionálnak. Az egészségfogalom tehát szétdarabolódott. Ezt azért tartjuk rendkívül problematikusnak, mert kutatási eredmények bizonyítják az egészségmagatartás formálódásával kapcsolatban, hogy mutatói kölcsönösen nem erősítik egymást, a tevékenységben nem jellemző állapotként összegződnek.²⁰

- Továbbá gondot jelent, hogy a mentálhigiénia kérdésköre mint tartalmi elem mindkét rendszerben *háttérbe szorul*. Mivel sem a köznevelés, sem az egészségügy nem veszi figyelembe dekrétumaiban a tanulók eltérő szociokulturális hátterét, könnyen megjósolható, hogy a közvetített egészségtartalmakból a tanulók különbözőképpen fognak profitálni.²¹

Együttesen szemlélve mostmár a bölcsődés, az óvodás és az általános iskolás életkor köznevelési és egészségügyi dokumentumait, azt állapíthatjuk meg, hogy az egészséges életmódra nevelésben az érdekelt szervezetek együttműködése *egyre formálisabbá* válik. A közös tartalmat jelentő metszet elméleti konstrukció csupán.

Az intézményes hatások viszonylagos egysége a bölcsődés és az óvodás életkorban még megfigyelhető. A tartalomelemzések alapján azt mondhatjuk, hogy ez a deklarált együttműködés a *köznevelés rendszerében törik meg*, mégpedig az általános iskolába lépéskor. Ettől kezdve az általános iskolás életkor végéig egyre kevesebb lesz a koordinált, tartalmi együttműködésre utaló kijelentés. A folyamatot egy szétnyíló ollóhoz hasonlíthatjuk, ahol a szarak közötti távolság a rendszerek fokozódó eltávolodását szimbolizálja.

Ezzel egyidejűleg egy ellentéte folyamat is lezajlik. A kezdeti együttműködés azt is jelenti, hogy egy egészen tág egészségtartalom közvetítődik. A rendszerek egymástól való eltávolodása viszont azt eredményezi, hogy bizonyos tartalmi elemek kikerülnek ebből a közös körből, s ezáltal a közvetített egészségfogalom szűkülni kezd. Ebben az esetben az „olló” bezárul.

A testi és lelki szempontokat egyaránt tartalmazó egészségfogalom mindkét rendszer dokumentumaiban az óvodás életkor végéig nyomon követhető. Ezután mindkét rendszerben megindul a fogalom szűkülése. Az egészségügyben ez egy betegségmegelőző, gyógyításcentrikus tartalom túlsúlyát eredményezi. Az iskolában nemcsak egy fizikális egészség irányába szűkülő fogalommal találkozunk, hanem az is jól kimutatható, hogy a *szétesett egészségfogalom* különböző tantárgyakban való megjelenése *koordinálatlan*. A rendszerek közötti „munkamegosztás” az egészség tartalmi elemeinek a közvetítésében nem előre megtervezett. Nagyobb hibának tartjuk azonban azt, hogy ez a tervezés saját rendszeren belül sem történik meg. Mindkét rendszer közvetítésében *háttérbe szorulnak a lelki egészségre vonatkozó tartalmi elemek*, majd az általános iskolás életkor végére el is tűnnek. Ily módon sem az egészségügy, sem az iskola, sem a kettő együttes közvetítésében nem jelenhet meg a megelőző életkorokban tapasztalt egészségfogalom teljessége.

A rendszerek egymástól való eltávolodásának és ezzel egyidejűleg az egészségfogalom szűkülésének a kimutatása után ismét föltehetjük kiinduló kérdésünket: mi a szerepe a köznevelési és az egészségügyi rendszernek az egészségérték kialakításában?

Az értékek — jól tudjuk — nem verbálisan épülnek be a személyiségbe.²² Azok számára elérhetők, akik hajlandók megszerezni, akiknek igényük van rá, mert a szükségleteiket akarják kielégíteni. Ezek a szükségletek azonban csak azok számára léteznek, akik az elsajátításhoz szükséges eszközök birtokában vannak. Teljesen nyilvánvaló, hogy akik ezekkel az eszközökkel nem rendelkeznek, azok az érték hiányának a tudatában sincsenek.²³ Ezen a ponton válik az intézmények működésének és tartalmi hiányosságainak a kérdése társadalmi problémává. Ugyanis mind a működésre vonatkozó anomáliák, mind a tartalmi hiányosságok arra utalnak, hogy sem a köznevelés, sem az egészségügy nem dolgozta ki az értékképződés folyamatának eszközrendszerét. Ez pedig azt jelenti, hogy az intézmények által közvetített tartalmakból azok profitálhatnak, akik szociokulturális háttérük következtében be tudják építeni ezeket értékképződési rendszerükbe. Ezért transzformálódik végül is az egészségértékhez való viszony *társadalmi előnnyé vagy hátránnyá*, mert az elsajátításhoz szükséges eszközrendszerrel nem mindenki rendelkezik. Empirikus vizsgálataink azt bizonyították, hogy az egészségfogalomnak a mentálhigiénés kérdésekkel összefüggő dimenziója befolyásolta leginkább a tanulók egészséges életmóddal, az egészséggel mint értékkel kapcsolatos attitűdjét.²⁴ E dimenzió társadalmi meghatározottsága is kimutatható volt. Ezért látjuk drámainak, hogy már a dekrétumok szintjén is az egészségnek éppen ez a dimenziója tűnik el. Azzal, hogy mindkét rendszer figyelmen kívül hagyja az elsajátításhoz szükséges eszközrendszer kiépítését, közvetített tartalmaik egyenlőtlen befogadását erősíti fel. Az egészség fogalmának szűkülése, majd mozaikokra való szétesése azoknak a helyzetét nehezíti meg, akik nem rendelkeznek a befogadás alapjával, akiknek nincs eszközük arra, hogy érték-ként építsék magukba a nyújtott ismereteket. Ily módon már az iskoláskor kezdetétől (vagy még korábbról) létezik a tanulóknak egy olyan csoportja, akiket egészségük megtartása szempontjából veszélyeztetettnek tekinthetünk, akik nagy valószínűséggel vissza fogják igazolni a kedvezőtlenül alakuló morbiditási és mortalitási statisztikákat. Ez pedig azt jelenti, hogy egészségesnek lenni és maradni sokkal inkább egy társadalmi rétegződéstérképen kijelölt hely, mint a szervezeteken keresztül egy társadalmi beavatkozás függvénye. Az egészségérték közvetítése a jelzett problémák miatt csorbát szenved, így a deklarált célok ellenére egy látens szelekciós mechanizmus működését tapasztalhatjuk.

Tovább lépés

Ha valóban társadalmi érdek és cél Magyarországon a mainál egészségesebb korosztályok nevelése és ennek következményeképpen a kedvezőtlen egészségi állapotmutatók megváltoztatása, akkor ehhez szükségszerű az ebben érintett társadalmi intézményrendszerek hathatós részvétele. Elemzésünk szomorú eredménye, hogy *jelenleg még az írásban rögzített feladatok szintjén sincs rendben a társadalmi egészségvédelem*. Az egészségügyi és a köznevelési rendszer e kérdésben való hatékonyságának előfeltétele, hogy közös koncepciójuk legyen arról, hogy az értékközvetítésből mit, mennyit és hogyan vállalnak. Természetesen a fejlesztési programok csak a megtervezett együttműködés szellemében képzelhetők el. Azonban az óvodába és általános iskolába járó 1 millió 700 ezer gyermekkel kapcsolatos teher, felelősség elsősorban a köznevelésé. Itt főleg annak az eszközrendszernek a kidolgozása és átadására gondolunk, amely az egészségérték interiorizálásához, az egészségvédő mechanizmusok kialakulásához vezethet. Azért, hogy az élettartam, az egészség ne a társadalmi szelekció fogalmával kapcsolódjék össze.

Úgy gondoljuk, hogy napjainkban, amikor a társadalom életében a rövidtávú célok hangsúlyozódnak, az egészség vonatkozásában az intézmények közvetítésével meg kell jelennie egy hosszútávú feladatnak.

- 1 *E. Palmore—C. Luikari*: Health and Social Factors Related to Life Satisfaction = Journal of Health and Social Behavior, 1972. Vol. 13. No. 1. 68—80. o.
- 2 Egészségügyi alapellátás (Alma-Ata, 1978), Egészség mindenki számára — sorozat 1. szám WHO Genf, 1978. Idézi: *Dr. H. Hansluwka*: Egészség és társadalmi igazságosság = Demográfia, 1985. 2—3., 169—183. o.
- 3 *Tahin Tamás*: A fiatalok egészségi állapotának jellemzői — a társadalmi tényezők szerepe a fizikai és mentális egészség alakulásában. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth, Budapest, 1984. 119—147. o.
- 4 *Gazsó Ferenc*: Az ifjúság társadalmunk szerkezetében. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth, Budapest, 1984. 27—44. o.
- 5 *Losonczy Ágnes*: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai = Szociológia, 1980. 1. 53—63. o.
- 6 *Antal László—Szalai Júlia*: Az ifjúság — élet, erő, egészség!...? Néhány adalék a fiatalok életmódjáról és egészségi állapotáról. Budapest, 1983. (Kézirat)
- 7 *Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor*: Értérendszerünk. Kossuth, Budapest, 1983
- 8 Bár értékkutatások szerte a világon folynak, tudomásunk szerint az egészség mint érték ezek között nem szerepel. A legismertebb *Rokeach-teszt* sem nevezi meg az egészséget értéktételezési között. *Hankiss Elemér* vizsgálataiban az alapérték-tesztben szerepel az egészség-érték. Mivel azonban a továbbiakban a hasonlóságok miatt a Rokeach-teszttel dolgozik, kutatási eredményei csak nagyon áttételesen alkalmazhatók vizsgált témákra. Mindenesetre ahhoz támpontot kaptunk, hogy milyen más tétellekkel együtt szerepel, alkot klasztert.
Hankiss Elemér: Kényszerpályán? A magyar társadalom értérendszerének alakulása 1930 és 1980 között. Értékszociológiai tanulmányok. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1982.
- 9 Az egészségügyi rendszernek csak azt a részét vizsgáltuk, mely a közneveléshez kapcsolódott
- 10 A tömegkommunikáció hatását jelen kutatásunkban nem vizsgáltuk.
- 10 A köznevelési rendszerben az akkor érvényben lévő óvodai nevelési és az általános iskolai nevelési tervet, valamint a fejlesztési terveket, az egészségügyi rendszerben pedig az iskolaegészségügyben érintettek munkaköri leírását tekintettük hivatalos dokumentumnak.
Felhasznált dokumentumok:
1. A bölcsődei orvos munkaköri leírása
Kivonat a 10/1978. (XII.5.) Eü.M. számú rendeletről
2. 23. sz. Módszertani Levél. Az oktatási intézmények egészségügyi ellátásáról. Országos Csecsemő- és Gyermekegészségügyi Intézet, ISSN 0209-5351
3. A védőnő munkaköri leírása (belső anyag)
4. Módszertani levéltervezet gondozónőknek (belső anyag)
5. Gondozónői munkaterv
6. Az óvodai nevelés programja. Szerk.: *Bakonyi Pálné és Szabadi Ilona*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976
7. Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. Művelődési Minisztérium, 1981. 2. kiadás
8. Javaslat az általános iskola továbbfejlesztésének tervére (vitaanyag). MM Alapfokú nevelési és ifjúságvédelmi főosztály, 1983. március
9. *Mihály Ottó—Lóránd Ferenc*: Az iskola általános nevelőfunkciója és az általánosan képző iskola fejlesztése. In: Vázlat a szocialista nevelőiskoláról. OPI, Budapest, 1983
10. A Szentlőrinci Kísérleti Általános Iskola tanítási—tanulási programja. Szentlőrinc, 1983
- 11 Az empirikus vizsgálatok módszeréről és eredményeiről több közleményben is beszámoltunk:
1. Az egészségkultúra alapkutatására ható tényezők 0-3 éves korban = Egészségnevelés, 1985. 4. 155—160. o.
2. A 12-14 éves tanulók egészségfogalmának tartalma = Egészségnevelés, 1986. 3. 127—130. o.
3. Az egészséggel kapcsolatos beállítódás — az egészségről való gondolkodás = Pedagógiai Szemle, 1986. 4. 310—319. o.

- 12 Természetesen az egészen más kérdés, hogy ez a gyakorlatban hogyan funkcionál. Erről l. a 11./1. alatt említett irodalmat
- 13 Előrelépő kezdeményezésről számol be az óvodás életkorban bevezetett egészségnevelési program vonatkozásában a következő tanulmány: *G. S. Parcel, J. G. Bruhn, J. L. Murray: Effects of a Health Education Curriculum on the Smoking Intentions of Preschool Children = Health Education Quarterly*, Vol. 11. Spring 1984. 49—56. o.
- 14 Hogy ilyen mechanizmus működik az óvodában, arról l. részletesen *Szalai Júlia: Mire kell az óvoda és kinek?* In: *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények MNOT*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 196—212. o.
- 15 L. a 10/7. dokumentumot
- 16 L. az előbbi dokumentumot. („Az ember és környezete” 697. o.)
- 17 L. a 10/2. dokumentumot
- 18 L. a 10/8, 9, 10. dokumentumokat
- 19 *Gerevich József: Amit a pedagógusnak észre kell venni...* OENI, Budapest, 1982. 61. Ugyanő: *Iskolai mentálhigiéne*. OPI, Budapest, 1984
- 20 *S. McBroom: Conceptual and Empirical Dimensions of Health Behaviour = Journal of Social and Health Behaviour*, 1972. Vol. 13. No.4. 382—392. o.
- 21 Empirikus vizsgálataink utólag bizonyították e feltételezésünket. L. a 11/3. irodalmat
- 22 *A. Bandura: A társadalmi modellkövetés a szocializációban = Szociológiai füzetek*, 1975. 9.
- 23 *P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest, 1978. 274. és 300. o.
- 24 L. a 11/3. irodalmat

ÉRTELMISÉG ÉS RENDSZERVÁLTÁS (A koalíciós pártok értelmiségpolitikája 1945-ben)

Demokratizálás, modernizálás, értelmiség

Minden korszak politikájában fontos, miként ítélik meg az értelmiséget, mert a réteg kultúratevő és közvetítő szerepén túlmenően fontos pozíciókat tölt be a hatalmi, a politikai, az igazgatási és gazdasági szervezetekben. A háború utáni Magyarországon, a politikai pluralizmus idején megnőtt az értelmiségpolitika jelentősége. A politikai demokrácia, a szabad véleménynyilvánítás, az eltérő érdekek küzdelme idején különös jelentősége van az értelmiségnek. Az értelmiséghez való viszony nemcsak politikailag fontos. Sikeres újjáépítés és modernizálás még kevésbé képzelhető el az intelligencia cselekvő részvétele nélkül.

A progresszív erők előtt világos volt, hogy demokratizálást és modernizálást az értelmiség nélkül nem hajthatják végre, programjuk azonban csak akkor lehetett igazán sikeres, ha az a megváltozott viszonyokhoz igazodva jelöli ki az értelmiség funkcióját és a feladatok meghatározásakor nem vonatkoztat el a réteg helyzetétől, az értelmiségnek a Horthy-rendszerben politikához és a hatalomhoz való viszonyától.

A háború után a magyar progresszív kísérletet tett arra, hogy a kor kihívásait megválaszolja és az ország demokratizálásának és modernizálásának feltételeit megteremtse. Magyarország felemelkedését akaró pártok előtt világos volt, hogy demokratizálás és modernizálás csak akkor lehet igazán sikeres, ha a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulást nem választják el a kulturális fejlődéstől. A modern idők kibontakozása elválaszthatatlan az értelmiségtől.

A tanulmány arra keres választ, hogy a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt történelmünk és nemzeti felemelkedésünk e páratlan lehetőségét magában hordó korszakában, a politikai pluralizmus megteremtése idején milyen szerepet szánt az értelmiségnek a demokratizálásban és a modernizálásban.

Az értelmiség szerepe a nemzeti újjászületésben és az újjáépítésben

A nemzeti újjászületés meghirdetésekor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő erők a társadalom összes antifasiszta erőinek, így az értelmiségnek a részvételére is számítottak.¹ A politikai demokrácia kiépítésének kezdetén a progresszív erőknek azonban tisztában kellett lenniük azzal, hogy egy olyan értelmiséget örököltek, amelynek nemcsak a hatalmi-politikai apparátushoz kötődő része, hanem egyes szakmai csoportjai eltérő módon, de elkötelezettjei voltak az előző rendszernek. Ugyanakkor az értelmiségnek is látnia kellett, hogy a rendszerváltozás miatt funkciója módosult.

Kezdetben mégsem következett be az érdekek felismerése és egyeztetése. Egyrészt azért, mert az utat és távlatot veszített értelmiség nem találta a helyét az új rendszerben, másodsorban azért, mert a politikai pártok egyes képviselői sem kívántak megfelelő szerepet juttatni neki az újjáépítésben. Erről a nemzetgyűlésben vita is keletkezett. A polémia arról folyt, hogy a múltbeli szerep alkalmassá teszi-e az értelmiséget arra, hogy részt vegyen az újjáépítésben, illetve, hogy mely csoportjai vonhatók be az új Magyarország megteremtésébe.

1944. december 21-én *Erős János* Szabolcs megyei *kisgazdapárti* politikus felszólalásában az értelmiség és a középosztály fogalmát azonosítva bizonygatta e réteg néppellenességét. Azt hangsúlyoz-

ta, hogy a néptől idegen középosztály megbukott, ezért az újjáépítésre nem alkalmas. Az idegen és népellenes értelmiség helyett Erős János egy új és újjáalakított középosztály létrehozását kérte a kormánytól. December 22-én szólalt fel az ugyancsak kiscsapatárti *Kovács Béla*. Erőssel szemben ő már differenciáltan közelítette meg a középosztály kérdését. Azzal ő is egyetértett, hogy a múlt politikai, társadalmi és gazdasági vezetéséért a középosztály felelős, ugyanakkor úgy vélte, hogy van a középosztálynak olyan része, mely nem akarta kiszolgálni az előző rendszert, hanem a népi gondolatot hirdette. Ennek megfelelően kívánta a középosztály két csoportját megítélni. Az volt a véleménye, hogy a népi gondolatot támogató középosztálynak baráti kezét kell nyújtani, szeretetet kell velük szemben tanúsítani, sőt vezetésüket is el kell vállalni. A középosztály ama részével szemben, amelyet felelősség terhel a legteljesebb megtorlást kívánta alkalmazni.²

Az értelmiségnek a volt uralkodó osztállyal való összefonódása ellenére a *Magyar Kommunista Pártnak* az volt az álláspontja, hogy az értelmiségnek a nemzeti egység táborában van a helye. A kommunisták az 1944-es debreceni országgyűlésen ezért felléptek olyan nézetek ellen, amelyek a II. világháború katasztrófájáért az értelmiséget igyekeztek felelőssé tenni. A nemzeti összefogást is veszélyeztetett értelmiségellenes nézetekkel szemben *Révai József* fejtette ki az MKP álláspontját. Révai felhívta a nemzetgyűlés figyelmét, hogy különbséget kell tenni a történelmi középosztály, a dzsentri és az értelmiség között. Az értelmiség bírálatának szükségességét Révai sem tagadta. Példákkal bizonyította azonban, hogy a hibákat, a bűnöket elkövető értelmiség mellett voltak olyanok, akik az utolsó években megpróbálták a nép felé fordulni és a népi-nemzeti újjászületés útját keresték.³

A *Nemzeti Parasztpárt* szónoka *Erdei Ferenc* is bírálta a középosztály múltját, de kijelentette, hogy az NPP azoknak az értelmiségieknek a hangját is meghallgatja, akik munkájukkal a nép mellett és a nép szolgálatában dolgoznak.⁴

Valentiny Ágoston, a *Szociáldemokrata Párt* szónoka az értelmiség múltbeli szerepének a megítélésében nem sokban tért el Erős Jánostól. Úgy látta, hogy ha a magyar értelmiségnek legalább 6%-a szembefordult volna a rendszerrel, akkor Magyarország sorsa nem így alakult volna és nem lehetett volna ilyen pusztulásba vinni. Valentiny viszont Erőssel szemben az intelligenciát is be akarta vonni az újjáépítésbe, sőt a vezető szerep reményét is felcsillantotta előttük. Szabó István ugyancsak szociáldemokrata képviselő felszólalásában már a dolgozó értelmiség és a városi munkásság perspektivikus együttműködését hangsúlyozta.⁵

A széles skálán mozgó, szélsőséges megközelítéseket is tartalmazó vélemények közös eredője végül is az lett: az értelmiségnek a demokratikus Magyarországon kell hogy legyen perspektívája. Az értelmiségnek perspektívát ígérő demokratikus hatalom és a réteg között nemskóra feszültség keletkezett. Ennek oka, hogy a demokráciának az értelmiség megnyerése mellett fontos politikai érdeke volt a fasiszta érületű értelmiség felelősségre vonása. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány több rendeletet hozott, ezek közé tartozik a közalkalmazottak, majd a magánalkalmazottak igazolásáról szóló rendelet.⁶ Az igazolási eljárás kezdettől érintette az értelmiségieket, hiszen az államigazgatásban jelentős számban voltak jogászok, mérnökök és pedagógusok. A rendelet alapvető célkitűzéseinek megvalósítását gyengítette, sőt, a végrehajtás során igen sok félreértésre adott lehetőséget, hogy a rendelet nem tisztázta pontosan a népellenség fogalmát.⁷ Az eljárás során elkövetett visszaélések miatt az értelmiség nagy része ellenségesen fogadta az igazolásokat.⁸

Az értelmiség nélkül viszont az újjáépítés nem volt megvalósítható. A koalíció legkülönbözőbb irányzatai ezért felhívással fordultak az értelmiséghez. A Magyar Kommunista Párt egyidejűleg szorgalmazta a háborús bűnösök és a népellenes cselekedetekben elmarasztalható köztisztviselők felelősségre vonását, másrészt mindazon diplomások igazolását, akiknek szaktudása nélkülözhetetlen volt az újjáépítésben.⁹ Az újjáépítés műszaki-tudományos és kulturális feladatainak a végrehajtása megkövetelte minden társadalmi réteg, így az értelmiség bevonását is. Ezzel magyarázható, hogy még folytak a harcok, de az Értelmiségi Szabad Szervezetek 1945. január 25-én tartott ülésén *Orbán László* már felhívta a küldöttek figyelmét, hogy az értelmiségnek döntő szerepe lesz az újjáépítésben. Az értelmiségnek az újjáépítésben való részvételéről folyó vitában az Orvosszakszervezet vezetője, *Dr. Weil Emil* fontosnak tartotta annak tudatosítását, hogy az újjáépítés nehéz munkáját csak a munkásság és az értelmiség kollektív munkájával lehet elvégezni. A kommunista orvos látta, hogy a munkásság és az értelmiség között tátongó szakadék, az előítéletek potenciálisan magukban hordozzák az értelmiségellenességet. Az MKP minél előbb találkozni akart az értelmiséggel, meg akarta szüntet-

ni azt a szembenállást, ami az értelmiség és a tömegek között kialakult. A tanácskozáson ezért elhatározták, hogy a pártok között elsőként az MKP-nak kell értelmiségi gyűlést tartania. A siker érdekében fontosnak tartották, hogy a gyűlés reprezentatív legyen, ott legyenek a nagynevű tudósok, híres színeszek és írók.¹⁰

1945. február 4-én az MKP a Magyar Színházba egybehívta a budapesti értelmiséget. A gyűlésen megjelent tudományos és művészi életünk számos kiválósága. Ott volt például *Babits Antal*, *Géges Kiss Pál*, *Ortutay Gyula*, *Pátzay Pál*, *Major Tamás*, *Kmetty János*. A Magyar Kommunista Párt vezetését *Orbán László* és *Horváth Márton* képviselte. Horváth Márton előadásában arról beszélt, hogy a múltban a reakció válaszfalat vont az értelmiség és a munkásosztály közé. A kommunista politikus emellett rámutatott arra is, hogy az értelmiség általában nem támogatta a haladás ügyét, és ezért a munkásság bizalmatlan volt az értelmiséggel szemben. Horváth Márton kijelentette, hogy az új demokratikus Magyarország felépítésében az értelmiségre komoly feladatok várnak. Horváth azt is megfogalmazta, hogy az MKP nemcsak a munkásosztály harcát vezeti, hanem élen akar járni abban a küzdelemben is, amely az ország kulturális életének fejlődéséért, gazdagításáért, szabadságáért folyik. Ezért felszólította az értelmiséget a küzdelem segítségére.¹¹

Az értelmiség azonban nehezen aktivizálódott. Passzivitásának fő oka a kivárási politika mellett az volt, hogy az infláció a társadalom összes rétege közül őt érintette a legsúlyosabban. A kommunista értelmiség-politika egyik irányítója, Horváth Márton jól látta a nyomornak az értelmiségre gyakorolt hatását. A Magyar értelmiség című cikkében 1945. május 20-án világosan kijelentette, hogy e réteget izoláltság, nyomorúság és passzivitás veszi körül. A bajok olyan fokot értek el, hogy a kérdés már túlnő rajtuk, és a nemzet egyik döntő problémája lett. A kommunista politikus önkritikát is gyakorolt, amikor a problémával kapcsolatban megjegyezte: „a tegnaptól magyarázni a mát helyes, de mi gyakran a ma helyett foglalkozunk a tegnappal”. Horváth Márton kifejtette, hogy a megoldás érdekében nem szabad meghagynunk az értelmiséget az anyagi romlás, az ideológiai zűrzavar és a passzivitás mai állapotában. A munkásságnak és a parasztságnak a leghatározottabban állást kell foglalnia az értelmiség nagy tömegének gazdasági megmentése érdekében.¹²

A magyar értelmiség igen súlyos anyagi helyzetben volt, a kormányzat ezért néhány intézkedéssel megpróbált segíteni nehéz helyzetén. Az 1945. március 13-án megjelent rendelet intézkedett a közalkalmazottak egyszeri rendkívüli segélyéről.¹³ Az értelmiség életviszonya azonban tovább romlott, különösen az állami bérből, illetményből élő diplomások, tisztviselők életszínvonalának romlása volt nagy.¹⁴

A felgyorsult inflációban a bérek a legalapvetőbb szükségletek kielégítésére sem voltak elegendők. A rossz életkörülmények miatt sokan úgy érezték, hogy a demokrácia legalapvetőbb problémáik megoldásában sem segít. Egyesek úgy látták, hogy az igazolások során előforduló visszaélések miatt értelmiségi hivatásuk gyakorlása kilátástalanná vált. Az értelmiség nagy többségére a közöny és az ellenséges szembenállás közötti ingadozás, valamint a Horthy-rendszerben élvezett megbecsülés iránti nosztalgia volt jellemző.

Bizonyos csoportjaik kezdettől részt vettek az újjáépítésben, de többségük nem segítette a földreformot, az ipari termelés megindítását.¹⁵ A kommunisták látták, hogy az újjáépítés nem lehet sikeres az értelmiség részvétele nélkül. Az értelmiség passzivitása a párt számára már nem csupán újjáépítési kérdés volt. Rákosi Máttyás a Gyórfy Kollégiumban mondott beszédében kijelentette, hogy az újjáépítés attól függ, hogy milyen gyorsan tudja a párt az intelligenciát meggyőzni arról, hogy érdemes, sőt szükséges minél gyorsabban átlépniük az új demokrácia oldalára.¹⁶ Az intelligencia aktivitásának egyik legfontosabb feltétele volt az értelmiség rossz hangulatának megszüntetése. Az MKP vezetőségének az értelmiség tömegeinek megnyeréséért folytatott harcban néha saját pártfunkcionáriusainak is nehéz volt megmagyarázni az intelligencia megnyerésének fontosságát. Erről a munkásságot is meg kellett győzni.

A munkásság és az értelmiség viszonyának alakításában írásával fontos szerepet vállalt Révai József és Horváth Márton. Révai és Horváth cikkei azért voltak jelentősek, mert irányt mutattak az e kérdésben bizonytalan — adott esetben értelmiségellenes — pártszervezeteknek és munkásoknak. Horváth Márton felszólította a munkásságot, hogy szakítson szakemberellenes felfogásával és e helyett a műszaki értelmiség bevonásával biztosítsa az újjáépítés példátlanul bonyolult feladatainak megoldását.¹⁷ Az értelmiség mozgósításának megszervezésében nagy jelentőségű volt a Szabad Népben

1945. április 19-én Révai József tollából megjelent cikk, amelyben a jelen és jövő igenlésével a váltásra képes értelmiséget a magyar nemzeti egység táborába hívta. Példaként a két világháború között a fennálló rendet szolgáló, majd az események hatására nézeteit revideáló ideológus történészre Szekfű Gyulára hivatkozott. Felhívta a figyelmet arra, hogy az országot építeni, népet nevelni csak külső és belső emigránsokkal nem lehet, mert ha csak azokkal akarnánk együtt haladni, akik mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársunk.¹⁸

Egy hónap múlva a Szabad Népből Darvas József reflektált Révai írására javasolva, hogy a demokratikus értelmiség tömörítésére Új Szellemi Front elnevezéssel mozgalom induljon.¹⁹ Darvas az alkotó értelmiség legjavából kívánta megalakítani az új szellemi frontot. E cikk megjelenése után a Szabad Szó május 18-19-39-i számában Révai József, Szakasits Árpád és Veres Péter írásait közölte.

A szociáldemokrata és a kisgazdapárti sajtóban az Új Szellemi Frontról nem bontakozott ki polémia. Csupán Szekfű tevékenységét értékelte az egyik vidéki szociáldemokrata lap, a Tiszántúli Népszava. Május 18-án a „Ki a felelős?” című cikkben reagáltak Szekfű Gyula „Keserű tanúság” című írására, melyben a szerző az egész nemzetet hívta tetemre a múlt bűneiért. A szociáldemokrata lap sem tagadta, hogy Szekfű felismerte helyes utat, de megítélése szerint az új nemzet nevében — melynek immár a munkásság és a parasztság is része — Szekfűnek nincs joga bűnbánatra.²⁰

A műszaki értelmiség és az újjáépítés

Az értelmiség különböző szakmai csoportjai közül elsődleges fontosságú volt a műszaki értelmiség megnyerése. A kormányzat mindent elkövetett, hogy munkába állítsa a műszakiakat. Ezt kellett segítenie az 1945. március 12-én megjelent ipari miniszter rendeletének, amely a műszaki tisztviselők bejelentési kötelezettségét írta elő.²¹ A műszakiak iránt komoly társadalmi igény már a földreform idején jelentkezett. A földreform műszaki lebonyolításához szinte valamennyi mérnökre szükség lett volna. Ugyanakkor március végéig mindössze 60 mérnök jelentkezett. Ennek ellenére ekkor még nem látták veszélyeztetve a társadalmi célkitűzések megvalósítását. A koalíció lapja kijelenti, hogy a mérnökhány nem lesz akadálya a földreform végrehajtásának.²²

1945 késő tavaszán az MKP előtt világos volt, hogy az újjáépítés magasabb szinten való folytatása az értelmiség, különösen a műszaki értelmiség részvétele nélkül már lehetetlen. A pártvezetés látta, hogy az ipari termelés hősi „partizán” korszakát a mérnöki munka lendületének kell felváltania.²³ A műszaki értelmiség azonban nehezen aktivizálódott, amihez a kivárás mellett továbbra is hozzájárult az üzemekben még mindig tapasztalható értelmiségellenes hangulat. A műszaki értelmiség társadalmi fontossága miatt az MKP májusi konferenciáján a párt főtitkára határozottan visszautasította az értelmiség megnyerését akadályozó helytelen nézeteket, és követelte a technikai értelmiség és a munkásság egészséges viszonyának kialakítását.²⁴ A konferencia után a párt vezetői és a sajtó is többször foglalkozott a munkásság és a műszakiak viszonyával. Az MKP következetesen elítélte és visszautasította az értelmiségellenes nézeteket. Rákosi Máttyás pécsi beszédében például külön felszólította a gyárakban és bányákban dolgozó munkásokat, hogy szüntessék meg a műszakiakkal szembeni ellenszenvüket, hogy azok minél gyorsabban kivegyék részüket az újjáépítésben.²⁵ A kaposvári nagygyűlésen a munkásság értelmiségellenes hangulatát visszautasítva a párt főtitkára újból kijelentette, hogy a „magyar demokráciának sokkal nagyobb szüksége van az értelmiségre, mint a leűnt reakciós rendszernek”.²⁶

Az értelmiség különböző szakmai csoportjai közül a műszakiakat sikerült a leggyorsabban megnyerni az újjáépítésnek.²⁷ Ehhez az is hozzájárult, hogy a kormányzat első között a műszakiak problémáit igyekezett orvosolni. 1945. június 21-én jelent meg az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete, amely szabályozta a közszolgálatban álló mérnökök és egyéb műszaki személyzet pótlékát. Eszerint május 1-től a főiskolai végzettségűeknek a havi fizetés felett 40%-os műszaki pótlékot engedélyezett, a középfokúaknak pedig 20%-ot. A rendelet azt is lehetővé tette, hogy azok a mérnökök, akiknek munkája az átlagosnál nagyobb fontosságú, műszaki pótlék címén a fizetés 50%-át is megkapják.²⁸ A műszakiak februártól augusztusig két kollektív szerződést kötöttek, és viszonylag előnyösebb anyagi helyzetbe kerültek, mint a köztisztviselők vagy a pedagógusok.²⁹

A koalíciós partnerek közül az SZDP is kiemelt szerepet tulajdonított a műszakiaknak. Ennek megfelelően életszínvonaluk emelését is biztosítani kívánta, de megkövetelte, hogy a szociáldemokrata műszaki értelmiség a rá háruló feladatokat a munkásság szervezeteivel teljes összhangban végezze.³⁰ A többi párt politikájában az újjáépítés nem játszott centrális szerepet. Ezzel is magyarázható, hogy a műszaki értelmiség iránt érdeklődésük kisebb volt. Sajtójuk ritkán írt a műszakiak problémáiról, választási programjaikban a műszakiakkal külön nem foglalkoztak.

A pedagógusok és a demokratikus átalakulás

A magyar értelmiség többsége olyan szakmai csoportokba tartozott, amelyek közvetlenül ugyan nem vettek részt az újjáépítés gazdasági célkitűzéseinek a megoldásában, de a nemzeti művelődés formálásában, és a politikai közvélemény alakításában fontos szerepük volt. Az adott időkben a magyar társadalom, különösen a vidék véleményformálásában igen határos szerepe volt a pedagógusoknak.

Az MKP a pedagóguskérdéssel már Budapest felszabadulása előtt foglalkozott. *Ilku Pál* A Magyar Kommunista Párt tervezete az új magyar népnevelésben című, január 14-én készült programban foglalmazta meg a pedagógusokra, mindenekelőtt a tanítókra vonatkozó elképzeléseit. A tanítót a magyar falu szellemi gúzbakötőjének, a pap szövetségesének tartotta. A szigorú és igazságtalan kritika ellenére a tanítóság nagy részében a potenciális szövetségest is meglátta. Tisztában volt a tanítók megoldatlan problémáival is, és a Horthy-rendszerben felhalmozódott sérelmeikkel. Először szét kívánta robbantani a tanító és pap népellenes szövetségét, be akarta bizonyítani a tanítóságnak, hogy az MKP törődik velük és képviseli érdekeiket. Ilkúnak az volt a véleménye, ha ez sikerül, akkor talán megint a tanítók kommunistaellenes magatartása. Ha csak közömbösíteni sikerül őket, akkor is sokat nyer a párt. Ilku ezért meg kívánta oldani azokat a problémákat, melyekre a tanítóság a múltban hiába várt. Mindenekelőtt a fizetésrendezést és a lakásproblémát.³¹

Az MKP elsődleges célja az volt, hogy a nevelőket megnyerje, ezért a nyilvánosság előtt mindezenekelőtt a sajtó propagandában a közeledést elősegítő tényezőket hangsúlyozta. 1945. március 9-én az értelmiségről folyó tanácskozáson Kovács István az intelligenciának az MKP-hez való közelítésénél az elit mellett a pedagógusoknak szánt fontos szerepet.³² Az ország felszabadulása után a párt fontosnak tartotta a pedagógusok politikai-ideológiai átnevelését. Már 1945 első felében világnézeti tanfolyamokat szervezett számukra. Februárban – márciusban több kommunista tudós bevonásával szabadegyetemi előadásokat tartottak. Az MKP előtt is világos volt, hogy a pedagógusok a demokrácia számára a leginkább megnyerhető értelmiségi csoport. A hatalommal összefonódott értelmiségi csoportok – közöttük a pedagógusok, különösen a tanítók – nagy része függőségi helyzetből lett az uralkodó osztály elkötelezettje, ezért potenciálisan más lehetőségei lehettek volna a politikai megnyerhetőségnek is. A potenciális lehetőségek a pedagógusok életkörülményeinek az ígértől eltérő alakulása miatt fokozatosan megszűntek.

A Pedagógus Szakszervezet idejében felhívta a kormányzati szervek és a pártok figyelmét a magyar pedagógus társadalom sérelmeinek orvoslására, és figyelmeztette a bérügyekben illetékes minisztert, hogy a helyzet változatlanlansága esetén nem sikerül megnyerni a pedagógusokat. Az MKP is sikraszállt a pedagógusok életszínvonalának emelése érdekében. Központi lapjában követelte, hogy a demokratikus Magyarország védje meg a szellemi értékeket és a nemzeti élet szempontjából oly fontos nevelőket. Biztosítsa megfelelő anyagi létüket, mert a közalkalmazottak valamennyi kategóriája kapott pótdíjat, kivéve a nevelői kart.³³

A *Független Kisgazdapárt* sajtója is foglalkozott a pedagógusok problémáival. Az első újságcikkek itt is arról szóltak, hogy a tanítókra is hatással volt a fasizmus, de úgy látták, hogy a falusi tanítókat fetőzte meg legkevésbé a náci mételey. A tanítóság társadalmi fontosságát elismerve kifejezték, hogy az új demokratikus Magyarország felépítése elsősorban a tanítókon múlik. Ennek biztosítása érdekében a Kis Újság azt követelte, hogy az ország orvosolja a tanítóság bajait, és részesítse olyan anyagi elismerésben, amelyet megérdemel. Az anyagi helyzet orvoslását többek között azért is sürgették, mert e réteg alacsony társadalmi presztízse az anyagi megbecsüléssel összefügg.³⁴ Az FKGP a legfontosabb feladatnak a pedagógusok anyagi helyzetének a javítását tartotta. Az általános bérrende-

zés hiányában a Kis Újság június 10-i száma a pedagógusok legsérlemesebb problémájára, a pótdíj hiányára mutatott rá. A kisgazda lap azt javasolta, hogy a tanítók és a tanárok is kapjanak külön nevelői pótlékot. A július 6-i Kis Újság azt is kifejtette, hogy a Kisgazda Párt központi kérdésnek tekinti a köznevelést. Ennek érdekében a pedagógus státust is gyökeresen meg akarta változtatni.³⁵

A *Nemzeti Parasztpárt* a pedagógusok múltjából a néppel való kapcsolatot emelte ki. A Szabad Szó április 19-i cikkében *Bakó József* azt hangsúlyozta, hogy a párt ismeri a pedagógusok sorsát, tudja, hogy 70-80%uk falusi származású és hogy a réteg segíti a parasztság szellemi talpraállítását.³⁶ Hasonló tartalmú volt *Keresztury Dező* „Mester, tanító, nemzetnevelő” c. cikke is.³⁷ A nép és a tanító kapcsolatának hite érződik Darvas Józsefnek a fővárosi nevelők átképző tanfolyamán elmondott beszédéből. A parasztpárti politikus meg volt győződve arról, hogy a pedagógusok teljes erejükkel a szellemi újjáépítés mellé állnak, és részt vesznek a népi Magyarország megteremtésében.³⁸ Az NPP programja is kiemelten foglalkozott a pedagógusok helyzetével. Elsősorban a pedagógusok anyagi gondjain kívánt változtatni. A parasztpárt túrhetetlennek tartotta, hogy az ország fiatalságát nevelő pedagógusok olyan mostoha körülmények között éljenek, mint az ellenforradalmi Magyarországon. A csoport anyagi felemelése mellett a párt azt is szeretne volna lehetővé tenni, hogy a tanítók és tanárok minél nagyobb számban mehessenek külföldre és a tanítás mellett komoly tudományos munkával is foglalkozhassanak. A program a legsürgősebb feladatnak a pedagógusok átképzését és a néptől elszigetelt tanítóknak és tanároknak a néphez való visszavezetését tartotta.³⁹

A *Szociáldemokrata Pártban* már 1945 januárjában előtérbe került a pedagóguskérdés. A pártot a probléma elsődlegesen az új szellemű értelmiség kinevelése és az oktatási reform miatt foglalkoztatta. E célkitűzések megvalósítását a párt a lakájszellemű, az állam tekintélyét tisztelő pedagógusokkal nem vélte megvalósíthatónak, ezért nagyon fontosnak tartotta a pedagógusok szellemének megváltoztatását. Az SZDP ugyanakkor már kezdettől fogva látta, hogy a pedagógusok állandó elmélyülést kívánó munkájához meg kell teremteni az anyagi előfeltételeket.⁴⁰ 1945 nyarán a szociáldemokratáknak a pedagógusokkal kapcsolatos megítélésre annyiban változott, hogy a párt a pedagógusok megoldatlan és mindinkább romló anyagi helyzetéből eredő elégedetlenségét reakciós beállítottságukból magyarázta.⁴¹ A pedagógusok negatív megítélése tükröződött az SZDP XXXIV. kongresszusán az összes értelmiségi csoport közül a pedagógusokkal foglalkoztak a legkevesebbet. A pedagógusok súlyos anyagi gondjait még csak meg sem említik.⁴²

A *Pedagógus Szakszervezet* első intézkedései szintén az oktatás demokratizálásával és a pedagógusok súlyos anyagi helyzetével függnek össze. *Béki Ernő* főtátrkának a Szabadságban 1945. március 31-én megjelent cikke szerint 1945 tavaszán elérkezett az ideje, hogy a szakszervezet megkezdje a harcot a demokratikus magyar nevelésügy megteremtéséért és a nevelők anyagi és erkölcsi megbecsüléséért. Mivel jelentős fórumokon szóba sem került a fizetésrendezés kérdése, a szakszervezet követelte a pedagógusok fizetésének 100%-os, az egészen kiszívetésűek 150%-os, a nagyobbak 50%-os felemelését április 1-től.⁴³

A pedagógusokkal kapcsolatban mint láttuk valamennyi koalíciós párt kifejtette véleményét. A csoport múltbeli megítélésében csupán árnyalatnyi eltérések voltak. Az NPP volt az egyetlen párt, amely a pedagógusok múltjából csak a néppel való kapcsolatot emelte ki. A múltbeli szerep értékelésétől függetlenül minden párt szeretne volna megnyerni a pedagógusokat, ezért megfogalmazták az őket foglalkoztató problémák megoldását. A súlyosbodó problémákkal elégedetlen pedagógusokkal kapcsolatban a pártok megközelítően azonos módon az orvoslás szükségességét hangsúlyozták, ugyanakkor az adott helyzetben az SZDP helytelen, a pedagógusokkal szemben negatívan értékelő következtetéseket vont le.

Az orvosok megítélése

Az értelmiségi csoportok közül az orvosok iránt nyilvánult meg a legkisebb érdeklődés. Mellőzésekkel azzal magyarázhatjuk, hogy a pártok többsége úgy ítélhette meg, hogy a kislétszámú, az újjáépítésben és a politikai harcban központi szerepet nem játszó orvosoknak nincs olyan politikai-értelmiségi-politikai jelentőségük, mint a többi szakmai csoportnak.

Az orvosok ügyével felszabadulás után először az 1945 február végén — március elején a *Kis Sándor* — *Vatai László* által készített programtervben találkozunk. A tervezet az orvosokkal a megvalósítandó közegészségügyi reform kapcsán foglalkozott.⁴⁴ A *Nagy Ferenc* által készített pártprogram is hasonló szempontból közelítette meg a kérdést.⁴⁵

A szociáldemokraták azonban kezdettől fogva hangsúlyozták az orvosok társadalmi-politikai jelentőségét. Az SZDP már január 27-én megalakította orvoscsoportját. A párt Ideiglenes Intézőbizottsága igen nagy gondot fordított az orvosok széles körű szervezésére. *Bán Antal* szerint az orvosoknak a széles néptömegekre gyakorolt befolyása miatt számárányukat meghaladó fontossága van a társadalmi politikai életben.⁴⁶ A pártprogram azonban az orvosokhoz szintén egészségpolitikai szempontból közelít. A szociáldemokrata munkaterv elvárta, hogy az orvosok az egyéni érdekek háttérbe helyezése árán is gondoskodjanak az ország lakosságának megfelelő, gyors és eredményes orvosi ellátásáról.⁴⁷

A csoportnak az újjáépítésben játszott „kevésbé fontos” szerepével magyarázható, hogy a pártok újságjai is keveset írtak az orvosokról. A választások közeledtével azonban az FKGP sajtóban szaporodni kezdtek az orvosokkal kapcsolatos cikkek, sőt a Kisgazdapárt részéről politikai aktivitás is megnyilvánult. Az FKGP október 2-án a Semmelweis utcai központban nagysikerű orvosgyűlést tartott, melynek fő szónoka *Bognár József* volt. A gyűlés többnyire egészségpolitikai kérdésekkel, az orvosok megoldásra váró súlyos egzisztenciális problémáival, valamint a gyógykezelés és az orvoslásztás kérdéseivel foglalkozott.⁴⁸ A budapesti választások után néhány nappal az FKGP orvoscsoportja ülést tartott. Ezen az ülésen már kizárólag politikai kérdések szerepeltek. *Reök István*, az orvoscsoport elnöke bejelentette, hogy a fővárosi törvényhatóságba négy orvos került be, az országos választásokon pedig tíz orvost jelöltek. Megfogalmazták továbbá azt a követelést, hogy orvosi vezetéssel szervezzene egészségügyi minisztériumot. *Cseh-Szombathy László* pedig azt indítványozta, hogy ismerjék el a mind ez idáig közérdekű munkák körébe nem sorolt orvosi tevékenységeket.⁴⁹

Az SZDP kivételével a pártok kezdetben nem ismerték fel az orvosok politikai jelentőségét. Úgy ítélték meg, hogy tevékenységük nem kötődik a hatalmi-politikai érdekekhez, és kevésbé van jelen a politikum. A politikai harc kiéleződése után az FKGP azonban felismeri, hogy a csoportnak nemcsak egészségügy-politikai szerepe van, hanem politikai fontossága is. Politikai hiba volt, hogy sem az NPP, sem az MKP az orvosokkal nem társadalmi-politikai fontosságának megfelelően foglalkozott.

A szellemi elithez való viszony

A pártok álláspontjait is módosítva, különböző preferenciákat fogalmaztak meg, amíg letisztult az értelmiség egyes csoportjaival kapcsolatos álláspontjuk. A legtudatosabb felfogást a Magyar Kommunista Párt képviselt. Megállapíthatjuk, hogy az MKP-nak egyes értelmiségi csoportokhoz való viszonyát az ország felszabadulásától azok társadalmi hasznossága döntötte el. A közhivatalnokokat bírálták el a legszigorúbban, a pedagógusoknál inkább a demokratikus átnyelés fontosságát hangsúlyozták. Olyan esetekben, amikor az adott csoporttól — mint például a tudósoktól — a napi és a perspektívikus célok megvalósításának elősegítését várta, politikailag elnézőbb volt, és mindent elkövetett megnyerésük érdekében. A leghasznosabbnak a műszakiakat tartotta.

Kezdetől megkülönböztetett figyelemmel foglalkoztak a tudományos és művészeti elitel is. Az elitnek az értelmiség tömegeire gyakorolt hatása fontosságát a kommunista pártvezetés már január 25-én, az Értelmiségi Szabad Szervezetek küldötteinek értekezletén hangsúlyozta. Március 9-én az értelmiségről tartott megbeszélésen is többen elismerték az elit fontosságát. *Zentai Béla* javasolta, hogy a párt foglalkozzon a mintegy 1000 fős értelmiségi elitel. *Weil Emil* is fontosnak tartotta megnyerésüket. A KV-t képviselő *Kovács István* ezt két szempontból is nagyon fontosnak tartotta. Egyrészt az újjáépítésben való részvétel miatt, amelynek elősegítése érdekében meg kell állapodni, kik a legfontosabb emberek az ország munkájában. Az elit megnyerését másodsorban az értelmiségi tömegre gyakorolt hatás miatt tartotta nagyon fontosnak.⁵⁰

Az MKP a nagy presztízzsel rendelkező elit megnyerésén keresztül megnyerhetőnek tartotta az értelmiség szélesebb rétegeit. A Központi Titkárság 1945. április 14-i ülésén megbízta Révai Józsefet, Horváth Mártont és Kállai Gyulát, hogy szervezzenek megbeszélést a párt Központi Vezetősége és 15-20, haladó szellemű kiválóság között.⁵¹ A szellemi eliten belül a kommunisták különösen fontosnak tartották tudósok megnyerését. A pártvezetés arra törekedett, hogy a tudomány vegyen részt a termelés megindításában és fejlesztésében, illetve a haladás szellemi pozícióinak erősítésében.⁵² Az MKP-nak sürgető szüksége volt az alkotó értelmiség munkájára, mert az újjáépítés napról napra olyan problémákat vetett fel, amelyeket az ő bevonásuk nélkül megoldhatatlannak tartott.⁵³

A kommunisták a szellemi elit aktivizálása és megnyerése érdekében támogatáson kívül kompromisszumra is hajlandók voltak. Horváth Márton A magyar értelmiség című cikkében 1945. május 20-án kifejtette, hogy az értelmiségi elitnek, a tudósoknak, a művészeknek és az íróknak fokozottan kell biztosítani munkájuk elvégzéséhez nélkülözhetetlen életkörülményeket. Sőt, azt is kijelentette, hogy az ilyen segítséget nem szabad messzemenő politikai feltételekhez kötni.⁵⁴ A tudósok és a tudomány súlyos helyzetét ismerve a kommunisták megígérték, hogy megteremtik a tudományos munka anyagi feltételeit.⁵⁵ Az MKP az alkotó értelmiség politikai botlásait megértőbben kezelte, a csoport megnyerése érdekében még elvi engedményeket is hajlandó volt tenni, csakhogy az intelligencia „legjobbait” átmentsék a jövő számára.⁵⁶

Tudománypolitikai és értelmiségpolitikai szempontból egyaránt helyes volt, hogy az MKP szellemi elit megnyerésére nagy gondot fordított. A tudósok nemcsak az újjáépítéshez járultak hozzá, hanem megnyerésüktől a párt a passzív értelmiség aktivizálását és a kultúra demokratizálását is remélhette. E célkitűzést szolgálta a pártpropaganda is. A kommunista sajtó arra törekedett, hogy a szellemi kiválóságok közül azokat állítsa az értelmiségpolitika középpontjába, akiknek a két világháború közötti Magyarországon tudományos rangjuk volt, és nemzetközi tudományos tekintéllyel is rendelkeztek. Jó politikai érzékre vall, hogy elsősként szólaltatták meg Szekfű Gyulát, a Horthy-korszak vezető történetészét és ideológusát, valamint a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertet.⁵⁷

A magyar politikai élet többi pártjai a szellemi elittel nem foglalkozott olyan behatóan, mint az MKP Tudomány- és művészetpolitikai kérdésekben ők is kifejtették véleményüket, de az elittel értelmiségpolitikai szempontból nem foglalkoztak.

Bizalmatlanság és együttérzés a köztisztviselőkkel

Eltérő érdekek alapján — a kritikai elem ellenére — a pártok a szakmai csoportok többségét integrálni akarták a demokráciába. Más volt a viszony a hatalomhoz leginkább kötődő közigazgatási értelmiséghez. A csoport háború előtti szerepét kezdetben a koalíció valamennyi résztvevője negatívan értékelte, ezért nélküle egy új, demokratikus szellemi közigazgatást akart létrehozni. A pártok célkitűzéseinek megfelelően születtek meg az első intézkedések. Ezek sorába tartozott az 1945. május 14-én megjelent kormányrendelet, mely szerint a miniszternek jogában áll olyan tisztviselőket is kinevezni, akik nem rendelkeznek azzal a kvalifikációval, amelyet a törvény előírt.⁵⁸

A képesítési rendelet megjelenése után azonban a *Független Kisgazdapárt* a régi tisztviselők védelmére kelt, felfogása a közigazgatás és a köztisztviselők megítéléséről jelentősen módosult. A változás oka, hogy a párt a régi közigazgatás támogatását kihasználva a Nyugat-Dunántúlon gyors ütemben fejlődött.⁵⁹ Az FKGP a csoport múltbeli szerepét úgy oldja fel, hogy a politikai elemmel szemben a szakmai funkció fontosságát állította előtérbe és ezáltal próbálta új helyét kijelölni a demokráciában. A szakértelem hiányára hivatkozva nem értett egyet az újonnan kiépülő népi közigazgatással. Úgy ítélte meg, hogy ez egy rosszul működő szervezet, mely csak külsőségekre alkalmas. Kovács Béla vezető kisgazdapárti politikus június 5-i pécsi beszédében az újonnan kiépülő közigazgatást már az újjáépítés fő akadályának tartotta. S a szervezet legfontosabb problémájaként a szakértelem hiányát jelölte meg. Megítélése szerint a megoldás a szakértelem és a rátermettség egyeztetése lenne.⁶⁰

A választási harc idején a Független Kisgazdapárt egyértelműen a köztisztviselők védelmezője lett. A párt a köztisztviselők részére szeptember 23-án választási nagygyűlést tartott, ahol *Vándor Ferenc* kifejtette, hogy a párt a „becsületes” magatartású tisztviselők mellé áll.⁶¹ Október 3-án az FKGP összminisztériumi pártnapot tartott, ahol *Tildy Zoltán* is állást foglalt amellett, hogy pártja a tisztviselő társadalom részére gazdasági függetlenséget, biztos és nyugodt életet garantál.⁶²

A koalíción belül a *Nemzeti Parasztpárt* sajtója 1945 első felében nem foglalkozott a közigazgatási tisztviselők ügyével. A kérdés csak a párt programjának is tekinthető „kiskaté” 1945. szeptemberi megjelenése után került a pártpolitika előterébe. A parasztpárti programban új, demokratikus közigazgatás leépítését és a demokratizálást jelentette volna. Az NPP a régi köztisztviselők között nem akarta növelni bázisát, ezért a pártpropagandában is kifejtette, hogy a vezetőállások elbírálásakor a tudás, és nem kizárólag az iskolai végzettség számítson. Ezzel gyakorlatilag a régi közigazgatás ellen foglalt állást.

A parasztpárt politikájában az új közigazgatás megteremtése fontos politikai feladat lett, ezért a pártvezetés a nyilvánosság legkülönbözőbb csatornáin sikraszállt érte. Hivatalos lapja, a *Szabad Szó* elfítélte az új közigazgatás elleni támadást.⁶³ *Veres Péter* pedig a demokratikus hatalom megszilárdítása szempontjából nagy fontosságot tulajdonított egy olyan új közigazgatásnak, amely a felülről hozott jó törvények és rendeletek megbízható végrehajtója lesz.⁶⁴

1945 tavaszán a Magyar Kommunista Párton belül egyes vezetők a köztisztviselők megnyerését taktikai okokból tartották fontosnak. Március 9-én az értelmiségről tartott megbeszélésen például *Weil Emil*nek az volt az álláspontja, hogy a tisztviselő és közalkalmazott nem tartozik az értelmiséghez, de most hasznosnak tartaná megnyerésüket, mert a reakció elleni küzdelemben szükség van közalkalmazottak bürokráciájára.⁶⁵

A kommunisták felfogása csoporttal szemben, múltbeli szerepe és vélt politikai nézete alapján mind stratégiai, mind taktikai szempontból elutasító volt. *Révai József* június 12-én, az MKP szemináriumán tartott előadásában kifejtette, hogy már az igazolások idején az volt a párt álláspontja, hogy a köztisztviselőkkel szemben következetesen kell fellépni. Jegyző, szolgabíró vagy alispán nem csak hogy nélkülözhető, hanem ha reakciós, még árt is.⁶⁶

Vezető kommunista politikus a nyilvánosság előtt azonban csak a választási harc idején fogalmazta meg nyíltan, hogy a régi közigazgatási értelmiséget nem akarta a demokráciába integrálni. Szeptember 6-i parlamenti felszólalásában *Rákosi Mátyás* szót tett, hogy a közigazgatásban még mindig nagyon sok az olyan tisztviselő, aki nem hívja a demokráciának. A főtitkár arra a következtetésre jutott, hogy a fiatal demokrácia mindaddig nincs kellőképpen biztosítva, amíg a közigazgatásba be nem vonják a népi erőket.⁶⁷

Másnap, szeptember 7-én jelent meg *Losonczy Géza*nak A középosztály felfrissítése című cikke, amely „tovább fejleszti” az MKP-nak a közigazgatásban dolgozó értelmiséggel kapcsolatos politikáját. A kommunista politika lényegét abban fogalmazta meg, hogy a demokratikus átalakulás során a középosztály nem mutatkozott elég érettnak arra, hogy kivesse saját testéből a reakciós elemeket, holott bizonyos területeken — így a közigazgatásban — további megmaradásuk a nemzet fizikai létét is veszélyezteti.⁶⁸ A Magyar Kommunista Párt választási programjában is szembefordult a közigazgatási értelmiséggel. Célja az volt, hogy a városi és községi közigazgatást megtisztítsa a reakciós elemektől és az apparátust felfrissítse a dolgozó néprétegekből származó erővel.⁶⁹

Értelmiség-politika-pluralizmus-választás

Az értelmiségnek az újjáépítésbe való bevonása körüli polémiák már előrevetítették, hogy a rétegnek a politikai életbe való bekapcsolódása mind a pártok, mind az értelmiség részéről bonyolult feladat lesz. Kezdetben az értelmiség többsége az új helyzetben nem tudott tájékozódni, nem tudta, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült erők közül melyik áll legközelebb politikai érdekeihez. A pártok többségének helyzete sem volt könnyebb, mert politikai elképzeléseikbe és demokrácia koncepciójukba nehezen volt beilleszthető az értelmiség múltbeli szerepe és többségének politikai felfogása.

A Független Kisgazdapárt politikája a decemberi nemzetgyűlési szereplés után sem volt eléggé világos ahhoz, hogy széles értelmiségi rétegek támogassák. A kisgazdapárti vezetés ugyanakkor kezdetől elégedetlen volt a hatalomban elfoglalt helyével, ezért a parasztság mellett a polgári érdekek védelmét is vállalta.⁷⁰ Már a politikai reorganizáció kezdetén, 1945 januárjában az FKGB közli a „Szabadságban”, hogy számít a demokratikus érzelmű polgárságra.⁷¹ A február végén—március elején megjelenő *Vatai László — Kiss Sándor*-féle programtervezet egyértelműen megfogalmazza, hogy a párt tömöríteni akarja mindazokat, akik a magántulajdon alapján állnak.⁷² A program azonban ekkor az értelmiséggel mint politikai tényezővel még nem számolt. A *Nagy Ferenc* által készített programtervezet az egyes szakmai csoportok mellett az értelmiséggel, mint réteggel külön alfejezetben foglalkozott, de ez a tervezet sem vállalta fel a régi értelmiség egészét. A program az értelmiségnek perspektívát ígért, de kritikát is gyakorolt azok felett, akik a múltban nem szolgálták a nép felemelkedését.⁷³

1945 tavaszától az értelmiség szervezése is megkezdődött. Márciusban és áprilisban megalakultak a Független Kisgazdapárt kerületi szervei és velük egyidőben létrejöttek a különböző értelmiségi szakmai csoportok.⁷⁴ Az FKGP első budapesti nagygyűlésén, 1945. április 9-én *Tildy Zoltán* részletesen foglalkozott az értelmiséggel. A párt vezetője beszédében igyekezett megnyugtani a tartózkodó és passzív értelmiséget jövőjét illetően. Tildy nem tagadta, hogy az új világ különbözni fog a régitől, és az értelmiség csak akkor számíthat igazi megbecsülésre, ha a munkásokat és parasztokat embernek fogja tekinteni.⁷⁵

A fokozatosan aktivizálódó koalíciós pártok jellegének kirajzolódása után az értelmiség egyes csoportjai politikai beállítottságuknak megfelelően tájékozódtak és az érdekeiknek leginkább megfelelő pártokhoz közeledtek. 1945 nyarától a pártok magatartása is megváltozott. Nem volt ugyanis közömbös számukra, hogy a véleményirányításban fontos szerepet játszó értelmiség miként foglal állást a politikai harcban. A réteg politikai jelentőségének felismerése után az értelmiséget nem csak szakmai funkciója alapján ítélték meg, hanem politikai súlyával is számoltak. Az új helyzetnek megfelelő politikai szerepek kijelölése után megkezdődött az értelmiségi érdekek felvállalása. A politikai pártok és az értelmiség „találkozása”, attól függött, hogy sikerül-e feloldani a múltbeli funkció és a demokráciában betöltendő szerep közti ellentmondást, illetve sikerül-e az értelmiség érdekeit a réteg számára minél elfogadhatóbban képviselni és a réteget a demokráciába integrálni.

A különböző irányzatokhoz tartozó csoportok közül elsőként a francia—angol orientációhoz tartozók léptek be az FKGP-be. Mivel a koalícióban leginkább a Kisgazdapárt képviselte az „örök értéket”, ezért fokozatosan a vallásos neveltetésű értelmiségiek is soraikba léptek. Az értelmiség szakmai csoportjai közül pedig a magánmérnökök. A Független Kisgazda Pártba lépő szellemi dolgozók aránya azonban elmaradt az SZDP-be belépők arányától.⁷⁶ Az értelmiség többsége — az adott viszonyok között — a polgári demokrácia híve volt, nagy része azonban „politikamentesen” akarta kívánni, mi lesz az országgal, hogyan alakul a nemzetközi helyzet. Az egyes pártokba lépő értelmiségiek számából nem lehet egyértelműen következtetni ezeknek a pártoknak az értelmiségre tett hatásáról, mivel az intelligencia nagy része pártszervezeteken kívül maradt és politizált.

Az FKGP a bázisteremtés és a politikai harcban szükséges pozíciók megerősítése végett feloldja azt a feszültséget, amely az értelmiség háború előtti szerepe miatt kezdetben a párt értelmiségi politikájában jelen volt. A politikai harc kiéleződése után a Független Kisgazda Párt nagyarányú offenzívába kezdett. A párt általános ideológiai-politikai taktikáját az értelmiségért folyó harcban is érvényesítette. Nem annyira a szellemi dolgozók speciális kérdéseivel, mint inkább olyan általános kérdésekkel foglalkozott, mint a demokrácia és diktatúra, a polgári életforma kérdései.⁷⁷

Az FKGP az értelmiség minél szélesebb rétegeinek megnyerésére előadásokat, nagygyűléseket szervezett, amelyen az intelligenciának a demokráciában betöltendő szerepével foglalkozott. A sajtóban is elszaporodtak az értelmiségről szóló, az értelmiséget megvédő írások. A kisgazdapárti álláspont lényege, hogy az értelmiség nélkül nincs demokrácia és az értelmiségi érdekek igazi képviselője az FKGP.

Az értelmiség és a Kisgazdapárt szükségszerű érdekazonosságáról igyekezett meggyőzni hallgatóságát július 1-jén az I. kerületi nagygyűlésen *Varga Béla*. A politikus azt bizonygatta, hogy az FKGP a polgári gondolat legfrappánsabb kifejezője. Kijelentését alátámasztva követelte, hogy szellemi munka legalább „olyan értékű” legyen, mint a fizikai. A pártszékházban tartott értelmiségi találkozón több

kisgazdapárti politikus is kifejtette a véleményét. *Dessewffy Gyula* kijelentette, hogy a nemzeti alapon álló értelmiségre nagy szerep vár. A párt eddigi értelmiségi politikája helyett új, kezdeményező politikát hirdetett meg. Az új politika lényege, hogy nem szabad a háttérből közönnel figyelni az eseményeket, hanem azok alakításában aktívan részt kell venni.

Csornoky Viktor más kisgazdapárti politikusokhoz hasonlóan az értelmiségnek az új Magyarországon betöltendő fontos szerepét hangsúlyozta. *Vatay László* és *Gyulai László* a többi szónoktól eltérően kritikai hangot ütött meg az értelmiséggel szemben. Gyulai elégedetlen volt a rétegnek az újjáépítésben játszott eddigi szerepével, ezért az újjáépítésben *Vatay* a múlttal való szakítást fogalmazta meg. A pap politikus szolgálatot vár az értelmiségtől és abban bízott, hogy olyan magyar kultúrát teremtsen, melyben a kereszténység és magyarság nem lesz szólam.⁷⁸

Az FKGP sajtóból ezután már hiányoznak az értelmiséget kritizáló írások. Helyettük az értelmiségnek a demokráciával szemben támasztott követelményei kaptak nyilvánosságot. A *Kis Újság* július 10-i száma például már nem az értelmiségtől várja a közeledést a demokráciához, hanem a demokráciától és más társadalmi rétegektől várja el, hogy eljussanak az önismeretnek arra a fokára, amelyre az értelmiség is eljutott. A *Kis Újság* szerint az értelmiség híve a demokráciának és akik azt hiszik, hogy az értelmiség bizalmatlan a demokráciával szemben, azok tévednek.⁷⁹

Az FKGP vezetői a választásokat úgy állították be, hogy nem konkrét politikai lépésekről van szó, hanem általános vagy elvi kérdésekről, mindenekelőtt az ország politikai továbbfejlődésének irányáról, a magyar nép jövődől sorsáról kell majd dönteni. A Független Kisgazdapárt kitűnően kihasználta az MKP-nak azt a taktikai hibáját, hogy túlhangsúlyozta az átalakulásban betöltött szerepét, s így a magyar demokrácia minden belső nehézségért a felelősséget a kommunistákra hárította. Az FKGP nem dolgozott ki külön választási programot, hanem alapos és körültekintő választási propaganda hadjáratban igyekezett az egyes csoportokhoz közvetlenül is hozzáférközni. Külön röpiratokat adtak ki például a pedagógusoknak és az egyetemi hallgatóknak.⁸⁰

A Független Kisgazdapárt választási propagandájának középpontjában a polgári demokrácia és a polgári életforma örök eszméi álltak. A kisgazdák részéről az értelmiség kezelése azért volt a pártok között a legeredményesebb, mert a párt azonosulni tudott az értelmiségi gondolkodásmóddal és az értelmiségi életformáról reális ismeretei voltak.

A kisgazdák a demokrácia és a magántulajdon védelme mellett választási programjukba minden olyan követelést felvettek, amely hatott a polgárságra és az értelmiségre. Kiemelt szerepet kapott ideológiájukban a párt osztályok felettségének a hangsúlyozása. Az FKGP a nemzeti egység megerősítése érdekében a vallásgyakorlat és a vallásszabadság védelmét is bevonta választási propagandájába, amivel a vallásos érületű értelmiségre nagy hatást gyakorolt.⁸¹

A pártoknak a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben való állásfoglalása nagy hatással volt az értelmiségre. Az értelmiség különösen érzékenyen reagált arra, hogy a felszított csehszlovák nacionalizmus 1945 elején követelte a magyarságnak az eltávolítását Szlovákia területéről, az április–május folyamán a magyarságnak a legalapvetőbb jogaitól való megfosztásával folytatódott.⁸² A politikai pártok közül az FKGP vállalta fel leginkább a nemzeti-nemzetiségi problémát, ezért is kedvező helyzetbe került a nemzet sorsa iránt legfogékonyabb értelmiségnél.

A Nemzeti Parasztpárt az értelmiség politikai szervezés szempontjából jobb helyzetben volt a koalíció más pártjaihoz viszonyítva. A népi-paraszti származású értelmiség többségének múltbeli szerepe és demokrácia modellje nem feszültségforrás, hanem összekötőkapocs volt az értelmiség és az NPP között. Ezzel is magyarázható, hogy a Nemzeti Parasztpárt 1944-ben Szegeden nyilvánosságra hozott ideiglenes szervezeti szabályzata magát a magyar parasztság pártjának tekintette, de tagjai közé kívánta fogadni a parasztsággal együttérző, s a parasztságnak szolgáló értelmiséget.⁸³ A „Szabadság” februári számaiban egymást követték a felhívások, amelyek sürgették a paraszti származású értelmiségnek az NPP mögé való felzárkózását.⁸⁴ Elsősorban Budapesten törekedett a párt a paraszti származású értelmiség megnyerésére.⁸⁵ Főleg a városi szervezetekben az értelmiség még vezető szerephez is jutott. Az értelmiségi munka irányítására, az értelmiségre gyakorolt befolyás növelése mellett 1945. március végén megalakult a Nemzeti Parasztpárt Értelmiségi Munkaközössége.

A párt e szervezetet elsősorban azért hozta létre, hogy olyan szakembereket nyerjen meg, akik minden erejükkel segíteni fogják a földosztást. A Fővárosi Értelmiségi Munkaközösség elnöke

dr. Borbély Mihály lett. Az NPP vezetői, köztük Kovács Imre, a párt főtákará bízta az értelmiséget, hogy meg fogja találni a helyét a demokráciában, hogyha nem a régi, zárkózott kasztszellemben közeledik a parasztsághoz.⁸⁶ Az NPP azonban nem nyitotta ki válogatás nélkül a kaput az értelmiség előtt. A parasztpárti vezetők csak május közepétől fordítottak fokozottabb figyelmet a pártépítésre, a pártszervezés kérdéseire.⁸⁷

A Nemzeti Parasztpárt vezetőinek többsége a baloldali jelleg megtartása érdekében a pártot a politikai harc idején sem kívánta megnyitni az értelmiségi tömegek előtt, bár egyesek — köztük Kovács Imre — követelték az értelmiség nagyobb tömegeinek a szervezését. Az NPP vezetők nagy része azon az állásponton volt, hogy ha az értelmiségiek főlénybe kerülnek, akkor a párt jobbra csúszhat. A Nemzeti Parasztpárt ezért nem vett részt a Soli Deo Gloria nevű protestáns értelmiségi szervezet nyárra tervezett újabb szérszói konferenciáján. Ugyanakkor az Intéző Bizottság Veres Péter javaslatára kihasználta a párt iránt megnyilvánuló érdeklődést és az értelmiség számára Budapesten előadás-sorozatot indított Rend a romokon címmel.⁸⁸

Az NPP kiskatéjának megjelenésekor a régi értelmiség iránt már csökkent az érdeklődés, sőt a pártprogramból bizalmatlanság érződik a réteg iránt. A párt legsürgősebb feladatának azt tartotta, hogy a megbízhatatlan értelmiség helyére paraszt és munkásszármazású értelmiségiek kerüljenek.⁸⁹

A bázisteremtés és a politikai harcban szükséges pozíciók megerősítése végett a pártok többsége megpróbálta az értelmiséget maga mögött felsorakoztatni. Az értelmiségi befolyást elsősorban az értelmiségi érdekek védelmével, illetve a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben való állásfoglalással lehetett biztosítani. A Nemzeti Parasztpárt választási propagandájában is nagy szerepet kapott a nemzeti kérdés. Kovács Imre és Farkas Ferenc a szavazatok gyarapítása érdekében azt követelte, hogy a párt propagandájában a függetlenség legyen a leghangsúlyozottabb. Erdei és Darvas ezt a követelést elutasította.⁹⁰

A Szociáldemokrata Párt kezdetől fogva az értelmiségi tömegek között a széles körű szervezés híve volt. A politikai szervezést segítette, hogy az SZDP huszonöt éven át legális párt volt, másrészt a háború alatt kiépült szakmai csoportok a szervezetek alapját képezhették. Az értelmiség nagyobb létszámú szakmai csoportjaiból a koalíciós pártok közül a legtöbben az SZDP-be léptek.⁹¹ Az értelmiségi csoportok munkájának az összehangolására Vajda Imre vezetésével felállították az Értelmiségi Titkárságot. A pártba lépő értelmiségiek politikai arculata igen sokféle volt. A legjellemzőbb a polgári demokratikus beállítottságú antifasiszta entellektüel volt. Nem is számban kerültek a pártba politikával nem tördő passzív elemek is, akik meglévő állásokat akartak így biztosítani.⁹² Az SZDP a pártot csupán a szélsőséges értelmiségi elemek elől zárta el.⁹³

A Szociáldemokrata Párt értelmiségipolitikai alapelveit a párt XXXIV. kongresszusára készített akcióprogramban fektették le. Az értelmiségpolitika fontosságát jelzi, hogy a program külön alfejezetet szentel az értelmiségnek. Az Értelmiség és munkásmozgalom c. alfejezet külön tárgyalja az egyes szakmai csoportokat, megjelölve azok legfontosabb feladatát. A kongresszus fontos feladatának tartotta, hogy szélesre tárja a párt kapuit az értelmiségi dolgozók előtt. A program továbbra is lényeges szerepet szánt az értelmiség minden csoportjának az ország anyagi, szellemi és erkölcsi újjáépítésében. E feladatra az SZDP azonban az értelmiségnek csak egy részét tartotta méltónak, azokat, akiknél a szaktyadás „erkölcsi” tisztasággal is párosul, azokat, akik képesek korábbi osztálykapcsolataikkal és osztálylétükkel szakítani.⁹⁴

A Szociáldemokrata Párt az értelmiség számára külön választási programot nem készített, a választási kampányban is kisebb aktivitással vett részt, mint a többi párt. Politikai ideológiájában is kisebb szerepet kapott a nemzeti-nemzetiségi kérdés, mint a pártok többségénél, pedig az értelmiség különösen érzékenyen reagált a nemzeti problémára, kiváltképpen a magyarságnak Szlovákia területéről történő eltávolítására.

A felszabadulást követő politikai életben váratlan jelenség volt, hogy az értelmiség egy része be kívánt lépni a Magyar Kommunista Pártba. Az MKP Központi Vezetősége 1945. január 22-i ülésén — amelynek egyik napirendi pontja az értelmiség kérdése volt — kitűnt, hogy a vezetés erre nem volt felkészülve és ezért nem is volt kiforrott álláspontja az értelmiség pártba szervezéséről.⁹⁵ Az értelmiség pártba szervezésének megoldatlansága mellett a Magyar Kommunista Párt számára kihívást jelentett, hogy a tavasz folyamán a koalíciós partnerek többsége fel tudta oldani az H múltbeli funkciója és politikai nézete, valamint a demokratikus politikai berendezkedés között keletkezett feszültséget.

Az értelmiség szervezésében történt lemaradással is összefügg, hogy e kérdéssel márciusban kétszer egymás után foglalkoztak a pártközpontban. Az MKP vezetése egyrészt változtatni akart az eddigi bizonytalan politikán és növelni kívánta az értelmiség párton belüli szerepét, másrészt csökkenteni kívánták a munkásságnak az értelmiséggel szemben kialakult bizalmatlanságát.⁹⁶ Az értelmiségről folyó megbeszélések után több budapesti kerületben szakcsoportok alakultak. A réteg aktivizálása érdekében egyes kerületekben a pártvezetés arra törekedett, hogy a legkülönbözőbb területeken bevonják az értelmiséget a neki legmegfelelőbb munkába.⁹⁷ Bizonyos szakmai csoportok politikai aktivizálása ellenére az MKP 1945 tavaszán nem nyílt meg az értelmiségi tömegek előtt. A kommunisták nem tudtak mit kezdeni a réteg múltbeli szerepe és perspektivikus politikai funkciója között keletkezett szakadékkal. Az MKP az elvi szempontokat ekkor még nem rendelte alá a taktikai elgondolásoknak.

A koalíciós pártok értelmiségi befolyásának növekedése mind sürgetőbbé tette a Magyar Kommunista Párt értelmiségi bázisának a növelését. A májusi pártkonferencián elfogadott program a hazafias és demokratikus erők összefogását követelte. Ennek szellemében sürgette a kommunista befolyás növelését az értelmiség soraiban, és a szélesebb értelmiségi tömegeknek a népi demokráciához való közelítését. A konferencián elfogadott szervezeti szabályzat megerősítette a párt szervezési politikáját, a tömegpárt kiépítésének irányvonalát.⁹⁸ Az MKP-nak az értelmiséggel kapcsolatos álláspontjában az elvi szempont a taktikai érdekek azonban csak a választási harc idején rendelőődött alá.

A kommunisták választási kampány megindulásakor változtatták meg az értelmiséggnek a pártba való felvételével kapcsolatban az álláspontjukat. 1945. augusztus 23-a után az MKP áttért a tagtoborzásra.⁹⁹ A toborzás mellett a párt növelni kívánta politikai befolyását is. A kommunisták az egyes szakmai kategóriákra lebontott választási taktikát dolgoztak ki, augusztusban az egyes csoportok részére választási gyűléseket terveztek és tizenkét szakmai csoporthoz szóló rölapot készítettek.¹⁰⁰ Külön készültek rölapok a budapesti és külön az országos választásokra. A Magyar Kommunista Párt képviselői az értelmiségi szakszervezetek gyűlésein is felszólaltak. A gyűlések szónokai a párt vezető politikusai, a kultúrpolitika irányítói voltak. Többek között *Révai József, Rajk László, Kállai Gyula, Molnár Erik, Orbán László, Losonczy Géza, Horváth Márton, Gerő Ernő és Vas Zoltán.*¹⁰¹

A pártnak a magyar nemzeti-nemzetiségi kérdésben vallott álláspontja is hatással volt az MKP értelmiségi befolyására. A szomszédos országokban élő magyarság sorsával, különösen a felvidéki magyarok problémáival kapcsolatos állásfoglalások az értelmiség reagálását meghatározták. Az MKP Magyarország és a szomszédos népek viszonyának rendezésére törekedett. A magyarságot ért jogfosztás ellenére a párt 1945 tavaszán a Kárpát-medencei népek együttműködésében bízott. A kommunista optimizmust 1945 nyarától egyre inkább az aggodalom váltotta fel.¹⁰² Az MKP választási propagandájában visszaszűrte a Csehszlovákiában élő ősi magyar lakosság kitelepítését célzó csehszlovák politikát és összekötötte a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű lakosság alapvető érdekeinek védelmével.¹⁰³ A kommunisták elvi és nemzetközi szempontok miatt nem folytattak nacionalista kampányt, ezért politikailag kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az FKGP-vel szemben az értelmiségnél.

Elvi alapokon, propagandisztikus eszközök felhasználásával, a legkülönbözőbb taktikai lépéseken keresztül, a korlátozott redisztribúciós formák igénybevételével megindult a pártok harca az értelmiség befolyásolásáért. A réteg megnyerése és a színvonalas politizálás érdekében a pártok többsége már az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselői között is növelte az értelmiségi képviselők számát. A politikai elitben is magas volt az értelmiségi arány. 1945 szeptemberében 598 képviselőből 159 volt értelmiségi. Az MKP-t 32, az FKGP-t 46, a PDP-t 15, az NPP-t 15, az SZDP-t 11, a Szakszervezeti Tanácsot 7 értelmiségi képviselte. Ezen kívül 13 pártönkívoli értelmiségi is helyet foglalt a parlamentben. Az értelmiség megbecsülését a párt azzal is reprezentálta, hogy az első nemzetgyűlési ülésszakhoz képest az FKGP az értelmiségi képviselők számát 14-ről 46-ra, tehát több mint kétszeresére, a PDP 6-ról 15-re emelte. Az SZDP majdnem négyeszeresére, 3-ról 11-re, az NPP 3-ról 15-re növelte képviselőinek számát a parlamentben.¹⁰⁴

A választási adatok alapján közvetlenül nem elemezhető az egyes társadalmi rétegek, így az értelmiség állásfoglalása sem. A szavazásnál számos gazdasági-társadalmi és szociálpszichológiai tényezőnek szerepe lehetett, de a politikai szempont volt a meghatározó. Az értelmiség többsége politikai modelljének perspektivikus megvalósítóját, a polgári demokráciát a legtisztább formában kifejező

FKGP-ben látta, ezért a kisgazdákra szavazott. Az értelmiségnek azon csoportjai, akiknek politikai elképzelései a FKGP-vel nem voltak összeegyeztethetők, azok álltak a Szociáldemokrata Párt, vagy a Nemzeti Parasztpárt mellé. A legkevésbé a Magyar Kommunista Pártnak sikerült az értelmiséget megnyernie.

A kommunista értelmiségpolitika azért sem volt sikeres, mert az MKP-nak a réteg megbecsülésével kapcsolatos álláspontja nem vált hitelessé. Az egyes csoportok differenciált kezelése rendszerváltás idején szintén nem hatásos, mert a „szerencsés” integráltak a differenciált hozzáállást taktikának tartják, egy olyan provizórikus szünetnek, amelyet csoportjuk elleni támadás követhet. Annak ellenére eredményes lett a kisgazda politika, hogy a háború előtt az értelmiség sem politikailag, sem érzelmileg nem azonosult ezzel a párttal. Az FKGP „értelmiségi párttá” válását az is segítette, hogy 1945 augusztusától az értelmiség egészét felvállalja, a leginkább veszélyeztetett csoportok nála találnak menedéket, a rendszerváltás gondolatvilágát megemésztetni nem tudó értelmiség többsége számára elfogadható alternatívát tudott ígérni.

Az 1945-ös parlamenti választások a rendszerváltás szempontjából fordulópontot jelentettek. A hatalomban lévő pártokat legitimálták, kialakult a politikai életben a résztvevőkről egy reális kép. A pártok is információkat kaptak tényleges bázisukról, politikai befolyásukról. A legitimált demokrácia 1946 elejétől azonban már nem a politikai pluralizmusnak megfelelően fejlődött tovább. A változás oka az MKP részéről 1945-ben átmenetileg elfogadott pluralizmussal való szakítás. A választások utáni hatalmi céljaik eléréséhez — gyenge törvényhozási pozíciójuk miatt — a kommunistáknak a pluralizmus már nem volt megfelelő forma. A politikai pluralizmus teremtett mozgástérrel bebizonyosodott az MKP számára, hogy abban politikai tényezővé nem válhat. Az MKP politikájában ugyanakkor még nem szakít teljes mértékben a pluralista demokrácia játékszabályaival, de tevékenységében már érvényesítik az erőszak birtoklásából fakadó lehetőségeit.

A politikai koncepcióváltás az értelmiségpolitikában is leképződött. A pluralizmus idején kialakított értelmiségpolitika azoknál a pártoknál szenvedett legnagyobb törést, amelyek az akkor elfogadott normákat már „túlhaladottnak” tekintették. Nem véletlen, hogy az értelmiségpolitika területén a legnagyobb változás az MKP-nál lesz, a legkisebb pedig az FKGP-nél. Az NPP és az SZDP politikájában a pluralizmust, illetve a népi demokratikus átalakulást igénylő irányzatok küzdelme tükröződött. A politikai küzdelmek, a pártok hatalmi vetélkedése nem kedvezett az értelmiség problémáinak a megoldásához, nem segítette a demokrácia kiépítését, de nem járult hozzá a modernizációs célkitűzés megvalósulásához sem.

JEGYZETEK

- 1 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 26. o.
- 2 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1946. 11—12., 12., 15., 19., 20., 25., 26., 28., 30. o.
- 3 Uo.
- 4 Uo.
- 5 Uo.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. 1.
- 7 Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből = Századok, 1965. 3. 461—462. o.
- 8 Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 124. o.
- 9 Huszár Tibor: Nemzetlét—nemzettudat—értelmiség. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. 315. o.
- 10 Pl. Arch. 274-24/1
- 11 Szabadság, 1945. február 7.
- 12 Szabad Nép, 1945. május 20.
- 13 Magyar Közlöny, 1945. 8.

- 14 Egyes csoportok anyagi helyzetére következtetni lehet az 1945. május 5-én megjelent 800/1945. ME. sz. rendeletből, amely a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményét szabályozta. Eszerint az egyetemi és mezőgazdasági főiskolai nyilvános rendes tanárok a nyolcadik fizetési fokozatban 1269, az első fokozatban 1111 pengő fizetést kaptak. Az állami középiskolai, az állami belsőkereskedelmi iskolai, illetve tanfőképző intézeti rendes tanárok a tizenkettedik fokozatban 1458, az első fokozatban 670 pengőt kerestek. Nagyon alacsony volt az állami népiszkolai tanfőképző fizetése. A tizenkettedik fokozatban 887, az első fokozatban 490 pengőt kereshettek. Jobb volt a MÁV, az acél- és a gépipari, valamint a bányászati tisztviselők fizetése. Az első osztály 1 fokozatában 2340 pengőt kerestek. Magyar Közlöny, 1945. május 16.
- 15 Szabad Nép, 1945. május 16.
- 16 Szabad Nép, 1945. június 6.
- 17 Szabad Nép, 1945. május 20.
- 18 Szabad Nép, 1945. április 19.
- 19 Szabad Nép, 1945. május 13. Az Új Szellemi Front kérdéseivel *Standeisky Éva*: A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája c. dolgozata részletesen foglalkozik. (Kézirat)
- 20 Tiszántúli Népszava, 1945. május 18.
- 21 Magyar Közlöny, 1945. 8. no.
- 22 Szabadság, 1945. március 25.
- 23 Szabad Nép, 1945. május 16.
- 24 *Rákosi Mátyás*: Válogatott beszédek és cikkek. (Második kiadás) Szikra, Budapest, 1951. 88. o.
- 25 *Rákosi Mátyás*: A magyar demokráciáról. (Harmadik kiadás) Szikra, 1948. 51. o. Szabad Nép, 1945. május 29.
- 26 Szabad Nép, 1945. június 19.
- 27 *Balogh Sándor*: A Magyar Kommunista Párt értelmiségpolitikájának felszabadulás utáni történetéből... 478. o.
- 28 Magyar Közlöny, 1945. 57. A műszakiak anyagi helyzetének alakulását részletesen tárgyalja *Németh József*: A műszaki értelmiség a felszabadulás után. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 38–50. o.
- 29 *Jakab Miklós* i. m. 94. o.
- 30 *Balogh Sándor—Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Tanönyvkiadó, Budapest, 1977. 213. o.
- 31 Pl. Arch. 274-21/72
- 32 Pl. Arch. 274-24/2
- 33 A magyar értelmiség történetéhez. II. 1945–1948. Dokumentumok= Szociológiai füzetek, 8. 1975. 105. o. Szabad Nép, 1945. július 8., augusztus 12.
- 34 Kis Újság, 1945. április 12., 20.
- 35 Kis Újság, 1945. július 6.
- 36 Szabad Szó, 1945. április 18.
- 37 Szabad Szó, 1945. július 7.
- 38 Szabad Szó, 1945. július 28.
- 39 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 222. o.
- 40 Pl. Arch. 274-21/72
- 41 Rákosi Mátyáshoz intézett levelében a Nevelői Csoport Elnöki Tanácsa előadta, hogy 1945. július 29-én ülést tartott, amelyben a legnagyobb felháborodással és megütközéssel vette tudomásul a székesfővárosi pedagógusok egy részének demonstrálását. E demonstrációból a Nevelői Csoport azt a következtetést vonta le, hogy a magyar pedagógusok egy része ma is Wolf és Csilléry szellemének befolyása alatt áll. Az SZDP-nek az volt a felfogása, hogy a pedagógusok nem értik meg a demokráciát. Pl. Arch. 274-24/11.
- 42 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 214. o.
- 43 Szabadság, 1945. március 31.
- 44 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 172. o.
45. 179. o.

- 46 *Urbán Károly*: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi politikája a felszabadulás után (1944—1945). Párttörténeti Közlemények, 1978. 2. 122. o.
- 47 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 214. o.
- 48 *Kis Újság*, 1945. október 4.
- 49 *Kis Újság*, 1945. november 3.
- 50 *Pl. Arch.* 274-24/1., 274-24/2.
- 51 *Jakab Miklós* i. m. 70. o.
- 52 *Kállai Gyula*: Szabadságunk születése. Gondolat, Budapest, 1973. 251. o.
- 53 *Szabad Nép*, 1945. május 12.
- 54 *Szabad Nép*, 1945. május 20.
- 55 *Szabad Nép*, 1945. június 12.
- 56 *A magyar értelmiség történetéhez II.* 1945—1948. 105. o.
- 57 *Szabad Nép*, 1945. július 8., augusztus 12.
- 58 *Magyar Közlöny*, 1945. 21.
- 59 *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 48. o.
- 60 *Kis Újság*, 1945. június 6.
- 61 *Kis Újság*, 1945. szeptember 24.
- 62 *Kis Újság*, 1945. október 5.
- 63 *Szabad Szó*, 1945. szeptember 1.
- 64 *Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*, 59. o.
- 65 *Pl. Arch.* 274-24/2.
- 66 *A magyar értelmiség történetéhez II.* 1945—1948. 105. o.
- 67 *Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*, 50. o.
- 68 *Szabad Nép*, 1945. szeptember 7.
- 69 *Szabad Nép*, 1945. szeptember 23.
- 70 *Vida István* i. m. 36. o.
- 71 *Szabadság*, 1945. január 26.
- 72 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 169. o.
- 73 *Uo.* 182. o.
- 74 *Vida István*: A Független Kisgazdapárt helyzete 1945 nyarán=Századok, 105. évf. 934. o.
- 75 *Kis Újság*, 1945. április 10.
- 76 *Jakab Miklós* i. m. 64—66. o.
- 77 *Uo.* 80. o.
- 78 *Kis Újság*, 1945. július 3.
- 79 *Kis Újság*, 1945. július 10.
- 80 *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. 89., 91., 92. o.
- 81 *Rathmanné Tury Mária*: A Kisgazdapárt demokrácia koncepciója 1945—1947. OM. 1977=Tudományos Szocializmus Füzetek, 44., 44—46., 58—59. o.
- 82 *Balogh Sándor*: Az 1946. február 27-i magyar—csehszlovák lakosságcsere egyezmény=Történelmi Szemle, 1979. 1. 64. o.
- 83 *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 21. o.
- 84 *Szabadság*, 1945. február 14., 15.
- 85 *Tóth István* i. m. 23. o.
- 86 *Szabad Szó*, 1945. március 27.
- 87 *Tóth István* i. m. 27. o.
- 88 *Uo.* 41., 42. o.
- 89 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 221. o.
- 90 *Tóth István* i. m. 103—108. o.
- 91 *Jakab Miklós* i. m. 59. o.
- 92 *Urbán Károly* i. m. 128. o., *Jakab Miklós* i. m. 61. o.
- 93 *Urbán Károly* i. m. 133. o.

- 94 *Balogh Sándor—Izsák Lajos* i. m. 213—214. o.
95 Pl. Arch. KV. F. 39.
96 Pl. Arch. 274-24/2.
97 Pl. Arch. 274-24/2.
98 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 81—86., 90—93. o.
99 *Jakab Miklós* i. m. 52. o.
100 Pl. Arch. 274-21/2.
101 Pl. Arch. 274-21/84.
102 Szabad Nép, 1945. június 9., július 1.
103 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 157—158. o.
104 Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. 20—23. o.

A CSEH ÉS SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG, LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI KÖZÖSSÉGBE VEZETŐ ÚTON

A Friedrich Ebert Alapítvány és az MTA Politikai Tudományok Intézete
Közös nemzetközi konferenciája

(1991. június 27 – 28.)

Az időpont kérdésében fontos tapasztalat, hogy szükség lenne a jelentősebb nemzetközi konferenciák időpontjának összehangolására. Ebben az időben zajlott a nemzetközi szociológiai kongresszus, s ez rendkívül széles tematikájával sok érdeklődőt elvonzott. Vis majorként tekinthető, hogy a politikai események: szovjet csapatok kivonása, KGST és a Varsói Szerződés összeomlása, jugoszláviai fejlemények is sokfelé szórták az érdeklődést. Ugyanakkor a KGST megszűnése aktualitást is adott a jelen konferenciának.

A konferencia témája a sajátos dilemmát vet fel: politikusok, kutatók, szakértők aránya hogyan alakuljon az előadók, a vitában résztvevők között? A konferencia szervező intézményei a szakértő és kutató résztvevők meghívása mellett voksoltak. Az első két témakörben: az átmenet belső és külső tényezői kifejezetten a kutatói részvétel dominált. A dél-európai országok tapasztalatairól ún. szakértő típusú politikai személyiségek szóltak és hasonló volt a helyzet az Európai Közösség keleti politikája esetében is, mivel dr. *Habsburg Ottó* és *Christa Randzio-Plath* úgynevezett szakértő politikusok. A külföldi — a vitában résztvevő — meghívottak kutatóintézetek képviselői mellett. Mindennek eredményeként az előadások, a vita tudományos igényű volt, csak elvétele ütötte fel fejét a hallgatóság köréből érkező demagóg populizmus, amelyet gyorsan és szakszerűen leszereltek. Kedvező tapasztalatot eredményezett az is, hogy kutatók mellett, a témában jártas újságírók is vezették a vitát. Mindez sokszínű, gördülékeny tanácskozást hozott.

A bevezetőben *Peter Thelen* a szokásos üdvözlések mellett kiemelte annak jelentőségét, hogy az ülésszak a KGST megszűnésének napjaiban zajlik, tehát már a növekvő felé tekint, s ugyanakkor kifejezte aggodalmát, vajon tud-e majd növekvő létszám mellett is a Közös Piac pozitív irányban előrehaladni? *Balogh István* szólt arról, hogy vita folyik a kérdésben, mikor szakadtunk le az okcidenstől, de tudatában kell lennünk, hogy jelenlegi helyzetünk az elmaradottság, s nem egyszerűen a másság szimptomáit mutatja.

Ebben a szellemben beszélt *Dornbach Alajos* is. Kiemelte, hogy a keleti szféra instabilitása rendkívül veszélyes a nyugat számára. Hangsúlyozta, hogy az Európai Közösséghez való csatlakozás gazdasági problémáinak megoldásának eredménye lehet, s nem eszköze. Gazdasági rendszerünket kompatibilissá kell tenni a nyugat-európai gazdasági rendszerhez. A csatlakozás hosszú és bonyolult folyamat, amely szuverenitás önként vállalt korlátozását is jelenti egyben.

1. témakör: „Az átmenet belső tényezői:”

Az előadók *Eufemia Teichmann* (Varsó), *Jan Tauber* (Prága), *Lengyel László* (Budapest) voltak.

Mindhárom előadó felvetette az állam szerepének fontosságát az átalakulásban. Egyetértés volt abban, hogy a politikai rendszer átformálódik. Míg ezt a cseh előadó országában pozitívan ítélte meg, addig a lengyel destabilizáló tényezőt említett: pl. politikai pluralizmus valóságos bázisok nélkül, a katolikus egyház és az állam egyezkedése, mentalitási problémák. A magyar előadó az állam „puhaságát”, tiltással kormányzását, a monopóliumok virágzását emelte ki előadásában. Érdekes azonosság volt a magyar és lengyel vitaindítóban, hogy mindkét országban jellegzetesek az individuális stratégiák, s mint Lengyel László hangsúlyozta, ezek sokkal rugalmasabbak, alkalmazkodóképesebbek, mint a kormányzatiak.

Világosan kirajzolódott, hogy az egyik legnagyobb probléma a tulajdon átalakulása. Nem tudni, kié a bank (*Tauber, Lengyel*), kié a föld (*Lengyel*), jellegzetes a spontán privatizáció, a tulajdonszerzés a kis magántulajdon lehetséges területein (pl. kereskedelem, kisipar) a legerőteljesebbek. Megoldatlan az állami nagy tulajdonok, elavult struktúrák problémája. A lengyel előadás szerint sikerült megfékezni a vágató inflációt, a fogyasztásicikk-kínálat gazdag, de strukturális átalakulás nem ment végbe. Az infláció és a reálbér probléma mind Magyarországon, mind Csehszlovákiában jelentős — mondták az előadók. Csehszlovákiában ennek drámai felgyorsulása várható. Magyarországon a középrétegek egy része megfontolt, infláció kivédő taktikát folytat, de vannak abszolút vesztesek, pl. nagyüzemi munkásság. A fogyasztás korlátozása veszélyes lehet a kormányzati politikában (*Lengyel*). Magyar részről kiemelték a szovjet piac összeomlását, amely komoly gazdasági destabilizáló tényező. Egybehangzó volt az előadók véleménye, hogy a piacgazdaság még sehol sem épült ki, s hogy azt milyen jelzővel lehet illetni — pl. szociális — még korántsem dőlt el. „A reális szocializmusból haldudunk a reális kapitalizmus felé, amely a harmadik világ kapitalizmusa a gazdaságilag és a nyugati világ kapitalizmusa politikailag” (*Teichmann*). „A magyar társadalom közelebb van a piacgazdasághoz, mint a kormány, amely 20-30 évvel van lemaradva” (*Lengyel*). A nyugati vendégek jól érzékelték, ismerték problémáinkat. Számos saját helyzetből kiinduló tanácsot adtak: reálbér-emelkedés fogyasztásvédő, szabad vállalkozást, privatizációt elősegítő bankrendszer, adórendszer-átalakítás stb.

Heinrich Machowski kommentárjában hangsúlyozta:

- Kelet-Európában az átalakulás visszafordíthatatlan, jó úton halad fő vonalakban.
- Az előrelépés ütemének gyorsabbnak kellene lennie (állam szerepe).
- A gazdaság és politika harmonikusabb összehangolása lenne szükséges.
- Vigyázni kell a piacgazdaság formálásánál, mert különösen széles tömegek visszasírják a régi rendszert.

Az átmeneti időszak külső tényezői megnevezésű témakörben *Jan Misowic, Palánkai Tibor* és *Jan Bielawski* voltak az előadók.

Mindhárom előadó egyetértett abban, hogy a belső tényezők döntő hatást gyakorolnak az Európához, a közösséghez való közeledésben. Ebben egyik alapvető faktor az eladósodási folyamat megállítása. A lengyel előadó meglepéssel említette adósságállományuk többségének elengedését, míg a csehszlovák képviselő ennek eléréséért folytatott agresszív harcot emelte ki. Egyetértés volt abban, hogy piacgazdaságot kell kiépíteni, ez teszi lehetővé a közeledést. Ez strukturális átalakítást, kooperációt, transznacionális vállalatokhoz való csatlakozást, jogi eszközök alkalmazását, pénzügyi reformot, konvertibilitást, az agrárpolitika kiemelt jelentőségét (*Palánkai*) és számos egyéb tényezőt jelent. Magyar részről az agrárpolitikát látják közös-piaci szempontból a legnehezebben kezelhető tényezőknek.

Megoszlottak a vélemények a pénzügyi megsegítés kérdésében. *Palánkai* Marshall-segély jellel támogatást tartana fontosnak, míg *Bielawski* nem a segílyt, hanem a szakértői segítséget emelte ki. Felvetette azt is, hogy a jelenlegi gazdaságokban még a régi struktúra „pénzelnélő”, lásd pl. Kelet-Németország.

Egyetértés volt abban, hogy Európa nem csupán keletre és nyugatra osztható, hanem ennél jóval tagoltabb. A keleti országok felzárkózása „szubregionális” együttműködésekkel érhető el. Ez részben a volt szocialista országok új típusú együttműködésével — *Misowic* kiemelte a létrejött triagonálét —, ennek további bővítésével érhető el. A lengyel és a magyar előadó hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió nélkül nincs európai együttműködés, nem érdekünk a gazdaságilag, politikailag megsemmisülő nagyhatalom. Különösen lengyel részről fogalmazták meg, hogy a közeljövő együttműködésében nem a militáris, hanem a gazdasági, kulturális és egyéb együttműködési formáknak kell elsőbbséget adni.

Mindhárom ország képviselői példákat sorakoztattak fel nyugati kapcsolataik bővítésére: *Misowic* Európa Tanácsba való felvétel, bővülő osztrák kapcsolatok; *Bielawski*: párizsi klub felkeresése, oslói konferencia stb.

Bielawski vetette fel, hogy a helsinki folyamat gazdasági téren lelassult, és *Mahowski* kommentárjában kiemelte: az európai integráció együttműködési formái a 60-as évekre emlékeztetnek, fel kellene ezt újítani. Egyetértés volt abban, hogy a közös piacnak különböző társulási szerződésekkel kell a volt szocialista országokhoz való közeledést elősegítenie, kétségtelen azonban, hogy nincs igazán gazdaságilag motivált befogadó érdeke a közösség részéről, a befogadás elsősorban politikai indíttatású.

A harmadik témakör *Dél-Európai országok tapasztalatai* előadói: *Maria do Ceu Esteves* (portugál), *Gerassimos Sapountzoglou* (görög) és *Joaquín Almunia Amman* (spanyol) voltak.

A fenti országok közül Portugáliát és Spanyolországot a 70-es években, míg Görögországot a 80-as években vették fel a közösségbe, tehát mind az előkészítő, mind a tagsággal együttjáró problémákról gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek. Felvételük egy mediterrán blokk megjelenését jelentette a Közös Piacban.

Mindhárom előadásból megállapítható volt, hogy Dél-Európa kedvezőbb helyzetből indult, mint a mi országaink. Ezeket a kedvező előfeltételeket *Losoncz Miklós* a következőkben összegezte:

- kevésbé ellenőrzött volt a gazdaságuk,
- nem volt olyan mély politikai, társadalmi, gazdasági krízis,
- kialakultabbak voltak a piaci mechanizmusok,
- kevésbé anyag- és energiaigényes gazdasági szerkezettel dolgoztak,
- az új pályára állást a csatlakozás előtt jóval korábban kezdték meg,
- a gazdasági, politikai reformok kisebb ellenállásba ütköztek.

Amíg a spanyol és portugál út sikeres volt, addig Görögország nehezebben éli meg az átmenetet. Portugália kiemelhető kedvező tapasztalata:

Sikeres gyarmatokról való visszavonulás, a mezőgazdasági termelés flexibilizálása, a viszonylag csekély infláció, az infrastruktúra kiépítése. Spanyolország esetében ehhez hozzátehető egy jól diverzifikált kereskedelmi együttműködés kiépítése, amely Európát, a fejlődő világot, az USA-t, Kelet-Európát is magában foglalja. Mindkét országban „árként” könyvelhető el egy magasabb rátájú munkanélküliség, amely azonban korábban is jellegzetes volt, tehát van viszonyos „hozzászokottság”.

A görög példa már több negatívumot jelez. Bizonyítást nyújt az időpont is szerepet játszani, hiszen Görögország csatlakozása a világgazdasági válság elmélyülésének időszakában megy végbe. Így a csatlakozás a görög kereskedelmi deficit növekedésével jár (a terms of trade negatív irányba), a mezőgazdaság alkalmazkodása nem sikeres még, a drachma, a pénzügyi stabilitás romlott, az infláció nőtt. Az előadó ezt úgy értékelte, hogy az ország belsőleg nem készült fel kellően az alkalmazkodásra. Ezt a kelet-európaiak figyelmébe ajánlotta. Az előadók mindhármán szocialista, szociáldemokrata pártok képviselői voltak, amelyek ezen országokban a csatlakozási folyamatokat pártfogolták, elindították. Leszűrtek azt a tapasztalatot, hogy az ilyen mozgások a belpolitikában hatalmi változásokkal járhatnak. Pl. Portugáliában 1974–76 között 6 átmeneti kormány volt, Görögországban a PASZOK kiszorult a kormányzásból stb.

Az előadások körül kialakult vitában főként magyar résztvevők szólaltak meg. A külföldi tőke megjelenésének fontosságát, az idegenforgalom, a bankrendszer átalakításának jelentőségét emelték ki. Igényelték a kelet-európai munkaerő szabad áramlását. Mindezt a csatlakozás fontos tényezőjeként értékelték.

4. témakör: *Az Európai Közösség keleti politikája*. Ez a téma volt leginkább napi politika közeli így, s természetesen a szereplő személyiségek miatt is a sajtó fokozottabb érdeklődését is kiváltotta.

Dr. Habsburg Ottó Magyarország képviselőjének szóvivőjeként szenvedélyesen érvelt a magyar felvétel mellett. Bár ennek nem adtak hangot a képviselők Cseh-Szlovákia és Lengyelország jócskán háttérbe szorult az előadásban és vitában is. *Christa Randzio-Plath* asszony az Európa Parlament szocialista frakciójának tagja, aki egyben a három ország felvételi ügyeinek referense, ugyancsak elsősorban Magyarország 1991-ben megvalósítható társulási szerződése mellett voksolt.

Dr. Habsburg Ottó vázolta Magyarország 1945 utáni történelmi útját, kiemelve 1956 történelmi jelentőségét. Hangsúlyozta a kommunista rendszerek összeomlásának tényét, s az ebből eredő lehetőségeket. Ugyanakkor leszögezte, hogy a közösség nem egységes a felvétel(ek) ügyében, mint az eurofundalisták (pl. *J. Delors*), ezt korainak tartják, szerintük először ki kell a közösség új szisztémáját, szervezetét építeni, s csak utána lehet szó bővítésről. A kelet-európai országok felvétele ellen hasonló érvek hangzanak el, mint korábban a mediterrán országok esetében.

Christa Randzio-Plath szerint valóban szükség van az Európai Közösség belső reformjára, de közben lehet a feltételekkel is foglalkozni.

A képviselőasszony addig is az együttműködés bővítésének lehetőségeit hangsúlyozta: kereskedelmi termékforgalomban, munkavállalási könnyítésekben, fiatalok szünidei munkavállalásában,

pénzügyi együttműködésben. Itt kiemelte a Nemzetközi Újjáépítési Bank szerepét, az infrastruktúra privatizálásában. Új típusú kooperációkat kell kiépíteni, környezetbarát piacgazdaságot létrehozni.

Felhívta a figyelmet, hogy Kelet-Európa csatlakozása a közösséghez fokozatosan, különböző forrásokat igénybe véve mehet végbe. Ebből a Szovjetuniót sem szabad kizárni. Fontosnak tartotta a Kelet-Európával való nyugati szolidaritást. Ugyanakkor a bekerülésért folytatott „versenyfutás” gyengítheti az egyes résztvevők esélyeit. Dr. Habsburg Ottó kiemelte, hogy a piacgazdaság megteremtésénél a szociális jelzőnek nagy jelentősége van.

A konferenciát mindkét rendező fél eredményesnek, hasznosnak értékelte és elhatározás születt a mondanivaló tartalmi összefoglalásáról, könyv formájú közös megjelentetéséről.

A sajtó, mint jeleztem, főként közismert személyiségek: *Dornbach Alajos*, *dr. Habsburg Ottó*, *Christa Randzió-Plath* megszólaltatását tartotta fontosnak a rádióban és televízióban, az írásos sajtó érdeklődése mérsékelt volt.

A konferencia iránti érdeklődését részvétellel, fogadással is kifejezte *Hans Beck*, a Közös Piac budapesti képviselője.

Szpirulisz Ildikó

HERNÁDI MIKLÓS: AMIT MINDEN FÉRFINAK TUDNI KELL A HÁZASSÁGRÓL ÉS A TÖRVÉNYSZERŰ (?) ALULMARADÁSRÓL

(Artemis Kiadó, Budapest, 1990.)

Furcsa, szokatlan cím. Hosszú, fenyegető, baljóslatú. Férfiak, ha házasodtok, vigyázzatok, az „út” végén elkerülhetetlen az alulmaradás.

Joggal vetődik fel ezekután a kérdés: lehet-e, szabad-e úgy érzelmeket, életkeletet összekötni, hogy valahol ott a felsejülő végkifejlet, az anyagi, erkölcsi, emocionális kifosztottság, megalázottság. Nyilván nem lehet. De mégis — s ezt a viszonylagos pontosságú statisztikák is igazolják — a férfiak, ha csökkenő számban is, de újra és újra nekivágnak annak a bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak, amit házasságnak hívnak, mitsem tanulva az előző generációk csúfos kudarcaiból, elretentő példáiból. Van más választásuk?

Hernádi Miklós az utóbbi években következetes szívósággal próbálja a közvélemény figyelmét felhívni arra a tényre, hogy a magas számú házasságbontások Magyarországon rendre a férfítársadalom vereségét hozzák. Ennek oka — kutatásai szerint — döntően az a hibás bontóperi és gyámügyi gyakorlat, mely figyelmen kívül hagyja a család intézményének funkcióiban, valamint a női szerepekben bekövetkezett alapvető változásokat.

A tradicionális gazdasági, elosztási funkcióját őrző családtípus már régen a múlté, illetőleg csak diaszpóráként létezik. Az iparosodás, a nők tömeges munkavállalása, anyagi és ezzel párhuzamosan emocionális függetlensége gyökeresen átforgatta a nemek korábban évszázadokig változatlan viszonyát és ezzel együtt a család és a házasság intézményét is. Az előbb említett folyamatoknak, az urbanizációnak, a városi létnek köszönhetően megjelent a modern, attraktív, karriermintákat követő nő típusa. Ez a típus nehezen viseli a hagyományos női szerepeket (templom, konyha, gyermek), maszkulin vonásai eseténként a férfiakat is megszégyenítő módon dominálnak: agresszív, a kímé-

letlenségig célratörő, s ha kell, férfimódra örömorientált.

Más oldalról ugyanez a típus természetes jogot formál a hagyományos női modell által élvezett előnyökre, melyek reflexiói voltak a női odaadásnak, gyöngédségnek, megértésnek. Azaz elvárja, hogy védelmezzék, amikor nem szorul védelemre, hódoljanak neki, amikor erre méltatlan, a gyöngé, esendő nőt lássák benne, mikor inkább angyalarcú, de kötegzimű amazon látványát kelti.

Ez a tudományos apparátussal is nehezen klasszifikálható, de vasok valósgként jelenlevő női szerepzavar napjaink magyar társadalmának egyik nyomasztó realitása. Könyvében jól érzékelteti ezt a szerző és erre utalnak a közzétett olvasói levelek is.

A hagyományos férfiszerepeket is kikezdte az idő. A munkaképes korú férfiak körében végzett vizsgálatok szerint a napi időmérlegben dominál — méghozzá döntő módon — a kereső tevékenység, s csak elenyésző szerepe van a kultúrának, sportnak, szórakozásnak. Modern atléták kevesen szaladgálnak közöttünk, Super Man-ok és Bat Man-ok helyett petyhüdt izmú, hajszolt, pocakos kreatúrákkal kell igényes asszonyainknak beérni. Elnyűttebbek vagyunk, mint hasonló korú európai férfítársaink, halandóbbak, s így nem csoda, hogy ha felborul az a kényes egyensúly, amely minden házasság alapját képezi, bekövetkezik a válás.

A könyv nagy teret szentel annak a miliődnek, társadalomtörténeti háttér bemutatásának is, amely mintegy keretül szolgált a férfi-női őszenpi színjáték játszmaíhoz.

A szocializmus ideológiai, kulturális irányítása hosszú ideig sikeresen fenntartotta az intézmények tökéletességének a látszatát, és erősítette azt a tévhitet, hogy a család alapvető nevelési, érzelmi, státuskijelölő stb. funkcióit a

közintézmények (bölcsőde, óvoda, iskola) maradtak aljánál és ellátják.

A nagy beugratás túlságosan is jól sikerült, mert nem csak a nők, de mi férfiak is a közösségi társadalom ígéretétől elszédítve túl gyorsan és túl készségesen szabadultunk meg családi szerepeink egy részétől. Fizetünk is érte most keményen: drasztikusan emelkedő fiatalok bűnözéssel, aluljárókban tántorgó ifjú kábítószokkal, a funkcionális analfabéták egyre növekvő hadseregével, s legfőképpen rossz lelkiismeretünkkel.

A családjogi törvény alaprendelkezései 1952-ben születtek. Az azóta eltelt időszak alatt a jogalkotók számos kísérletet tettek a változó társadalmi viszonyokkal adekvát, a kor követelményeihez leginkább közelítő korrekciók beépítésére. A jószándékú törekvéseket nem lebecsülve azt mondhatjuk, hogy a bontóper normák csak korlátozottan alkalmasak a társadalmilag kívánt hatások, következmények előidézésére. A jogi szabályozásban ugyanis még jelen van a jogi fetisizmusra visszavezethető szemléletbeli felfogás, mely úgy véli, hogy az emberek legintimebb viszonyaiban eredményesen alkalmazható egy relatíve durva magatartásirányítási eszköz, a jog, s az intervenció kerekül szolgálhat az árucserre jogára kialakított peres eljárás.

Ez a processzus nevetséges módon felpereget és alperest konstruál férjből és feleségből és a házastársak ezernyi apró mozzanatról álló bonyolult, sokszor ambivalens tényektől áthatott viszonyából csak az ún. jogilag releváns vonatkozásokra kíváncsi. Azt hogy mi a releváns, mindig az eljáró bíróság és a bírósági gyakorlat dönti el. A közös akaratelhatározáson alapuló bontások esetét leszámítva nem véletlen tehát, hogy a válni kívánós fél — éppen a procedura természetéből adódóan — a rá háruló bizonyítási teher következtében olyan tények, körülmények feltárására kényszerül, amelyek a jószándékú feleket is egymás ellen hangolhatják.

Az eljárás hosszúsága, bonyolultsága fordított arányban áll az eredményességgel. Minél inkább vonzódik a per, minél mélyebben hatol a bíróság a felek viszonyába, annál nagyobb az esély a házastársak kapcsolatának teljes megromlására. Mindez beláthatatlan következményekkel járhat a közös gyermekkel való kapcsolattartás tekintetében, nehézségeket okozhat a tartásdíj fizetése vonatkozásában s előrevetíti a további bírósági, gyámhatósági eljárásokat. A

házastársak egészséges védekező reflexét bizonyítja a jog diszfunkcionális hatásaival szemben, hogy a felek gyakran a tényleges bontásra vezető okok feltárása helyett a bírósági gyakorlat által szentesített okokra hivatkoznak, joggal bízva a legkisebb emberi, anyagi, érzelmi frusztrációban, az elretentően hosszú, nehézkes eljárás helyett a gyors, hatékony befejezésben.

A bontóper egyik sajátos jellemzője az a körülmény is, hogy az eljárás során nemcsak jogi, hanem erkölcsi, érzelmi, életmódbeli kérdésekben is állást kell foglalni, alkalmasint értékek és normák konfliktusában kell dönten. Mindez nem kis feladat, főként ha figyelembe vesszük, hogy a magyar társadalom hosszabb ideje az értékváltás, értékválság fájdalmas folyamatát éli át.

Hernádi Miklós könyvének központi gondolata a férfiak bontás utáni alávetettsége, anyagi, erkölcsi kifosztása, a gyermekekhez fűződő alanyi jogának megvonása. A magyar bíróság bontási gyakorlata a legutóbbi időig megalapozta a „nőpártiság” közkeletű véleményét. A bontóperek jelentős része azon a sokszorosan megdöntött vélelmen alapult, hogy a nők alkalmasabban a gyermekek nevelésére, párkapcsolataikban hűségesebbek, életmódjukban kiegyensúlyozottabbak. A férfiak így joggal panaszkodtak, hogy az egész eljárás gyakran nem volt más, mint az ún. konvencionális férfibűnök (alkohol, hűtlenség, garázdaság stb.) leltárszerű számbavétele.

Nincs vétkes — mondja a családjogi perekben irányadó jogelv, mégis van vétkes, tanúsítja a bírósági gyakorlat eredménye: a légüres térbe került, egzisztenciálisan megingott, gyermekétől megfosztott férfiak légiója.

Hányan ballagtunk mi férfiak visszanyelt könnyeinkkel küszködve kifelé a sötét, dohszagú bírósági épületekből? Tudtuk, ez nem olyan mint az élet többi veresége, több, más azoknál, keserű megsemmisülés. A bíróság „ítéletet” hozott.

A lehangelő végkifejlet után továbbra is nyitott a kérdés. Most mit tegyünk, hová, kihez meneküljünk? Válasszuk a magány természetellenes perspektíváját, vagy védekező reflexeink örökös készenléte mellett adjuk föl kapcsolatainkban a teljes odaadás mámorító gyönyörét? Lehet-e visszafogottan szeretni, egyáltalán lehet-e szelíd mosolyú, becéző ölelésű asszonyaink, fénylő szemű gyermekeink nélkül élni? Lehet, de nem érdemes.

Hernádi Miklós több mint figyelemreméltó könyve a szociológiai esszé műfajába sorolható. Talán számonkérhető volna rajta a forrás- és adatkezelés egzaktabb szintje, még több empíria. Úgy véljük, jelen esetben ez felesleges. Erről

a témáról szinte lehetetlen értékmentesen könyvet írni. Hiszen mi férfiak, előbb vagy utóbb, így vagy úgy, érintettek vagyunk.

Józsa Zoltán

PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK 1990

(Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1990.)

Arról, hogy Magyarországon rendszerváltás volt-e, vagy más néven kellene nevezni a főként a politika szférájában lezajlott eseményeket¹ még folynak a viták. Ahogy távolodunk az időben a parlamenti választásoktól, az értékelések annál inkább másról szólnak. A választások környékén, illetve röviddel azt követően a viszonyítási — és az összehasonlításához használt — időszak a pártállamiság negyven éve volt, mostanában már lehetőségeihez, ígéreteihez, a megfogalmazott és kimondatlan várakozásokhoz méri a ropogósan új demokrácia teljesítményét. A Parlamenti választások 1990 című, az MTA Társadalomtudományi Intézetének kiadásában megjelent politikai szociológiai körkép — ebben a kontextusban — többfajta tanulsággal is szolgál. A kötet frissessége — különös tekintettel arra, hogy tudományos munkáról és nem magyar úrhajósról, pamfletről vagy gyorsan romló botránykrónikáról van szó — rendkívüli. A választásokat követően alig fél évvel, 1990 őszén már lapozgatható volt, így az 1991 tavaszán róla íródó recenzió már szinte elkészettnek mondható. A kiadvány gyors megjelenése, ami már önmagában is valamiféle változásra utal, nem márt együtt a korábban már elengedhetetlenként elfogadott és eltűrt következményekkel. Nincs nyoma szedett-vedettségnek, kapkodásnak, félmegoldásoknak, nem hemzsegek benne a nyomdahibák.

Ami a tartalmi kérdéseket illeti, a kötet összeállítói pontosan meghatározták, milyen mércét tartottak szem előtt munkájukban: tudományos igényű kézikönyvet kívántak az érdeklődők rendelkezésére bocsátani. Az így felkeltett

várakozások kielégítésére a könyvet három jól elkülönülő nagy részre osztották. Az elsőben négy olyan tanulmány olvasható, amelyek a választási rendszerben való eligazodáshoz, a választáskori Magyarország politikai hangulatának, helyzetének felidézéséhez nyújtanak segítséget. A második fejezetben megyei elemzések sorakoznak és fűszerezik helyi ízekkel az országos összképet, míg a harmadik fejezetben a választások valamennyi lényeges adata, statisztikája megtalálható.

A választásokat megelőző időszaktól egészen mostanáig a sajtóban, a tömegkommunikációs eszközökben szinte számolatlanul láttak napvilágot a kifejezetten választási vagy a választásokkal is foglalkozó elemzések. Ezek sorában kitüntetett helyet foglalnak el azok, amelyek a jelen kötetben szerepelnek. A többiek múltandóságával szemben a későbbi kutatók, a választási eredményekben és a választások történetében búvárkodók valószínűleg tényleg gyakran fognak a *Parlamenti választások 1990* kötetéhez nyúlni. Emiatt egyáltalán nem közömbös, sőt fokozott felelősséget jelent, hogy különösen az általános szociológiai tapasztalatok megvonására vállalkozó első és a megyei elemzéseket tartalmazó második fejezet szemléletében mennyire elfogulatlan és következtetéseiben mennyire időtálló. Nagyon fontosnak tartom a két bevezető tanulmányt, *Schmidt Péter* és *Szoboszlai György* írását, amelyek egyrészt igyekeznek bemutatni, hogy a választási törvény mennyiben felelt meg a társadalom politikai szerkezetének, a vele szemben támasztott elvárásoknak, illetve — bár ez keveset hangoztatott, de közel sem lé-

1 Lám, a bejáratott eufémizmusok. Korábban, amit nem mertek néven nevezni, azt pl. „sajnálatos októberi események”-ként emlegették, mostani fogalmi tétovázásunk még elvezethet az „örvendetes márciusi események”-ig.

nyegtelen kérdés — milyen mértékben és milyen irányban befolyásolta az eredményeket. A lakosság politikai tagozódásáról, politikai attitűdjéről a választások előtt inkább csak sejtése volt a kutatóknak is, mint megbízható képe. A törvény is egyidejűleg próbált eleget tenni két szempontnak, két feladatnak: a támogatottság mértékében lehetőleg arányos képviselőhöz juttatni a politikai szervezeteket, ugyanakkor az elengedhetetlen szelektálást is elvégezni a több mint 60 bejegyzett párt között. A szelektálás a törvénybe épített 5 lépcsővel² meg is történt, az indulók népes mezőnyéből 6 párt jutott a parlamentbe. Kétségtelen, hogy a parlamentivé lett pártok közül valamennyi tagja volt az Ellenzéki Kerekasztalnak, amelynek döntő szava volt a választási törvény kialakításában, ugyanakkor a nem EKA-pártok közül senki nem vette sikerrel az akadályokat. Újabb a parlament legitimitását megkérdőjelezők érvelésükben visszatérnek erre a pontra. Emiatt is érdekfeszítőek a *Szoboszlai György* által a választási törvény néhány feltételének módosításával végzett számítások. Mint kiderült, egy csak egyéni kerületekre épülő rendszer súlyosan aránytalan parlamenti felálláshoz vezetett volna, az MDF mintegy 65%-os többségével. A tisztán listás, a 4%-os küszöb nélküli rendszerben a mainál is egyenletesebb eloszlásban 13 párt szerzett volna mandátumot. A legtöbb aggály talán azzal a 777.777 pártlistákra leadott szavazattal kapcsolatban merülhet fel, amelyek a 4%-os küszöb miatt elvesztek, nem hasznosultak. Emiatt helytálló a megállapítás miszerint a választási rendszer összességében mérsékelten arányosnak mondható, ilyenként azonban jól vizsgázott. Elképzelhetők rajta természetesen változtatások, hiszen az elvárások is változhatnak. 1990-ben a társadalom korábban rejtőzködő politikai tagoltságát kellett feltárni és megjeleníteni, a későbbiekben inkább a változásokra kell érzékenyen reagálnia, lehetővé téve új szereplők felbukkanását, a megszerzett lehetőségekkel rosszul sáfárgodók visszahívását. Ez különösképpen fontos akkor, ha

elfogadjuk Böhm Antalnak a választás politikai kultúrájáról írott tanulmányában szereplő állítást, hogy „az első szabad választást talán mindennél jobban az emóciók túltengésével jellemezhetjük. Könnyen csaphatnak át ugyanis ellenkezőjükkbe a felületes információk alapján kialakult szimpátiák és ellenszenvek.”

Már idézett írásával Böhm Antal az egyik legkényesebb feladatot kapta, amikor a választások politikai kultúrájával kellett foglalkoznia. Politikai íróknál, elemzőknél talán az a legnagyobb művészet, ha értékelésük nem csap át ítéletbe, az elemzés politikai vagdalkozásba. A kitűnő szerző ezúttal mintha elvettette volna a mértéket, amikor a politikai kultúra fogyatékoságaira, csorbulásaira név szerinti példákkal rukkolt elő. Mint említettem, a kötetet úgy tekintem, mint a jövő számára készült régiséget.³ Egyáltalán nem biztos, hogy a negatív példák között éppen TGM-et kellett kiemelni, hogy az ő politikai kultúráját ezzel a legpontosabban sikerült jellemezni. Legalábbis feltételezhető, hogy voltak, akik a politikai kultúra szöllejében nála nagyobb dűlást csináltak. Tipikusan ízlés kérdése, ki kivel példálózna, kiről tudná a legsikamlóssabb történeteket előadni, épp emiatt kellett volna ezt a csapdát elkerülni.

A bevezető tanulmányok sorát Kéri László választások utáni összefoglalója zárja. Analízise a választásokat megelőző időszakról, politikai fordulat előzményeiről ad korrektt képet, amiben a hangsúlyokat más esetleg máshova tenné, de hát az elemzés tárgya maga sem simára csiszolt felületű, lezárt egész. Kétségtelen érdeme azonban, hogy a pártokról olyan pontos jellemzést készített, amely ma, több mint egy éves parlamenti tevékenységük után sem elavult. Előre jelzi pl. azt a veszélyt, amit a Kisgazdapárt mint kormányzati tényező jelenthet és amit már jelent.

A megyei és a fővárosi elemzéseket tartalmazó második fejezet írásaira egyenként nem térnék ki. Erényükben egyúttal korlátaik is felfedezhetők, nevezetesen jól érzékelhető, hogy ha-

2 a) a pártok bejegyzésének kötelezettsége, b) a 750 ajánlószelvény c) a területi lista állításának feltétele d) az országos listaállítás feltétele e) a 4%-os küszöb

3 Ancient to the future. (Az Art Anseble of Chicago ajánlása Nice Guys c. 1982-es albumukhoz.)

tározott körvonalú tanulmányvázlatokat kaptak a szerzők, olyan felvetésekkel, amikre mindenképpen ki kellett térniük. Ennek köszönhetően valóban rendelkezik az olvasó szempontokkal a megyék összehasonlításához, egyáltalán maga az összehasonlíthatóság csak így volt biztosítható. A tanulmányok mégis kettéválnak ezen szempont mentén. A helybéli, lakóhelyük és a térség politikai eseményeit, fejleményeit amúgy is figyelemmel kísérő szerzőknek ez mindössze kiindulási pontot jelentett. Például a *Szabó Gyöngy, Páczelt István, Lóss Sándor* szerzőhármas élvezetes és tartalmas elemzést írt Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről. Szerencsésnek bizonyult az is, ha a megyében már korábbi kutatási tapasztalatokkal rendelkező szerzőt sikerült megnyerni, mint A. *Gergely Andrást* Bács-Kiskun megyében vagy *Csefkó Ferencet* Tolnában. Néhány helyen azonban kényszermegoldás érzékelhető, amikor valaki jobb híján, a helyi körülményeket, viszonyokat nem igazán alaposan ismerve, a teljesség kedvéért készíttette el munkáját. Ezekben az esetekben lehetett erősebb a ragaszkodás az előre megadott tematikához.

Az első két fejezet bizonyos értelemben bevezetője a harmadiknak, amelyik számszerűen tartalmaz szinte mindent, amit a választásokról tudni lehet, tudni kell. A szerkesztők felelőssége, hogy az adatok mennyire kontrolláltak és mennyire hibamentesek. (Az esetleges — remélhetően csak elméletileg létező sajtóhiba — mindenestre túl fogja élni a tényleges választási eredményt és az elemzésekben majd annak helyére kerül.) A megyei tanulmányokban is közöltek adatokat, de nem mindenhol ugyanazokat, ennyiben maradt töredékes a dokumentum. (Például a megyei pártlisták néhány helyen szerepelnek, másutt nem.)

Nehéz lenne szó nélkül elmenni egy jelenség mellett, ami igazából már nem is a könyvről szól, hanem arról a társadalomról, amelyben született. A kérdés nevezetesen az, lehetséges-e

egyáltalán ma Magyarországon objektív politikai szociológiát írni. Az objektivitással szemben most nem támasztanék magasabb követelményeket annál, mint hogy ne legyen becsapós. A politikai elemzőknek is nyilván megvannak a maguk elkötelezettségei, értékválasztásai. Nem is volna semmi gond, ha nem kellene őket dugdosni, rejtegetni. A fűgefalevél azonban nem semlegesíti azt, amit eltakarnak vele, inkább felkelti az érdeklődést, vonzza a tekintetet. Így jár a kötet szerzőinek túlnyomó többsége is, akik olyan görcsösen igyekeznek elkötelezettség nélkülének látszani, hogy óhatatlanul eldubbannak annak a körvonalai, amire a legtöbb réteget pakolják. (Vannak kivételek is, mint pl. *Csefkó Ferenc*, aki írásának az elején mindjárt közli, hogy egy kis párt vezetője.) Teljesen empatikus vagyok velük, hiszen egy cipőben járunk. Ha ma valaki deklarált politikai nézőpontból foglal állást, nyilvánít véleményt, azt nem pusztán tudományosként nem fogják elismerni, de a továbbiakban nem is az állításait, pusztán az álláspontját minősítik, tartják bölcsnek vagy elfogadhatatlannak. Nincs többé szakmai, teoretikus vita; személyeskedő belemaródsdi van és sértődés. Pedig ha valahol, hát a politikában a dolgok annyi félének látszanak, ahány szögből nézzük őket. Ad absurdum jobb volna deklaráltan szocialista, népi-nemzeti vagy éppen anarchista szempontú elemzéseket olvasni, és írjanak persze a tényleg elkötelezetlenek, aztán vetítsük mindezt egymásra. Hangsúlyozom, ez a morcolat nem a szerkesztőnek és nem a szerzőknek szól, hanem a körülményeknek. Ők igyekeztek egy az adott viszonyok között járható utat választani és ez végül akceptálható a magam anarchio-liberális beállítottságával is.

Mondanám, érdemes forgatni a politikai rendszerváltásról összeállított kötetet. De a nyúzópróbát nem állja ki, lapjai szétszállingóznak, az ívek önálló életre kelnek. A ragasztó még a régi.

Németh Zsolt

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat az **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. végezte

Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné

Budapest, 1992. — Nyomdai táskaszám 9120056

Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 10,15 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231—2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

|99|
4

1992 -08- 25

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Fax: 122-0207

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Bőfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881) és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Bőfizetési díj 1992-re: 400,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA**

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

CSEPELI György, a szociológiai tudomány doktora,
egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

ZÁVECZ Tibor, tudományos munkatárs, ELTE Szociológiai Intézet

ISHIKAWA Akihiro, egyetemi tanár, Chuo Egyetem,
Tokió (Japán)

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

NOVOSZÁTH Péter, aspiráns, az LRI osztályvezetője

SZABÓ A. Ferenc, kandidátus, egyetemi docens,
SOTE Társadalomtudományi Intézet

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

VÁGVÖLGYI András, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

TARTALOM

Tanulmányok		
5	Csepeli György — Závecz Tibor	Pillantás az olvasztótégelybe (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei)
21	Ishikawa, Akihiro — Makó Csaba — Novoszáth Péter	Tudásfelhasználás és munkaköri mobilitás összehasonlító vizsgálata (Cseh, magyar és japán nagyvállalatok példája)
Műhely		
36	Szabó A. Ferenc	Sorscsapás vagy válságtünet? (A paraszttársadalom válsága és az egykekérdés Erdei Ferenc munkáiban)
Konferencia		
42	Tagányi Zoltán	A városok várható fejlődése és jövője
44	Vágvolgyi András	Harmónia és konfliktus a rurális és városon kívüli térségben
Könyvszemle		
46	Gáthy Vera	Egedy Gergely: Nagy-Britannia története 1945—1987

CONTENTS

Papers		
5	Csepeli, György — Závecz, Tibor	Looking at the Melting Pot
21	Ishikawa, Akihiro — Makó, Csaba — Novoszáth, Péter	Rigid versus Flexible Manpower Use from Comparative Perspective
Workshop		
36	Szabó, A. Ferenc	Fate or Crisis? (The crisis of the peasant society and the single child issue in the works of Ferenc Erdei)
Conference		
42	Tagányi, Zoltán	Sustainable Development and the Future of Cities
44	Vágvölgyi, András	Harmony and Conflict in Rural and Ex-Urban Space
Book		
46	Gáthy, Vera	Egedy, Gergely: The History of Great Britain 1945—1987 (in Hungarian)

PILLANTÁS AZ OLVASZTÓTÉGELYBE (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei)

A 80-as évek elején végzett kutatásaink (Csepeli György: „Kettős kötéses” nemzeti identitás. Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei. In: Huszár T. (szerk.), 1986, A magyar értelmiség a 80-as években, 55—88, Bp. Kossuth.) eredményeként arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a nemzeti identitás és attitűdök speciális hordozóit az értelmiségiek között találhatjuk. Bebizonyosodott, hogy az ismeretek, értelmezési szerkezetek (oktulajdonítás, értékelés, viszonyítás, valószínűsítés, kompenzáció, dichotomizáció), attitűdök, tipizációk vizsgálata csak olyan körben lehetséges, amely szocializációs és egzisztenciális feltételek folytán fogékony a nemzeti hovatartozással összefüggő információkra. Az értelmiségen kívüli társadalmi csoportok nemzeti identitását a *természetesség* és a *magától értetődőség* jellemzi, ami egyben azt is jelenti, hogy a felsorolt kognitív tényezőkkel szemben az affektív szerkezetek alapvetőek a nemzetinek minősülő információk észlelésében, tárolásában és konstruálásában. A nemzeti információk egyébként a legkülönbözőbb tematizációkban (politika, gazdaság, kultúra, történelem, erkölcs, pszichológia, gasztronómia, antropológia stb.) jelenhetnek meg.

Kutatásaink alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az identitás- és attitűdalakzatok meghatározó szempontja döntően nem a kommunikációs státus, hanem a család-történeti háttér (társadalmi mobilitás foka, vallás).

Amikor az 1989-es vizsgálatunk mintáját kialakítottuk, Budapesten élő és dolgozó értelmiségieket választottunk, akiket tudatosan úgy rétegeztünk, hogy legyenek közöttük első-, másod- és harmadgenerációs értelmiségiek. Másik két rétegzési szempontunk a vallási háttér (katolikus, protestáns, zsidó) és az életkor (28—32, 38—42, 48—52, 58—62 évesek) volt. [Az életkori csoportokat úgy választottuk meg, hogy a kérdezettek ifjúkora (18—20 év) a magyar történelem kritikus szakaszaival essen egybe (fordulat éve, népfelkelés, az új gazdasági mechanizmus bevezetése, a Kádár-korszak agóniájának kezdete).] A regionális (pl. főváros, Dunántúl, Alföld stb.) rétegzési szempontot anyagi okok miatt nem tudtuk érvényesíteni.

Összesen 671 sikeres interjú készült. Válaszmegtagadás nem volt, szemben az 1983-as vizsgálattal, ahol a megkeresettek fele nem volt hajlandó a kérdezővel szóba állni. A mostani siker oka az volt, hogy 8000 főnek küldtünk ki egy előzetes, rövid kérdőívet, melynek segítségével egyrészt felmértük a válaszadói hajlandóság-

got, másrészt a vallási és mobilitási adatokat. E megkereséseknek mintegy harmada sikeres volt, és a mintát a rövid kérdőívet visszaküldőkből kiválasztva alakítottuk ki. Kéttucatnyian voltak azok, akik a Magyar Közvéleménykutató Intézet megkeresésére nem reagáltak, viszont különböző tömegkommunikációs eszközök révén (rádió, televízió, sajtó) felháborodásuknak adtak hangot, alaposan félreértve a vizsgálat célját. (Az idők változásának jele, hogy szemben a hat évvel ezelőtti vizsgálattal feljelentések ez alkalommal nem születtek.)

Ebben a cikkben az 1989-es vizsgálat eredményeiről számolunk be, némely ponton kiegészítve egy 1990-es, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000 fős mintán végzett kutatás adataival.

Vélemények, attitűdök, nézetek, kognitív struktúrák a magyarságtudat összefüggésében

a) Természetes nemzeti identitás

A természetes nemzeti identitás összetevői teszik lehetővé az egyén számára, hogy nemzeti hovatartozását mint magától értetődő, érzelmileg pozitívítást sugárzó élményt élje át. Értelmiségiek körében ennek az élménynek a bázisán érvek, szempontok, indokok találhatók.

Nyolc lehetőséget kínáltunk fel a megkérdezettek számára, hogy válasszák ki azt, amelyiket a legalkalmasabb feleletnek találják arra a kérdésre: „Miért vagyok magyar?”. A relatív többség (a megkérdezettek 46%-a) tautologikus módon, azt a pszichológiai evidenciát jelölte meg válaszként, hogy „magyar vagyok”, „mert magyarnak érzem magam”. A kérdezettek 27%-a a „magyarnak születtem” tényezővel határozta meg nemzeti identitását. E két alternatíva vonzáskörében minimálisan zsugorodott a többi felkínált válaszlehetőség gyakorisága (*Magyarországon nőttem fel* — 7%, *„magyar az anyanyelvem”* — 7%, *„magyarok között értettem meg magam igazán”* — 6%, *„Magyarországon élek”* — 2%, *„magyar állampolgár vagyok”* — 1%).

Az 1990-es vizsgálatban azt találtuk, hogy a társadalom túlnyomó többségében a *származás* és az *anyanyelv* funkcionál identitásszervező támpontként. Ebben a kutatásban az értelmiségiek számára az *érzelmi önbesorolás*, a *szocializáció*, valamint a *kitüntetett kommunikáció* elemei jelentkeztek hangsúlyosan. Más társadalmi csoportokban a származáson és anyanyelven kívül még a magyarság-élmény empirikus tényei — az *állampolgárság* és a magyarországi *lakóhely* — szolgáltak a magyar identitástudat alapjaként.

Az 1989-es értelmiségi vizsgálatban különféle hovatartozásokat felkínálva kértük a válaszadókat, hogy fontosság szerint osztályozzák le azokat (az iskolai osztályzás mintájára 1-től 5-ig). A „szocialista tábor” mint hovatartozási minta nagyon alacsony osztályzatot (átlag: 1,97) kapott. (Korábbi vizsgálatainkban ennél egy átlagponttal magasabb értéket tapasztaltunk.) Az európai identitástudat viszont fontosnak tűnik (átlag: 4,53). (A korábbi vizsgálatokban általában másfél

átlagponttal alacsonyabb értékeket kaptunk.) A nemzeti hovatartozás fontossági átlaga 4,38, a regionális tudaté 3,86. (E két érték nagyjából megfelel a korábbi vizsgálatokban kapott értékeknek.) Feltevésszerűen azt mondhatjuk, hogy az európaiként sosem igazán elfogadott szocialista orientáció meggyengülésével párhuzamosan felerősödött a magyar értelmiségben az Európa-tudat. 1990-ben azt találtuk, hogy az értelmiségiek körében az Európa-tudat tovább erősödött, míg a lakosság egyéb rétegeiben a magyarságtudat volt igazán hangsúlyos.

Az értelmiségi vizsgálat megkérdezettjei regionális hovatartozás szerint úgy jellemezhetőek, hogy 50%-uk „budapestinek” vallja magát, míg a többiek az ország különféle földrajzi-kulturális régióit jelölték meg identitásuk „bölcsőjeként”. (3% „erdélyiként”, 3% „felvidékiként” jellemezte magát.)

Egy sajátos mondat szerkesztési módszer segítségével a természetes nemzeti identitás referenciális hátterét kutattuk. 16 kártyán egy-egy szót adtunk át a megkérdezettnek, arra kérve, hogy állítson össze egy olyan értelmes mondatot, amely szerinte a leginkább kifejezi azt, hogy ő kit tart magyarnak. Az a válaszadói stratégia volt megfigyelhető, hogy a válaszadók nem specifikálták a magyarság referensét: kerültek a „magyar nép”, „a magyarok”, „a magyar társadalom”, „a magyar nemzet”, „a magyarság”, „dolgozó” kifejezéseket és helyettük az ideológiailag indifferens, „magyarnak számít”, „mindenki, aki” szerkezeteket részesítették előnyben. A felkínált attribútumok közül a „magyarul érez” (58%) választása volt a leggyakoribb. Jóval ritkábban fordult elő a „magyarnak született” (29%), „Magyarországon él” (18%), a „magyarul beszél” (17%), „magyar anyanyelvű” (15%), „magyar állampolgár” (8%), „magyar nevet visel” (5%). Ez a vizsgálat is megerősítette, hogy az értelmiségiek körében a *magyar hovatartozás elsődlegesen meghatározó szempontja az önbesorolás, másodlagosan vannak jelen a kulturális-vérségi elemek és csak érintőlegesen az állampolgárság*. Az ország lakosságát reprezentáló minták esetében az etnikai és állami meghatározási szempontok együttesen fordulnak elő.

A nemzettel való azonosulás kiváló érzelmi indikátora a bevallott büszkeség-érzés. A megkérdezettek 57%-a magyar hovatartozása miatt inkább büszkeséget, 3%-a inkább szégyent érez. Ambivalens érzelmekről számolt be 26%. (Ennek az adatnak az empirikus értékét emeli, hogy az ambivalencia nem szerepelt a választható szempontok között.) A kérdezettek 14%-a nem válaszolt, de feltehetően e mögött nem kompetenciahiány rejlik.

Pozitív nemzeti érzések táptalaja lehet az ország különböző dimenziókban kívánni vélt világhíre. Kétkedett a világhír létében a kérdezettek 14%-a. A válaszadók többsége a kultúra és a tudomány dimenziójában tartja számon az ország világhírét (magyar művészek, feltalálók, tudósok, szellemi tőke, Rubik-kocka stb.). Sokan büszkéek az országban végbemenő politikai fejlődésre, az ortodox szocialista modellről való rohamos ütemű távolodásra. A korábbi vizsgálatokhoz képest visszaszorult a történelmi és gazdasági témák említése.

A magyarnak nevezhető csoport létszámát a megkérdezettek átlagosan 16 millióra becsülik, de úgy gondolják, hogy számuk 2000-ben ennél valamivel

kevesebb lesz: átlagosan 15,5 millió magyar él majd a világon. A jelenlegi létszámot illetően 300 ezres, a jövőbelire vonatkozóan 500 ezres határértéket tapasztaltunk. A magyar nemzet jövőjét illetően a megkérdezettek nem vádolhatók pesszimizmussal, hiszen 70%-uk szerint „*éppúgy megmarad, mint a többi nemzet*” és 25%-uk úgy gondolja, „*ha lesznek is eltűnésre ítélt nemzetek, a magyarok nem fognak közéjük tartozni*”.

A kérdezettek 59%-a *ha újra születne, leghízebbben megint magyar lenne*. 30% a *világon legszébbnek* Magyarországot tartja, míg 22% tekinti a *legszébb nyelvnek* a magyart. A kérdezettek 14%-a még *azt sem tartja képtelenségnek*, hogy a magyarok a világon a *legértelmesebbek*. A realizmus és az etnocentrizmus konfliktusában feltehetően az előbbi „győzött” két kérdés esetében: a magyarokat mindössze 8% tartja számon mint a *világ legszorgalmasabb nemzetét* és senki nem említette a magyarokat az *életszínvonalukkal legelégedetebb nemzetek* sorában.

Nyitott kérdéssel érdeklődtünk a magyar nemzeti jelképekre vonatkozó ismeretekről. A megkérdezettek 86%-a a címert említette. Ennél valamivel kevesebben tettek említést a trikolorról (75%) és a koronáról (58%). Alacsony gyakorisággal szerepelt a Himnusz (20%) és a különféle informális jelképek (pl. turulmadár, Mátyás-templom, gulyás, H betű) említése is ritkán fordult elő.

A címerkérdés jelentősen *megosztotta* a megkérdezetteket (52% a Kossuth-címet, 35% a koronás címet szerette volna látni az ország hivatalos jelképeként), de a kérdést helyettük megválaszolta a parlament.

b) Ideologikus nemzeti identitás

A természetes nemzeti identitásra a nemzeti ideológia különféle mintái épülhetnek rá. Az ideologikus elemek rendezik és szervezik a természetes nemzeti identitást, miáltal az veszít spontaneitásából és tudatos hovatartozási mintaként funkcionál tovább. Az ideologikus nemzeti identitás mélyszerkezetét, belső struktúráját kétfajta módszerrel mértük. Elsőként a szemantikus módszer segítségével kapott eredményeket mutatjuk be. Egy olyan listát adtunk át a megkérdezetteknek, amely 60 szót tartalmazott. A szavakat úgy válogattuk össze, hogy a nemzeti identitás ideologikus megfogalmazásához szükséges fontosabb témák (gazdaság, kultúra, politika, pszichológia, történelem, társadalom) szerepeljenek benne. Minden témában voltak olyan szavak, amelyek inkább kultúrnmemzeti és olyanok, amelyek inkább államnemzeti identitás megfogalmazását tették lehetővé. Az első lépésben arra kértük a megkérdezetteket, hogy a listán szereplő szavakat kapcsolják össze a „magyar” jelzővel, és a létrejött szókapcsolatok közül válasszák ki azokat, amelyek *tartalmilag értelmezhetők* a számukra. A második lépésben a kapcsolat létesítése után azoknak a kifejezéseknek a kiválasztása volt a feladat, amelyeket a megkérdezettek a *magyar társadalom megmaradása és továbbfejlődése szempontjából nagy jelentőségűnek tartottak*.

Jól elkülönültek azok a szavak, amelyeket a megkérdezettek a „magyar” jelzővel összekapcsolva egyaránt *jelentéstelinek* és *fontosnak* is tartottak. E szavak

alapvetően kétfajta tematizációhoz tartoznak: *politikai* és *kulturális* tartalmúak. (Politikai tartalmú szavak: *függetlenség, alkotmány, állam, szabadság*. Kulturális tartalmú szavak: *tudomány, irodalom, művészet, iskola*.)

A jelentésteli, ám a magyar társadalom megmaradása szempontjából *hasznavehetetlen* szavak esetében az volt a meglepő, hogy a II. világháború előtt ugyanezek a kifejezések a nemzeti ideológia szempontjából kitüntetetten fontosak voltak (*haza, paraszt, múlt, föld, észjárás, sors, jelen*). Feltehető, hogy e kifejezések a mai magyar értelmiség fülében frázisszerűen csengenek, s ezáltal elvesztették hívó erejüket.

Végül beszélünk kell a „csődszavakról”. Ezek a szavak *sem személyes, sem ideologikus összefüggésben nem jelentenek semmit* a megkérdezettek számára. Egyfelől a tradicionális nemzeti ideológia divatjamúlt, megkopott fényű szavait találjuk itt (*főlény, forma, vér, arc, hős, küldetés, érték*). Másfelől a szocialista konnotációt hordozó szavak is osztozni kénytelenek az előbbiek sorsában (*szocializmus, szövetkezet, szakszervezet, acél*). A hat évvel ezelőtt végzett vizsgálatban a *szocializmus* jóval „előkelőbb helyezést ért el”, akkor a megkérdezettek 44%-a pozitívan értékelte.

Az ideologikus nemzeti identitás mérésére választott második módszerünk alkalmazása során egy-egy kártyalapon a 20. századi magyar szellemi élet néhány élő, illetve nem élő jelentős személyiségének nevét mutattuk a válaszadóknak. Arra kértük őket, hogy válasszák ki azokat, akiknek a nemzeti kérdésben vallott álláspontját mérvadónak tartják saját véleményük kialakításakor.

c) Politikai, gazdasági, történelmi tudat

A következőkben az ideologikus nemzeti identitást működésben tartó különféle értelmező szerkezeteket vesszük számba, politikai, gazdasági és történelmi témákban.

1. táblázat
Élő vonatkoztatási személyek
(a választások százalékos megoszlása)

	választotta	nem választotta
Sütő András	75	25
Pozsgay Imre	68	32
Hankiss Elemér	43	57
Csoóri Sándor	42	58
Csurka István	36	64
Konrád György	32	68
Spiró György	20	80
Hanák Péter	17	83
Für Lajos	11	89
Sükösd Mihály	10	90
Aczél György	5	95
Berecz János	4	96

2. táblázat
Nem élő vonatkoztatási személyek
(a választások százalékos megoszlása)

	választotta	nem választotta
Illyés Gyula	69	31
Ady Endre	62	38
Németh László	62	38
Bibó István	60	40
Lukács György	23	77
Kodolányi János	22	78
Jászi Oszkár	21	79
Féja Géza	9	91
Kovács Imre	6	94
Révai József	5	95
Molnár Erik	4	96
Erdélyi József	3	97

A két táblázat közös tanulsága, hogy a szélsőségesen „nemzeti” és „nemzetietlen” szellemi irányzatok képviselőit csak a választadók kis része választotta. Az élő vonatkoztatási személyekkel kapcsolatos választásokat a listán szereplő nevek nem differenciálták kellőképpen.

1. Összehasonlítás

A saját ország más országokkal való összehasonlítása révén a nemzeti identitásba igény szint épül be, amelynek segítségével tetszés szerint (ti. a megfelelő országok kiválasztásával) nemzeti elégedettség vagy elégedetlenség állítható elő.

Az egyes országok említési gyakoriságait összeszámolva azt látjuk, hogy a volt Osztrák—Magyar Monarchiához (részben vagy egészben) tartozó országokat a megkérdezettek sokkal gyakrabban említették, mint a többi. Akár közép-európai tudatnak is nevezhetjük azt a viszonyítási keretet, amelyben a megkérdezettek zöme szerint Magyarország elhelyezkedik. 1990-ben az értelmiségiek a többi társadalmi réteghez képest Ausztriát és Lengyelországot preferálták mint Magyarországhoz hasonló országot.

2. Értéktételek és valószínűségi ítéletek

A kért értelmiségiek az elmúlt négy évtized gazdasági és kulturális folyamatait egyértelműen hanyatlásként értékelik, és a jövőre vonatkozó optimizmusok abban jut kifejezésre, hogy Magyarország reményeik szerint újra eléri a közepesen fejlett szintet, melyről lesüllyedni kényszerült 1945 után. Ez a remény a választadók történelemlátását a jövő tekintetében messzemenően optimista irányba fordítja. Amíg a múlt magyar történelmét a többi európai nemzetéhez viszo-

nyítva a túlnyomó többség balszerencsésnek ítélte, addig a jövőre vonatkozóan a többség azt a nézetet vallja, hogy a magyar történelem „normalizálódik”, azaz nem fog lényegesen különbözni a többiekétől. Hasonló eredményre jutottunk az 1990-es vizsgálatban.

3. Dichotomizáció

A dichotomizáció alatt azt a csoporttudati szerkezetet értjük, melynek alkalmazása következtében elkülönül a „mi-csoport” az „ők-csoport” világától és *csoportközi viszony* jön létre, amely egyaránt ölthet konfliktusos és harmonikus formát.

A nemzettudat esetében a „mi-csoport” politikai-jogi transzformációja megy végbe, ezáltal a *nemzeti szuverenitás* és a *nemzetközi kapcsolatok* kerülnek előtérbe. 1989-ben a mintába került értelmiségiek 58%-a *nemzeti függetlenség* alatt a kormány *lehetséges* cselekvési szabadságát értette a nemzetközi erőviszonyok szabta kereteken belül. (1983-ban 48% volt ezen a véleményen.) A kormány *jelentős* cselekvési szabadságát nemzetközi ügyekben a minta 32%-a azonosította a nemzeti szuverenitással. (1983-ban csak 20% osztozott ebben a maximalizáló nézetben.) A *korlátozott szuverenitást* (nemzeti szuverenitás = a nemzeti érdekek és a szövetségi hűség követelményeinek összehangolása) mindössze 7% fogadta el meghatározásként. (Az idők változásának jele, hogy 1983-ban még 26% fogadta el ezt a minimalizáló nézetet.) Mindössze 3% nem nyilvánított véleményt.

Szinte kivétel nélkül mindenki (99%) igenlően válaszolt arra a kérdésre, hogy „vannak-e manapság konfliktusok Magyarország és más országok között?”.

A konfliktusfelek listavezetője Románia (98% említi), melyet jórészt a romániai magyarságot érintő hátrányos megkülönböztetések miatt tartanak nyilván a válaszadók Magyarország ellenlábasai között. A konfliktus lehetséges megoldási módjaira vonatkozó nézetekből kitűnik, hogy a megkérdezettek meglehetősen passzívan viszonyulnak a megoldáshoz: a másik fél megváltozásába (*Ceausescu* halála, a román vezetés megváltozása, a diktatúra megszűnése stb.) veti reményét 46%-uk. Még ugyanebben az évben kiderült, hogy a remények — legalábbis részben — nem voltak megalapozatlanok. Nemzetközi fórumok fellépésében (ENSZ, Szovjetunió, USA, helsinki egyezmény stb.) bizakodik 12%. A konfliktust megoldhatatlannak tartja 18%. Kölcsönös megegyezésben látja a megoldást 14%. Erdély visszacsatolásában vagy egy transzszilvanista megoldásban gondolkozik 5%. A magyar fél aktív fellépését (erély, segítségnyújtás, példamutatás) mindössze 2% tartja kívánatosnak. (A többiek nem válaszoltak, illetve egyéb válaszokat adtak.)

4. Történelmi sorsfordulók narratív sémái

A narratív sémák segítségével egy-egy közösség tagjai felidézhetik és kommunikálhatóvá teszik az egyébként oly illékony időt. Az események sematizálása és tipizálása révén az újrafelidezésben a múlt a mindennapi jelen részévé válhat.

A magyar történelem zavarbaejtő bőséggel kínál sorsfordulókat, melyek közül ezúttal megelégedtünk néhány 20. századi fontos eseménnyel. A magyarság legnagyobb 20. századi traumája a *trianoni békeszerződés*, melyet közel 70 év múltán a magyarság ma sem helyesel. A *történelmi Magyarország felosztását* a megkérdezettek többsége (78%-a) helyteleníti. (1983-ban ez az arány csak 64% volt.) *Helyes, de hibásan megvalósított döntésnek* minősíti 15%. (1983-ban 35% volt ezen a nézetén.) A területi felosztást a megkérdezetteknek — hasonlóképpen mint 1983-ban — mindössze 1%-a helyeselte. (A kérdezettek 6%-a nem vállalkozott e történelmi döntés megítélésére.)

A második világháborúban történő magyar részvételt a megkérdezettek többsége helyteleníti: 60%-uk a *kívülmaradást* tartotta volna a kívánatosnak. Azt, ami bekövetkezett (végső kitarás a németek oldalán), *senki sem tartotta helyesnek*. A németek oldalán való részvételt *jól időzített kiugrással* 16% szerette volna, míg 11% a *náci Németországgal szemben nyitott volna frontot* kezdettől fogva. A történeteket *végzettszerűen felfogók* aránya ugyancsak 11% volt. (2% nem tudott válaszolni.)

A válaszolók jelentősen megosztottnak mutatkoztak abban, hogy *kit terhel a legnagyobb felelősség* a második világháborús magyar részvételért. A magyar uralkodó osztályokat hibáztatta 34%, a jobboldali eszméktől megfertőzött magyar néptömegeket tartotta felelősnek 2%. A többiek részint a trianoni békeszerződést diktáló nyugat-európai demokratikus államokat (25%), részint a nyomást gyakorló náci Németországot tették felelőssé (31%). 8% más véleményen volt, illetve nem volt határozott álláspontja.

Míg a trianoni békeszerződés által előidézett nemzeti trauma elfojtási és elhárítási mechanizmusai viszonylag ismertek, addig az azzal egyenértékű, megsemmisítésbe torkolló 1938–44 közötti intézményesített *antiszemitizmus* társadalom-lélektani következményeit nem ismerjük. A megkérdezettek többsége a felelősségelhárítás álláspontján van, ugyanis a német kormányt (42%), a megszálló német hadsereget (17%), a német népet (1%) tartja a fő felelősnek. Ezzel szemben egy jelentős kisebbség a magyar fél felelősségét hangsúlyozza. (30% a magyar kormányt, 2% a magyar népet, 1% a magyar csendőrséget.) 6% egyéb tartalmú választ adott.

A felszabadulás óta eltelt magyar történelem *legdrámaibb sorsfordulója* 1956. október 23. és november 4. között volt. A történeteket a viszonylagos többség (45%) *népfelkelésnek* minősítette. *Forradalomnak* tartja az eseményeket 37%. A három évtizeden át súlykolt *ellenforradalom minősítés* elfogadójának köre 1989-ben *már csak 2%*.

5. Oktulajdonítás

Az ideologikus nemzeti identitás egyik legfontosabb tudásszervező mechanizmusa az oktulajdonítás, melynek révén áttekinthetővé és érthetővé válnak az egyén számára a különben átláthatatlan rendszerszintű történelmi-társadalmi történések.

Történelmi, gazdasági, aktuális politikai sikerek és kudarcok jellemző okaira vonatkozóan tettünk fel kérdéseket, de sehol sem zártuk le előre a lehetséges válaszalternatívákat. A válaszokat utólag kódolva különböző *oktípusokat* különítettünk el, melyek a nemzetre vonatkozó gondolkodás jellegzetes típusaival is összhangban vannak.

A *tartós külső sikerokok* sorában találjuk a szövetségeseket, a Habsburgokat, a Nyugatot, a legkülönbözőbb segítségnyújtókat és felszabadítókat.

A *tartós külső kudarcokok* között a fenti szereplőket negatív szerepkörben látjuk viszont, valamint azt a gyakori hivatkozást, mely Magyarország szerencsétlen geopolitikai helyzetére, földrajzi ütközőpont voltára vonatkozik.

Az *ideiglenes* külső siker- és kudarcokok sorában szerepel a szerencse, a véletlenszerűen előálló, pillanatnyi történelmi konstelláció, valamint a balsors, a rosszakarató véletlen, ritkán előforduló, de nagy hatású megfogalmazásban a „turáni átok”.

A *külső okok* nagyon kedvező nemzeti önértélmzési lehetőséget teremtenek — a dolog természeténél fogva elsősorban kudarcok magyarázataként —, mivel általuk fölmenthetővé válik a saját nemzet a cselekvés vagy nem cselekvés felelőssége elől.

Tartós belső sikerokokként a következő tényezők szerepeltek: megváltoztathatatlan történelmi tények, folyamatok (államalapítás, kiegyezés, Európához való kulturális-társadalmi felzárkózás, etnogenezis).

A *tartós belső kudarcokok* sorában látjuk a történelmi meghatározottságot, a megkésettséget, a strukturális fejlődés deficitjét (polgárság hiánya).

A sikerhez vezető ideiglenes belső okok listája nagyon hosszú: történelmi hősök, karizmatikus vezetők, jól felismert célok, a magyar nemzetkarakter morális és pszichológiai pozitív tartozékai, erős magyarságtudat.

Ezeknek a jegyeknek a visszája képezi a kudarcot eredményező ideiglenes belső okok készletét: széthúzás, pártoskodás, árulás, gyengekezű vezetés, korrupció, morális romlás, önismeret hiánya, a lehetőségek alábecslése, kivárá és sietség, borúlátás, gőg, szalmaláng stb.

Akár sikerekről, akár kudarcokról van szó, a belső okok közül az *ideiglenesek* dominálnak. Ez azt jelenti, hogy a megkérdozettek a történelmet a saját életvilágukból ismert antropomorf pszichológiai, erkölcsi, pedagógiai motívumok segítségével jelentik meg a maguk számára.

A jelenbeli gazdasági sikerek és kudarcok okait tipizálva nem találtuk értelmesnek a külső és belső dimenziót, mivel az említett okokban (konjunktúra, külföldi tőke, világpiac, illetve elmaradottság, kiszolgáltatottság, kedvezőtlen nem-

zetközi környezet, idegen értékek érvényesülése, a nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó idegen minták másolása stb.) ezek egybefonódnak.

A *tartós belső sikerek*ok példáulként elsősorban a társadalmi újratermelés rendszerszerű elemeit mutatjuk be: sikeres ipari ágazatok, az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus, a vállalkozások. Ugyanebben a dimenzióban kudarcok okaiként a következő rendszerokokat láthatjuk viszont: az ún. létező szocializmus egészében, illetve részeiben (piacgazdaság hiánya, szovjet típusú szövetkezetesítés, túlcentralizáltság, pártállam stb.).

Az *ideiglenes belső okok* forrása kimeríthetetlenül bő, akár sikerekről, akár kudarcokról van szó. (Pl. józan ész, jó vezetés, kitartás, „megszállottak”, jó szakemberek, szellemi tőke, alkotókészség stb., illetve ezek fonákja: rossz vezetés, hozzá nem értés, a szellemi tőke pazarlása, rossz munkaszervezés, lustaság, voluntarizmus a gazdasági vezetésben, munkafegyelem hiánya.)

A *külső társadalmi-politikai sikerek*ok skálája a Szovjetuniótól az Európai Gazdasági Közösségig terjed, mintha az a logika munkálna a megkérdezettekben, hogy minél gyengébb a Szovjetunió, annál kevésbé érvényesül az európai közleledést gátló hatása, következésképpen felerősödik Európa vonzása. E logika meglétéről tanúskodik a negatív külső okok listája: KGST, egyoldalú függés a Szovjetuniótól, a sztálini gazdasági mechanizmus szolgálai átvétele.

A *strukturális sikerek*okat a megkérdezettek a nemzedékváltásban, a polgárosodásban, a piacgazdaság elemeinek megjelenésében, valamint a gazdasági csőd nyomán letagadhatatlanná vált reformszükség felébredésében látják. A kudarcokat a gazdasági csőd fogalomkörébe rendezik (tudás és kultúra leértékelődése, éldősködő nómenklatúra, konvertibilis fizetőeszköz hiánya stb.).

Az 1988-as pártértekezlet után bekövetkezett demokratizálódás folyamatai egészükben és részelemeikben döntő fontosságú sikerekokként jelentkeznek (nyilvánosság, többpártrendszer, az MSZMP-n belüli platformszabadság, 1956 újraértékelése, a nemzeti szuverenitás helyreállítása stb.). A kudarcok sommásan „az elmúlt négy évtized” címszavával fémjeleződnek (diktatúra, pártállam, nemzeti identitás elhanyagolása, szektás-dogmatikus kommunista egyeduralom stb.). Feltehető, hogy e sikerekok listájára időközben felkerült az 1990-es szabad választás is.

A *morális és pszichológiai* síkon nyilvántartott *sikerek*ok között találjuk a történelmi sikerekokból már ismert magyar nemzetkarakter pozitívumait, kiegészülve a vállalkozó szellemmel.

A kudarcokok katalógusa szinte végeláthatatlan (őszintétlenség, elnyomóritottság, erkölcsi-kulturális regresszió, agresszivitás, önzés, intolerancia, a család szétbomlása, korrupció stb.).

CLUSTAN-eljárás segítségével valamennyi képzett változónk mentén csoportokat képeztünk, amelyek a nemzeti identitás és attitűdök vonatkozásában egymástól különböztek. A 3. táblázat „+” értékei azt mutatják, hogy az adott tudattartalom az adott csoportra jellemző. A táblázatból látható, hogy leginkább az A csoport és az E csoport rendelkezik koherens nézetekkel, míg a többség (B, C, D csoportok) nemzeti identitása és attitűdjei ellentmondásosak és diffúzak.

3. táblázat

A nemzeti identitás típusos változatai szerint képzett csoportok

(A „+” jelek az adott csoportban való véleményítéskor előfordulását jelentik)

a csoportok létszáma	A 137	B 129	C 100	D 134	E 171
érzelmi magyarságélmény		+	+		+
magától értetődő magyarságélmény			+		
kommunikációs magyarságélmény		+	+	+	
magyarság mint adott élmény					
magyarság mint szerzett élmény					
hazafias szimbólumelfogadás	+		+		
tradicionális szimbólumelfogadás			+	+	+
rituális szimbólumelfogadás					
nemzeti optimizmus		+	+		+
kultúrnemzeti ideológia		+			+
népies vonatkoztatás		+			+
urbánus vonatkoztatás	+	+	+		
demokratikus vonatkoztatás	+				+
közép-európai összehasonlítás		+	+		
nyugat-európai összehasonlítás			+		+
kulturális nemzeti optimizmus			+		+
gazdasági nemzeti optimizmus			+		
gazdasági és kulturális nemzeti hanyatlás		+			+
nemzeti aktivitás					+
nemzeti passzivitás	+	+			
nemzeti felelősségelhárítás					
végzet	+				
1956 aktuálpolitikai értékelése			+	+	+
1956 radikális értékelése			+		
1956 ortodox kommunista értékelése			+		
siker: elvont moralizáló					+
siker: moralizáló-pszichologizáló politikai kontextusban			+		+
siker: kívülről meghatározó		+			
siker: strukturális					
siker: magabiztos — segítségre váró		+			
kudarcc: kívülről meghatározó	+	+			
kudarcc: a szocializmus gazdasági kritikája	+				
kudarcc: differenciálatlan sikertagadó				+	
kudarcc: strukturális	+				
kudarcc: a szocializmus politikai-ideológiai kritikája	+				

A csoport: politikai-jogi nemzettudat

E csoport esetében olyan államnemzeti gondolkodási keretről van szó, melyből hiányoznak a természetes nemzeti identitás spontán és affektív összetevői. A nemzet mint államként szervezett demokratikus politikai közösség jelenik meg. A magyar állam történelmét — e felfogás értelmében — súlyos kudarcok jellemzik

(e kudarc sorozat utolsó és hevesen bírált mozzanata az elmúlt négy évtized szocialista gyakorlata), amelyekben javarészt külső, illetve megváltoztathatatlan belső, strukturális-társadalmi körülmények játszották a legfontosabb szerepet.

B csoport: reménykedő nemzettudat

A természetes nemzeti identitás bázisán egy reménykedő, várakozó valószínűsítési minta jellemzi ezt a csoportot. E naiv nemzetmeghatározásra a kultúr-nemzeti ideológia és a közép-európai viszonyítás van hatással, melytől nem idegen a „harmadik út” gondolata. A népi írókhoz való kötődés nélkülözi az ortodoxiát, amit az urbánus vonatkoztatások jeleznek.

C csoport: érzelmi nemzettudat

Leginkább ebben a csoportban látjuk viszont a nemzettudat spontán és természetes elemeinek működését, melynek lényege, hogy a nemzeti hovatartozás vállalása által hozza létre, teremti meg az egyén magának nemzeti azonosságtudatát. Naiv államnemzeti azonosulási mintának nevezhető ez az alakzat annyiban, hogy a liberális mozzanat nélkülözi az explicit politikai-jogi érvelést. A nemzeti identitás affektív mélysége kognitív differenciálatlansággal társul, pszichológiai-morális argumentáción túl nem terjed. A csoport tagjai gondolati ellentmondásokat hordoznak anélkül, hogy azok tudatában lennének.

D csoport: profiltalan nemzettudat

Ebben a csoportban nem találjuk meg sem a természetes, sem az ideologikus nemzeti identitás markáns összetevőit. Profiltalannak nevezzük, mivel sem az államnemzeti, sem a kultúrnemzeti identitás (akár naiv, akár tudatos) mozzanatai nem fordulnak elő benne. E csoport tagjainak felfogása szerint a nemzet tradíciók-ra épülő kommunikációs közösség.

E csoport: népies-demokratikus nemzettudat

E csoportra a természetes és a nemzeti identitás a kultúr-nemzeti felfogásban gyökerező egyensúlya jellemző, amely politikailag tartalmazza a demokratikus politikai berendezkedés fontos kritériumát. A magyar nemzetet fenyegető hanyatlásvízióval szemben a morális és pszichológiai eszközöket alkalmazó cselekvési alternatívákat állítják szembe.

Felmerülhet, hogy az ember társadalmi-társadalom-lélektani beágyazottságát leíró számos jellemző közül a fenti táblázatokban miért éppen az életkor, a mobilitás és a vallás változóinak a hatásait mutatjuk be. (A 4., 5., 6. táblázatok szignifikáns összefüggéseket mutatnak.) A vizsgálat során valóban több magyarázó változót mértünk. Ezek közül egyesekről (pl. nem, születési hely típusa) kiderült, hogy a nemzeti identitással érdemben nem mutatnak összefüggést. Másokról megállapítottuk, hogy a nemzeti identitással ugyan összefüggnek, de magyarázó értékük viszonylagos, hiszen éppen az életkor, a mobilitás és a vallás változóitól függnek: MSZMP-tagság, nyelvtudás, a családnév magyar, magyarosított vagy idegen eredete, felmenők születési lokalizációja (Magyarország trianoni határain kívül vagy belül). Végül, olyan változóink is vannak, amelyek feltehetően jelentős súllyal eshetnek latba a nemzeti identitás meghatározásában, azonban kis elemszám miatt hatásuk statisztikai vizsgálata nem lehetséges (szülők, nagyszülők nemzetiségi, illetve nem magyar származása).

A korcsoport (4. táblázat) esetében azt látjuk, hogy minél fiatalabb valaki, annál inkább nő a valószínűsége annak, hogy nemzeti identitását mint politikai-jogi hovatartozást élje át. Ezzel szemben az idősebb életkor inkább az előző, államnemzeti típusú identitásmintával ellentétes kultúrnemzeti (népies-demokratikus) nemzETFelfogásra hajlamosít.

Az olvasztótégely

4. táblázat
Korcsoport és nézetcsopórt
(a nézetcsopórtokon belüli százalékos arányok)

	1927— 1931	1937— 1941	1947— 1951	1957— 1961	
politikai-jogi	19	32	29	20	
reménykedő	23	37	24	16	
érzelmi	38	31	24	7	
profiltalan	38	30	25	7	
népies-demokratikus	43	31	19	7	
a korcsoportok arányai a mintában	32	32	24	12	100

A vallási háttér (5. táblázat) esetében nyilvánvalóan az a helyzet, hogy a zsidó családtörténeti hagyomány messzemenően az államnemzeti identitástípus fenntartásának kedvez. A második leggyakoribb preferencia az érzelmi (az önbesorolást elsőrendűnek tartó) azonosulás irányába mutat. Szándékosan fogalmazunk ennyire homályosan, mivel magának a megkérdezettnek vallási hovatartozását, identitását nem kérdeztük, és a viszonylag alacsony elemszám miatt ide soroltuk azokat a válaszadókat is, akik a négy lehetőségből (apa, anya, apai nagypapa, anyai nagypapa) legalább két esetben zsidó felmenőről adtak számot. A pro-

testáns és a katolikus családi háttér esetében az államnemzeti identitásnak nincs számottevő táptalaja. A protestánsok részint a kultúrnemzeti felfogást vallják átlag-
gon felül magukénak, részint a nemzeti identitás naiv (reménykedő és érzelmi)
változatait fogadják el. A katolikusok körében a profiltalan nemzeti identitásalak-
zat a domináns.

5. táblázat
Vallási háttér és nézetcsoporthat
(a nézetcsoporthatokon belüli százalékos arányok)

	zsidó	protestáns	katolikus	
politikai-jogi	45	23	32	
reménykedő	9	48	43	
érzelmi	25	49	26	
profiltalan	11	38	51	
népies-demokratikus	8	47	44	
a vallási csoportok arányai a mintában	19	41	40	100

A mobilitás (6. táblázat) hatásai kevésbé markánsan nyilvánulnak meg. Az
első generációs értelmiségiek körében alacsony az államnemzeti típusú azonosu-
lás, és magas az érzelmi típus előfordulása. Feltehető, hogy az ideologikus nem-
zeti identitás (függetlenül attól, hogy államnemzeti vagy kultúrnemzeti irányba
mutat) értelmiségi szerephez szükséges elsajátítása során az érzelmi azonosulás
az első fokozat. A második generációs értelmiségiek körében a profiltalan, kogni-
tíve „üres” nemzeti identitás dominanciáját látjuk. A harmadgenerációs értelmi-
ségiek körében felülreprezentált az államnemzeti és a reménykedő identástípus.

6. táblázat
Mobilitási háttér és nézetcsoporthat
(a nézetcsoporthatokon belüli százalékos arányok)

	első	második generációs értelmiségi	harmadik	
politikai-jogi	15	38	47	
reménykedő	20	40	40	
érzelmi	33	42	25	
profiltalan	25	52	24	
népies-demokratikus	28	33	38	
a mobilitási csoportok arányai a mintában	24	40	36	100

A táblázat érdekes következtetések levonására ad alkalmat, ugyanis az derül
ki belőle, hogy a magyar nemzethez való tartozás szemantikai egysége mélyén
nemcsak alapvető ideologikus jellegű eltérések tapasztalhatók, hanem az is, hogy
ezeknek az eltéréseknek jól körvonalazható történet-szociológiai okai vannak. Az

államnemzeti identitás kialakulására a táblázat adatai szerint az értelmiségi csoportba való belépés kezdő pillanatától fogva a zsidó identitási hagyomány nyomjára a bélyegét. Ez a nemzeti identitás azután az értelmiségi státusz generációs átörökítésének folyamatában továbbra is domináns marad. (Bár relatíve kisebb gyakoriságú, de ugyanez a tendencia figyelhető meg a nemzeti identitás érzelmi változatának intergenerációs továbbadása esetében is.)

Ezzel szemben a katolikus és protestáns háttérű értelmiségiek a mobilitási fok függvényében elmozdulásokat mutatnak az egyes nézetcsoporthoz. Az első generációs protestánsok körében az érzelmi nemzeti identitás dominál, hogy a mobilitási fok növekedésével, a harmadgenerációsok körében már átadja helyét az ideológiailag naív, illetve tudatos népies-demokratikus nemzetfelfogásnak.

7. táblázat
Mobilitás, vallás és nézetcsoporthoz

(a nézetcsoporthoz összetétele a generációkon belül, vallási hovatartozás szerint, százalékos arányok)

	első			második generációs értelmiségi			harmadik		
	ZS	P	K	ZS	P	K	ZS	P	K
politikai-jogi	25	25	50	54	27	19	45	18	36
reménykedő	4	42	54	10	43	47	10	56	34
érzelmi	15	55	30	29	50	21	32	40	28
profiltalan	12	36	52	12	33	55	9	50	41
népies-demokratikus	6	47	47	14	40	46	5	54	41
a csoportok arányai a mintában	11	43	46	22	38	40	20	43	37

(Rövidítések: ZS = zsidó vallású, P = protestáns vallású, K = katolikus vallású)

A katolikusok esetében az egyes nézettípusokhoz való tartozás ugyan a különböző mobilitási háttérű értelmiségiek körében elmozdulásokat mutat, de ezeknek az elmozdulásoknak a szerkezete nem eléggé markáns.

Kutatásunk indító kérdésfeltevésével kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a nemzeti identitás típusát értelmiségiek körében egyaránt befolyásolja a vallási és a mobilitási háttér, azonban a különböző típusú nemzeti identitások esetében ez az együttes hatás más-más módon érvényesül. Úgy tűnik, hogy az államnemzeti identitás tudatos és naív változataira elsősorban a vallási dimenzió hat és kevésbé érvényesül a mobilitási háttér hatása, míg a nemzeti identitás naív vagy tudatos kultúr-nemzeti változatainak elsajátítása esetében nagyobb súlya van a mobilitásnak, mint a vallási háttérnek (melynek szerepe azért nem becsülhető le).

A nemzet mint társadalmi nagycsoport tehát miközben olvasztótégelyként homogenizálja és pszichológiailag egységesíti tagjait, nem törli ki belőlük alternatív kötődéseik emlékét. A nemzeti társadalomban a korábbi hovatartozások elvesztik ugyan eredeti identitásszervező funkcióikat, de mivel más és más körülmények között kényszerültek a modern nemzeti ideológiával való találkozásra,

voltaképpen egymással versenyző, plurális nemzetfelfogások kialakulásának vették meg az alapját. Félő, hogy a mai magyar társadalom jelenlegi nemzeti eufóriájában az egymással versengő nemzetfelfogások nem a harmónia, a türelem és a kiegyezés, hanem a versengés, a kiszorítás, az elfogult ideológiai címkézés útjára lép. Ez a tendencia egyébként a volt szocialista országok mindegyikében jelentkezik. Az 1990-ben végzett vizsgálatunk azt mutatta, hogy Magyarországon viszonylag jók az esélyei a magyar nemzetfelfogás kialakulásának. Legérdekesebb tapasztalatunk viszont az volt, hogy a pártokhoz való kötődésnek nem a modern és a tradicionális nemzetfelfogás volt a meghatározója. A konzervatív nemzeti pártok a magyar „saját út”, a szocializmusból a kapitalizmusba fontolva haladás jelszavaival találtak maguknak szimpatizánsokat, míg a liberális pártok a radikális politikai-társadalmi változások híveit nyerték meg. Következésképpen sem a kormánypártokról, sem az ellenzéki pártokról nem állíthatjuk, hogy egymáshoz képest „nemzetibbnek”, „magyarabbnak” tűntek a választók számára, az 1947 óta először tartott szabad választások előestéjén. Egészen más kérdés, hogy mi történt a két választási forduló között és hogyan gazdálkodik azóta is a magyar demokratikus politikai rendszer bizalmi tőkéjével.

CSEPELI, GYÖRGY—ZÁVECZ, TIBOR

LOOKING AT THE MELTING POT

National Identity and Attitudes of Hungarian Intellectuals

Summary

Earlier studies on the cognitive organization of national identity of Hungarian intellectuals showed that patterns of national identity were affected by the social background of the respondents. In 1989, a survey was carried out in order to control the effects of social background. There was a deliberate attempt to see that Catholics, Protestants and Jews, and first-, second- and third generation intellectuals should be properly distributed in the sample consisting of 671 respondents selected from lists of professional associations.

Divergent and competing patterns of national identity were found among the respondents. Level of social mobility and religious background seemed to cause considerable effect on the nature of the pattern of national identity. One of the patterns was 'Gesellschaft'. This is an ambivalent, self-reflective kind of identification. The other pattern was 'Gemeinschaft' based on the natural attitude towards the nation. The former pattern has been found among intellectuals of the second and third generation — particularly if they were of Jewish origin. Intellectuals of the first generation, especially if they came from Catholic or Protestant families, were prone to the latter pattern.

This difference of patterns of national identification has traditionally been the frontline in Hungarian ideological and political discourse. Under state-socialism it was impossible to discuss openly problems of national identity but the frontline survived because adherents of the two different patterns found the way to continue discussion under various pretexts.

As a result of the first free elections since 1947 in 1990 adherents of the 'Gemeinschaft' pattern of national identity won and adherents of the 'Gesellschaft' pattern of national identity became the opposition. Though the winning 'national parties' allege that the opposition parties lack genuinely national features and the opposition 'liberals' insist that the governing coalition is ardent nationalist, the difference between the two poles is much more latent than that; it is not a matter of consciousness but a matter of background knowledge and hidden assumptions of socially constructed reality. Unfortunately, the opposing ideological and political camps — in Hungary just as much as in the other post-socialist countries of Eastern Europe — are unable to engage in communication guided by mutual trust. The conditions for ideological-political discourse which is free of suspicion and distrust are lacking.

TUDÁSFELHASZNÁLÁS ÉS MUNKAKÖRI MOBILITÁS ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA (Cseh, magyar és japán nagyvállalatok példája)

1. Bevezető

Mottó: „...a gazdasági hatékonyság, lényegénél fogva, nem a menedzseri képességen alapszik, hanem azon, hogy minél nagyobb tömeget tudjunk megnyerni a kicsi, de szüntelen változásokhoz, ... ajánlatos lenne a hangsúlyt a tömeg szakértelmére helyezni, arra is készen, hogy egy kicsit elhanyagoljuk a vezető elit megteremtését.”

(Kazuo, Koike, 1991.)

Az elmúlt években elindult, s jelenleg is tartó politikai rendszerváltás következményeivel összehasonlítva, napjainkban elsősorban a piacgazdaság kiépítését és nemzetközi integrációját kísérő társadalmi-politikai feszültségek foglalkoztatják leginkább a közvéleményt és a társadalmat. A politikai rendszerváltás, sokak feltételezésével szemben, nem eredményezett automatikusan racionális gazdasági döntéseket. Ezzel az illúzióval leszámolva, úgy tűnik, hogy napjainkban, a gazdasági szakemberek, a társadalmi-hatalmi viszonyokat alapvetően befolyásoló privatizációtól, a magántulajdon megjelenésétől remélik ismét annak a gazdasági racionalitásnak a megjelenését, amely stabilizálhatja hazánk és a többi kelet-európai ország gazdaságát.¹

A politikai-gazdasági struktúraváltás történelmi jelentőségű periódusaiban a társadalomkutatók megkülönböztetett felelőssége felhívni a figyelmet az emberi együttműködést szabályozó mechanizmusok heterogenitására, az ökonómiai racionalitást átszövő, társadalmi-szervezeti folyamatok szüntelenül érvényesülő szerepére. Például a piaci mechanizmusokban ható gazdasági racionalitást, át- meg átszövik a nagyvállalati szervezetben kifejlődő, a szervezetek relatív autonómiájában és kultúrájában megjelenő társadalmi viszonyok. A gazdaságban és annak legváltozatosabb szervezeti struktúráiban, az egyéni s főleg a kollektív magatartások indítékai és tartalma sohasem érthető meg egy vagy két, dominánsnak tartott cselekvésszabályozó alapján.²

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok általános tapasztalata: az egyes országok társadalmi-gazdasági mozgásterét, a nemzeti társadalmakra jellemző nemzeti és lokális struktúrákat a munkaügyi kapcsolatok rendszere, valamint a gazdasági szervezetekben érvényesülő munkaerő-felhasználás módszerei jelentős

mértékben befolyásolják. Tanulmányunkban a gazdaság és a társadalom olyan fontos mikrostruktúráiban mint a nagyvállalati szervezetben kísértük figyelemmel a tudásfelhasználás és a munkaköri mobilitás egymástól jelentősen eltérő típusait eredményező folyamatokat. Három ország villamos erőműveiben összegyűjtött tapasztalatok alapján megkérdőjelezhető az a meglehetősen elterjedt nézet, hogy azonos típusú technológia — esetünkben a villamos energiát előállító technológia — kizárólag egységesen (azonosan) kialakított munkamegosztási és vezetési rendszerekkel működtethető hatékonyan. Ezen túlmenően azt is jelezni szeretnénk, hogy az egykori szocialista országok munkamegosztási és kooperációs struktúrái egymástól jelentősen különböznek.

Kutatási eredményeink ismertetése előtt röviden utalni szeretnénk a nemzetközi összehasonlító kutatások néhány buktatójára.³ Gyakori torzítások forrása például az, hogy a kelet-európai régió országainak társadalomkutatói saját intézményeik (gazdasági szervezeteik) realitását a fejlett gazdasággal rendelkező országok hasonló intézményeinek *idealizált képével* hasonlítják össze. Hasonlóan gyakori, s egyre érzékelhetőbb az a veszély is, amikor a fejlett piacgazdasággal rendelkező és demokratikus berendezkedésű országok segítségnyújtási programjai keretében megjelenő szakemberek az egykori szocialista országok jelenlegi gondjait saját társadalmuk gazdasági és politikai kontextusában született társadalomképpel szemlélik. Így könnyen születhetnek olyan diagnózisok, amelyek a fejlett tőkésországok gazdasági és politikai intézményeitől való eltéréseket devianciának vagy egyszerűen gazdasági és társadalmi elmaradottnak tekintik. Ebből a szempontból is fontos a japán gazdaság és társadalom teljesítményének üzenete: a piacgazdaság nyugat-európai vagy észak-amerikai mintáitól való eltérések nem jelentenek szükségszerűen kevésbé hatékony vagy deviáns jelenségeket, hanem a társadalmi fejlődés *egy másik* lehetséges modelljét képviselik.⁴

2. A nemzetközi vizsgálat célja, területe és résztvevői

A három ország (Cseh-Szlovákia, Japán és Magyarország) villamos erőműveinek szervezeti-irányítási és munkamegosztási viszonyainak összehasonlító vizsgálatára irányuló kutatást a Chuo Egyetem (Tokió) Társadalomtudományi Intézetének professzora, *Ishikawa Akihiro* kezdeményezte. A kutatásban magyar részről az MTA Szociológiai Kutató Intézete, Cseh-Szlovákiában a Villamos Művek Tröszt Oktatási és Kutató Intézetének munkatársai vettek részt.⁵ A vizsgálat a részt vevő országokban kiválasztott villamos erőművekben érvényesülő ösztönzési gyakorlat, oktatási-képzési rendszer, munkaköri mobilitás, döntési rendszer és munkaszervezet, az érdekképviselési tevékenység és a vezetők—beosztottak viszonyában érvényesülő bizalmi viszonyok színvonalának elemzésére és értékelésére irányult.

A japán kutatócsoport által eredetileg javasolt kutatási eszközt (kutatási tervet és vizsgálati technikát) a csehszlovák és magyar kutatócsoportok megvitatták,

kipróbálták s ezt követően alkalmazták. Ezenkívül, a nemzeti kutatócsoportok, a standard kutatási technikaként elfogadott kérdőívet egyéb vizsgálati módszerekkel egészítették ki. Például a magyar kutatócsoport jelentősen épített az ún. nem strukturált interjúkra és a vállalati adatokból nyerhető információkra. A nemzetközi kutatásban részt vevők által kötelezően használt kérdőívek útján összegyűjtött adatokat többváltozós matematikai-statisztikai elemzési módszerekkel is megvizsgáltuk.⁶

A japán kutatócsoport a közös kutatás céljára két vállalatot választott ki az Ibaraki prefektúrában található Kashima erőművet, valamint a Fukushima prefektúrában lévő Hirono erőművet, mindkettő a Tokyo (Metropolitan) Electric Power Corporationhoz tartozik. A Kashima erőműben 249, a Hirono erőműben 218 alkalmazottat, összesen 467 dolgozót kérdeztek meg. A vizsgált népesség, az esetleges betegség, szabadság stb. miatti hiányzásoktól eltekintve — az erőművek teljes létszámát jelenti.

A kutatásban szereplő két magyar vállalatot felügyeleti szervük, a Magyar Villamos Művek Tröszt választotta ki, mert e kettőt tekintette reprezentatívnak a magyar energetikai iparra. A két magyar vállalatnál, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található „A” Vállalatnál és a Heves megyében lévő „B” Vállalatnál pénzügyi és kutatásszervezési okokból az összes dolgozó megkérdezésére nem kerülhetett sor, hiszen a dolgozók összlétszáma 3258 fő volt. Ezért mintaválasztásra volt szükség, a strukturált mintavétel módszerét alkalmaztuk.⁷ Így módon a két vállalatnál összesen 539 értékelhető kérdőív kitöltésére került sor, s ez a teljes sokaság 16,5%-os reprezentációját jelenti.

A csehszlovák kutatók mintájában viszont egy vállalat három üzeme szerepelt, ahol összesen 763 dolgozót kérdeztek meg.

A strukturált kérdőívek használatát a két magyar vállalatnál több mint 40 interjú készítésével bővítettük, a kérdőívre adott válaszokból kialakult tapasztalatok mélyebb értelmezésére. Az anonimitás megőrzése érdekében, amennyiben ezekből közlünk részleteket, csak az interjúalany munkakörét jelezzük, hasonlóképpen nem használjuk a vállalatok eredeti elnevezését.

A japán erőművek fűtőanyaga elsősorban olaj és gáz, aminek következtében az energiatermelésre az automatizáció magas színvonala jellemző. A magyar és cseh erőművek zöme is szénhidrogén bázison termel, a hazai vizsgálatban szereplő „B” hőerőmű azonban szénelapú erőmű. A vizsgálatot két szakaszban végeztük, 1988-ban került sor az adatok összegyűjtésére és feldolgozására. 1989-ben a magyar erőművekre vonatkozó tapasztalatokat megvitattuk a vizsgálatba bevont erőművek vezetésével, s a megjegyzések, észrevételek alapján kiegészítő vizsgálatot végeztünk. Ugyancsak ebben az évben készítettük az ún. kötetlen interjúkat.

A jelen dolgozat keretében a tudás szerkezetével és felhasználásával, valamint a munkaköri mobilitás, a karrier típusainak összehasonlító elemzésével foglalkozunk.

3. Az oktatás, továbbképzés és tanulás a munkahelyeken

A három ország adatainak összehasonlításakor azt tapasztaltuk, hogy az átlagos iskolai végzettség színvonala magasabb a japán, mint a magyar és a cseh erőművek vizsgálatba bevont dolgozói körében.

Az iskolai végzettség szintje az egyes országokban

	Cseh	Japán	Magyar
	erőművekben		
Alapfokú	9,9%	3,2%	20,0%
Középfokú	85,4%	81,5%	68,8%
Felsőfokú	4,4%	15,0%	7,7%

Emellett a cseh és japán erőművekben a dolgozók lényegesen homogénebb csoportot alkotnak a végzettség tekintetében, mint a magyarok. Ennek azért van jelentősége, mert az iskolák különböző szintjei és típusai többé-kevésbé jellegzetes ismereteket, cselekvési mintákat, témákat, viszonylag homogénebb nyelvet, munka-kultúrát közvetítenek.⁸ E „nyelvi közösségek” különböző foglalkozású, esetleg hierarchikusan különböző pozíciójú emberek közt is megteremthetik a kölcsönösségi kapcsolatok (interakció) természetes közegét. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan az iskolázottsági különbségek a társadalom értékelési hierarchizációs mechanizmusain keresztül erősen elkülönülhetnek, elhatárolódhatnak és szimbolikus jelentőséget kapva elkülönült szférákká differenciálódhatnak.

A japán és magyar adatokat *többdimenziós szóráselemzéssel* vizsgáltuk meg. Az egyszerűség és a könnyebb összevethetőség érdekében mindössze 3—3 képzettségi csoportot (alapfokú, középfokú, felsőfokú) különítettünk el és ezeket vizsgáltuk meg az alapvető társadalmi-demográfiai ismérvek alapján.

A többváltozós szóráselemzéssel arra kerestünk választ, hogy a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők különböznek-e egymástól az adott változóban és a különbség szignifikáns-e?

A japán vállalatok munkaügyi rendszerének egyik „sarkköve” az *életre szóló (lifelong employment) foglalkoztatás*. A munkáltató a munkavállalót egész életén keresztül — a vállalathoz való beléptetéstől kezdve — foglalkoztatja, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szülők a gyerekeket a család állandó tagjának tekintik. Viszonyásul a munkavállaló munkáltatójával szemben maximálisan *lojális és elkötelezett*. Az elkötelezettség valódi, mert egy teljes munkás életre szól, nem csak néhány évre, mint egyes országokban, ahol a dolgozóknak sokkal nagyobb a mobilitása. Ugyanakkor az életre szóló foglalkoztatás mindenekelőtt a nagyvállalatok képzett dolgozóira (jelenleg a japán foglalkoztatottak kb. 27—28 százalékára) terjed ki; a segédmunkások, a nők, a kisebb vállalatok dolgozói, valamint a nagyvállalatok bedolgozói nem részesülnek előnyeiből. Jól tükrözik ezt a többváltozós szóráselemzéssel kapott eredményeink a japán erőművek esetében,

ugyanis feltehetően ez az oka annak, hogy a japán erőművek azon dolgozói, akik korábban más munkahelyen is dolgoztak már, lényegesen alacsonyabb képzettségi szintet mondhatnak a magukénak, mint a többi dolgozó. Jellemző, hogy egyharmaduk rendelkezik mindössze alsófokú végzettséggel és főiskolát végzetten egyáltalán nem találtunk köztük és csupán 6,7%-uk szerzett egyetemi végzettséget.

A szórásanalízis eredményei

Japán adatok alapján			Magyar adatok alapján		
Változó	F érték (2,385)	Szignifikan- cia szint	Változó	F érték (2,463)	Szignifikan- cia szint
1. Korábbi vállalatnál dolgozott-e	8,82	—	1. Jelenlegi munkakör	162,87	—
2. A vállalatnál eltöltött évek száma	8,04	—	2. Első munkakör belépéskor	157,13	—
3. A kérdezett neme	5,98	—	3. A kérdezett életkora	20,18	—
4. A közös háztartásban élők száma	5,11	—	4. A kérdezett neme	10,81	—
5. A kérdezett családi állapota	3,80	—	5. Lakás típusa	6,53	0,002
6. Első munkakör belépéskor	3,07	0,028	6. A korábbi vállalatok száma	6,36	0,002
7. Szakszervezeti tagság	2,30	0,077	7. A kérdezett családi állapota	5,51	0,004
8. A vállalat neve	2,26	0,081	8. Az apa foglalkozása munkába álláskor	4,63	0,010
9. A kérdezett életkora	2,18	0,089	9. Szakszervezeti tagság	2,50	0,083
10. Bejárás időtartama	2,08	0,102	10. A vállalat neve	2,46	0,087
11. Az apa foglalkozása munkába álláskor	0,95	0,415	11. Bejárás időtartama	1,92	0,147
12. Jelenlegi munkakör	0,55	0,510	12. A közös háztartásban élők száma	1,08	0,339
13. Lakás típusa	0,47	0,704	13. A vállalatnál eltöltött évek száma	0,54	0,582

A japán erőművek rendkívül erős törekvését jelzi a minél képzetesebb munkaerő felvételére, hogy jelentősek a kvalifikációs különbségek a vállalatnál eltöltött évek tekintetében. A négy évnél kevesebb vállalati gyakorlati idővel rendelkezők között egyáltalán *nem találtunk* olyat, aki csupán alsófokú végzettséggel rendelkezett volna. Ezzel szemben az 1 év gyakorlati idővel rendelkezők 40%-a, az 1—2 év gyakorlati idővel bírók 30,4%-a, míg a 3—4 év vállalatnál eltöltött idővel rendelkezők 30,8%-a *egyetemet végzett*. A képzettségi szintnek tehát óriási a szerepe a japán vállalatoknál az új munkatársak kiválasztásánál. Emellett az is jól demonstrálja azt a nagyfokú gondosságot, amely a vizsgálatban részt vevő japán vállalatokat is jellemzi az új munkaerő kiválasztásánál, hogy a közös kutatásban szereplő

vállalatoknak *saját oktatási intézményei* vannak, amelyekbe 9 éves általános képzés után vesznek fel fiatalokat, akiket saját kollégiumaikban helyeznek el. A képzés speciálisan a vállalat igényei szerint történik és általában csak olyanok kaphatnak az erőművekben munkát, akik ezekben az iskolákban végeztek.

Ezenkívül az új belépők képzése az iskolák befejezésével nem fejeződik be, hanem tulajdonképpen a vállalathoz való belépéssel kezdődik meg igazán. Ugyanis a *japán szakképzés* általában nem az iskolában, hanem a *vállalatoknál* történik, ahol a munkást több szakmára képezik ki, s az egyetemről felvetteket is — munkahelyi rotációval — a vállalatok több szakmájú „generalistákká” nevelik ki. Ez a képzési folyamat rendszerint igen hosszú (10—15 évig is eltart), és meglehetősen költséges, ami — a tradíció mellett — fontos gazdasági indoka az életre szóló foglalkoztatásnak. A japán vállalatok képzési, továbbképzési és előrejutási rendszerével foglalkozó újabb elemzések, a „generális” — „speciális” ellentétpárnál fontosabbnak tartják az ún. „kis sebességű” előrejutás fontosságának hangsúlyozását az európai és az amerikai vállalatok gyakorlatában érvényesülő nagy sebességű előrejutással összehasonlítva.⁹

A japán erőművekben dolgozók képzettségi szintje az egyes munkaköröket tekintve lényegesen kiegyenlítettebb, mint a cseh és magyar erőművekben. Jellemző, hogy a japán erőművekben a munkásoknál egyáltalán nem találunk olyant, aki nem végzett volna legalább középiskolát és a műszaki alkalmazottaknál is csupán csak 3,4% elégedett meg a kötelező alapfokú oktatási szint elérésével, míg a munkások egynegyede, a műszakiak 13%-a végzett egyetemet. Ezzel szemben a magyar erőművekben a munkások 29%-a végzett mindössze 8 osztályt vagy annál is kevesebbet, míg egyetemet végzettet egyáltalán nem és főiskolát végzettet is mindössze 0,4%-ot találtunk köztük.

Így egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar erőműveknél a vizsgált 13 változó közül éppen a különböző munkakörökben dolgozók között találtuk a legnagyobb különbségeket a képzettség tekintetében.

A japán vállalatoknál az egyetemet, főiskolát végzettek egyáltalában nem idegenkednek attól, hogy kezdetben akár munkásként is, alantasabb munkát is végezzenek, sőt kifejezetten örülnek annak, hogy ismereteiket „testközelben” szerezhetik meg.¹⁰ „Először összes mérnökeinket beállítjuk a közvetlen termelésbe, annyi időre, amíg megértik, hogyan illeszkedik bele a termelési technológiába, amit ők csinálnak. Egyes külföldi mérnökök ezt nem szeretik, de a japán mérnökök a jelek szerint örülnek, amiért első kézből szerezhetnek tapasztalatokat.”¹¹

A magyar erőművekben ezzel szemben a frissen végzett diplomásokat *elève irányítói, vezetői pozíciókba* veszik fel. Ezért találunk igen jelentős különbséget a magyar dolgozók között az iskolai végzettség tekintetében a belépéskori munkakör esetében. „A vállalatvezetés elkövette azt a hibát, hogy összegyűjtötte a mérnököket egy osztályra, holott itt lenne rájuk szükség a műhelyekben, itt a fejlesztők is hatékonyabban tudnának fejleszteni” — nyilatkozta egy munkás.

Tipikus a magyar erőművekben, hogy a felsőfokú végzettséget szerzettek 10,1%-a közép- és felső vezetőként, 6,4%-a alsószintű vezetőként, 53,2%-a mű-

szaki alkalmazottként kezdett eleve a vállalatnál, míg mindössze 25,7%-uk dolgozott először az üzemében munkásként és ezek is rövid időn belül vezetővé váltak. Amit az mutat, hogy a jelenlegi munkakör esetében egyáltalán nem találunk egyetemet végzettet a munkások között.¹²

Annak ellenére, hogy a japán erőművekben dolgozók lényegesen nagyobb hányada szerzett egyetemi végzettséget, a magyar műszakiak, valamint a közép- és felső vezetők a japánokét jóval meghaladó arányban rendelkeznek főiskolai, illetve egyetemi szintű végzettséggel (a magyar műszakiaknál 54,5%, a japánoknál 14%, illetve a magyar közép- és felső vezetőknél 78,5%, a japánoknál 20,3%).

Az oktatás-képzés folyamatait vizsgálva feltűnő, hogy a két magyar vállalatnál a termelésben közvetlenül részt vevők (munkások) és a termelési folyamatok szervezését, irányítását végzők (műszakiak, vezetők) az iskolai és szakmai képzés terén mennyire eltérő utat járnak be, mennyire hiányoznak az azonos tudásból táplálkozó közös gyökerek. A magyar erőművekben a munkás és a — műszaki alkalmazott — vezetői munkakörökben dolgozóknál a közös képzettségbeli múltnak szinte csak a kötelező 8 általános iskolai végzettség tekinthető.

Jól érzékelteti az imént elmondottakat az elvégzett osztályok számának az egyes munkakörök szerinti megoszlása.

Az elvégzett osztályok száma a magyar erőművekben átlagosan 12,57, 2,86 osztályos standard deviációval (eltéréssel) — ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek 95%-ának az esetében az elvégzett osztályok száma 12,57 + 2,86, illetve 12,57 — 2,86 között van.

A munkakörök és az elvégzett osztályok száma

Munkakör	Az elvégzett osztályok száma átlagosan	Standard eltérés
Munkás	10,77	1,96
Adminisztratív	12,12	1,18
Műszaki alkalmazott	14,93	2,64
Alsóvezetők	13,79	2,12
Közép- és felső vezetők	15,87	2,47

A standard eltérések különbségeiből egyben az egyes munkakörök homogenitásának mértékére is következtethetünk. Ezek szerint az adminisztratívoké a leginkább és a műszaki alkalmazottaké a legkevésbé kiegyenlített csoport e tekintetben.

A továbbtanulás révén nemhogy közelítettek volna a különböző munkaköri kategóriákba tartozó dolgozók végzettsége közötti különbségek, hanem inkább távolodtak. Különösen szembetűnő ez az eleve alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező munkásokat és adminisztratívokat az eleve magasabb első végzettséget szerzett műszaki alkalmazottakhoz és a közép- és a felsőszintű vezetőkhez ha-

sonlítva. A magyar vállalatok dolgozóinak 85,3%-a nem szerzett az elsőnél magasabb iskolai végzettséget (a munkásoknál 91%, az adminisztratívoknál 98%). A műszakiak és az alsósintű vezetők fele, a közép- és felsősintű vezetők 58%-a azonban az elsőnél is magasabb iskolai végzettséget szerzett. A magyar vállalatoknál a diplomások, a magasabb végzettséggel rendelkezők nem véletlenül törekednek elkerülni a műhelyeket és igyekeznek a termelésben jól hasznosítható gyakorlati tapasztalatok megszerzése helyett inkább formális iskolai végzettségüket gyarapítani, mert — mint azt a következő fejezetben részletesebben is látni fogjuk — az előrejutásnál rendkívül jelentős szerepe van a formális iskolai végzettségnek és szinte elenyésző a jelentősége a termelésben szerzett gyakorlati tapasztalatnak. A magyar vállalatoknál a *formális iskolai végzettség túlértékelt*, míg a *gyakorlati tudás alulértékelt*, annak ellenére, hogy a nemzetközi tapasztalatokból, elemzésekből kitűnik, hogy a formális (iskolai) képzés a kívánatos tudásnak csak csekély részét biztosítja. A dolgozók a termelési rendszer hatékony üzemeltetéséhez szükséges ismeretekhez csak a próbálkozások és a gyakorlati alkalmazások során jutnak el.

„A vállalathoz való kerülésem után egy hosszabb betanulási folyamaton kellett keresztülmenni. Az iskola adott egy elméleti alapismeretet. Amikor a villamosműhelyben kaptam egy feladatot mint villanyszerelő — úgy éreztem magam, hogy nulla vagyok. *A szakmát itt tanultam meg. Annak ellenére, hogy a technikumban komoly dolgokkal foglalkoztunk, ilyet még nem csináltunk, mint itt. Mert vagy nem tanították, vagy nem figyeltem meg — itt kellett megtanulni.*” (Munkás)

A dolgozók rejtett, nem dokumentált ismeretei, tapasztalatai (*tacit knowledge*) más munkakörök — például műszaki alkalmazottak, vezetők — képviselői számára a munkafolyamatban megvalósuló kooperáció formájában hozzáférhető. Ezért van különleges jelentősége az információs-kommunikációs munkakapcsolatoknak. Az oktatás-képzés különböző formáiban való részvételt vizsgálva a magyar erőművekben azonban azt tapasztaltuk, hogy a műszakiak és a vezetők zömében csak a formális képzés tökéletesítésére összpontosítanak, a gyakorlati ismeretek megszerzésére nem törekcszenek. A munkások, főleg pedig az adminisztratív munkakörökben dolgozók számára azonban elérhetetlenek a formális képzésben való részvétel lehetőségei. A magyar erőművek tudásfelhasználási rendszerének ismertettét sajátosságáa nagyban megnehezíti az együttműködést a termelésben közvetlenül részt vevők és a termelési folyamatok szervezését, irányítását végzők között.

Az eltérő tudás, tapasztalatok és az azokban megtestesülő társadalmi, kooperációs minták a két réteg között nem tudják megteremteni azt a „nyelvi közöséget”, amely alapja lehet az egymás értékei, normái iránti tiszteletnek, a kölcsönös megbecsülésnek. Mindkét réteg nap mint nap tapasztalja az ebből fakadó súrlódásokat, konfliktusokat, mégis jellemző módon azok megszüntetését teljesen különböző módon képzelik el.

A munkások, a közvetlenül termelésben dolgozók szerint a diplomásoknak több gyakorlati tapasztalatot kellene szerezniük az üzemekben, műhelyekben. „...a műszakiak nagyon magas elméleti ismerettel rendelkeznek, de nagyon kevés a gyakorlati tapasztalatuk. Ezért a munkások előtt nincs tekintélyük. Javasoltuk már több fórumon, hogy a fiatal műszakiak kezdjenek a blokküzemben. A jelenlegi vezetők jelentős része a »frontvonalról« került beosztásába, s ez meg is látszik a munkájukon.” (Alsósztintű vezető)

A műszakiak, a vezetők pedig a konfliktusok megszűnését egy közbülső — a két réteg között közvetítő — réteg, az ún. középkáderek megjelenésétől remélik.

„A fizikai állomány nem képes műszaki rajz színvonalon létrehozni műszaki dokumentációt. Hiányzik egy pár lépcső, amely elsősorban a rossz magyar műszaki képzésnek tudható be. Ez lehetne az üzemtechnikus, vagy a műszaki középkáderek csoportja.” (Közép- és felsőszintű vezető)

A japán vállalatok vezetői közül is sokan hajlamosak a főiskolai, egyetemi végzettség túlértékelésére, azonban semmilyen körülmények között nem értékeli le a termelésben megszerzett gyakorlati ismereteket és ezáltal értékkorientációjuk centrumában nem a formális (iskolai) végzettség, hanem a „bizonyított képesség” áll.

4. Munkaköri mobilitás — előrejutási rendszer

A közös kutatásban a munkakört tekintettük — a munkaszervezet társadalmi viszonyainak elemzése szempontjából — a legfontosabb változónak.

*A munkakörök az egyes országokban
(százalékban)*

	Cseh*	Japán	Magyar
Munkások	77,9	2,6	76,6
Adminisztratív alkalmazottak	1,8	18,2	9,1
Műszaki alkalmazottak	10,6	56,2	5,4
Alsósztintű vezetők	} 8,5	1,3	5,4
Közép- és felsőszintű vezetők		19,1	3,3

* A cseh kutatók nem különböztették meg az alsó- és a közép- és felsőszintű vezetésként, a vezetés kategóriáját egységesként kezelték.

A japán erőművekben a munkások aránya csupán 2,6%, ami *megdöbbentően alacsony*. Ez döntően a japán erőművek azon egyedülálló — a szigetország más ágazataiban tevékenykedő vállalatokra nem jellemző — személyzeti politikájával magyarázható, amely nem használja a munkás besorolást. A termelésben dolgozó beosztott és nem adminisztratív munkát végzők hivatalosan műszaki alkalmazottnak számítanak. Ezzel összefüggésben azt is meg kívánjuk említeni, hogy a II. világháborút követően a japán vállalatok nagy része megszüntette a há-

ború előtt kialakított „fizikai” — „nemfizikai” munkáskategóriákat. Ennek ellenére fennmaradt a „kékgallérosok” (munkások) és a „fehérgallérosok” közötti megkülönböztetés, az utóbbiak alkalmazottként, technikusként kezdik karrierjüket. Annak ellenére, hogy a „fehérgallérosok” nagyobb eséllyel pályázhatnak a közép- és felső vezetői pozíciókba, a „kékgallérosok” és a „fehérgallérosok” viszonyában érvényesülő kereseti, egyéb juttatásbeli és foglalkoztatási differenciák minimálisak.

Meglepő az is, hogy a munkások és a műszakiak együttes aránya is éppen hogy csak eléri az 59%-ot, az alsószintű vezetőké pedig mindössze 1,3%. Az adminisztratív alkalmazottak aránya viszont 18,2%, ami a magyar arány kétszerese, a csehekének pedig több mint tízszerese. A közép- és felsőszintű vezetőké 19,1%, amely a magyar arány hatszorosa. A magyar és cseh erőművekben a vezetők és fizikai dolgozók aránya majdnem teljesen azonos. Az egyes munkakörökre jellemző létszám arányaiból tehát önmagában nem következtethetünk a szervezet működésének hatékonyságára. A jól funkcionáló szervezeteknek nem feltétlenül kritériuma az adminisztráció és a vezetés alacsony aránya — szemben a magyar közhiedelemmel. E munkakörben dolgozók aránya éppúgy eredményezhet kimagasló vagy romló szervezeti teljesítményeket.

Hasonlóan a képzettségbeli különbségekhez az 5—5 magyar és japán munkaköri kategóriát is többdimenziós szóráselemzéssel vizsgáltuk meg.

A varianciaelemzéssel arra kerestünk választ, hogy az egyes munkaköri kategóriákba tartozók különböznek-e egymástól az adott változóban és a különbség szignifikáns-e. A japán dolgozóknál 7, míg a magyaroknál 6 változó mutatott szignifikáns különbséget az adott munkaköri kategóriák esetében.

A 13 változó közül 5 nem mutatott szignifikáns eltérést egyik országban sem; a közös háztartásban élők száma, a vállalat neve, az apa foglalkozása munkába álláskor, a korábbi vállalatok száma és a bejárás időtartama. Eredményeink meggyőzően mutatják azokat az eltéréseket, amelyek a két ország előrejutási rendszerre között fennállnak.

A legszembetűnőbb különbség, hogy míg a japán erőművek gyakorlatában a beosztásban való előremenetel elsősorban az életkortól és a vállalatnál eltöltött gyakorlati időtől függ, addig a magyar erőműveknél a belépéskor betöltött munkaköröktől és a formális képzettség, az iskolai végzettség szintjétől.

Japánban az ösztönzési rendszerhez hasonlóan az előrejutási rendszernek is lényeges eleme a *senioritás*, vagyis hogy a rangban és beosztásban való előremenetel elsősorban a vállalatnál eltöltött idő függvénye, s csak igen hosszú szolgálat után — az ún. lassú előrejutási mechanizmus — tesznek különbséget a dolgozók közt magatartásuk és teljesítményük szerint. Vezetőnek nem egyszerűen iskoláikra büszke embereket választanak, hanem olyanokat, akik már bizonyították képességeiket és akik leginkább rá tudják venni a társaikat az együttműködésre és fel tudják kelteni bennük a „sorsközösség” érzetét.

A japán nagyvállalatoknál vezető állásba vállalaton kívülről — általában — nem vesznek fel senkit. Vezetői pályán vezetőként startolni szinte lehetetlen; a

vizsgálatban részt vevő összes vezetők 2%-a kezdett olyan szintű munkakörökben, mint amilyenben jelenleg is dolgozik, a többiek kivétel nélkül beosztottként kezdtek. Az európai és amerikai vállalati gyakorlatban érvényesülő ún. „nagysebességű” előrejutással szemben a japán vállalatoknál jelentős — általában 15 éves — szakmai gyakorlat után választják ki a vezetőket. Korántsem különleges kulturális tradícióval állunk szemben, ez a vezető kiválasztási rendszer csak a II. világháború után terjedt el. Egyik legnagyobb előnye: alapos, hosszú megfigyelési periódust követően kerül sor a vezetők kinevezésére. Ezzel a módszerrel jobban ki lehet szűrni a vezetésre, irányításra alkalmatlanokat.

A szórásanalízis eredményei

Japán adatok alapján			Magyar adatok alapján		
Változó	F érték (4,380)	Szignifikanciaszint	Változó	F érték (4,468)	Szignifikanciaszint
1. Szakszervezeti tagság	62,92	—	1. Első munkakör belépéskor	102,27	—
2. A kérdezett életkora	54,88	—	2. A kérdezett neme	44,95	—
3. Első munkakör belépéskor	32,08	—	3. Legmagasabb iskolai végzettség	31,07	—
4. A vállalatnál eltöltött évek száma	30,72	—	4. A kérdezett életkora	22,66	—
5. A kérdezett neme	28,49	—	5. A vállalatnál eltöltött évek száma	21,93	—
6. Lakás típusa	14,34	—	6. A kérdezett családi állapota	7,69	—
7. A kérdezett családi állapota	9,06	—	7. Bejárás időtartama	4,81	0,001
8. A közös háztartásban élők száma	4,33	0,002	8. Lakás típusa	4,45	0,002
9. A vállalat neve	2,64	0,034	9. A vállalat neve	4,06	0,003
10. Az apa foglalkozása munkába álláskor	2,01	0,093	10. Közös háztartásban élők száma	3,94	0,004
11. Korábbi vállalatnál dolgozott-e	1,84	0,093	11. Az apa foglalkozása munkába álláskor	3,41	0,009
12. Legmagasabb iskolai végzettség	1,63	0,166	12. Szakszervezeti tagság	2,71	0,030
13. Bejárás időtartama	0,31	0,870	13. A korábbi vállalatok száma	1,22	0,303

Ezzel szemben a vizsgálatban szereplő magyar erőműveknél az alsószerintű vezetők 6,8%-a eleve alsó vezetőként és a közép- és felsőszerintű vezetők 16,3%-a eleve közép- és felső vezetőként kezdte pályáját a jelenlegi vállalatnál. A közép- és felső vezetők 6,3%-a pedig alsószerintű vezető volt előzőleg. A cseh erőművekben a vezetők 9,2%-a kezdett eleve vezetőként.

Mindamelllett, hogy a magyar és cseh vállalatoknál a vezetők jelentős része kezdett eleve vezetőként, figyelemre méltó az is, hogy a vezetők igen nagy hánya-

da nem folytatott közvetlen termelési tevékenységet, mielőtt irányítói pozícióba került. A magyar alsó vezetők 27,2%-ára, a közép- és felső vezetők háromnegyedére és a cseh vezetők 28,5%-ára igaz ez a megállapítás. Emellett a magyar vezetők elsődleges utánpótlását jelentő műszaki alkalmazottak majdnem kétharmada nem végzett közvetlen termelő tevékenységet korábban vállalatánál.

A munkaköri mobilitás, a szervezeti karrier egyaránt magában foglalja a „felemelkedést” és a „visszacsúszást”, az utóbbi tekintetében is jellegzetes eltérések jellemzik a három ország vállalatait. A magyar erőművekben „lecsúszást” egyáltalán nem találtunk, hacsak azt nem tekintjük annak, hogy két adminisztratív dolgozóból munkás lett. A cseh erőművekben is csak minimális arányban találkoztunk visszacsúszással, a munkások 0,1%-a, a műszaki alkalmazottak 2,4%-a volt korábban vezető.

A vezetés szakmai és morális kompetenciáját lényegesen gyengíti, hogy vezetői munkakörből „visszacsúszni” szinte lehetetlen. „A vállalat vezetésében sem változott semmi, ugyanazok az emberek ülnek ott, akik a kialakult rossz helyzetért felelősek.” (Alsósztintű vezető) „A vállalatnál sem változott semmi, ugyancsak ülnek a vezetői székekben, akik harminc évig, legfeljebb pár ponton törtétek változások. Előbb-utóbb itt is változtatni kell. Van a vállalatnál egy fiatal második vonalbeli vezető réteg, ők talán tudnának változtatni, ha az öregek engednék őket.” (Alsósztintű vezető)

Ezzel szemben a japán vállalatoknál a visszavonulás speciális eleme a foglalkoztatási rendszernek. A kötelező nyugdíj következtében az 55—60 év közöttieknek el kell hagyniuk vállalatukat, mindenekelőtt pedig a vezetői pozíciókat.

5. Néhány tanulság

A cseh, japán és magyar erőművek munkaerő-felhasználási módszereinek vizsgálatát a munkaerő-felhasználás két kulcsterületén, a tudásszerkezet és -hasznosítás, valamint a munkaköri mobilitás viszonylatában végeztük el. A japán vállalatokra közzismerten jellemző rugalmas munkaerő-felhasználás, a munkavállalók maximális elkötelezettségére építő munkavégzési rendszerek (*high involvement working systems*) bevezetése és fenntartása — egyebek mellett — elválaszthatatlan a tudásfelhasználás és a munkaköri mobilitás társadalmi-szervezeti jellemzőitől.

A „hivatalosan elismert (diplomával legitimált) tudás” mellett a „bizonyított (gyakorlati) tudás” megszerzésének ösztönzése, elismerése központi szerepet játszik a japán nagyvállalatok munkaerő-politikájában, vezetési módszereiben. Ennek a gyakorlatnak fontos szerepe van a vezetők, műszaki és adminisztratív alkalmazottak és a munkások közötti szakmai-foglalkozási határok (*job demarcation*) feloldásában. A gyakorlati ismeretek elsajátítása, a tudás-akkumuláció fontos szerepét jól tükrözi az a statisztikai adat is, amely szerint a vizsgálatban szereplő japán vállalatvezetőknek mindössze 2%-a startolt pályáján vezetőként. Ez-

zel szemben a magyar erőművekben az eleve vezetőként indulók aránya ennek többszörösét tették ki.

Feltétlenül kiemelendő az is, hogy a magyar erőművekben a tudás- és munkaerő-felhasználás túlzott elkülönülése, specializációja jellemző. Jórészt hiányoznak a munkások, műszakiak és a vezetők kapcsolataiban az együttműködést erősítő, közösen elfogadott szakmai, morális normák és értékek. A vállalati és a vállalaton kívüli továbbképzési rendszerek működésének sajátosságai sem csökkentik az induláskor meglévő jelentős eltéréseket a képzettség színvonalában. A magyar vállalatokban érvényesülő szegmentálódás esélydifferenciáló hatását jól érzékelteti az, hogy az első munkakör betöltésekor jellemző „hivatalos képzettség” színvonala eleve eldönti azt, hogy kiből lehet vezető a vállalatnál. Az induló hátrányok behozása szinte reménytelen próbálkozás. A magyar erőművek munkaköri mobilitási rendszerében az ún. „nagysebességű karrier” jellemzők. Ez azt jelenti, hogy már a vállalathoz kerüléskor megtörténik a vállalati vezetés jelöltjeinek kiválasztása. Ezzel szemben a japán villamos erőművekben az ún. „lassú előrejutás” mechanizmusa érvényesül.

Általában másfél évtizedes szakmai gyakorlat után kerül sor a vezetők kiválasztására. Természetesen korántsem különleges kulturális tradícióról van szó, hiszen ez a rendszer — amint erre már utaltunk — a II. világháború előtt ismeretlen volt a japán vállalatoknál. Kétségtelen előnye: alapos, hosszú megfigyelés periódusát követően kerül sor a vezetők kiválasztására, amely jelentősen növeli a sokoldalú, alapos mérlegelés szerepét.

JEGYZETEK

- 1 Hámori Szilvia (1991): A fellendülésre várni kell (interjú Antal László közgazdásszal) = *Népszabadság*, szeptember 11. 10. o.
- 2 Makó Csaba—Simonyi Ágnes (1990): Társadalmi terek és az autonóm cselekvés lehetőségei. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- 3 Makó Csaba (1987): Az összehasonlító kutatások néhány módszertani problémája = *Társadalomkutatás*, 8—9. 67—71. o.
- 4 Humprey, James (1988): International Comparison of Work: an Examination of Studies of Brasil, Sussex, Institute of Development Studies-University of Sussex
- 5 A nemzetközi vizsgálatban szereplő nemzeti kutatócsoportok összetétele: *japán* kutatócsoport: Prof. Ishikawa, A. (Chuo Egyetem — Tokió), Prof. Honma, Y. (Rikkyo Egyetem — Tokió); *cseh* kutatócsoport: Dr. Sedlacek, O.; *Dr. Janata, Z.* (a cseh Villamos Erőmű Tröszt Oktatási és Kutatási részlegének vezetője és munkatársa); *a magyar* kutatócsoport: Makó Csaba, Novoszáth Péter, a vizsgálat egyes fázisaiban részt vettek még: Lukács János, Berki Sándor és Kasza Sándor, az MTA Szociológiai Kutató Intézet főállású, illetve megbízott munkatársaiként. A vizsgálat lebonyolításának támogatásáért ezúton szeretnénk köszönetet mondani a Magyar Villamosművek Tröszt vezetésének, valamint a vizsgálatba bevont két magyar villamos erőmű vezetésének s velünk közreműködő minden egyes munkatársának.
- 6 Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a cseh felmérés alapadataival — számítástechnikai korlátok miatt — nem rendelkezünk, így a többdimenziós elemzéseknél csak a magyar és japán sajátosságok összevetésére szorítkozhattunk.

- 7 Először megismertük a teljes sokaság fő szociológiai jellemzőit — e célra ideálisnak bizonyult a két vállalat munkügyi nyilvántartása, ezután választottuk ki a megfigyelendő szervezeti egységeket, hogy lehetőleg mindegyik munkakör és szervezeti egység típus szerepeljen a mintában. A minta, illetve a teljes sokaság fő szociológiai jellemzőinek ismeretében a vizsgálati eredményeket számítástechnikai módszerekkel „visszaszűryoztuk”, azaz a mintában is előállítottuk a teljes sokaságnak megfelelő belső arányokat. Részletesebben lásd: *Lukács—Makó—Novoszáth* (1988): Munka és munkaszervezet az erőművekben (Magyar és japán tapasztalatok), Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (Kutatási jelentés)
- 8 A munkakultúrával szemben a szervezeti kultúra az emberi együttműködés létesítésére és fenntartására irányuló egyéni és kollektív képesség.
- 9 Az ún. *kis sebességű versus nagy sebességű* előrejutási rendszer jellegzetességeiről lásd részletesebben: *Koike, Kazuo* (1991): Le développement professionnel des „cols blancs” diplômés d’université = *Sociologie du Travail*, No. 1. 63—84. o.
- 10 Ezzel összefüggésben szeretnénk hangsúlyozni a japán vállalatvezetés munkaerő-politikájának azon karakterét, amely az egyéni karrier egységes, homogén kezelésére törekszik, oktatási törekvéseiben is. A vállalati szervezetben (társadalomban) az „elit” kialakulását minden hozzáférhető eszközzel igyekszik megakadályozni. Például a közép- és felsővezetői pozíciók várományosai minimális kvalifikációt igénylő munkakörökben startolnak, s a munkakörök láncolatát bejárva gyűjtik gyakorlati ismereteiket (*training on the job*).
- 11 *Morita, A.* (1989): Made in Japan, Budapest, Árkádia Kiadó, 184. o.
- 12 Ez persze nemcsak magyar sajátosság, az európai és amerikai vállalatok többségének is karakterisztikus vonása. *Makino* a chipháborúról írt tanulmányában rámutat: „Az USA félvezetőiparának egyik gyengesége a magasan képzett alkalmazottak hiánya az üzemekben. Japánban az egyetemet végzettek szívesen dolgoznak a közvetlen termelő folyamatokban, az amerikai diplomások ellenben igyekeznek távol maradni ettől.” *Makino, N.* (1987): Understanding the War of the Chips. Japan Echo 14/3/:97.

IRODALOM

- Angelusz Róbert—Tardos Róbert* (1987): Kulturális kommunikációs rétegződés = *Szociológia*, 2.
- Cook, J. E.* (1991): A Competitive Model of the Japanese Firm = *Journal of Policy Modeling* 13/11: 93—114.
- Forbes, Bernard* (1987): Early Intraorganizational Mobility Pattern and Influences = *Academy of Management Journal*, vol. 30.
- Füstös László—Meszéna György—Simonné Mosolygó Nóra* (1986): A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei. Budapest, Akadémia Kiadó
- Ishikawa, Akihiro* (1991): Formation et différenciation du marché des travailleurs étrangers au Japon = *Sociologie du Travail*, No. 1. 173—188.
- Koike, Kazuo* (1991): Le développement professionnel des „cols blancs” diplômés d’université = *Sociologie du Travail*, No. 1. 63—82.
- Kolosi Tamás—Rudas Tamás* (1988): Az empirikus problémamegoldás a szociológiában. Budapest, OMIKK—TÁRKI
- Kornai János* (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Lukács János—Makó Csaba—Novoszáth Péter* (1988): Munka és munkaszervezet az erőművekben. Magyar és japán tapasztalatok. MTA Szociológiai Kutató Intézet (Kézirat)
- Makó Csaba* (1981): Az emberi erőforrások és a gazdasági haladás (A japán foglalkoztatási rendszer példája) = *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Makó Csaba* (1988): Mi a bizalom? = *Élet és Tudomány*, 45.
- Makó Csaba—Novoszáth Péter* (1990): A munkavégzés társadalmi és vezetési feltételei a Tiszai Hőerőmű Vállalatnál. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (Kézirat)

- Makó Csaba—Novoszáth Péter (1990): A szakmai — szervezeti — társadalmi jártasság elsajátításának folyamata a cseh, japán és magyar erőművekben = *Ipargazdaság*, 6.
- Makó Csaba—Simonyi Ágnes (1990): Társadalmi terek és az autonóm cselekvés lehetőségei. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Marosi Miklós (1986): A japán vezetési és szervezési gondolkodás fejlődése = *Közgazdasági Szemle*, 6.
- Maurice, Marc (1985): Microelectronics and Changes in Job Content, Job Requirements, and a Sequence of Job Promotion or Workers Career. *International Symposium on Microelectronics and Labour — National Institute of Labour and Vocational Research*, Tokyo.
- Morita, A. (1989): Made in Japan. Budapest, Árkádia Kiadó
- Okuda, Kenji (1991): L'ouvrier qualifié à l'ère de la mécatronique: bricoleur et artisan = *Sociologie du Travail*, No. 1. 149—162.
- Polányi Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest, Gondolat Kiadó
- Simonyi Ágnes (1989): A kisvállalkozások fellendülésének társadalmi hátteréről: az olasz példa = *Közgazdasági Szemle*, 5.

ISHIKAWA, AKIHIRO—MAKÓ, CSABA—NOVOSZÁTH, PÉTER

RIGID VERSUS FLEXIBLE MANPOWER USE FROM (Comparative Perspective)

In relation to the consequences of the ongoing structural changes in the Hungarian economic and political system, new expectations are emerging among the economic policy makers. Many of them appear to expect that privatisation or new technologies will act to impose economic rationality, one likely to stabilize the economies of Hungary and the other East-European countries.

The experience learned from the comparative study of the Hungarian, Czecho-Slovak and Japanese power stations leads us to challenges of the aboves mentioned deterministic approach. The use of skill and the job mobility are considerably influenced by the labour relations system as well as by the methods of manpower policy employed in the economic organizations in the different national environment. For instance, the well-known „high involvement working system” in the Japanese companies is inseparable from the manpower use and employment policy based on extensive training and the so-called „low-track” mobility system.

SORSCAPÁS VAGY VÁLSÁGTÜNET?

(A paraszttársadalom válsága és az egykekérdés Erdei Ferenc munkáiban)

A két világháború között a magyar szellemi élet szinte minden reprezentánsa állást foglalt valamilyen formában a népesedési kérdés, vagy helyesebb, ha úgy fogalmazunk: az „egykekérdés” körül. Ez a kérdés, amely ugyan csak a 20-as évek második felétől hallható hangosabban, tulajdonképpen már az elvesztett háborút követő súlyos trianoni békeszerződés után a levegőben lógott: mi lesz a magyarság sorsa az új helyzetben, képes lesz-e talpon maradni, népesebb, ellenséges koalícióba tömörült szomszédai között, megfoghatkozott népállományaival? Az egykekérdésről már a korábbi évtizedekben is cikkeztek a magyar sajtóban, de micsoda különbség van a két szituáció között! A dualizmus utolsó évtizedeiben az egykezés a magyarosodás egyébként gyorsan előrehaladó folyamatát lassította, Trianon után viszont egy töredékére olvadt ország népességfejlődését fogta vissza. A belső hódítás problematikája helyébe a pusztá fennmaradás, továbbélés gondja lépett.

Különösen fontos helyet foglalt el az egykekérdés a népi mozgalom ideológiájában, hiszen ez a mozgalom a magyar politikának azt a két területét állította programjai homlokterébe, amelyet érzékenyen érintett a lakosság rohamosan terjedő új demográfiai viselkedése; a parasztság és a nemzet sorsáért aggódtak ők elsősorban, s a születésszabályozás új helyzetet teremtett mindkét téren. A mozgalom résztvevői vérmérsékletük szerint különféleképpen nyilvánítottak véleményt. *Kodolányi* korai prózája naturalista árnyalatokat kapott tőle. Nemcsak a földért folytatott keserves paraszti küzdelem olvasható ki írásaiból, hanem az egykezés lélekpusztító, sorsrontó hullámverése is. *Illyés* a népesedési krízis tükrében felismeri a parasztságot halálos öleléssel fojtogató nagybirtok szerepét, és a frissen hatalomra jutott náciizmus árnyékában teret hódító szorgalmas hazai németiséget. *Kovács Imre* „néma forradalmat” lát a szekták, a szélsőjobboldali radikalizmus és az egykezés terjedésében: a politika legális csatornáin, a történelmileg megcsontosodott egyházak szervezetein, egyáltalán az élet tartalmatlanná vált, kiüresült formáin túlmutató lázadás szimptomáját. *Veres Péter* a család tradicionális kereteinek felbomlására figyelmeztet, és a nemzeti tudat erőzójának megszüntetésétől várja az egyre apadó születésszám emelkedését. *Németh László* eleinte mosolyog a sötétben látókon, de nemsokára azért elkészíti az egykezés visszaszorítására programjavaslatait: az egészségügy reformjára és a telepítés alapelveire vonatkozóan.

Képzelnék magunk elé egy pillanatra *Erdei Ferencet*, aki a mozgalom fiatal tagjainál is fiatalabb, amint kihegyezi a ceruzáját, és vázlatot ír magának, hogy jobban megérthesse a vitázókat. Mert nagy a vita az egykezés körül! Azt még csak könnyű megérteni, hogy a kormánypárti, konzervatív erők tagadják az írók drámai érveit. Az is érthető, hogy ágálnak ellenük a mundér becsületét is védő hivatalos statisztikusok. De vajon miért próbálják cáfolni a falusi nép sanyarú, világválság és agrárróló által is súlyosbított helyzete következtében kialakult egykézése tényeit a szociáldemokraták vagy a polgári radikálisok, akik az ő szociográfiáját, a Királyhegyesről írottat, oly szeretettel fogadták, és közölték azon melegében, pedig tudták, hogy egy kezdő első próbálkozásáról van szó — azt egyelőre nem érti Erdei.¹

Szóval kihegyezi a ceruzáját, s a lap tetejére írja: „Pusztul-e a magyarság?” A kérdés megválaszolandó. És a fiatalember, aki nemcsak írónak, hanem tudósnek és politikusnak is készül, elkezdí róni a sorokat.

Az Erdei hagyatékában található kéziratos feljegyzés csupán vázlat, de a vezérszavak mögött fesszes logika, a probléma következetes végiggondolása érződik.²

Nem szeretnénk *Erdei Ferenc* rövid vázlatát túlbecsülni, jelentősnek igazán csak az egykérdés szemszögéből nevezhető. A fiatal pályakezdő tudós, szociográfus egy konkrét társadalmi kérdést vizsgál a segítségével pusztán logikai úton, a kérdésről olvasható szakirodalom gondolatainak csoportosítása révén. Jól látja a vitázók álláspontja mögött meghúzódó érdekvizonyokat. A hivatalos statisztikusok hivatalföltésből és szűklátókörűségből eredő egyoldalúságát, szemben a független gondolkodók felismeréseivel. Egy pillanatra sem jut eszébe a társadalmi jelenség létét tagadni, még ha az nehezen számszerűsíthető is.

Erdei társadalomszemlélete messze túlmutatott a merev statisztikai szemléleten, amely érzéketlen volt a mélyebb, általánosabb társadalmi kérdések iránt. (A korabeli népszámlálások szűk körű adatfelvételeikkel kevéssé voltak alkalmasak a társadalmi folyamatok megragadására). *Erdei* az egykérdésben meglátta a magyar parasztság általános társadalmi válságának problémáját, azt, hogy az osztály állapota a szükséges társadalmi mobilitás csatornáinak eldugulása miatt tarthatatlan. Ennek a problémának az egyik, nem tüneti, nem felszíni, hanem jellemző, tipizálható jelensége az egykézés — szerinte, amely magába sűríti egy egész osztály krízisét. Ekkor „a teljes élet” megnyitásában látta a parasztság kitörési lehetőségét a válságból. Még csak jelzi, de már jól érzékeli azt a situációt, amelyet későbbi monográfiáiban fog tudományos és szépirói hitelességgel felrajzolni.

A Duna—Tisza közén a Duna melléki — *Erdei* szavával, „megfáradt, dunántúliás jellegű” — közösségek természetes szaporulata volt a legkisebb a 30-as években: mindössze 6 ezrelék. *Erdei* ezeknek a falvaknak a lakosaiban lelte meg a jellegzetes, „örök” paraszti típust, amelyik nem tud változtatni sorsán. Vágyai a polgárosodás felé vonzzák, de sem ereje, sem tényleges céljai nem teszik lehetővé számára az áhított társadalmi felemelkedést. Ennek a parasztságnak az urak életmódja a minta. Ez azonban elérhetetlen nekik, túlságosan távoli, de ugyanakkor már anakronisztikus is. A megvalósíthatatlan álmok élesen ütköznek össze a keserű társadalmi realitásokkal. A hosszú ideig tartó jobbágyi kötöttségek olyan mélyen beleivódtak ennek a vidéknek a lakosaiba, hogy a jobbágyfelszabadítás után sem tudtak már mit kezdeni magukkal: az energiák megrekedtek bennük, nem képesek polgárosodni. *Erdei* szembeállítja velük a mezővárosi parasztságot, amely vitalitásával — amelyet persze jó részt szerencsés történelmének és települési viszonyainak köszönhet — képes kitörni a paraszti világból. A helyzetükkel elégedetlen Duna melléki községek parasztjai csak a kesergésig jutnak el. Helyzetük tarthatatlanságát érzékelik, de nem tudnak cselekedni. Energiájuk elfecsérelődik, pontosabban olyan dolgokra fordítódik, amelyek nem mutatnak a polgárosodás irányába. „Egészséges, sorsába belenyugvó paraszttársadalomban mindenható vezető eszmeként borul a közösség minden megmozdulására az élet kettős ága: a termelés és a gyermek... Meghasonlított és befelé lázadó parasztközségeink ezt a két vezető eszmét hagyják cserben. Kérlelhetetlenül és a végső kifejezésre elszántan fordulnak szembe a kihűlt ideálokkal. A termelőmunkától való menekvés és a gyermek megtagadása: a halál kettős ágú fája az útmutatójuk.”³

Tulajdonképpen szeretik az életet, de annak csak a kellemes oldalát, a „tündöklést”, ahogyan az uraktól látják. Elhanyagolják földjeiket. Ha tehetik, bérbeadják őket. Tartózkodnak az újításoktól, minden cselekedetükön látszik, hogy elégük van a paraszti életformából. Jelszavuk nem a gazdagodás már, hanem a kényelmesebben, biztonságosabban élés. Szívesen költöznek be a városokba, még akkor is, ha ez elszegényedést jelent. Nem ismerik már a föld, a munka, a gyarapodás örömeit. Ennek az élettől való elfordulásnak a végső eredménye — írja *Erdei* — a gyermekek elmaradása. Már a szerelem sem olyan esemény az életükben, mint más tájakon. Ezen a téren is az óvatosság, a biztonságra törekvés a jellemzőjük. A házasság így lényegében két birtok egyesítése, de nem a gyarapodás, sokasodás, felemelkedés célját szolgálja, hanem csupán a már elért életnívó konszolidálását.

A dolgok visszájára fordulását mutatja ezekben a falvakban a tradicionális paraszti életszabályok felrúgása, újra cserélése. A hagyományos paraszti mentalitás a gyermekteleneket, a produkálni, gyarapodni nem tudókat ítélte el. Az egykés parasztok új erkölce a kényelmesebb, „üribb” életre nem törekvőket bélyegzi meg. Mindazonáltal *Erdei* nem ragályos kórnak tekinti az egykézést, a mindenáron való életjavításra irányuló törekvést, hanem a parasztság történelmileg kialakult helyzetéből törvényszerűen következő viselkedésformának, morálnak: „Nem igaz, hogy úgy ragad ez a mótó, mint a kolera, mert csak azokra a társadalmakra ragad át, amelyek maguk is kifejelesztenék ezt az elvet, ha senki sem hurcolná be közéjük.”⁴ Ez az értékelés minőségileg más, mint amilyet a népi mozgalom

képviselői adtak általában az egykézésről. Legtöbbjük a paraszti életforma olyan torzulásának tartotta, amely nagyobb odafigyeléssel, népneveléssel, netán erélyes kormányintézkedésekkel, telepítéssel, az örökösödési törvények megváltoztatásával, a falusi „angyalcsinálók” büntetőjogi üldözésével megváltoztatható. Erdei elemzése azért mélyebb és következetesebb, mert magának a paraszti életnek a metamorfózisával kapcsolja össze ezt a dekadenciát. Nem egyszerűen az egykés tájak sajátos miliőjében gyökerezik az új morál — szerinte —, hanem magában a lehetetlenné vált paraszti életformában. Azaz, nem a parasztság létfeltételeinek kedvezőbbé válásától várható az egészséges, a társadalmi jövőt a gyermekekben is vállaló gondolkodás helyreállítása, hanem az idejétmúlt parasztosztály eltűnésétől. „Az orvosság — ha van egyáltalán — olyan társadalmi légkör megteremtése, amelyben az élet másként is lehetséges, mint közönségesen, mint keservesnek érzett paraszt módon.”⁵

A *Futóhomok*ban (1937) önálló fejezetcím alatt („A halál árnyékában”) tárgyalt kérdésről Erdei nemcsak általánosságban, hanem részleteiben is írt. Fajsz, Foktő és Pataj társadalmának vizsgálata során felrajzolta az egykézés kialakulásának egész mechanizmusát. Megállapította, hogy az új társadalmi normák az őslakó gazdák asszonyaitól származnak. A falusi lakosságnak ez a legtekintélyesebb magja határozza meg az egész közösség viselkedését. A falvakba költöző jövevények előbb-utóbb alkalmazkodnak ezekhez a normákhoz. Jellegzetes kép az egykéző vidékeken az asszonyok előtérbe nyomulása a családi életben. Mintha egy új matriarchátus alakulna ki. A gyermeknevelés nyűgeitől jórészt felszabadult gazdaasszonyok irányító szerepet töltenek be családjaikban. Emancipálódásuk, mivel eltorzult társadalmi körülmények között megy végbe, nem progresszív folyamat: nem az asszonyi munkavégzés civilizáltabb, humánusabb formái alakulnak ki, hanem a munkától való menekülés látható. Az egykés vidékek paraszti világának „teljes felfordulását semmi sem mutatja jobban, mint a paraszti társadalmakban oly féltve őrzött családfői hatalom kisajátítása.”⁶

Az ilyen társadalmi körülmények között vállalt egyszem gyermek nagy kincs. Mindent megtesznek szülei megfelelőnek vélt neveltetéséért: vagy iparossá, vagy majdani nyugdíjat élvező állami alkalmazottá kell tennie. Végso soron legalább hasonló vagyonnal rendelkezővel igyekeznek összeházasítani. A gyermek már kicsi korától fogva kényeztetés tárgya, nemcsak választékosan öltöztetik, nemcsak úrias viselkedésre nevelik, hanem megkímélik a munkától, a fizikai erőfeszítéstől is. Az ilyen parasztcsalád legnagyobb tragédiája, ha e sok befektető után meghal a gyermek. Mérhetetlen fájdalommal, nagy pompával gyászolják, egyáltalán, ennek a társadalomnak fontos jellemvonása a temetőkultusz. Az ünnepi dísz, a pompa kedvelése korábban csak elvétve volt megfigyelhető a parasztság körében. A dekadens paraszti életforma viszont tobzódik az ünnepekben. De a hétköznapiak is színebbé válnak. Javul az öltözködés és az étkezés minősége.

Az új divatot igyekeznek ezekben a falvakban a gazdacsaládok is meghonosítani. Még a puritánabb kálvinista lakosság is arra törekszik, hogy hitéletét ünnepibb külsőségek között élje. Az élet és a halál kérdése sokat foglalkoztatja őket. Erdei az egykés községek életének tanulmányozásakor ugyanazokat a jelenségeket tapasztalja, mint Kodolányi az ormánsági falvakban, de számára nem a halálvágy, a pusztulás felé irányuló ösztönös vonzódás misztikuma a magyarázat, hanem a felbomlás során félúton megrekedt paraszti társadalom válsága. A válság nem a tradicionális életkeretek felbomlásában van in eo ipso, hanem a polgárosodás előtt álló akadályokban. Polgárosodni, elfogadott emancipált állampolgárrá válni mezőgazdasági tevékenységgel nem lehetett. Ez okozta a parasztság módosabbjai körében is az elvágyódás, menekülés gyermekeikbe plántált igyekezetét. Az egész paraszti lét lehetetlenült el Magyarországon a 30-as években — ismeri fel Erdei Ferenc, ezért nem is látja értelmét egykeellenes intézkedéseknek, formális, felszíni próbálkozásoknak. A *magyar paraszttársadalom válságának felismerésében és leírásában nagymértékben segítette az egykekérdés okainak összegyűjtése és rendszerbe foglalása. Szociológiai nézőpontjának köszönhetően elemzése nem maradt meg a pusztán tény feltárásánál, hanem lényegi társadalommagyarázattá mélyült. A Futóhomok* elemzései ezért voltak még a progresszív eszméket valló kortársak számára is olykor nehezen követhetők. Féja Géza és Kovács Imre drámai, lázító leírásait a parasztság legsós rétegeinek nyomoráról sokan fontosabbnak tartották, mint a paraszti társadalom valóságának racionális elemzését Erdeinél. Ezért hihette az *Új Hang* publicistája „kulákpártinak” Erdeit.⁷ Pedig másról volt szó: a tudományos értékű, szociológiai igényű társadalmelemzés „értelmi” aspektusa tért el a fájdalmas tényeket leíró szociográfiák „érzelmi” aspektusától.

Erdei az egykézésre a *Futóhomokban* „megtalált” magyarázatot későbbi fontos monográfiába is beépítette.

A „Parasztok” (1938) c. művében vizsgálja meg Erdei legalaposabban az egykézés nemzetiségi összefüggéseit. Már a *Futóhomokban* leírta, hogy a Duna mentén a különböző nemzetiségű falvak másképpen reagálnak a társadalmi krízisekre. A magyarokat találta a legtűrelmetlenebbeknek, a szlovákokat a leginkább beletörődőknek, míg a bunyevácokról megállapította, hogy még a magyaroknál is hajlamosabbak a fényűző, úri életminta követésére. Az is feltűnt neki, hogy a német közösségek lakossága jóval szaporább a többi községénél. A *Parasztokban* megállapította, hogy „egészséges” parasztok között nem idéz elő lényeges népmozgalmi különbséget a nemzetiségi hovatartozás. Az egykés parasztok viszont „nagyon is egy-egy nép parasztjaiból kerülnek ki”.⁸ A lehetetlenné vált parasztsorsot minden nép nehezen viseli el, de az igényesebb csak rövid ideig bírja a szorító léthelyzetet, és inkább megtagadja magától az életet, ha nem tud semmiképpen sem megszabadulni kötöttségeitől. Magyarországon a hasonló helyzetben élő német és román parasztok még bőségesen hozzák a világra gyermekeiket, amikor a magyarok, horvátok és szerbek már egykézni kezdenek. Hasonlóképpen magyarázza a különböző vallású parasztok eltérő demográfiai viselkedését is, igényesebbnek ítélvén a református parasztságot. Ez a magyarázat nem volt egészen pontos, Erdei Duna–Tisza közí empirikus tapasztalatainak túlátlánosításából táplálkozott. Mert igaz, hogy Harta község német lakosai nem egykézték még, szemben a magyar és bunyevác laksokkal, de ismeretes, hogy a történelmi Magyarországon nemcsak a magyarság és a délszlávok, hanem bizony az Erdei által szaporának tekintett németek és románok is egykézték. Az erdélyi szászok évszázadokon keresztül éltek a születésszabályozással, míg a XVIII. századra elvesztették többségüket a szász székekben a betelepülő románssággal szemben...⁹ A XIX. és a XX. század fordulóján a Bánátban már a hegyekből az Alföldre lehúzódtott románok is átvették a XVIII. században odatelepített németektől az egykézést. A honti szlovákok körében is elterjedt. Inkább a betelepülők fáziskésése, semmint népi-nemzeti tulajdonságai eredményezték a Kárpát-medencében a XX. századra eltérő nemzetiségi népesedést. Az azonos földrajzi és gazdasági környezetben élő különböző nemzetiségű lakosság előbb-utóbb hasonló demográfiai viselkedést vesz fel. Eltérő népesedési szokások inkább régiókként, mint nemzetiségekként tapasztalhatók. A szatmári református magyarok népmozgalmi mutatószámai nagyobb hasonlóságot mutattak az ott élő románokéval, mint a dunántúli református magyarokéval. Különösen mai szemmel olvasva érdekes Erdei megjegyzése a könyvben a népesedés és a polgárosodás közötti összefüggésről. Ma úgy mondanánk, hogy a modernizáció útjai, lehetőségei különböztek lényegesen egymástól az európai országokban. Erdei ugyanis a „fáradt” paraszttípus viselkedési mintájának leírása után megjegyezte, hogy a születéscsökkenés az utolsó félszázadban általános jelenség volt Európában. Természetes dolog, ha polgárosultabb viszonyok között kevesebb gyermek születik. Tulajdonképpen egy-egy ország népesedési mutatói szoros korrelációt mutatnak az agrárnépeség arányával. Minél nagyobb ez az arány, annál nagyobb a népszaporulat, mint azt a kelet-európai és balkáni agrárországok példája bizonyítja. Ugyanakkor azonban rámutat: „... mindenütt, ahol sietően polgárosodott a parasztság, óriási arányban esett a születések száma: pl. Magyarországon ugyanazon idő alatt 44,4-ről 22-re, Finnországban 37,0-ről 19,8-ra (ezrelék! A szerző megjegyzése). Sem a változatlan szaporaság, sem a nagymértékű születéscsökkenés nem a fáradt parasztok jellemzője még egymagában. A nagyarányú magyarországi születéscsökkenés azonban illet rejt már. Mint a fertőzet, úgy szállja meg egyes vidékeket az életűntság, és attól kezdve állandó a népesség számának a csökkenése.”¹⁰

Következő könyvében, a *Magyar faluban* (1940) a népesedési kérdést a város és a falu viszonylatában elemezte. A falusi és a városi élet demográfiai különbözőségének összevetése jó alkalmat nyújtott Erdeinek arra, hogy összehasonlítsa egy konkrét társadalmi kérdés segítségével a társadalomfejlődés két útját. Felfogásában a falusi társadalomfejlődés eltorzult, mert nem képes közvetlenül megfelelni az érdekviszonyoknak: megmerevült, hamisan képzett erkölcsi elvárások szerint alakul. Torz a falusi társadalom azért is, mert nem egyenjogú, szerves része a társadalomnak, hanem annak csak egy alárendelt, mellékfeladatokat megoldani segítő része. A fejlődés a városokban zajlik, a falvak csupán kiszolgálói ennek a folyamatnak.

Az ország különböző vidékeinek paraszti fejlődése — végső soron — eljutott ugyanabba a szakaszba, amikor már csak egy eszköz maradt a parasztság birtokában, amelyre még befolyással tudott lenni: saját szaporodásának szabályozása. Az *eltorzult magyar társadalomfejlődés következtében a paraszti érdekérvényesítés biológiai területre tevődött át*.

Erdei cikkei legtöbbször nem a nagy munkák gondolatainak népszerűsítői vagy előhírnökei, hanem eleven, eredeti szempontokat felmutató írások. Ilyen a *Kelet Népében* 1940-ben megjelent *Magyar példa két táj tükrében* című közleménye is.¹¹ Mivel Erdei az őt érdeklő kérdéseknek teljes körű, „tudományos” feldolgozására törekedett, szívesen szőtte bele munkáiba a feltárt jelenségvilág egymástól elütő, egymással felelő oldalait. Ebben az írásában az Ormánság és Kecskemét került összevetésre. Az előbbi az elakadt, eltorzult társadalomfejlődést, az utóbbi a sikeres paraszti polgárosodást jelképezte. Már a *Futóhomokban* kiemelte a város dinamikus fejlődését, lakóinak szorgalmát, ügyességét a zöldség- és gyümölcskultúra meghonosításában. Azok a demokratikus hagyományok, amelyek a török időkől fogva megőrződtek itt, sajátos miliőt hoztak létre. Szegények és gazdagok, urak és parasztok, munkások és polgárok kapcsolata emberibb tartalommal telítődött meg Kecskeméten, mint másutt az országban. A népi mozgalom számára csak ezért is különös levegője volt a városnak. De ezen túl a magyar népben szunnyadó társadalomformáló erők legsikeresebb terepének is tekintették. Sok minden közrejátszott ebben. Nem utolsó sorban a város lakosságának kétségtelen magyar jellege. Lám, nem idegen a magyarságtól a modernizáció, a civilizáció, csak teret, lehetőséget kapjon hozzá!

A *Kelet Népében* megjelent cikkében Erdei elsősorban ellenpontozással, és a történelmi-társadalmi tényezők logikus csoportosításával érvelt az egyke-vitában. *Sorscsapás vagy válságtünet az egykézés? — foglалható össze a legvilágosabban a dilemma*. Erdei bebizonyítja, hogy nincs értelme az ilyen sarkos kérdésfeltevésnek. A magyar paraszttársadalom válságának jellegzetes tünete a *születések számának korlátozása*. A jelenség, még ha feltűnő módon magyar sajátosság is — hiszen a szomszédos országokban nem mutatható ki ilyen arányokban, de még a legnagyobb lélekszámú hazai nemzetiség, a németiség sem él vele hasonló mértékben —, *nem kikerülhetetlen fátum, hanem bonyolult históriai okok láncolataként kialakult társadalmi tünet*.

A nagybirtokrendszer nem közvetlenül létével, hanem sajátos viselkedésével váltotta ki a parasztság válságát. Ahol konzerválta a társadalmi viszonyokat, ott a parasztság nem tudott felemelkedni, ahol nem kötötte meg az élet minden megnyilvánulását, lehetőséget adott a polgárosodásra. Márpedig *polgárosodás nélkül nem változik a parasztság helyzete*. Hiába kapna egyik napról a másikra parcellát az ormánsági paraszt, nem tudna rajta korszerűen gazdálkodni, csak megnyújtáná kínlódását, szenvedését, mert nem ismeri azt a mozgékonytságot, vállalkozókedvet, amelyet a szabadban élő kecskeméti paraszt már megtanult. A gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők eredőjeként alakult másképpen az ország különböző vidékein a paraszti polgárosodás útja. Ahol a társadalmi modernizáció viszonylag akadálytalanul végbement, ott a parasztság nem került olyan mély válságba, mint ahol konzerválódtak a társadalmi viszonyok. A paraszttársadalom válsága nem más, mint a modernizáció akadályoztatása, eltorzítása. *Olyan közösségek, amelyek szabadon fejthetik ki energiájukat, képesek érdekeik érvényesítésére, nem érzik tarthatatlannak helyzetüket*. Igaz, azok a közösségek sem érznek válságot, amelyek tartós társadalmi kötöttség, például a jobbágyság körülményei között élnek. A *társadalmi lét kritikusssá nagy társadalmi-gazdasági változások idején válik*. *Ha a társadalmi átalakulás végbe tud menni, a társadalom egyedeinek viselkedése is viszonylag gyorsan alkalmazkodik az új feltételekhez*. Ebben az esetben a *társadalmi konfliktus természetes formák között rendeződik, nem tódulnak egymásba a lét különböző szférái, nem kényszerülnek az emberek arra, hogy léthelyzetük válságát inadekvát eszközökkel próbálják megoldani*. A polgárosodni, modernizálódni nem tudó magyar parasztság jelentős része a születésszabályozás eszközeihez nyúl elviselhetetlennek ítélt helyzet megváltoztatására.

Az Ormánság és Kecskemét társadalmi viszonyainak egymás mellé állításával Erdei tulajdonképpen összehasonlító történelmi-szociológiai vizsgálatnak vetette alá a paraszti fejlődés két pólusát szimbolizáló két tájat. Társadalmi állapotuk különbözőségét az okok történeti-logikai csoportosításával világította meg. Széleskörű tárgyismerete, amelyet korábbi empirikus tapasztalatai is gazdagítottak, lehetővé tette számára, hogy felismerje és helyesen rangsorolja az egykézést kiváltó körülménye-

ket. Nem tagadta a parasztság demográfiai viselkedésének súlyos következményeit. Az egykézés alapvető okának a parasztság általános társadalmi állapotát jelölte meg. Cikkében kimondta, hogy csak ennek megváltoztatása teszi lehetővé a népesedési problémák megoldását. Az igazi sorskérdés tehát — szerinte — a parasztság válságának a kérdése. Csak ennek a válságnak a megoldásától lehet várni az eltorzult másodlagos társadalmi viselkedésformák, így az egykézés megszűnését is. Erdei nagy érdeme, hogy a válság, „a pusztulás” tényezői mellett fel tudta mutatni a válságból való kiemelkedés példáját is. Mégsem hitte, hogy a válság megszűnése nagyobb társadalmi megrázkódtatás nélkül végbemehet. Erdei Ferenc szerint az egykézést kiváltó társadalmi válságtünetek megszűnése csak az ország modernizációjának útjában álló akadályok leküzdése révén, egy általános gazdasági-társadalmi-politikai rendszerváltozástól várható.

Erdei egykekérdésben elfoglalt álláspontjának tanulmányozása mai népesedési helyzetünkben is fontos *tanulságokkal* járhat. A 30-as években az egyke-viták idején nem értett teljes mértékben egyet a népi mozgalom egyes képviselőinek drámai hangsúlyaiival, amelyek persze nem tudományos, hanem írói, szociográfusi hangsúlyok voltak. Elismerte azonban, hogy lényegében káros jelenségről van szó, ugyanis azokban az országokban, ahol a modernizáció „sietősen”, elhamarkodottan és akadályoztatva ment végbe, óriási volt a születéscsökkenés. A születések számának visszaesése mindazonáltal önmagában nem beteges tünet — vallotta —, hiszen el kell egymástól választani a népesség csökkenésének a modernizáció nyomán bekövetkező természetes és torz változatát. Az utóbbit az ellehetetlenült életkörülmények, a kilátástalanság, egy szóval a társadalmi fejlődés deformálódása okozza.

Talán nem túlságosan merész extrapoláció, ha Erdei gondolatainak segítségével arra a következtetésre jutunk, hogy a *mai magyarországi népesedési visszaesés méretei és lefolyásának körülményei már túlmutatnak a modernizáció kiváltotta, természetes demográfiai korszakváltáson*. De nem is a népesedési mérleg alakulása fontos ebben a kérdésben már régóta, hiszen végtére is az ország gazdasági-politikai helyét a világban nem befolyásolja lényegesen — bár közvetlen földrajzi környezetben azért van jelentősége —, hogy többen vagy kevesebben leszünk egy-két millióval néhány évtized múlva, hanem inkább az a nyugtalanító, hogy a gyermeknevelés céljának, presztízsének elhalványodásával együtt járt a társadalom értékrendszerének megváltozása is. A mindennapi problémák a távlatok, a jövő elé tolakodtak az utóbbi évtizedben. *Életstratégia* helyett már csak *élettaktikáról* beszélhetünk a családok legtöbbjénél. Távlatos cél, jövőkép nélkül pedig atomjaira bomlik egy társadalom, hiszen így a család funkciója is megkérdőjeleződik. A körülmények hatalma úrrá lesz a társadalmon, s nemcsak gyermekeiben nem lesz képes önmagát újratermelni, hanem szellemisége elkorcsosulván, a jövője is bizonytalanává válik.

A mai magyar társadalom demográfiai válsága éppen olyan megrendítő s gyökeres változtatások után kiáltó, mint amilyen a 30-as évek paraszttársadalmának Erdei Ferenc által feltárt és értelmezett krízise volt.

JEGYZETEK

- 1 Századunk 1931.
- 2 ELTE Szociológiai Tanszék, S-154/6 — Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai 1984. 326—327. o.
- 3 Futóhomok. Akadémiai 1977. 252. o.
- 4 Uo. 254. o.
- 5 Uo. 255. o.
- 6 Uo.
- 7 Lándor Béla: Magyarország felfedezése. Új Hang 1938.
- 8 Parasztok. Akadémiai 1973. 179. o.
- 9 Kovács Gábor: A népesedés elmélete. Debrecen 1908.
- 10 Parasztok 182. o.
- 11 Kelet Népe 1940. 3. Újra közölve: Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai 1984. 250. o.

A VÁROSOK VÁRHATÓ FEJLŐDÉSE ÉS JÖVŐJE

(Nemzetközi Nyári Szeminárium, Bauhaus, Dessau, NSZK,
1991. szeptember 7–14.)

A nyári szemináriumot a Trier-i Egyetem (Saarbrücken) Szociológiai Tanszéke mellett működő, *Bernd Hamm* által vezetett Európa Központ rendezte Dessauban. A régi elv, miszerint a Bauhaus mindenki számára nyitott — továbbra is érvényesült. Maga a nyári szeminárium jobbára urbanisztikai szabad kerekasztal-viták sorozata volt, végső célként a jövő városképe jelensége meghatározását kitűzve, amit végül is egy záródokumentumként elfogadott Kiáltvány öntött formába. A rendezvényen nem volt kötelező az előadástartás, s a szeminárium annyira szabad és nyitott volt, hogy az egyetemi diákok és a posztgraduális hallgatók ugyanúgy szóhoz juthattak, mint az egyetemi professzorok. Alapvető követelményként fogalmazódott meg viszont az, hogy mindenki egy, a város jövőbeli fejlődésére vonatkozó koncepcióval üljön le a kerekasztalhoz és ezt vesse össze a többi résztvevő elképzelésével. Ez a rendezési mód a Bauhaus hagyományaira épül, amely alapítása óta kimondottan populáris művészeti mozgalmat képviselt és képvisel ma is; a fő követelmény nem az akadémiai diplomák felmutatása vagy fokozatok birtoklása, hanem az itteni munkálkodás feltétele az, hogy a jelölt ötletekkel és azok megvalósításához anyagformálási ismeretekkel rendelkezzen. Így ha valaki művészeti ötletei megvalósításához nem rendelkezik eszközökkel, akkor elvben akár az utcáról jövet szabadon bekapogtathat, és ötleteit a Bauhaus fa-, agyag-, kerámiai és textilmegmunkáló műhelyeiben megvalósíthatja. Ennek még egyfajta kontroll szerepköre is van a város peremén: a „csináld magad” mozgalom a családi házas építkezések esetében az egykori magyar „pallérokhöz” hasonló vállalkozók körében igyekszik pragmatikus építészeti elveket elterjeszteni. Ezt a „befolyásolást” a Bauhaus az önkormányzatokkal kötött tervezési szerződésekkel is igyekszik megvalósítani. Ezt többek között a Bauhaus Építészeti Akadémiája is végzi, és az általa sugallt esztétikai kategóriák értékét illetően magért beszél az a tény, hogy ennek jelenlegi igazgatója a finn *Timo Taninnen*.

A Bauhausra vonatkozóan eddig is sokat írtak és még fognak, azonban falai között tartózkodva és lakva érthettük meg, hogy ez a művészeti irányzat miért nem kellett a totalitáriánus ideológiák, a náciizmus és a sztálinizmus számára sem. Az általa kialakított alkalmazott művészeti mozgalom olyan mikrokörnyezetet alakít ki a munka- és létfeltételek esetében, hogy az egyéneket képességük és teljesítményük alapján differenciálja. A jelzett politikai doktrínáknak tömeges vastapsolókra és bólogató jánosokra, vagy egy rossz magyar szóval élve: „gleichschachtolt” emberekre volt szükségük, ami alapvetően ellentétes a Bauhaus alapvető programjával szemben.

A Bauhaus ezen hagyományai alapján érthetjük meg, hogy a nyári szeminárium a várostervezés-sel foglalkozók szabad véleménynyilvánítási fórumaként működött.

Bevezetőként a nyári szeminárium igazgatója, *Bernd Hamm* professzor felkért sorjában mindenkiket, hogy mondja el a maga koncepcióját a város jövőjére vonatkozóan ökológiai aspektusból, majd meghatározta az egyes munkacsoportok alapvető témáját és ezekhez mindenki szabad egyéni választás alapján csatlakozhatott. Az első munkacsoportot „A szocializmusból a kapitalizmusba vezető út” címmel a jogász *Peter Marcuse* irányította, a másodikat a városok jövőjére vonatkozóan az egyiptomi származású *El Salah S. Shakhs* és a vancouveri *William E. Rees* uralták. A bombayi, egykor a Világbanknál is alkalmazásban álló *Muttagi* vezette a várostervezéssel foglalkozó harmadik munkacsoportot.

Mielőtt elmélyednénk a plenáris jellegű ülések és előadások ismertetésében, néhány szóban a munkacsoportok profilját és eredményeit igyekszünk summázni — ahol is szintén voltak plenáris jellegű előadások. Így az első, „A szocializmusból a kapitalizmusba vezető út” munkacsoport vezetője, *Peter Marcuse* plenáris előadás formájában ismertette a „bundle of right” fogalmát. Ezen terminus segítségével világította meg a jelenlegi szászországi tulajdonviszonyokat, miszerint a használati jog gyakorlatilag egyenlő és azonos a tulajdonjoggal (lásd pl. az orosz jogtörténeti iskolák analízisei alapján a használat, a „pravo polzovanyija” és a birtok, a „pravo vlagyenyija” dilemmáját). Ezen paradigmát *Marcuse* azért jelezte, mert a brit és az USA-beli tulajdonjogi viszonyok közepette a tulajdonjog a használati joggal szemben tolerancia nélkül érvényesíthető, szemben a kelet-európai, illetve a szászországi viszonyokkal. E csoport még a kárpótlás kérdéseivel is foglalkozott — amit minden előzetes várakozás (reprivatizáció) ellenére angolul „restitution”-nak neveznek —, mely a nyugati résztvevők érdeklődését ugyancsak felcsigázta és kedélyeit felajlázta, de az ezzel kapcsolatos vérmes reményeket és elvárásokat nekünk is csitítanunk kellett. A nyári szeminárium harmadik munkacsoportja, az indiai *Muttagi* vezetése alatt, a lokális és központi tervezés esélyeit, a macroplanning helyett a microplanning elvét és a lokális tervező szervek szerepkörét vizsgálta és elemezte.

A második munkacsoport *William E. Rees* és *El Salah S. Shakhs* vezetésével a nyugati városrendszerek összehasonlító vizsgálatával és jövőjével foglalkozott. Ehhez a csoporthoz csatlakozva a városi rendszerek komparatív vizsgálatát javasoltuk a klasszikus chicagói iskola zonális rendszerei és a térgazdaságtan allokációs modelljeinek segítségével, majd pedig jeleztük, hogy az így kialakult területek közötti munkamegosztási rendszereket miként alkalmazza *Szelényi Ivánnak* és követőinek neomarxista városszociológiája az Egyesült Államokban. A városjövőt illetően e beszámoló írója a „counterurbanization” jelenségét hangsúlyozta mint lehetséges jövőbeli megoldást. A városi rendszerek nyugat—keleti összehasonlítása kapcsán *William E. Rees* és a finn *Timo Taninnen* igen élénken reagáltak a városi „hinterland” problémáira, *El Shakhs* kifejtette, hogy nemcsak Dél-Koreában vannak 50 ezres nagyságú mezővárosok, illetve falvak, hanem Egyiptomban is — de ugyanakkor a német területeken már a 3 ezres lakosú települések városok lehetnek, jelezvén a városok optimális nagyságának dilemmáját. A kölni *Jürgen Friedrichs* az ingázás költségeit és ennek állami dotálását állította előadására tengelyébe, a Párizsban dolgozó *Tochtermann* pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy Párizs külterületein nem szuburbiák, hanem alacsonyabb rangú lakterek, slumok alakultak ki, hasonlóan a kelet-európai városok alacsonyabb rangú családi házas lakóövéihez. *William E. Rees* a kanadai tapasztalatokból kiindulva a városkörnyéket „hinterland”-ként értelmezte, *El Shakhs* az alonsói modellek és a városok hierarchiája ismertetése mellett a „mega city”-k aláhanyatlásáról és a városi régiók kialakulásáról beszélt — a városi agglomeráció fogalmának alkalmazása nélkül.

A munkacsoportok eredményeinek bemutatása után szólni kell a plenáris ülések előadóiról. A berlini Wissenschaftszentrum für Sozialforschung egyik tagja, *Ekhardt Hahn* a városi mikrotervezés kérdéseit vizsgálta. *William E. Rees* különálló előadásban adta elő a behaviourális közgazdaságtanra vonatkozó elméletét. A szocializmus korábbi környezetromboló „eredményeit” ismertetve — amit egy tanulmányi kiránduláson is bemutatott — elsősorban környezeti, természeti és ökológiai tényezőktől függő behaviouralisztikus mikroökonómiai modellt vázolt fel. Hasonló gondolati elveknek megfelelően a karlsruhei *Harold Spehl* a piaci mechanizmusok alkalmazásának nehézségeire hívta fel a figyelmet — nyilván az új „szövetségi tartományok” tapasztalataira gondolva.

A nyári szeminárium alapelve eredetileg a státustól független szabad eszmehirdetés volt, azonban nagyon is jól kitapintható és érzékelhető hierarchia érvényesült például a plenárius előadások és előadók esetében. Az urbanistáknak ezen a — más társadalomtudományok képviselői számára talán sivárnak és száraznak tűnő — szemináriumán azonban a szervezők — a más társadalomtudományok iránt érdeklődők számára is — nyújtottak csemegéket.

Tagányi Zoltán

HARMÓNIA ÉS KONFLIKTUS A RURÁLIS ÉS VÁROSON KÍVÜLI TÉRSÉGBEN (IGU konferencia, Jeruzsálem, 1991. december 15—20.)

A Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) Változó Vidéki Rendszerek Bizottsága által mintegy 60 részvevővel megrendezett konferencia szervezői arra törekedtek, hogy a városon kívüli térségek, tehát a vidék sajátos problematikáját nemzetközi összefüggésben állítsák középpontba. A konferencia előkészítésében több nemzetközi szervezet, a hat izraeli egyetem, az ottani Tudományos Akadémia és más tudományos központ vett részt, támogatását pedig több minisztérium és intézmény vállalta.

A konferencián két munkacsoportban hangzottak el az előadások, az egyes üléseken a címben szereplő problematikát nagyobb részt a külföldi résztvevők előadásai és a hozzájuk kapcsolódó viták határozták meg. Ez persze közel sem jelentette, hogy a vendéglátók nem szerepeltek volna súlyuknak megfelelően, hiszen tudott, hogy a településekkel foglalkozó tudományok — beleértve a település-szociológiát is — Izraelben fejlettek. Ebben az országban hosszú évek óta központilag irányított, tudományos igényű tervezésre épülő telepítési politika érvényesül. A bevándorlás a Szovjetunióban végbement enyhülés hatására az utóbbi két-három évben felerősödött, a százezres nagyságú tömegek elhelyezésére az új települések nagy száma jön létre.

A konferencia rendezői külön ülésszakon ismertették azokat a problémákat, amelyek a telepítés-politikát, valamint a kibuc-problematikát érintették, a tanulmányi kirándulásokat és a helyszínen szervezett konzultációkat is e cél érdekében szervezték.

Az „A” szekcióban a települési kérdések, ezen belül a településszerkezet átalakulásának kérdései, a vidéki régiók és a települések fejlesztési gondoljai, valamint a rurális-urbánus peremterületek és a kisvárosok helye, szerepe állt az előadások középpontjában. A „B” szekció előadásai viszont a gazdaságkódást, a földhasználatot, a demográfiai, etnikai és a kulturális kérdéseket igyekeztek sokoldalúan megvilágítani.

Érdekes és hasznos volt egy ilyen viszonylag szűk témában folyó konferencián betekinteni az egyes országok kutatási tematikájába, hiszen a konferencián nagy számban voltak jelen az USA és Kanada, továbbá a Távol-Kelet (Japán, Ausztrália), valamint a Skandináv országok szakemberein kívül a nyugat-európai (elsősorban a holland) és a dél-afrikai, nigériai kutatók is, míg a kelet-közép-európai országokat lengyel, román és magyar szakemberek képviselték. Megfigyelhető volt, hogy amíg az amerikai kontinensről érkezettek mindkét munkacsoportban inkább az elméleti kérdések iránt mutatnak nagyobb fogékonyságot, a harmónia és a konfliktus kérdését ekképp közelítve, vállalkozva az általánosítható konklúziók megállapítására is, addig az európaiak inkább konkrét kutatásairól számoltak be, láthatóan nem törekedve arra, hogy eredményeik alapján elméleti értékű megállapításokat tegyenek. Az Európából beterveztett előadások zömükben esettanulmányokra, illetve statisztikai elemzésekre épültek, vizuálisan kitűnően illusztrálva.

A két munkacsoportban és a plenáris üléseken elhangzott mintegy 50 előadásról teljes képet már csak azért sem lehet adni, mert ezek párhuzamosan folytak, ezért beszámolónk csak az „A” szekció néhány előadásáról tudósít.

Ebben a szekcióban, amelyben felváltva Weitz, Furuseth, Maos, Silberfein professzorok elnökölték, egységes álláspont alakult ki abban, hogy a településtudományoknak az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítaniuk az átmeneti zónákra, a vidéki régiókra, az urban-rural fringe településeire, mert problematikájuk — és tegyük hozzá: társadalmuk — sok sajátosságot mutat. E sajátosságok országokonként nagyon különbözőek, amiben a korábbi történeti-gazdasági fejlődési út, a településhálózat jellege legalább akkora szerepet játszik, mint a társadalom és a gazdaság.

Itt hangzott el az előbbieken már jelzett kibuc-témakörben Fredi Kahana (Bet HaEmek kibuc, Izrael) előadása, aki e problémát sajátos megvilágításba helyezte, és a kibucot egyfajta urbánus alternatívaként értelmezte. Rámutatott, hogy a kibuc, ez a korábban szocialisztikus társadalmi és munkaszervezet az újabb generációk belépésével alapvetően átalakult, illetve napjainkban az átalakulás útján halad. Amir Helman (Rupin Institute, Hefer, Izrael) ehhez kapcsolódva, előadásában a kibuc korábbi homogén agrár jellegének átalakulásáról tudósított. Arról tájékoztatott, hogy az utóbbi évtizedben az ipari termelés válik egyre inkább jellemzőjévé ennek a sajátos szövetkezetnek. Adatokkal bizo-

nyitotta, hogy a kibucok jelenlegi foglalkozási szerkezete máris tükrözi ezt az átalakulást. Hangsúlyozta, hogy az átalakulás az ország kibucait eltérő mértékben érinti, ami területi különbségek kialakulását eredményezi. Előadásából kitűnt — és ezt a tanulmányi kirándulás során meglátogatott kibucokban is tapasztaltuk —, hogy az agrártermelés már nem feltétlenül a fő profilt jelenti, egyre inkább a vegyes jelleg válik jellemzővé, az ipari és a szolgáltatási tevékenység szerepe növekszik, sőt, egyes helyeken kifejezetten ezek az ágazatok kerülnek túlsúlyba. (Jó példa erre a konferenciának helyet adó, Jeruzsálem déli peremén létesült nagy múltú kibuc, amelynek fő profilja az idegenforgalom és a konferencia-turizmus. E kibucban évente számos közepes méretű konferenciát rendeznek, a létesítmény infrastruktúrája megfelel a nemzetközi standardnak.)

Sok tanulsággal szolgált az az ülésszak, amelyet a Harmadik Világ egyes országai (Indonézia, Nigéria, Thaiföld) települési problémáinak bemutatására és megvitatására szántak. *Joseph Kling* (St. Lawrence University, USA) előadásában az Ernest Mandel-i „kései kapitalizmus” feltételei közötti agrár földhasználat kérdését exponálta, rámutatva a multinacionális és transznacionális társaságok növekvő befolyására és szerepére, továbbá arra, hogy e tőke működése hogyan hat a településszerkezetre, a városnövekedésre, felerősítve egyes vidéki térségek településeinek ellehetetlenülését. *David Ajibade Oyeleye* (Lagos, Nigéria) országa példáján azt mutatta be, hogy Harmadik Világ vidékfejlesztési stratégiái közül Nigéria végül is egyiket sem választotta, ezekből csak egyes elemeket vett át, a fejlesztési ügynökségek helyi szinten döntenek a fejlesztési stratégiáról. Az előadásból kitűnt, hogy az új mezőgazdasági technológiák bevezetése és a generációváltás előnyeinek kihasználása nagymértékben hozzájárul a vidék stabilizálódásához, különösen az ország déli részén. *Hyancit, I. Ajaegbu* (University of Jos, Nigéria) előadásában a rurál-urban peremterületek földhasználati kérdését, ennek sajátosságait elemezte.

A rurális és urbanus zóna problematikája egyébként több előadásban is előkerült. A magyarországi problematikát négy előadás érintette.

Süli-Zakar István (KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen) az első világháborút lezáró békekötés következtében kialakult helyzetet elemezte az észak-kelet magyarországi régió példáján, ami annak következtében állt elő, hogy e térség egyes területei az új határ megvonásával *perifériává* váltak azzal, hogy városi központjaikat elvesztették. *Vágvölgyi András* (MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest) a Kecskemét környéki települések, elsősorban Ballószög példáján mutatta be a *kettősség* szociológiaiailag értelmezhető jegyeit. Előadása arra hívta fel a figyelmet, hogy a rural-urban fringe településeinek igen szoros a várossal való kapcsolata, kötődésük kettőssége adja az alapját életképességüknek, presztízsük ma is tapasztalható emelkedésének (a városiak kiáramlása és sajáttház-építési tevékenysége). *Mészáros Rezső* (JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged) viszont a falusi települések *helyi politikáját*, a *térkapcsolatok* szerepét elemezve azt hangsúlyozta, hogy ezek nem kizárólag gazdasági természetűek, hanem jelentős szerepük van a hierarchizált és nem hierarchizált térségi szervezeteknek is. *Bassa László* (MTA Földrajztudományi Intézet, Budapest) előadásában az elmúlt 45 év *környezeti* változásait a jelenleg folyó gazdasági-társadalmi átalakulás kapcsán elemezve rámutatott, hogy egyelőre kérdéses: vajon a rendszerváltozástól a helyzet javulása, netán romlása várható.

A konferencia szervezői — a geográfusokra jellemző alapossággal — két 1-1 napos tanulmányi kirándulást rendeztek Szamáriába, illetve Galileába. A helyszíni ismeretszerzés jól egészítette ki a konferencián az izraeli témákban hallottakat. Betekinthettünk — az arab országok egy része által kifogásolt — *telepítési politika* gyakorlatába, és alkalmunk volt megismerni néhány újonnan létrehozott, jól működő korszerű kistelepülést. A programban egy arab kisváros meglátogatása is szerepelt, ahol érdekes beszélgetésen vettünk részt a település arab polgármesterével.

Azt a következtetést vonhattuk le, hogy a telepítéspolitika *látványos eredményeket* hozott: a korábbi — jórészt lakatlan — homok- és kősvatag a korszerű öntözéses művelésbe vétel révén *kultúrtájá* változott, ahol magas színvonalú agrártechnológiával versenyképes ültetvényes termelés folyik. Az a benyomásunk alakult ki, hogy a naponta rendszeresen érkező nagy számú — főleg oroszországi — bevándorló letelepítése és integrációja az ország legnagyobb, ám korántsem megoldatlan gondját jelenti, azontúl, hogy a sem háború, sem a béke állapota hosszabb távon aligha tartósítható.

Vágvölgyi András

EGEDY GERGELY: NAGY-BRITANNIA TÖRTÉNETE 1945—1987
(HVG Rt. Budapest, 1991)

A közelmúltban tekintélyes terjedelemben látott napvilágot egy hiánypótló mű: Nagy-Britannia története 1945—1987 címen. Szerzője *Egedy Gergely* történész-politológus, akit eredetileg a Fülöp-szigetokről, a fejlődő világ, főként Ázsia egyes kérdéseiről és a sajátos thaiföldi katonai-politikai elit kialakulásáról írt munkáiból ismerhetünk.

A szerző ez alkalommal bizonyította, hogy európai történeti kérdésekhez is biztos kézzel nyúl, alapos ismeretei birtokában objektív képet rajzol, elemzései körültekintőek, megbízhatóak.

Nagy-Britannia története a háború óta eltelt évtizedek alatt nem csupán azért fontos, mert egy korábbi világbirodalom megteremtőjének utóélete a „hanyatlás” időszakában mindig érdekes, de azért is, mert az ott lezajlott folyamatok nem csupán egyetlen társadalom sajátjai, hanem több-kevesebb egyéni vonás mellett végső soron a fejlett kapitalista országok mindegyikében bekövetkeztek. A kelet-európai olvasó pedig külön haszonnal forgathatja a könyvet, hiszen a társadalmi-gazdasági-politikai élet egészére kiterjedő, mélyreható változások korát éljük, és ebben az időszakban minden alkalmazható technika, elv ismeretére szükségünk van, amit másutt már kipróbáltak, ami máshol már eredményes volt, vagy éppen kiderült, hogy alkalmazhatatlan.

A tizenennyolc fejezetre tagolt könyv a második világháború végétől 1987-ig bemutatja: miképpen sikerült Nagy-Britanniának munkáspárti vezetéssel talpraállítania a háborús erőfeszítésekben legyengült és szétzilálódott gazdaságot, hogyan haladt előre a dekolonizáció, azaz a gyarmatbirodalom elvesztése, milyen demográfiai és kulturális változások következtek be, míg végre a társadalom a hatvanas évek végére lassanként levetkőzte a viktoriánus értékek százszentendős foszlányait, és elindult Európa felé. A

szerző részletesen bemutatja a brit parlamenti demokrácia működését, a „politikai vetésforgót”, amelybe az 1980-as évek elején betolakodott egy harmadik elem, a Szociáldemokrata Párt, és a liberálisokkal a mérleg nyelvének szerepét áthította, de reményeiben csalatkoznia kellett. Akkoriban kevesen észlelték, noha a statisztikák pontosan jelezték, hogy alaposan átalakult a brit társadalom struktúrája, csökkenőben a munkásosztály, apad a szociáldemokrácia társadalmi bázisa. A Munkáspárt által megteremtett jóléti állam hamarosan felettébb költségesnek bizonyult, amit a gyors tempóban avuló brit termelőszféra egyre kevésbé tudott finanszírozni. A konzervatív erők is híján voltak a politikai képzelőerőnek, így lassanként felmerült a kérdés, hogy „voltaképpen ki kormányozza Nagy-Britanniát?” A ritkuló levegőben nőtt a szakszervezetek szava, megfogalmazódtak „nemzeti” követelések Skóciában és Walesben, és egyre jobban elmérgesedett a viszony Észak-Írország katolikus és protestáns lakossága, valamint London között.

A megmerevedő hidegháború nyomásztó légkörében előtérbe került a mind költségesebb fegyverkezés és az önálló nukleáris arzenál kérdése, amely idővel a brit belpolitika egyik nagyfotosságú ügye lett.

A neokonzervativizmus áramlata és a társadalom sokoldalú gondjai, az elavult ipari struktúra, az állandósuló sztrájkok zsákutcájából ígért kiutat, amikor 1979-ben a konzervatív párt megnyerte a választásokat és *Margaret Thatcher* alakíthatott kormányt.

Az akkor tapasztalatatlannak ítélt politikusnő minden idők legsikeresebb brit miniszterelnökének bizonyult, aki egymás után három választást is megnyert, és nem rajta múlt, hogy az Európához való csatlakozás kérdésébe, de még inkább a fejlődő rendszerének erőltetésébe

1990-ben végül belebukott — pártja megvonta tőle a bizalmat és új vezetőt választott. Ez az esemény azonban már az *Egedy Gergely* könyvében elemzett időszak után következett be. Maga a szerző írásának utolsó mondataiban bizonyos kételyeket fogalmaz meg a thatcheri „életmű” tartósságát illetően, de csakis egyetérthetünk vele, hogy hatásával a brit politika következő irányítóinak feltétlenül számolniuk kell, vállalva Thatcher asszony számos intézkedésének kontinuitását.

Margaret Thatcher sikerei, mulasztásai, tévedései összességükben Nagy-Britanniát ismét jelentős országgá tették, a brit ipar struktúrája átalakult, megszabadult a korszerűtlen hajóépítő ipartól, a gazdaságtalan bányáktól, az acélipar nagy részétől és nagy léptékben engedte be a külföldi, elsősorban amerikai és japán tőkét. A társadalom fel- és elismerte nagyarányú átrétegződésének tényét, a regionális különbségek növekedését, elfogadta a munkanélküliséget mint állandósult társadalmi jelenséget, és tudomásul vette, hogy az ország vezető politikai ereje a konzervatív párt. A Munkáspárt gyakorlatilag légtüres térbe került azzal, hogy lassanként elfogy hagyományos társadalmi bázisa, a nagyipari munkásosztály, s ha nem képes új ideológiát, új programot teremteni, a kormányt bíráló ellenzék szerepénél többre aligha számíthat.

Ami a könyvben jelentőségénél talán *ki-
sebb* hangsúlyt kap, az a *brit tőke nemzetközi
szerepe*. Ma már a brit tőke elsősorban nem ott-
hon, hanem külföldön működik és hitelezőként,
befektetőként a világon a harmadik-ötödik he-
lyen áll — gyakorlatilag Japán és az Egyesült Ál-
lamok mellett nagymértékben ellenőrzi a világ

pénzpiacát és befolyásolja a világgazdaság ala-
kulását.

Egedy Gergely könyve nem egyszerűen tör-
ténettudományi munka, hanem a *műfaj megújí-
tása*. Miközben szerkezetét alapvetően a krono-
lógia határozza meg, egyszerre ismerkedhetünk
meg Nagy-Britannia gazdaságtörténetével, poli-
tikatörténetével, tájékozódhatunk a fő társadal-
mi mozgásokról, amelyeket a szociológia doku-
mentált, ismerkedhetünk a jelentős eszméi és
művészeti áramlatokkal, informálódhatunk a
szakirodalomról. S mindezt gördülékeny, kelle-
mesen olvasható stílusban, amely időnként
enyhén fanyar iróniával hívja fel a figyelmet a brit
társadalom és politika visszásságaira. A mind-
végig egyenletes színvonalú, feszesen-fegyel-
mezetten megírt könyv élvezetes olvasmány le-
het a szakmai körökön kívüli szélesebb olvasó-
közönség számára is. A szerző tartózkodik attól,
hogy valamilyen filozófiai, netán politikai irány-
zat hívéül szegődjön, megőrzi objektivitását és
megkíméli olvasóját a hosszas elméleti fejtege-
tésektől, vállalja a pragmatikus megfigyelő
szerepét.

Sajnálatos, hogy a kiadás gazdaságossági
szempontjai miatt a kötet nem egészül ki muta-
tóval és a bibliográfia is csupán válogatás, jelzé-
se a feldolgozott hatalmas szakirodalomnak. Ta-
lán egy későbbi kiadás során e hiányosságok
pótolhatók és a thatcheri korszak lezárultával
egy újabb fejezetben a szerző azt is elmondhat-
ja, hogy voltaképpen mi történt a Vlaszky kor-
mányzásának utolsó három esztendejében, ami
alatt a mostani könyv kézírata várt a megje-
lenésre.

Gáthy Vera

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat az **AKAPRINT** Kft. végezte

Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné

Budapest, 1992. — Nyomdai táskaszám 9220325

Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 4,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231—2522

